

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

PRAKSİS

DÖRT AYLIK SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ | SAYI:61 | 2023

*dipnot

**Bağımlı Finansallaşma:
Türkiye ve Küresel
Güney'de Dönüşüm**

PRAKSİS

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar. **Praksis**, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine açıktır. **Praksis**, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir.

Yayın Kurulu: Adem Yeşilyurt, Ali Ekber Doğan, Ali Orhan Tekinsoy, Ali Rıza Güngen, Ali Yalçın Göymen, Aslı Kayhan, Aylin Topal, Barış Karaağaç, Burak Gürel, Bülent Batuman, Cenk Saracoğlu, Coşku Çelik, Çağlar Dölek, Çiğdem Demircan-Simon, Demet Özmen, Deniz Parlak, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Elif Karaçimen, Emre Arslan, Erden Atilla Aytekin, Erkal Tülek, Ersin Aslıtürk, Ezgi Pınar, Ferda Uzunyayla, Fuat Özding, Gökhan Demir, Görkem Akgöz, Hülya Kendir, İbrahim Gündoğdu, Kasım Akbaş, Koray Yılmaz, M. Gürsan Şenalp, Melahat Kutun, Melda Yaman, Melek Zorlu, Melih Yeşilbaş, Muammer Kaymak, Mustafa Bayram Mısır, Mustafa Kemal Bayırbağ, Mustafa Şener, Nazır Kapusuz, Nevra Akdemir, Nuray Ergüneş, Özgür Mehmet Kütküt, Remzi Altunpolat, Sevilay Kaygalak, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırım, Sümercan Bozkurt, Taylan Koç, Tolga Tören, Umut Ulukan, Ümit Akça, Zeynep Ceren Eren

Danışma Kurulu: Ahmet Haşim Köse, Ahmet Öncü, Asuman Türkün, Ateş Uslu, Berna Muftuoğlu, Besime Şen, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinc Yeldan, Fadime Gök, Ferdan Ergut, Galip L. Yalman, H. Tarık Şengül, Hakan Güneş, Hatice Kurtuluş, Işıl Ünal, İşaya Üşür, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Okyayüz, Mehmet Türkay, Metin Altıok, Mustafa Kemal Coşkun, Nail Satlıgan, Ömür Sezgin, Özgür Müftuoğlu, Pınar Bedirhanoğlu, Selime Güzelsarı, Semra Purkis, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yasemin Özdek, Yasemin Özgün, Yücel Demirel, Yüksel Akkaya, Zülküf Aydın

Uluslararası Danışma Kurulu: Adam Hanieh, Adam Morton, Al Campbell, Alberto Toscano, Alessandra Mezandri, Afredo Saad Filho, Alexander Gallas, Barbara Foley, Bob Jessop, Christos Boukalas, Claudio Katz, Costas Douzinas, Devan Pillay, Etienne Balibar, Farhang Morady, Greg Albo, Jamie Gough, Joachim Becker, Jonathan Joseph, Kees van der Pijl, Leo Panitch, Leslie Gates, Lin Chun, Marc Edelman, Marcel van der Linden, Michael Löwy, Mustafa Koç, Nicos Trimikliniotis, Panagiotis Sotiris, Patrick Bond, Paul Reynolds, Sedef Arat-Koç, Sonja Buckel, Tamas Krausz, Ursula Huws, Werner Bonefeld

Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi: **Sayı 61**, 2023/1

ISSN: 977-1302-8618-61

Editör: Ali Rıza Güngen

Yayın Sekreteri: Ümit Özger

61. Sayı Editörleri: Ali Rıza Güngen, Elif Karaçimen, Gürsan Şenalp

Sahibi: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti. adına Emirali Türkmen

Sorumlu Yazışleri Müdürü: Mustafa Bayram Mısır

Yayın Türü: Yılda üç sayı çıkan, yerel, süreli, bilimsel hakemli dergi

Yayın Yeri: Selanik Cad. No: 82/24 Kızılay Ankara

Kapak Tasarımı: Erkal Tülek

Kapak Uygulama: Duysal Tuncer

Kapak Fotoğrafi: ?????

Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Yayınları

Basım Yeri: Sözkese Matbaacılık A.Ş. (Sertifika No: 46586)

İvedik OSB 1518 Sok. Mat-Sit İş Merkezi 2/40 Yenimahalle/Ankara.

Satış ve Dağıtım: Dipnot Yayınları

Selânik Cad. 82/24 Kızılay, Ankara. Tel: 312 419 29 32

Praksis eski sayılarını www.dipnotkitap.com adresinden alabilirsiniz.

Abonelik koşulları için lütfen www.praksis.org / www.dipnotkitap.com sitelerini ziyaret ediniz.

Praksis'in bütün yayın, dağıtım ve satış hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

Web: www.praksis.org

E-posta: praksisiletisim@gmail.com, praksis@praksis.org

Praksis **ULAKBİM** Sosyal Bilimler Veritabanı ve **EBSCOHOST** tarafından taranmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

İçindekiler

- 5 | **Bu Sayıda**
- 9 | **Bağımlı Finansallaşma: Bağımlılığın Değişen Yüzü** *Ali Rıza Güngen, Elif Karaçimen, M.Gürsan Şenalp*
- 21 | **Türkiye’de Finansallaşmanın Dip Akıntısı: Köşe Başlarında Satılan Yükümlülükler** *Ferhat Akyüz*
- 51 | **Geç Kapitalistleşme Sürecinde İmalat Sanayi ve Finans Arasındaki İç Bağlantılar: 2001 Sonrası Krizler Üzerinden Bir Analiz** *Gizem Şimşek*
- 85 | **Latin Amerika’nın Borçlular Karteli Girişimine İlişkin Bir CIA Raporu: Cartagena Group** *M. Yağız Aygün*
- 105 | **Çevresel Finansallaşma ve Bağımlılığın Dönüşümü: Latin Amerika’dan Bir Görünüm** *Nadine Reis, Felipe Antunes de Oliveira*
- 133 | **Bir “Dahili Pasifikasyon” Projesi Olarak “Acil Durum Hazırlığı” Mantiğı, “Acil Durum Devleti”nin Ortaya Çıkışı ve 2010’lardan İtibaren Türkiye Vakası** *Biriz Berksoy*
- 169 | **Hegel’in Felsefesinde İmkân ve Sınırlar: Hikmet Kivılcımlı’nın Hegel Okumaları** *Caner Selçuk Sevindik*
- 187 | **Küresel Polis Devleti: “Askerleşmiş Birikim” ve “Finansallaşma” Çağında Küresel Kapitalizm Kuramını Yeniden Düşünmek** *M. Gürsan Şenalp, Esra Şengör Şenalp*
- 211 | **Borçlandırma Siyaseti: Türkiye’de Finansal İçerilme - Kitap İncelemesi** *Berkay Ayhan*

Contents

- 9 | **Dependent Financialization: The Changing Face of Dependency** *Ali Rıza Güngen, Elif Karaçimen, M.Gürsan Şenalp*
- 21 | **The Undercurrent of Financialization in Turkey: Liabilities at the Street Corners** *Ferhat Akyüz*
- 51 | **Inner Connections Between Manufacturing Industry and Finance in the Late Capitalistization Process: An Analysis on the Post-2001 Crises** *Gizem Şimşek*
- 85 | **A CIA Report on Latin America’s Debtors’ Cartel Initiative: Cartagena Group** *M. Yağız Aygün*
- 105 | **Peripheral Financialization and the Transformation of Dependency: A View From Latin America** *Nadine Reis, Felipe Antunes de Oliveira*
- 133 | **“Emergency Preparedness” as an “Internal Pacification” Project, the Rise of the “Disaster/ Emergency State” and the Case of Turkey Since the 2010s** *Biriz Berksoy*
- 169 | **Possibilities and Limits in Hegel Philosophy: Hikmet Kivılcımlı’s Reading of Hegel** *Caner Selçuk Sevindik*
- 187 | **The Global Police State: Rethinking the Global Capitalism Theory in the Age of “Militarized Accumulation” and “Financialization”** *M. Gürsan Şenalp, Esra Şengör Şenalp*
- 211 | **Politics of Debt: Financial Inclusion in Turkey - The Book Review** *Berkay Ayhan*

Bu Sayıda

6 Şubat 2023 sabahına Türkiye tarihinin en büyük felaketiyle uyandık. Maraş merkezli 7,7 şiddetindeki deprem, milyonları evlerinde en derin uykularında yakaladı. On binlerce bina bir anda çöktü. Maraş, Hatay, Adıyaman, Malatya, Antep, Urfa, Diyarbakır, Adana, Kilis ve Osmaniye ya neredeyse tamamen yıkıldı ya da büyük yaralar aldı. İlk saatlerde kendi imkânlarıyla enkaz altından çıkmayı başaranlar, bir zamanlar evleri olan moloz yığınları arasında, bir tarafta bitmek bilmeyen artçı sarsıntılar diğer tarafta dondurucu soğukla mücadele ederek ve adeta "tırnaklarıyla kazıyarak" sevdiklerine ulaşmaya çalıştılar. Deprem dokuz saat sonra bu defa 7,6 şiddetinde döndüğünde, insanlar yağmalanmaktan, yolsuzluktan, plansızlık ve hazırlıksızlıktan ve nihayet liyakatsizlikten adım atmaya mecali kalmamış kamu gücünün sağlayamadığı suyu, yemeği, erzakı evinden sağlamak için belki de biraz ısınıp çıkmak için binalarına girdikleri sırada bir defa daha yıkıldılar. Bu satırlar yazıldığı sırada resmi olarak açıklanan can kaybı 45 binin üzerindeydi; ancak, gerçekte ne yazık ki bunun kat be kat üzerinde bir kaybımız olduğunu biliyoruz. Acımız tarifsiz.

Yaşanan felaket, faşizmle arasında kazanacağını düşündüğü müddetçe halkın önüne koyduğu seçim sandığı kadar bir mesafe kalan rejimin, krize (ve muhtemel diğerlerine) müdahaledeki kapasite zafiyetini ve Erdoğan figürü etrafında kümelenen egemen sermaye bloğunun bekasını korumaktan başka hiçbir önceliği ve duyarlılığı olmadığını bir defa daha gösterdi. Diyanet'te kariyer yapmış yahut İmam Hatip mezunu veya Ensar gibi dinci vakıfların mensubu olmak kriterleriyle oluşturulan AFAD yönetiminin acizliği artan kayıpların ardındaki nedenlerden birisi oldu. Rejimin, afetle mücadelede gösterdiği zafiyet öfkesi ve kibrini de büyüttü. Koalisyon ortakları Erdoğan ve Bahçeli, depremedelerin yardım çılgınlıklarını, muhalefetin eleştirilerini ve sosyal medyada çığ gibi büyüyen tepkileri hakaretler ve tehditler yağdırarak sindirmek istedi. Sahadaki bakan, milletvekili ve bürokratlar da halkın yardım taleplerine "sırtarak", "sırtlarını dönerek", "telefonlarıyla oynayarak", "tehditler savurarak" cevap verdiler. Düzenin propaganda aygıtları ve bölgedeki muhabirleri "devlet nerede?", "şu kadar gündür devletin tek bir yetkilisi gelmedi!", "içecek bir damla suyumuz yok!", "üşüyoruz, donuyoruz!", "çadır istiyoruz, çadırlar nerede?" diye haykıran, çaresizce yakınlarının kurtarılmasını veya cenazelerine ulaşmayı bekleyen deprem mağdurlarından mikrofonları kaçırdı, sesleri duyulmasını diye sözlerini kesti.

Saray rejimi ve tek adamcı bürokratik sefalet, bu süreçte yine en iyi bildiği şeyleri yaptı. Bölgede OHAL ilan etti. Sosyal medyayı kapatmaya kalktı. Çeşitli mecralara erişim engelleri, yayın yasakları, cezalar yağdırdı. Muhalif sosyal medya hesapları hakkında soruşturmalar açıldı. Tüm ülkede üniversiteler derhal kapatıldı; öğrenciler yurtlarından apar topar çıkarıldı. Ülke tarihinin en büyük felaketi yaşanırken, Borsa İstanbul üç gün boyunca açık bırakılmıştı. Yağma her şeye rağmen devam etmeliydi. İktidarın darbe korkusu askerlerin kışlada tutulmasına, emekçi korkusu ise madencilerin havalandırma bekletilmesine sebep oldu. İçişleri Bakanı "hazzetmediği" için bölgedeki en güçlü ve örgütlü siyasi parti olan HDP'nin yardımlarına valiliklerce el konuldu; halkın dayanışması engellenmek istendi. Devletin felç geçirdiği böylesi bir ortamda organize dayanışma faaliyetleri yürüten TKP ve Sol Partili gönüllüler gözaltına alındı. Yetmedi, yardım toplama ve dağıtma merkezine dönüştürülen Pazarcık Hasankoca Cemevi'ne "kayyum" atandı. Saray'ın havuz ve sosyal medyasıyla kamu bürokrasisindeki trolleri, devlet kurumlarına güvensizlik neticesinde yardım ve bağışların yağdığı Ahbap gibi sivil girişimlere operasyon çağrılarını yaparak toplumsal dayanışmayı baltalamaya yeltendiler. Depremedelere yardıma koşan herkesi – kendileri gibi rant peşinde bildikleri için – engellemeye çalıştılar. İlerleyen günlerde Kızılay'ın elindeki çadırları – ihtiyaç sahibi yüzbinlerce insana ulaştırmak

yerine – gönüllü yardım kuruluşlarına fahiş fiyatlarla "sattığı" ortaya çıktı. Ne de olsa yağma her şeye rağmen devam etmeliydi; hatta bundan daha iyi bir zaman olamazdı. Polis, "bu katliamın hesabını soracağız!" diyen, depremin değil rantçı düzen öldürdüğünü haykıran TİP'lilere ve Emek ve Özgürlük ittifakı bileşenlerine saldırarak "devlet burada" mesajını vermiş oldu. Böylece "Türkiye Yüzyılı" propagandasının gerçek yüzü gizlenebilir sanıldı. Bunun yapılamayacağı anlaşılınca en az herkes kadar mağdur olan Suriyeli ve Afgan göçmenlerin "yağmacı" denerek günah keçisi ilan edilmesi sağlandı. Depremzedelerin ve kamuoyunun, tepkilerini, iktidar ve ortaklarına değil de zayıf ve savunmasız olanlara yöneltmesi hedeflendi. Amaçlanan yine olmadı: Spor müsabakalarında stadyumlar ve salonlar on binlerin "Hükümet istifa!" sesleriyle inledi. İktidar tarafı ise maçların seyircisiz oynanması için girişimlerde bulunacaklarını ifade etti.

İktidarın "hayatın olağan akışına aykırı" bütün bu uygulama ve kararlarının topluma karşı en az depremin kendisi kadar büyük bir tehdit olduğu; bu büyük yıkımın yaralarını sarmanın ve tekrarını önlemenin yegâne yolunun ise AKP ve betonarme kapitalizminden bir an evvel kurtulmaktan ve "felaket yoluyla birikim" kanallarını kurutmaktan geçtiği görülmüş oldu. Praksis olarak Türkiye ve Suriye halklarının başı sağ olsun diyoruz. Depremin sosyal sınıfsal karakterinin farkındayız. Dayanışmayla emekçilerin ülkesini ayağa kaldıracak ve bu korkunç insan-kırımının hesabını siyasal iktidarından bürokratına, belediye başkanından yapı denetçisine, imar plancısından müteahhidine suçu/ihmali bulunan herkesten soracağız.

Dosyamızı, sayı hazırlığı sürecinde editörler olarak diyalogumuzu yansıtan bir giriş metniyle açıyoruz. Burada genel olarak finansallaşma yazınına hâkim olan ana eğilimleri ve başlıca tartışma konularını özetlemeye çalıştık. Ardından Ferhat Akyüz'ün "Türkiye'de finansallaşmanın dip akıntısını" takip ederek dikkatleri para ve sermaye piyasalarının 1980-83 yılları arasında oluşturulan kurumsal ve yasal alt yapısına çektiği çalışması geliyor. Akyüz, yazısında, bu yapının oluşmasının ön koşulları olarak görülen ve 1960'lı ve 1970'li yıllarda uygulanan mevduat sertifikası, özel sektör tahvil ve hisse senedi ihracı, tasarruf bonoları gibi "farklı toplumsal kesimlerin müdeleştirilmesi" süreçlerine katkı yapan çeşitli "kaynak elde etme" yöntemleriyle bankerlik/tefecilik gibi uygulamaların gelişimine odaklanıyor. Bu bağlamda 1960'lı yıllardan 1980'lerin başına kadar olan dönemde anılan uygulamalara dair nitel ve nicel bilgileri Milliyet gazetesinin küçük ilanlar sayfasını tarayarak derliyor. Akyüz, buradaki amacının Türkiye'deki finansallaşma yazınına tarihsel bir araştırmayla katkı yapmayı amaçlıyor.

Dosyanın diğer yazısında Gizem Şimşek, geç kapitalistleşme sürecinde imalat sanayi ve finans arasındaki iç bağlantıları, Türkiye'nin 2001 sonrası krizlerine odaklanarak çözümleme iddiasını taşıyor. Şimşek'in başlangıç noktasını finansallaşma ve finansal bağımlılık etrafındaki tartışmaların kapitalizmi, geç kapitalistleşme deneyimleri üzerinden yeniden düşünmemize neden olduğu tespiti oluşturuyor. Yazar, bu sebeple söz konusu olguları imalat sanayi üzerinden ele alan bir çerçeveye yola çıkmayı anlamlı buluyor. Finansallaşma ve finansal bağımlılık olgularını imalat sanayi üzerinden üretim süreçlerine bağlayan bir analiz, Şimşek'e göre, sürece içkin başka bazı değişkenleri de ortaya çıkarmaya yardımcı olabilir. Bu açıdan yazar, makalenin amacını, 2001 sonrasında Türkiye'de üretim mallarında ithal girdi bağımlılığı, biçiminde tezahür eden yapısal çelişkileri, finansal işleyişle kurulan içsel bağlantılara – özellikle de imalat sanayiinin borçlanma dinamiklerine – odaklanarak ortaya koymak şeklinde tanımlıyor. Diğer bir deyişle, çalışma üretim ve dolaşım ilişkilerinin bütünsel işleyişinden hareketle, imalat sektöründeki borç sarmalını yaratan nedensel ilişkileri açığa çıkarmayı hedefliyor. Yazarın tartışmasını "döviz biçiminde sermaye ihtiyacı" kavramı üzerinden yürüttüğünü not etmekte yarar var. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

M. Yağız Aygün'ün "Latin Amerika'nın Borçlular Karteli Girişimine İlişkin Bir CIA Raporu: Cartagena Group" başlıklı ilgi çekici çalışması ise okuyucuyu 1982 Meksika krizini izleyen çalkantılı yıllarda – her ne kadar başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da – 11 adet "borçlu" Latin Amerika ülkesinin oluşturduğu borçlular karteli deneyimine götürüyor. Yazar, söz konusu girişime ilişkin CIA tarafından hazırlanmış ve üzerindeki gizlilik kararı kaldırıldığı için bugün artık erişilebilir olan bir rapora yansıyan tespitlerden hareketle, bugünün koşullarında benzer bir girişimin olanaklılığını değerlendiriyor. Aygün'ün tartışması ABD hegemonyasının gerilediği, ancak rakip kuvvetlerin henüz onun yerine geçebilecek bir konuma erişmediği günümüzde, borçlu ülkelerin emperyalistler arası çelişkilerden yararlanarak kendilerine manevra alanı yaratabilecekleri koşulları soruşturuyor.

Sayıda Nadine Reis ve Felipe Antunes de Oliviera tarafından kaleme alınan ve orijinali *Review of International Political Economy* dergisinde yayımlanan "Çevresel Finansallaşma ve Bağımlılığın Dönüşümü: Latin Amerika'dan Bir Görünüm" başlıklı çalışmaya yer veriyoruz. Metnin Türkçe çevirisi Dicle Nur Aktan tarafından yapıldı. Reis ve Oliviera'nın çıkış noktasında, bağımlılığın eşitsiz mübadelenin ortaya çıkarttığı bir uluslararası ilişkiler olgusu olmaktan ziyade "Çevre"deki sınıf ilişkileri düzeyinde meydana gelen bir olgu olduğu tespiti bulunuyor. İtirazlarının odağında ise mevcut çevresel finansallaşma yazınının Bağımlılık kuramının potansiyel katkılarını dikkate almamış olması bulunuyor. Bu açıdan Uluslararası Ekonomi Politikin çoğulculuğu ve dekolonizasyonu çabalarına destek olmak amacıyla Bağımlılık kuramını yeniden gözden geçirmeyi amaçlıyorlar. Bunun çevresel finansallaşmanın siyasal ve sosyal etkilerinin yetkin bir çözümlemesine fayda sağlayacağı iddiasındalar. Bu bağlamda Brezilya ve Meksika örnekleri üzerinden bağımlılığın yeniden inşasının finansallaşma ile ilişkisini yönetici sınıfların farklı fraksiyonları arasındaki güç ilişkileri açısından ele alıyorlar. Böylelikle finansallaşmanın bir yandan bağımlı kapitalizmin temel özelliklerini yeniden üretirken bir yandan da gücün finans ve ihracata dönük sermaye fraksiyonlarına doğru geçtiği bir süreç yarattığını zengin bir ampirik çözümleme yoluyla gösteriyorlar. Yazı, bu iki ülkenin deneyiminden hareketle Latin Amerika'nın küresel kapitalizm içindeki bağımlılığının tarihsel olarak nasıl yapılandırıldığını ve yeniden üretildiğini tartıştıktan sonra, emek sömürsünün yeniden üretiminde temel bir mekanizmaya dönüşen kamu, özel sektör ve hane halkı borçluluğu ekseninde "finansallaşmış bağımlılığı" yeni bir bağımlılık şekli olarak öneriyor.

Bu sayıya dosya dışı kategorisinde değerlendirdiğimiz iki yazı daha katkı yapıyor. Bunlardan ilkinde, Biriz Berksoy, bir "dâhili pasifikasyon" projesi olarak ele aldığı "acil durum hazırlığı" mantığını ve "Acil Durum Devleti"nin ortaya çıkışını 2010'lardan başlayan bir süreçte Türkiye örneğine odaklanarak tartışıyor. Yazı, bir "güvenlik mantığı" olarak acil durum hazırlığının 2000'lerin sonunda ABD, Birleşik Krallık ve Kanada gibi ileri kapitalist ülkelerde ve ardından – özellikle 2013'teki Gezi Direnişi ve 2014 yılında yaşanan 6-8 Ekim Olayları gibi gelişmelerden sonra – Türkiye'de de benimsenmesi olgularını bir arada değerlendiriyor. Berksoy, "güvenlik tertibatında" gerekli görülen yasal/yapısal düzenlemelerle birlikte "Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezleri"nin (GAMER) kurulmasını da içeren adımların ardındaki sosyo-politik nedenleri gözler önüne sermek istiyor. Çalışmanın iddiası gerek ileri kapitalist Batı'da gerekse Türkiye'de "dâhili pasifikasyon" projesinin, 2008'deki küresel finansal krizi izleyen istikrarsızlık ortamında sermaye birikim rejiminin "militarize birikim" biçiminde yeniden kurgulanması ve yükselen toplumsal hareketlere karşı faşistleşme temayülleri geliştirmesiyle ilişkili olduğudur. Berksoy'a göre "acil durum devleti" dediğimiz olguyu tam da bu sürecin doğurduğu yeni bir devlet biçimi olarak görmek gerekir.

Bu sayının dosya dışı diğer yazısı "Hegel'in Felsefesinde İmkân ve Sınırlar: Hikmet Kıvılcımlı'nın Hegel Okumaları" başlığını taşıyor. Caner Selçuk Sevindik imzalı bu çalışmada *Hegel ve Felsefe Notları* çalışması temelinde, Kıvılcımlı'nın Hegel'in felsefesine ilişkin geliştirdiği düşüncelere odaklanılmaktadır. Yazara göre 1960'lı yıllarda sol-sosyalist bir kuramcının felsefeyle kurduğu bağlantı noktalarını göstermesi açısından önem arz eden bu çalışma, Kıvılcımlı'nın yorumları ve Hegel'in kendi metinleriyle diyalog halinde gelişmektedir. Burada Kıvılcımlı'daki "diyalektik", "gerçeklik", "kavram", "devlet" ve "tarih" gibi kavramlar Hegel'in *Tinin Fenomenolojisi*, *Felsefî Bilimler Ansiklopedisi* ve *Tüze Felsefesi Doğal Hak ve Politik Bilim ve Mantık Bilimi* gibi çalışmalarıyla birlikte ele alınmıştır. Bunu yaparken yazarın Lukacs, Marcuse ve Yener Orkunoğlu'nun Hegel felsefesine yönelik görüşlerine yer verdiğini görmekteyiz. Sevindik, Kıvılcımlı'nın Hegel felsefesini ele alırken öne çıkardığı vurguların ve eksikliklerin saptanmasını, Hegel'in devlet fikrini ve tarih tezini hangi açılardan eleştirdiğinin ortaya konmasını çalışmasının temel amacı olarak belirliyor.

Sayımızda birisi "genişletilmiş" olmak üzere iki adet de kitap incelemesine yer veriyoruz. Bunlardan ilki olan M. Gürsan Şenalp ve Esra Şengör Şenalp'in ortak çalışmasında William I. Robinson'un Türkçe çevirisi Ayrıntı Yayınlarından geçtiğimiz yıl çıkan *Küresel Polis Devleti* başlıklı kitabı inceleniyor. Yazarlar, tartışmalarını kitabın ön plana çıkan tezleriyle sınırlamayarak, Türkiye'de yeterince bilinmediğini düşündükleri Robinson'un küreselleşme sosyolojisi, makro ve karşılaştırmalı sosyoloji, Latin Amerika ve Üçüncü Dünya'nın politik ekonomisi gibi konulara yoğunlaşan katkılarını tanıtıyorlar. Şenalp ve Şengör Şenalp, ilk olarak, Robinson'un "küresel kapitalizm" kuramının özgünlüklerine ve 1990'lı yıllardan bu tarafa gelişimine odaklanan geniş bir arka planı kullanıyorlar. İkinci olarak yazarlar, Robinson'un *Küresel Polis Devleti*'nde kendisine ait sınıf, devlet ve hegemonya teorilerini "askerileşmiş birikim", "finansallaşma" ve "dijitalleşme" gibi olgular ışığında güncelleme olanağı bulunduğunu gösteriyorlar.

Dosyanın diğer inceleme yazısı ise Ali Rıza Güngen'in 2021 yılında İletişim Yayınları'ndan Ankara Dayanışma Akademisi Kitaplığı kapsamında çıkan *Borçlandırma Siyaseti: Türkiye'de Finansal İçerilme* başlıklı kitabını konu alıyor. Berkay Ayhan, Güngen'in günümüzde finansallaşmanın hanehalkı borçluluğu biçiminde tezahür eden çok önemli bir boyutu üzerine hazırladığı bu kapsamlı kitabı değerlendiriyor.

İyi okumalar diliyoruz.

61. Sayı Editörler Kurulu

Bağımlı Finansallaşma: Bağımlılığın Değişen Yüzü¹

Ali Rıza Güngen², Elif Karaçimen³ ve M. Gürsan Şenalp⁴

Elinizdeki sayıyı derleme çalışmaları sırasında editörler olarak aramızda sürdürdüğümüz diyalogların bir kısmını buraya aktarmayı gerekli gördük. Finansal genişleme ve artan finansal yatırım düzeylerine dair araştırmalar siyasal iktisat yazınında yeni değişler. 1980’ler ve 1990’larda finansal alanın genişlemesi radikal ve eleştirel siyasal iktisatçılar tarafından giderek daha fazla vurgulandı. Bu katkılara örnek olarak tekelci kapitalizmin yeni evresinde finansal sermaye sahiplerinin artan gücü tartışması verilebilir. Buna göre tekelci kapitalizmin efektif talep yoksunluğu ve yoğunlaşan durgunluk eğilimlerine karşı yanıtı finansal alana yönelmektir. 1980’ler sonunda Paul Sweezy Amerikan ekonomisinde istikrarsızlığın içkin olduğu bir finansal üstyapının oluştuğunu belirtmekteydi (Sweezy ve Magdoff, 1987).

Başka bir içgörü “sermayenin uluslararasılaşması” tartışmasında bulunabilir (Murray, 1971) 1970’ler ve takip eden on yıllarda çok uluslu şirketlerin faaliyetlerini sürdürürken yeni yatırımlar ve risk yönetimi için kullandıkları finansal opsiyonlar yeni bir piyasa oluşturmaktaydı. Bu piyasanın teknik ayrıntılarına odaklanmamış bulunsalar da eleştirel siyasal iktisatçılar erken 1970’lerden bu yana bu tarz şirketlerin yeniden yapılanmasını ve küresel ölçekte üretiminin yansımalarını ele aldılar.

Giovanni Arrighi’nin (1994) 1990’lardaki önemli katkısı farklı kanallarda incelenen dönüşümleri ve ana akım uluslararası ilişkilerde uluslararası rejim kavramına sıkıştırılan bir tartışmayı bir küresel hegemonya ve sermaye birikim çevrimleri bağlamında tekrar ele alması ve finansallaşma kavramını akademik yazına aktarmasıydı. Arrighi sermayenin finansallaşmasının bir nevi uzatılmış geri çekilmeye denk düştüğünü söylese de daha sonra ABD özelinde finansallaşmanın iktisadi gücün yeniden çoğaltılması için kullanılabileceğini ima etti (Arrighi, 2009).

Eleştirel küresel siyasal iktisadın geniş yelpazesi içerisinde, finansallaşmayı (ulusötesi) sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki ittifaklar ve hegemonya mücadeleleri bağlamında tartışan yaklaşımlara rastlamak mümkün. Bunlar arasında yeni-

1 Bu metin davetli bir makaledir. Hakem sürecine girmemiştir.

2 Ali Rıza Güngen. York Üniversitesi, Misafir Araştırmacı. Aliriza.gungen@gmail.com. ORCID: 0000-0002-9176-8300

3 Elif Karaçimen. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi. Open University, Misafir Araştırmacı. elifkaracimen@gmail.com. ORCID: 0000-0001-6851-3564

4 M. Gürsan Şenalp. Atılım Üniversitesi. mgursan@yahoo.com. ORCID: 0000-0002-1062-463X
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Gramsci'ci Amsterdam Okulu'nun çözümlemeleri ve Bob Jessop'un Düzenleme Okulu'nun özgün kavramlarından yararlanarak türettiği çalışmalarıyla William I. Robinson'un Küresel Kapitalizm tartışması ön plana çıkıyor. Örneğin, Van der Pijl'in bazı çalışmalarında 1980'lerde Reagan-Thatcher çizgisiyle beraber belirginleşen ve Sovyetlerin çöküşüyle devam eden süreç, üretken yatırımlara yönelen para sermaye ile para-ticareti yapan (*money-dealing*) sermaye arasındaki dengenin ikincisi lehine bozulduğu bir bağlam olarak ele alınır. Dolayısıyla toplumsal hayatın finansallaşması, yükselen bu hegemonik sermaye fraksiyonunun *yırtıcı-neoliberalizm* perspektifinin (kontrol kavramının) bir yansıması olarak görülür (Van der Pijl, 2015, 2017).

Benzer bir noktadan yaklaşarak, finansallaşmayı, yalnızca bir ekonomik örgütlenme biçimi değil, aynı zamanda bir toplumsal örgütlenme ilkesi olarak tanımlayan Jessop'a göre para, kredi ve borç biçimsel olarak özgür emek gücüne dayalı kâr odaklı, piyasa dolayımı kapitalizmin pekişmesiyle yeni biçimler ve işlevler kazanmıştır. Bu bağlamda, kapitalizmle birlikte ortaya çıkan kredi parası biçimleri arasında faiz getiren (*interest-bearing*) sermaye giderek daha da tuhaf "hayali sermaye" biçimleri üretebilir hale gelir. Bu hayali biçimler, gündelik hayatın sömürgeleştirilmesi, metalaştırılması ve nihayetinde finansallaştırılmasının (finans-egemen birikim rejiminin) başlıca taşıyıcılarıdır (Jessop, 2014). Robinson ise finansal yapıların özünde güç ilişkileri, yani, yasal ve kurumsal kontrol yapıları olduğunu hatırlatarak para üzerindeki kontrolün giderek toplumsal kontrol biçimine dönüştüğüne dikkat çekmiştir. Kapitalistlerin sınıf iktidarı, finansal mekanizmalar aracılığıyla şirketler ve devletler üzerinde olduğu kadar bu kurumlar aracılığıyla halk sınıfları üzerinde de uygulanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında finansallaşma "toplumsal refahtan toplumsal denetim devletlerine geçişte temel bir kaldıraç" olarak işlev görür. Diğer bir ifadeyle, ulusötesi finans kapital hegemonyasının kuruluşu, gerçekte ulusötesi kapitalist sınıf diktatörlüğünün yükselişinin öyküsüdür (bkz. Robinson, 2022a,b).

Marksist siyasal iktisatçılar emperyalizm eleştirisini zenginleştirir ve finansal genişlemenin hegemonya açısından anlamını tartışırken, farklı bir alandaki açılımı da not etmek gereklidir. Araştırma birimini devletler ve ekonomik coğrafyalardan ziyade şirketler ve sermayeler olarak seçen Veblen ve eski kurumsalcılıktan esinlenen radikal siyasal iktisatçılar yatırım ve üretim alanında olduğu kadar rakibinin altını oyma ve sabotaj konusunda da finansal alanın önemini vurguladılar (Nitzan ve Bichler, 2009; Nesvetailova ve Palan, 2019; Pistor, 2019).

Bu vurguları yapmamızın nedeni en başından bu yana finansallaşma tartışmasının bir sarmaşık gibi ilerlediğini hatırlatmaktır. Farklı kuramsal geleneklerden gelmekle birlikte araştırmacılar özellikle 21. yüzyılın başında ve 2008-09 küresel finansal krizi sonrasında finansallaşma araştırma gündemini üç ana doğrultuda biçimlendirmişlerdir (van der Zwan, 2014). Bunlardan ilki şirket davranışı ve finansal yatırımlardır, başka bir ifadeyle şirket davranışının finansallaşmasıdır. Satın

almalar ve hisse senedi değerinin maksimize edilmesine odaklı stratejiler kadar, finansal olmayan şirketlerin faaliyet dışı kârlarındaki artışa odaklanan çalışmalar da bu değişimin üretken yatırımı azalttığını, finansal olmayan şirketlerle finansal şirketler arasında sınırların bulanıklaştığını göstermişlerdir.

İkinci alan ekonomilerin (çoğunlukla ulusal ekonomi olarak kavranan ilişki ve kurumlar toplamının) finansallaşmasıdır. Finans, sigorta ve gayrimenkul sektörlerindeki genişlemenin başka sektörleri geride bıraktığı ve artan küresel bağlantıların ulusal ekonomileri bu doğrultuda dönüştürmeye devam ettiğini gösteren çalışmalar aynı zamanda ulusal ekonomilerdeki dönüşümü küresel değer zincirleri, sermaye transferi ve küresel finansal genişlemeler ile kademeli olarak resmetmeye çalışmışlardır.

Üçüncü odak noktası ise gündelik yaşamın finansallaşmasıdır. Küresel Kuzey’de 1970’lerden sonra, küresel Güney’de ise yüzyıl dönümünü takiben hızla artan hane borçluluğunu ve tüketici kredileri kullanımındaki artışın yansımaları ve gündelik yaşamın örgütlenmesinde ya da temel hizmetlere erişimde finansal piyasalarla girilen ilişkilerin dolayımı bu bağlamda ön plana çıkmaktadır.

Marksist ve Post-Keynesyen iktisadın katkıları

Finansallaşma yazınına dair en önemli tarihsel materyalist katkıların bahsettiğimiz dönemde (2008-09 küresel finansal krizi öncesinden başlayarak 2010’lar sonuna kadar) verildiğini eklemeliyiz. Örneğin Lapavitsas (2009) emekçilerin gelirinin bir kısmına finansal piyasalarda el konulmasını incelemiş, McNally (2009) birikimin finansallaşmasının küresel gerilimler ve dönüşümler için anlamını ele almış, Chesnais (2016) küresel oligopollerin faaliyetleri ve ulus-aşan (*transnational*) şirketlerdeki dönüşümü serimlemiştir. Bryan ve Rafferty (2006) türev piyasaların çağdaş kapitalizmin işleyişiyle organik bağlantısını tartışmış ve finansallaşmanın sermayenin harekete geçirilmesi bakımından üstlendiği rolü ele almışlardır. Fine ve Saad-Filho (2018) kredi genişlemesinin ötesine geçerek hayali sermaye oluşumuna uzandığı takdirde finansal alana yönelimin beraberinde başka dönüşümler getirdiğini ve finansallaşmanın ancak bu tarz bir hayali sermaye düzeyine sıçramayla kavramsallaştırılması gerektiğini belirtmişlerdir.

Bu çalışmaların yanı sıra farklı başlangıç noktaları bulunsa da Brenner (2006) ve Shaikh (2011) gibi araştırmacılar sermayenin organik bileşiminin artışı ile düşen kâr oranları arasındaki bağlantıyı açıklayarak, başta ABD ekonomisi olmak üzere yirminci yüzyılın sonunda yaşanan küresel dönüşümün finansal faaliyetlerin yoğunlaşmasına neden olduklarını vurgulamışlardır.

Marksist yazına ek olarak heterodoks iktisat ve post-Keynesyen katkılar da not edilmelidir. Finansallaşma ve emeğin gelirden aldığı paydaki gerileme arasındaki bağlantıyı inceleyen (Akyüz, 2018) post-Keynesyen çalışmalar (Skott ve Ryoo,

2008; Hein ve van Teeck, 2012) yanı sıra hisse senedi değeri devrimi ile şirketlerin önceliklerin değişiminin yarattığı makroekonomik farklılaşmaları ele alan çok sayıda post-Keynesyen çalışma bulunmaktadır. Bu vurguları bağrında taşıyarak 20. yüzyıl sonunda finans önceliğinde bir birikim rejiminin ortaya çıkışını ve bunun beraberinde getirdiği çelişkileri ele alan Düzenleme Okulu çalışmalarında da (Boyer, 2000) sermaye hareketliliği, emeğin örgütlü gücündeki gerileme ve bunların sermaye birikimi eğilimlerine olan etkileri incelenmiştir.

Kavramsal topoğrafyada atlananlar ve gecikmeyle bakılanlar

Yukarıdaki kısa hatırlatmaları finansallaşmanın bir sermaye stratejisi olarak ele alınabileceğini ve kapitalizmin tarihi boyunca zaman zaman tespit edilebilecek bir sermayeyi harekete geçirme eğilimine işaret ettiğini söyleyerek sonlandırabiliriz. Söz konusu eğilimin farklı yansımaları bilhassa küresel Kuzey’de kâr oranlarının düşme eğilimine karşı finansal alanı kullanmanın yarattığı olanaklar ve çelişkileri serimleyerek yukarıda değindiğimiz üç ana eksenle ilerledi. Ancak biraz da bu nedenle finansallaşma tartışmasında dikkate değer bazı eksiklikler veya görmezden gelmeler olduğu söylenilebilir.

Kavramsal haritalandırmanın gösterdiği en önemli sorun finansallaşma tartışmasının, giderek popülerleştiği yaklaşık 10 yıllık bir süre boyunca küresel güney ülkelerinin görmezden gelinmesidir. Erken tarihli çalışmalara rastlanmakla birlikte, ancak 2010’ların ortasından itibaren bu eksikliği gidermek üzere daha fazla araştırma yapıldığı görülmektedir. Bu gecikme dikkate değerdir. Çünkü finansal piyasaların yeterince derinleşmemiş olması ve küresel ekonomiye eklemlenme tarzları nedeniyle dikkate alınmayan ya da ikincil olarak konumlandırılan birçok ülkede 20. yüzyılın sonunda çarpıcı değişimler görülmüştür. Örneğin 20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın başında anti-enflasyonist programların başarısı, küresel finansal çevrimin zirve noktasıyla birleşerek birçok küresel güney ülkesinde iki ayaklı bir olanak yaratmıştır. Sermaye girişlerinin yardımıyla döviz kuru dalgalanmalarını daha kolay kontrol edebilen “yükselen piyasalar”, bununla yetinemeyerek yüklü rezerv biriktirmeye yönelmişlerdir. Aynı politika tercihi örneğin açık piyasa işlemleri üzerinden Merkez Bankalarının müdahalelerini de biçimlendiregelmiştir. Aynı dönemde birçok küresel Güney ülkesi yerli para cinsinden tahvillere ve daha uzun vadeli tahviller çıkartarak devlet borçlanma senetleri piyasasının çehresini de değiştirmektedir. Bu politika tercihlerinin birçok yansıması bulunmaktadır.

Örneğin rezerv olarak elde tutulan ABD borç tahvilleri küresel finansallaşmaya katkı sunarken, devletlerin borçlanma gereksinimlerinin kontrol altına alınması ve dış kaynakla ve fakat yerli para cinsinden borçlanılabilmesi, devlet borçlanmasının bir önceki dönemde ana finansörü olan bankaların yeni borç-kredi olanaklarına yelken açmasını teşvik etmiştir.

Bu uzantı bizi bir başka çarpıcı değişime dikkat sarf etmeye yöneltmektedir. Anti-enflasyonist programların başarısı satın alma gücü gerilemiş ancak bir önceki döneme göre daha düşük faiz ortamında daha kolay borçlanabileceğini kavrayan geniş kitlelerin tüketim arzusuyla buluşabilmiştir. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu onlarca küresel güney ülkesinde 2000'li yıllarda görülen tüketici kredisi patlaması, bankaların yeni odağının haneler olmasını sağlamış, hane borçluluğu (ve bu borcun finansal piyasalardaki başka işlemlerle birlikte yeni finansal araçları oluşturmada kullanılması) hızla artmıştır. Söz konusu değişimlerin, yerli finansal kuruluşların uzun erimli yatırımları desteklemeleri değil daha kısa vadeli kredi yaratmaları sonucunu doğurması, bu ülkelerin bir sonraki dönemdeki çalkantılar karşısında daha kırılgan bir konumda kaldıklarını söylemeyi olanaklı kılmaktadır. Kısaca belirtecek olursak, küresel finansal sistemde finansal işlemler aşırı önem kazanır ve kar oranlarının düşme eğilimine karşı finansal alanın sağladığı olanaklar değerlendirilirken, küresel güney'de finansal piyasalar hızla derinleşmiş ve bu ülkelere sermaye akımları yoğunlaşmıştır. Söz konusu dönüşümün sınai üretim kapasitesi açısından hangi ekonomik coğrafyalarda nasıl bir değişime yol açtığı ise tartışma konusudur. Birçok küresel güney ülkesinde 2008-09 uluslararası finansal krizine kadar, bazılarında ise 2010'ların ortasında finansal çevrimin farklı bir evresine geçilene kadar iç talep çekişli ve borçlanmanın büyük katkı sağladığı ekonomik büyüme modelleri benimsenmiştir.

Yukarıda kısaca değindiğimiz dönüşümleri finansallaşma kavramını yeniden işleyerek ele alan çalışmaların sayısının 2010'lar ortasına kadar son derece sınırlı kalması birden fazla etkenle açıklanabilir. Öncelikle finansallaşma yazınına 2000'lerde katkı sunanlar finansal piyasaların gelişmişliğini bir ön koşul varsayarak küresel Güney'i inceleme alma konusunda acele etmemişlerdir. Bir başka etken sermaye hareketlerinin yarattığı çalkantıların neoliberal dönemde yarattığı travmayı makroekonomik bir incelemeye tabi tutan çok sayıda değerlendirme ile finansallaşma yazını arasındaki gecikmiş diyalogdur. 20. yüzyıl sonu ve 21. yüzyıl başında yayımlanmış radikal, eleştirel ya da post-Keynesyen çalışmaların finansallaşma yazınıyla alışverişi ancak 2010'larda belirginleşmiştir. Diğer bir neden metodolojik olarak ulusal ölçekte yapılan makroekonomik incelemeler ile küresel siyasal iktisat ya da uluslararası politik ekonomi araştırmalarının küresel finansal dönüşüm analizleri arasındaki geçişkenliğinin tahmin edilenden daha zor yapılabilmesidir. Son olarak 2008-09 finansal krizi sonrasındaki çeşitli büyüme modellerinde görülen ve 2010'ların ortasında daha açığa çıkan farklılaşmaların 21. yüzyılın başındaki büyüme stratejileri ve birikim modellerine daha eleştirel gözle bakmayı teşvik etmesidir. 2010'ların sonundan bu yana ve COVID-19 pandemisi başlangıcını takiben ise küresel güney'in küresel ekonomiye eklemlenme tarzını açıklayan çeşitli eleştirel incelemelerin finansal hiyerarşiler ve bağımlılık boyutunu daha öne çıkarttıklarını ileri sürmek mümkündür. COVID-19 pandemisi sırasında 2008-09 krizi sırasında

yaşananları hatırlatan sermaye çıkışları ve bu sefer sadece küresel kuzey’de değil, küresel güney’de de yaygın biçimde gözlemlenen miktarsal genişleme uygulamaları ve bunların sonuçları ile pandemi dönemindeki tedarik zincirlerindeki aksamalar ve enflasyonist ortam, küresel parasal ve finansal hiyerarşiyi tartışmayı tekrar yakıcı bir gündem haline getirmiştir.

Bağımlı finansallaşma temel katkılar ve vurgular

Son yıllarda giderek daha çok çalışmanın odağı haline gelen bağımlı finansallaşma, ilgili yazında İngilizce (ve aynı terimlerin İspanyolca ve Portekizce muadilleri kullanılarak) farklı kavramlarla ifade edilmektedir: *peripheral*, *subordinate* ve *dependent*. Biz bu yazıda bağımlı terimini İngilizce’deki üç farklı kavramın yerine geçecek şekilde kullanmayı tercih ettik. Bağımlı finansallaşma literatürüne yapılan katkıların büyük çoğunluğu aşağıda örnekeleyeceğimiz gibi ülke örnekleri üzerinden finansallaşmanın küresel güney ülkelerinde aldığı farklı biçimleri ele almıştır. Öte yandan bazı çalışmalar kavramın küresel güney ülkelerinin bağımlılıklarını ele almakta teorik olarak sınırlı imkân sunduğunu ve yeniden ele alınması gerektiğini öne sürmüştür. Örneğin Bonizzi, Kaltenbrunner ve Powell (2020) dünya ekonomisinde son 40 yıldır yaşanan finansallaşma sürecinin sürdürülebilirliğinde güney ülkelerinin dünya ekonomisine bağımlı bir şekilde entegre olmalarının kritik önem taşıdığını öne sürerler. Sermaye döngülerinin zaman ve mekânsal olarak giderek genişlemesi finansa, yaratılan değerden daha büyük pay almak için fırsatlar sunmuştur. Küresel güney ülkelerindeki bağımlı finansallaşma süreci ele alınırken de bu sürecin ülkeler özelinde aldığı farklı biçimler küresel düzeyde yaşanan yapısal dönüşümün yarattığı bu fırsatlar bağlamında ele alınmalıdır. İçinde bu çalışmanın yazarlarının da bulunduğu bir başka grup akademisyen (Alami vd., 2022) ise yazına yapılan katkıların bölük pörçük olduğunu ve bunun kolektif bir teori inşası önünde bir engel teşkil ettiğini söylemektedir. Yazarlar literatürdeki bu parçalı yapıdan bütünlüklü bir teori inşa edebilmek için kendi tanımlarıyla şemsiye bir kavram önerirler: uluslararası finansal bağımlılık (*international financial subordination*). Marksist, Post-Keynesyen ve bağımlılık okulunun katkılarını sentezleyerek inşa ettikleri teorinin 1970’lerden beri yaşanan finansal serbestleşme sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkan finansın yapısal gücünün gelişmekte olan ülkelerde neden yıkıcı bir form aldığını açıklamak için iyi bir araç olduğunu öne sürerler.

Bağımlı finansallaşma kavramının teorik olarak yeniden inşa etme iddiasındaki çalışmaların yanı sıra literatürde daha önceden benimsenen teorik perspektiflerin bağımlı finansallaşma çerçevesinin sunduğu fırsatlardan hareketle yeniden ele alınabileceğini savunan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, bağımlılık okuluna finansallaşma yazını bağlamında güncel bir yorum getirme iddiasını taşıyan Musthaq (2021), finansallaşmanın kapitalist sömürüyü ve küresel ekstraktif (çıkarmaya yönelik) faaliyetleri yeniden gözden geçirmeyi gerektirecek yeni bir bağımlılık

biçimini örneklediğini öne sürer. Amin'in teorik çerçevesinden yola çıkan Must-haq (2021) bu yeni bağımlılık biçiminde emperyalist rantın artık sadece "emek arbitrajı"nı değil aynı zamanda uluslararası yatırımcıların ulus devletler arası temel fiyat farklarından faydalandıkları "finansal arbitraj"ı da içerdiğini söyler.

Literatürdeki bir başka grup çalışma ise bağımlı finansallaşma yazınında eksik kalınan noktalara dikkat çekmiş ve bağımlı finansallaşma analizinin bu alanlardaki araştırmaları genişletmek için nasıl bir teorik katkı yaptığı üzerinde durmuştur. Örneğin Althouse ve Svartzman (2022), siyasal ekolojinin çevre ve merkez ülkeler arasındaki yapısal dengesizlikleri ve sistemik ekolojik riskleri ele alırken uluslararası para ve finans sistemi mutlaka dikkate alması gerektiğini ifade eder. Küresel güney ülkelerinin bağımlılıkları, küresel değer zincirlerinin yeniden yapılanması ve sermayenin yeni ekstraktif faaliyetlere doğru yönelmesiyle yakından bağlantılıdır. Bu eğilimler bir yandan dünya-sistemin merkezinde yeni sermaye birikim olanaklarına alan açarken diğer yandan çevre ülkelerdeki ekolojik tahribatı ve aynı zamanda finansal kırılganlığı da arttırmaktadır. Benzer bir şekilde Fernandez ve Aalbers (2021) de küresel güney'de konutun finansallaşmasını ele alırken eşitsiz ve bileşik kalkınmanın bir sonucu olarak bu finansallaşmanın nasıl bağımlı bir karakter aldığının dikkate alınması gerektiğini söyler. Örneğin küresel güney ülkelerinde görülen hızlı mortgage büyümesi değerlendirilirken bunun küresel kuzey'deki aşırı parasal genişleme sonucu olduğu ve dolayısıyla bu ülkelere artan fon akışı ile bağlantısı göz önüne alınmalıdır.

Yukarıdaki örnekleri bir kenara koyarsak bağımlı finansallaşma yazınına yapılan katkıların çoğunluğunun belirli bir ya da birkaç ülke özelinde bağımlı finansallaşmasının aldığı farklı biçimler üzerine yoğunlaştığını belirtmiştik. Ele alınan bu farklı biçimlerle ilgili ortak nokta bu farklı biçimleri almasına rağmen bu tarz bir finansallaşmanın temel nedeninin sermaye hareketlerine olan aşırı bağımlılık olduğunun vurgulanmasıdır. Pek çok çalışmada içsel nedenlerin bağımlı finansallaşma tezahürlerinin ortaya çıkmasında önemli olduğu belirtilse de, esas vurgu dışsal etmenlere yapılmaktadır. Bu bağımlılık kimi zaman ülke ekonomilerini krizlere açık hale getirmesi üzerinden ele alınsa da çoğunlukla finansal şirketlerin, finans-dışı şirketlerin ya da hanehalklarının faaliyetlerinde neden olduğu değişikliklere referansla incelenmektedir.

Bu dışsal etmen vurgusunu aşarak siyasal tercihleri ve yerli sınıfsal konumlanmaları dikkate alma çalışan Akçay ve Güngen (2022) Türkiye'de yaşanan 2018-9 krizini bağımlı finansallaşma bağlamında ele alır. Genel olarak küresel güney ülkelerinde sermaye hareketlerine bağımlılığın kendini merkez ülkelere kıyasla daha yüksek faiz oranları ve dolarizasyon üzerinden gösterdiğine vurgu yapar, Türkiye'deki krizin uzun döneme yayılan politika tercihleriyle bağlantısını dikkate alırlar. Yazarlar ayrıca bağımlılığın küresel güney ülkelerini gelişmiş kapitalist ül-

kelerdeki para politikalarına hayli duyarlı yaptığını da ifade ederler. Bağımlı finansallaşma yazınına yapılan ilk katkılardan biri olan Becker vd. (2010) ise iki Latin Amerika (Brezilya ve Şili) ve iki Doğu Avrupa (Sırbistan ve Slovakya) ülkesi üzerinden bağımlı finansallaşmanın ülkeler özelinde aldığı farklı biçimleri karşılaştırır. Her ne kadar farklı finansallaşma biçimleri sergilemiş olsalar da dört ülkenin de ortak noktası yerel paralarının aşırı değerlenmiş olması ve sermaye hareketlerine bağımlı hale gelmeleridir. Yüksek cari açık ve artan dış borç bu ülkelerin bağımlılığını karakterize eden temel öğelerdir. Ayrıca aralarında farklar olmakla beraber dört ülkenin hepsinde de hanehalkı borçlanması artış eğilimi göstermiştir.

Borçlanmadaki artış bağımlı finansallaşmanın temel göstergelerinden biri olarak pek çok çalışmanın odağı haline gelmiştir. Örneğin Musthaq (2021)'e benzer şekilde bağımlılık okulunun argümanlarının finansallaşma döneminde bağımlılığın aldığı yeni biçimleri dikkate alarak genişletilmesi gerektiğini öne süren Reis ve Oliveira (2021) bu savlarını Brezilya ve Meksika'da borçlanma artışları üzerinden destekler. Bağımlılık okulunun argümanları finansallaşma döneminde yenden gözden geçirilmelidir; çünkü bağımlılık okulunun öne sürdüğü argümanlar olan tahakküm altındaki yerel yönetici sınıfların hakimiyeti ve emeğin aşırı sömürüsü finansallaşma ile yeni özellikler kazanmıştır. Bu yeni özellikler Brezilya ve Meksika'da kamu garantili özel sektör ve hanehalkı borçlarındaki artış olarak tezahür etmektedir. Bağımlı finansallaşmanın hanehalklarını sadece borçlanmada artış üzerinden etkilemediğine dikkat çeken Martinez ve Borsari (2022), bu farklı kanalları Brezilya ve Kolombiya ekonomilerini analiz ederek örneklerler. Yazarlar bağımlı finansallaşmanın hanehalklarını; döviz kuru üzerinden reel ücretleri basıkılayarak, mali disiplin politikaları üzerinden çalışma ve sosyal güvenlik politikalarında aleyhlerinde değişime neden olarak, üretken yapının basit faaliyetlerde uzmanlaşması üzerinden istihdamı etkileyerek ve toplumları küresel güney'den kuzey'e finansal transferin maliyetini üstlenmek durumunda bırakarak da etkilediğini söyler. Brezilya'da bağımlı finansallaşmanın bankalar ve finans-dışı şirket faaliyetleri üzerindeki etkilerini ele alan bir çalışma ise Kaltenbrunner ve Paineira (2018)'ya aittir. Post-Keynesyen yazından hareketle yazarlar hiyerarşik bir uluslararası para sisteminin yarattığı kırılganlıkları önlemek için biriktirilen aşırı rezervin Brezilya'da bankaların faaliyetlerinde çeşitlenmeye yol açtığını söylerler. Şöyle ki Brezilya Merkez Bankası'nın rezerv biriktirmenin enflasyonist etkisini azaltmak için piyasaya sunduğu kamu iç borç senetleri bankalar için önemli bir kâr kaynağı haline gelir. Ayrıca bankalar bu kamu iç borç senetlerini teminat göstererek kısa dönemli menkul kıymet ihraç ederler. Bu kısa dönem yükümlülüklerini ise daha çok tüketici kredisi ya da konut kredisi gibi kısa vadeli kredileri finanse etmek için kullanırlar. Böylelikle bankalar uzun dönem üretici faaliyetleri finanse etmekten giderek uzaklaşarak hanehalkı tüketimini finanse etmeye yönelirler. Brezilya'nın sermaye hareketlerine ve döviz kuruna karşı kırılganlığının artmasının finans-dışı

şı şirketler üzerine etkisi ise iki kanal üzerinden gerçekleşir. İlki şirketlerin döviz kurundaki kırılganlığa karşı kendilerini korumak için kısa dönem finansal varlık alımını arttırmaları ve türev piyasalarda daha fazla işlem yapmalarıdır. İkincisi ise döviz cinsinden dış borçlarındaki hızlı artıştır. Finansallaşmaya bağlı olarak şirketlerin varlık yükümlülük yapılarındaki değişimler ilgili yazında pek çok çalışmaya konu olmuştur. Şirket faaliyetlerindeki bu değişimin firma düzeyinde analizini yapan ve bunun bağımlı finansallaşma ile bağıntı kuran ise az sayıda çalışma vardır (Kaltenbrunner, 2017; Andreoni vd., 2021; Soener, 2022). Bu bağlantıyı 31 ülkenin finans-dışı şirketlerini dahil ettiği kapsamlı bir örneklem üzerinden ele alan Soener (2022), ilgili yazında sermaye hareketlerine bağımlılığa yapılan aşırı vurgunun küresel güney ülkelerinde bu sürecin kaybedenleri olduğu kadar kazananları da olduğu gerçeğini göz ardı etmeye neden olduğunu vurgular. Küresel güney’de yüksek finansal gelir akışına sahip şirketler olarak Meksika’daki iletişim devi şirket América Móvil ve Hindistan’ın devasa holdinglerinden Reliance Industries Limited’i örnek gösterir.

Tüm bunların yanı sıra elbette bağımlı finansallaşma kavramı kullanmadan da dışsal bağımlılıkların küresel güney ülkelerinde finansallaşma üzerine etkilerini ele alan pek çok başka çalışma olduğunu da belirtmek gerekir. Bonizzi (2013) ve Lapavistas ve Soydan (2022) finansallaşmanın kullanımlarına ilişkin kapsamlı birer literatür taraması sunmaktadırlar. Biz buradaki kısa incelememizin bu bölümünü bağımlı finansallaşma kavramı üzerinden analiz yapan çalışmalarla sınırlandırmayı tercih ettik.

Sonuç Yerine

Türkiye’de finansallaşma yazınına özellikle çeşitli sermaye fraksiyonlarının eğilimleri ve makroekonomik dönüşümlerin incelemeleri üzerinden son on yılda çok sayıda katkı yapıldı. Bağımlı finansallaşma tartışmasının Türkiye’de sürdürülmesinin birden fazla faydası söz konusu olabilir. Bunlardan ilki üretim ilişkilerini örten para biçiminin, tabiiyeti dışlayan tarafsız bir finansal alan algısının tersine hiyerarşik ilişkiler ve sömürüyle el ele yürüyen bir finansal dönüşümün vurgulanmasıdır. Bağımlı finansallaşma kapitalist merkezlere göre daha yüksek faiz koşullarında dışa kaynak aktaran ülkelerin ve o ülke menşeli aktörlerin bir yandan da finansal piyasalarını hızla derinleştirdiklerini ve eşitsiz biçimde küresel finansal alanda yer bulduklarını (ve yer değiştirdiklerini) hatırlatmak için faydalı olabilir. Bu fayda, ancak küresel güney ülkelerinde hakim sınıfların stratejilerini de dikkate alan bütüncül bir perspektifle sağlanabilir.

İkincisi küresel alanda eşitsiz ve bileşik gelişimin finansallaşma çağındaki biçimlerini tartışmak bağlamında temin edilebilecek bir faydadır. Küresel finansal sermayeye bağımlı ve küresel finansal çevrimlere paralel finansal dönüşüm küresel güney’de çarpıcı bir finansal derinleşmenin sürdüğünü söylemeyi gerekli kılmakta-

dır. Ancak küresel güney'deki bu gelişmeler aktörlerin stratejileri ve mevcut yapısal zemin nedeniyle eşitsiz olarak sürmektedir. Bu dönüşümlerin tarihsel materyalist incelemelerini karşılaştırmalı bir perspektiften zenginleştirme görevi eleştirel sosyal bilimcilerin önünde durmaktadır.

Kaynakça

- Akçay, Ü. ve A.R. Güngen (2022) "Dependent Financialisation and Its Crisis: the Case of Turkey," *Cambridge Journal of Economics*, 46(2): 293-316.
- Akyüz, Y. (2018) "Inequality, financialisation and stagnation," *The Economic and Labour Relations Review*, 29(4): 428-445.
- Alami, I., C. Alves, B. Bonizzi, A. Kaltenbrunner, K. Koddenbrock, I. Kvangraven, ve J. Powell (2022) "International Financial Subordination: A Critical Research Agenda," *Review of International Political Economy*: 1-27.
- Althouse, J. ve R. Svartzman (2022) "Bringing subordinated financialisation down to earth: the political ecology of finance-dominated capitalism," *Cambridge Journal of Economics*, 46(4): 679-702.
- Andreoni, A., N. Robb ve S. Van Huellen, S. (2021) Profitability without investment: How financialization undermines structural transformation South Africa," A. Andreoni vd. (der.) *Structural Transformation in South Africa* içinde, Oxford University Press, 213-236.
- Arrighi, G. (1994) *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*, Verso: New York.
- Arrighi, G. (2009) *Adam Smith Pekin'de: 21. Yüzyılın Soykütüğü*, İstanbul: Yordam Kitap
- Becker, J., J. Jager, B. Leubolt ve R. Weissenbacher (2010) "Peripheral Financialization and Vulnerability to Crisis: A Regulationist Perspective," *Competition and Change*, 14 (3-4): 225-47.
- Bonizzi, B. (2013) "Financialization in Developing and Emerging Countries," *International Journal of Political Economy*, 42(4): 83-107.
- Bonizzi, B., A. Kaltenbrunner ve J. Powell (2020) "Subordinate Financialization in Emerging Capitalist Economies," Mader, P. vd. (der.) *The Routledge International Handbook of Financialization* içinde, Londra: Routledge, 177-187.
- Boyer, R. (2000) "Is a finance-led growth regime a viable alternative to fordism? A preliminary analysis," *Economy and Society*, 29(1): 111-45
- Brenner, R. (2006) *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945-2005*, Londra; New York, Verso
- Bryan, D. ve M. Rafferty (2006) *Capitalism with Derivatives: A Political Economy of Financial Derivatives, Capital and Class*, Londra: Palgrave Macmillan.
- Chesnais, R. (2016) *Finance Capital Today*, Leiden: Brill.
- Fernandez, R. ve M. Aalbers (2020) "Housing Financialization in the Global South: In Search of a Comparative Framework," *Housing Policy Debate*, 30(4): 680-701.
- Fine, B. ve A. Saad-Filho (2018) "Marx 200: the abiding relevance of the labour theory of value," *Review of Political Economy*, 30(3): 339-54.
- Hein, E. ve T. van Treeck (2010) "Financialisation and rising shareholder power in Kaleckian/ Post-Kaleckian models of distribution and growth", *Review of Political Economy*, 22(2): 205-33.
- Jessop, B. (2014) "Finance- dominated accumulation and post- democratic capitalism," Fadda, S ve P. Tridico (der.) *Institutions and Development After the Financial Crisis* içinde, Routledge, 83-105.
- Kaltenbrunner, N. ve J. P. Paineria (2018) "Subordinated financial integration and financialisation in emerging capitalist economies: the Brazilian experience," *New Political Economy*, 23(3): 290-313.

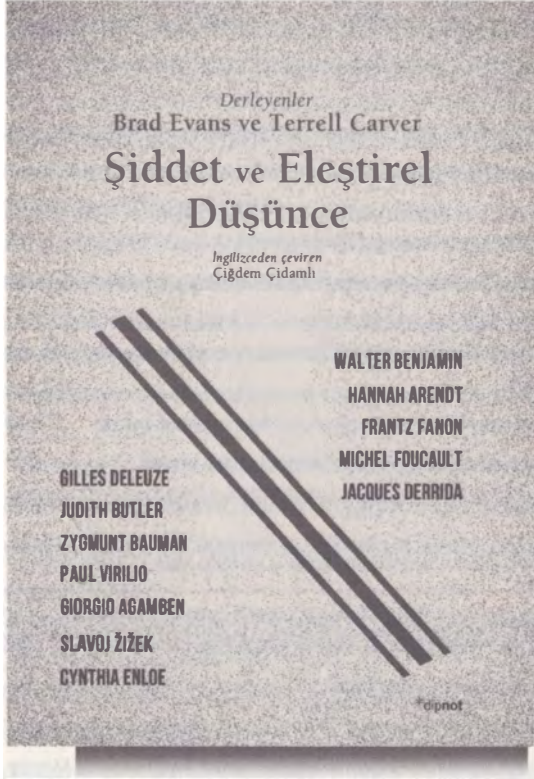
- Kaltenbrunner, A. (2017) "The financialisation of non-financial corporations in Brazil," UNCTAD, Debt Vulnerabilities in developing countries: *A new debt trap?* içinde, 53-71.
- Lapavistas, C. (2009) "Financialised Capitalism: Crises and Financial Expropriation," *Historical Materialism*, 17(2): 114-148.
- Lapavistas, C. ve A. Soydan (2020) "Financialization in Developing Countries: Approaches, Concepts and Metrics," *International Review of Applied Economics*, 36(3): 424-447.
- Martinez, M. ve P. Borsari (2022) "The Impacts of Subordinated Financialization on Workers in Peripheral Countries: An Analytical Framework and the Cases of Brazil and Colombia," *New Political Economy*, 27(3): 361-384.
- McNally, D. (2009) "From Financial Crisis to World Slump: Accumulation, Financialisation and the Global Slowdown," *Historical Materialism*, 17(1): 35-83.
- Murray, R. (1971) "The Internationalization of Capital and the Nation State," *New Left Review*, 67: 84-109.
- Musthaq, F. (2021) "Dependency in a financialised global economy," *Review of African Political Economy*, 167: 15-31.
- Nesvetailova, A. ve R. Palan (2019) *Sabotage: The Hidden Nature of Finance*, Public Affairs: New York.
- Nitzan, J. ve S. Bichler (2009) *Capital as Power: A Study of Order and Creorder*, London: Routledge.
- Pataccini, L. (2022) "Europeanisation as a driver of dependent financialisation in East-Central Europe: insights from the Baltic states," *New Political Economy*, 27 (4): 646-664.
- Pistor, K. (2019) *The Code of Capital: How the Law Creates Wealth and Inequality*, Princeton University: Princeton.
- Reis, N. ve F. A. de Oliveira (2021) "Peripheral financialization and the transformation of dependency: a view from Latin America," *Review of International Political Economy*, önceden çevrimiçi basım, <https://doi.org/10.1080/09692290.2021.2013290>
- Robinson, W. I. (2022a [2020]) *Küresel Polis Devleti*, çev. A. E. Pilgir, İstanbul: Ayrıntı.
- Robinson, W. I. (2022b) *Can Global Capitalism Endure?*, Atlanta: Clarity Press.
- Shaikh, A. (2011) "The first great depression of the 21st century," *Socialist Register*, 47: 44-63.
- Skott, P. ve S. Ryoo (2008) "Macroeconomic implications of financialization," *Cambridge Journal of Economics*, 32 (6): 827-862.
- Soener, M. (2022) "Financialization goes South: Foreign capital flows and financial accumulation in emerging markets," *International Journal of Comparative Sociology*, <https://doi.org/10.1177/002071522211330>
- Sweezy, P. ve H. Magdoff (1987) *Stagnation and Financial Explosion*, New York: Monthly Review.
- Van der Pijl, K. (2017) "Ulusötesi Sınıflar, Fraksiyonlar ve Kriz," çev. Ö. Şenalp, *Praksis*, 44-45: 1019-36.
- Van der Pijl, K. (2015) "Varieties of Capitalism or Dominant Fractions?: Two Forms of Money Capital in Current Crisis," R. Westra vd. (der.) *The Future of Capitalism After the Financial Crisis*, Routledge içinde, 39-55.
- Van der Zwan, N. (2014) "Making sense of financialization," *Socio-Economic Review*, 12: 99-129.

Derleyenler

Brad Evans ve Terrell Carver

ŞİDDET VE ELEŞTİREL DÜŞÜNCE

Çeviri: Çiğdem Çıdamlı

Elinizdeki kitap, okuyucuyu şu sorular üzerine yoğunlaşacak bir düşünce serüvenine çıkarıyor: Şiddet siyasal anlamda nasıl işler? Meşru ve gayrimeşru şiddet biçimlerini birbirlerinden düzgünce ayırabilir miyiz? Şiddet, iktidar ve güç arasında farklar var mıdır? Şiddetsizlik ulaşılabilir bir siyasal amaç mıdır? Şiddet herhangi bir şekilde haklılaştırılabilir mi? Şiddet muhakkak fiziksel zararı mı gerektirir? Yapısal eşitsizlikleri şiddet biçimleri olarak tanımlamalı mıyız? Şiddet, baskı ve savaş arasında anlamlı ayrımlar yapılabilir mi? Şiddet özellikle insani nitelikli bir sorun mudur? Günümüzde çevreye yönelik yıkıcılık veya önlenemez hastalıklardan dolayı yaşanan ölümler neden şiddet terimleriyle ifade edilmektedir? Bugün varoluşun kıyısında, bitmek bilmez bir olağanüstülük ve kırılganlık durumunda yaşamak zorunda bırakılanlara nasıl daha iyi kulak kabartabiliriz?

Türkiye’de Finansallaşmanın Dip Akıntısı: Köşe Başlarında Satılan Yükümlülükler

Ferhat Akyüz¹

Öz

Türkiye’de 1980-1983 yılları arasında para ve sermaye piyasalarının kurumsal ve yasal alt yapısı oluşturuldu. Bunun önkoşulları, 1980’lerdeki hamiline/ciro edilebilir mevduat sertifikası, 1970’lerde yoğunlaşan özel sektör tahvil ve hisse senedi ihracı ve 1960’lardaki Tasarruf Bonoları uygulamalarıydı. Tasarruf Bonoları devlet için, hisse senedi ve tahvil holdingler/şirketler için, son olarak ciro edilebilir mevduat sertifikaları da bankalar için bilançolarının pasif/yükümlülük yönetimi ile kaynak elde etme yöntemleriydi. Her bir uygulama, farklı toplumsal kesimlerin mudileştirilmesine farklı derecelerde katkıda bulunmuştu. Fakat bir yandan da bu uygulamalarla bankerliğin/tefeciliğin görünür olduğu, para ve sermaye piyasalarındaki belirleyiciliğinin arttığı vurgulanmalıdır. 1960’lı yıllardan 1980’li yılların başlarına kadar ele alınan üç uygulama için özellikle Milliyet Gazetesinin küçük ilanlar sayfası belirli rutinlerde taranarak niceliksel ve niteliksel bilgiler derlenmiştir. Bu çalışma ile Türkiye’de finansallaşma literatürüne tarihsel bir araştırma ile katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Finansallaşma, Tasarruf Bonoları, Mevduat Sertifikaları, Bankerler, Banker Kastelli*

The Undercurrent of Financialization in Turkey: Liabilities Sold at the Street Corners

Abstract

The institutional and legal structure of money and capital markets in Turkey was established between 1980-1983. Negotiable certificates of deposit in the 1980s, higher levels of issuance of private sector stocks and bonds in the 1970s, and Savings Bills issued in the 1960s served as precedents of money and capital market instruments of the following decades. For the government, the Savings Bills; for holdings/companies, the stock and bond issuance; and for the banks, the negotiable certificates helped access new resources via liability management of their balance sheets. Each practice contributed in varying degrees to different social segments becoming depositors. However, on the other hand, with these practices, bankers and usury

1 Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölümü
E-posta: akyuzferhat@yahoo.co.uk
Makale gönderim ve kabul tarihi: 20.10.2022 - 25.12.2022
ORCID Numarası: 0000-0001-6825-294X
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

became more visible, and they became more decisive in money and capital markets. This study uses quantitative and qualitative data, compiled by scanning the small advertisements page of the Milliyet Newspaper in certain routines for these three financial instruments from the 1960s to the early 1980s. This study aims to contribute to the financialization literature in Turkey providing a historical lens.

Keywords: *Financialization, Savings Bills, Certificates of Deposit, Bankers, Banker Kastelli*

Giriş

1 Temmuz 1980’de (4 Haziran 1980’de hazırlanan) bir kararname ile kredi faiz oranlarının banka ile borçlu/mudi arasında serbestçe belirlenebileceği yasal bir zemin hazırlandı. Bu, 24 Ocak kararlarının tamamlayıcısıydı ve literatüre de *Temmuz Bankacılığı* olarak yansdı. Aynı zamanda bu 1983 yılına kadar süren “faize hücum” ve beraberinde *banker krizi* olaylarını başlatan milat olmuştu. Sözü edilen gelişmeyle ilişkili olarak 1981 yılında Sermaye Piyasası Kanunu² hazırlandı. Bununla beraber 1930’lardan kalma iki önemli finans alanı yeniden düzenlendi. Birincisi Menkul Kıymetler Piyasası Kanunu diğeri ise bankalar dışında para alış-verişini düzenleyen Ödünç Para Verme İşleri Kanunu’ydu. Sözü edilen kanunlar, bir yandan para ve sermaye piyasasını düzene sokmak bir yandan da Temmuz Bankacılığıyla daha da görünür olan bankerlik sorununu çözmek için yürürlüğe konulmuştu. Bütün bu düzenlemelere toplu olarak bakıldığında temel sorunsalın, 1970’li yılların sermaye fraksiyonlarının içine düştüğü döviz biçiminde para-sermaye krizi olduğu görülmektedir. Öztürk (2008) de 1979’daki Türkiye ekonomik krizinin döviz biçiminde para sermaye ihtiyacı olarak açığa çıktığını belirtmiştir.

Finansallaşma, ekonomik faaliyetlerde aktörlerin finansal saiklerinin artan yoğunluğunu ifade eder.³ Finansallaşmanın tarihini ele almak için belirgin ekonomik uygulamalara bakmak gerekir. Bu açıdan Beck ve Knafo (2020), 1960’ların başlarında ticari bankaların bilançolarının pasif/yükümlülük yönetimi (*liability management*) uygulamasının finansallaşma tarihi için önemli bir başlangıç olabileceğine dikkat çekmişlerdir. 1960’da ABD ticari bankaları ciro edilebilir/hamiline mevduat sertifikası (*Negotiable certificates of deposit*) ihraç ederek finansman krizlerine çözüm aramışlardı. Hamiline Mevduat Sertifikaları bankalar açısından devlet ve şirket tahvilleri karşısında rekabet edebilmek için önemli bir araçtı. Wojnilower (1980: 286), ciro edilebilir/hamiline mevduat sertifikasının bankalar

2 1960’lı yılların başlarından 1970’li yılların sonlarına çeşitli sermaye grupları tarafından çok sayıda Sermaye Piyasası Yasası hazırlanmış fakat bir türlü kanunlaşmamıştır.

3 Finansallaşmaya ilişkin farklı tanımlar için bkz. (Mader, Mertens ve van der Zwan, 2020: 7)
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantev.org>

ile merkez bankaları ilişkisini değiştirdiğini ve bankalara merkez bankası dışında sonsuz borçlanabilme imkanı sağladığını belirtmiştir. Bu da para ve/veya ödeme araçlarının arzında kamu otoritelerinin etkisinin azaldığı anlamına geliyordu. Wojnilower (1991), ABD’de 1930’lardan sonra kurulan finansal sistem, 1970’lerde deregüle edilerek mevduat ve borç faiz oranları üzerindeki kısıtlamaların aşıldığını ve sonunda kaldırıldığını vurgular. Türkiye’de de 1933 tarihli Ödünç Para Verme İşleri Kanunu ile faiz oranına narh konulmuştu ve mevduat faiz oranları da (yasal faiz oranları) buna göre belirlenmekteydi. 1970’lerde kamu ve özel kesim tahvil faiz oranları artırıldı. 1980’lerin başlarında ise mevduat faiz oranları üzerindeki narh kaldırıldı. Böylece Türkiye’de de finansal alan deregüle edildi ve “faize hücum” ve banker krizi için ön koşullar hazır hale gelmiş oldu.

Hamiline mevduat sertifikası, bankaların pasif/yükümlülük yönetimiyle ortaya çıkardıkları bir finansal araçtır. Bilanço pasiflerinin yönetimi, firmanın/şirketin likiditesi yüksek aktiflerini paraya çevirmeksizin kaynak sağlama yöntemidir (Çelebican, 1979: 280). Bir anlamda şirket, yükümlülüklerini artırarak kaynak elde etmiş olur. Bu anlamda hisse senedi ve tahvil ihracı ile bir şirket banka gibi davranıp yükümlülüğünü artırarak sermaye elde etmiş olur. Devletin tahvil veya bono ile borçlanması da pasif yönetimi ile kaynak elde etme olarak değerlendirilebilir. Türkiye’de kamu borçlanması ile oluşan kamu tahvil piyasası söz konusu dönemde mevcuttu ve bunun finansallaşma üzerindeki etkisinin olduğunu söylemek zorlayıcı olacaktır. Ancak bir kamu borçlanma aracı olan Tasarruf Bonoları, 1960’larda ekonomik aktörlerin finansal saiklerine yön vermişti. Öyle ki ulusal bir gazetenin ilan sayfasının %80’i bonoların alım satım ilanları ile kaplanmıştı. Benzer durum 1970’lerdeki hisse senedi ve özel sektör tahvil piyasası için de geçerliydi. Son olarak 1980’deki hamiline mevduat sertifikaları ile oluşan ortamda gündelik yaşamın her aşamasında finansal saikler/ faiz geliri elde etme çok yaygınlaşmıştı. Türkiye iktisat tarihi literatüründe banker krizi olarak algılanan bu sürecin sermaye piyasalarının yeniden kurgulanmasındaki ve finansal öznelere inşasındaki rolü dikkate alınmamıştır.

Bu çalışmada önce 1980’li yılların başlarında para sermaye ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılan kurumsal ve yasal düzenlemeler ele alınacaktır. Bunlar sermaye piyasası, menkul kıymetler borsası ve bankacılık dışındaki ödünç verme işleri ile ilgili düzenlemelerdi. Daha sonra ise bu yasal ve kurumsal düzenlemelerin ön koşulu olan para sermaye ihtiyacının bir ürünü olarak bankerler ya da kurumsal olmayan para, sermaye ve kredi piyasaları incelenecektir. 1970’lerin ortalarında sermaye piyasaları ve bankalar dışında oluşan ikincil ve yarı gayri resmi banker/sarrafların oluşturduğu para ve sermaye piyasaları açığa çıkmıştı. Bankerleri incelemeye geçmeden önce yasal-kurumsal zeminlerinin ne olduğuna bakmak için

1933 tarihli 2279 sayılı Ödünç Para Verme İşleri Kanunu⁴ ele alınacaktır. Bu kanun 1933-1983 yılları arasında tefeciliği yasal zemine oturtmuş ve bankalar yanında teşkilatlanmamış bir kredi piyasasının var olmasını sağlamıştır. Bu çalışmada, 1960'lı yıllardan 1980'li yılların başlarına kadar banker olgusunun çözümlenmesi için özellikle Milliyet gazetesinin küçük ilanlar sayfası incelenmiştir. Sözü edilen bu sayfalardan bankerlerin hangi menkul kıymeti, hangi fiyat ve faizle sattıklarına ilişkin sistematik bilgi derlenmiştir.

Türkiye'de finansallaşmanın 1989 yılı 32 sayılı kararname ile başladığı vurgulansa da bundan önce özellikle 1970'li yılların ele alınması gerekir. Bu çalışmada Türkiye'de finansallaşmanın dip akıntısının yoğunlaştığı yılların 1970'li yıllar ve 1980'li yılların başları olduğu iddiası ön planda tutularak finansallaşmanın kurumsal ve yasal alt yapısının yine bu yıllarda oluşturulduğunun gösterilmesi hedeflenmektedir. Bu amaçla Türkiye ekonomisinin finansallaşmasına ilişkin son yıllarda artan çalışmaları (Akçay ve Güngen, 2022; Karaçimen, 2014) Türkiye iktisat tarihinde somut uygulamaların izini sürerek desteklemek yerinde olacaktır.

Para ve Sermaye Piyasasında Yapılan Düzenlemeler

1980'li yılların başlarına kadar, her ne kadar yasal ve kurumsal piyasalar olsa da para sermaye ihtiyacı fiili para, kredi ve sermaye piyasalarından da karşılanmaya çalışıldı. Bu fiili piyasaların 1981 yılından itibaren yasal ve kurumsal alt yapıları oluşturuldu. İlk olarak 1981 tarihli 2499 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu ile “tasarrufların menkul kıymetlere yatırılarak halkın iktisadi kalkınmaya etkin ve yaygın bir şekilde katılmasını sağlamak” için yasal alt yapıların oluşturulması için adım atıldı (Resmi Gazete, 30.07.1981, No: 17416). Bu adımdaki temel gerekçe fiili olarak var olan hisse senedi ve tahvil piyasasını bir forma bağlamaktır.

Ülkemizin ekonomik gelişme süreci içinde, herhangi özel bir düzenlemeye konu olmamış olmakla birlikte geleneksel finansman sistemi olan bankacılığın yanında sermaye piyasasının giderek oluştuğu, serpiildiği görülmektedir. Ancak, bu oluşum içinde bazı nedenlerle sermaye piyasasının hukuki düzenlemeye ihtiyaç duyduğu da muhakkaktır. (Başbakanlık, 1981: 1)

Fiili hisse senedi ve tahvil piyasası Sermaye Piyasası Kanunu ile bir forma sokulurken bu piyasalarda faaliyette olan bankerlerin yasal durumları da düzenlenmeye çalışıldı. Ödünç para verme işleriyle uğraşan ve menkul kıymetlerin satışına aracılık eden gerçek ve tüzel kişilerin ruhsatlandırılması daha önce mahalli idarenin en yetkili memurunca gerçekleştirilirken 1981 tarihli 2520 sayılı Kanun ile bu ruhsatlandırma işlemi doğrudan Maliye Bakanlığı'na bağlanmıştır (Resmi Gazete 15.09.1981, No: 17459). Söz konusu dönemde 3000 civarında tüzel ve gerçek ki-

4 30.09.1983 tarihli 90 sayılı kanun hükmünde kararname ile yürürlükten kaldırılmıştır.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rante.org>

şinin bankerlik/tefecilik faaliyetinde olduğu tahmin edilmekteydi. 1933 tarihli ve 2279 sayılı Kanun’a istinaden sadece ilgili mahalli idareden izinle menkul kıymet, para ve kredi işlemleri yapılmaktaydı. 1981 tarihli 2520 sayılı kanun ile Maliye Bakanlığı’ndan izinli banker sayısı 278’e düştü (Cumhuriyet, 23.10.1981, s. 6). 1982 yılı başlarında banker krizi derinleşmeye başlayınca 1982 tarihli 2578 sayılı kanun ile ödeme güçlüğü olan bankerlere ilişkin işlemler için Bakanlar Kurulu’na bir yıllığına kanun hükmünde kararname (KHK) çıkarma yetkisi verilmişti.⁵ 1983 yılında ise 2810 sayılı Kanunu ile Para ve Sermaye Piyasalarının düzenlenmesi için Bakanlar Kurulu’na geniş yetkiler verildi. Bankalar Kanunu, Merkez Bankası Kanunu, Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu, Sermaye Piyasası Kanunu ve Ödünç Para Verme İşleri Kanunu gibi kanunlarda para piyasası gereklilikleri yönünde yapılan düzenlemeler bir menkul kıymet borsasının kurulmasını da amaçlıyordu.⁶ Böylece ilk (yasal/kurumsal) adımları 1981 yılında atılan sermaye piyasasının ve bunun zorunluluğu olan menkul kıymet borsasının kuruluşu için de yasal bir zemin hazırlanmıştı. 1980’li yılların ortalarına gelindiğinde 1970’li yılların sonları ile 1980’li yılların başlarındaki fiili para ve sermaye piyasaları yasal ve meşru bir zemine çekilmişti. Sermaye Piyasası Kurulu ve İMKB’nin kurulması ile finansallaşmanın kurumsal ve yasal zemini oluşturulmuş oldu. Bu yasal ve kurumsal zeminin taşlarının döşenmesi sağlayan/zorlayan ise fiili para ve sermaye piyasalarının kilit aktörleri olan bankerlerdi.

Finansallaşmanın kurumsal ve yasal alt yapısının oluşmasında bankerlerin hızlandırıcı bir rol aldığını vurgulamak yerinde olacaktır. Fakat önceki on yıllarda, 1960’lı yılların başlarından itibaren bir sermaye piyasası oluşması hususunda devlet ve sermaye fraksiyonlarında güçlü eğilimin olduğu da görülmektedir. Birinci Kalkınma Planı’nda bir sermaye piyasasının en kısa zamanda kurulması ve bununla beraber ilişkili kanun ve mevzuatların da düzenlenmesi öngörülmüştü (DPT, 1963, s: 463). 1963 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) öncülüğünde Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) ve Bankalar Birliği ile sermaye piyasalarının mevcut durumu incelenmiş ve yasa ile kurumsal yapı düzenlenmesi için çalışmalara başlanmıştı (TOBB, 1964b). Bu çerçevede 1964 yılından itibaren hem sermaye piyasalarını hem menkul kıymet borsasını düzenlemek için yasa çalışmaları yapıldı ve taslaklar hazırlandı (TOBB, 1964a). Ancak bu taslaklar TBMM’de sadece komisyonlarda görüşüldü ve genel kurula kanunlaşmaları için sevk edilemedi.

Tasarının kanunlaşmamasının birçok ekonomik ve sosyal sebepleri vardır: gerek sanayi-de gerekse milli gelir ve tasarruf kesiminde sermaye piyasasından yeterince faydalanacak şartlar mevcut değildi. Öte yandan tasarıya çeşitli yönlerden dirençlerde olmuştur. Söz

5 17574, 17615, 17756, 17732, 17739, 17747, 17761, 17774, 17794, 17812, 17822(tebliğ), 17838, 17858 (tebliğ) sayılı resmi gazetelerde ödeme güçlüğü olan bankerlere ilişkin işlemler düzenlenmiştir.

6 Sözü edilen KHK’lar 18183 sayılı resmi gazetedeyayınlanmıştır.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

gelişi sanayici ve aile tipi işletmeler halka açık anonim şirketler karşısında bir şüphe içindeydiler. Bankalar ise tahvil rekabetinin mevduatı geniş ölçüde azaltılabileceğinden endişe ediyorlardı. Ayrıca yeminli mali muhasiplik mesleğine karşı bazı dirençlerde söz konusuydu. Fakat ekonomi geliştikçe kanun olmasa bile sermaye piyasası fiilen kurulmuş, özellikle son yıllarda gelişmiştir. Esham ve tahvil satışları önce bankalar eliyle yapılagelmıştır. Son yıllarda başarılı olan firmalar, banka aracılığına gerek duymadan doğrudan doğruya özellikle tahvil satışı yapabilmişlerdir. (Milliyet, 17.12.1972, s. 2)

1960'lı yılların başlarından 1980'li başlarına kadar "piyasa var fakat yasa yok" (Milliyet, 18.05.1975, s. 9) şeklinde fiili olarak yürütülen bir sermaye piyasası söz konusuydu. Yasal zemin oluşmasına karşı direnç, aile tipi işletmelerden ve bankalardan gelmekteydi. Bununla paralel 1960'ların başlarında özel sektör yatırımlarının finansman kaynağına bakıldığında, sektör içindeki (bazı hallerde aile) içindeki tasarruflar veya ticari bankalar ön plandaydı (DPT, 1964: 82). Fakat 1970'lerin başlarından itibaren ara ve yatırım mallarının üretimin değerinin imalat sanayi içindeki payının artması (Boratav, 2005: 133) ve bunun finansmanında aile tipi işletmeler ve bankalar yetersiz kalmıştı. Sermaye piyasalarının yasal-kurumsal inşası ile söz konusu finansman arayışları sermaye fraksiyonlarınca özellikle TÜSİAD tarafından gündeme alınmıştı.⁷ Dönemin TÜSİAD Sekreteri Güngör Uras ihtiyaçlarını şöyle ifade etmekteydi:

...1970'lerin ortasında Türkiye'de özellikle sanayi, sermaye piyasasına mali zorunluluklar ve sosyal zorunluluklar gibi iki önemli nedenle yöneliyor. Ekonomik gelişme içinde yatırımların niteliği, Türkiye'de artık hızlı bir değişme gösteriyor. İleri teknolojiyle ekonomik büyüklükte yatırım yapma gibi zorunluluklar, yatırımlarda finansman gereğini hızla büyütüyor. Öte yandan sermaye sahibi-girişimci bütünlüğü de giderek bozuluyor. Sermaye sahibi olmayan girişimci tipi de ortaya çıkıyor ve bunlar sanayide önemli projeleri gerçekleştirmek istiyor. Bu gelişim de, sanayi yatırımlarında iç ve dış finansman gereğini hızla büyütüyor. Bunun yanı sıra banka sisteminin pahalılığının ötesinde bankalardan büyük fonların sağlanmasında istenen teminat ve büyük fonların değişik nedenlerle belli bankalarca karşılanamaması gibi zorluklar girişimciyi banka sistemi dışında finansman kaynakları aramaya itiyor (Milliyet, 18.05.1975, s. 9).

Türkiye'de 1960 yılların başlarından itibaren bir sermaye piyasasının oluşması, devlet ve sermaye fraksiyonlarınca belirgin bir eğilimdi.⁸ 1980 Temmuz ayı itibarıyla para piyasasında bankalara rakip olarak görünürlüğü daha da artan bankerler, önceki on yıllardaki teşkilatlanmamış para piyasasında kendilerine yer bulmuş-

7 1975 yılında Ali Gevgili'nin moderatörlüğünde "Sermaye Piyasası, Halk ve Enflasyon" adlı bir panel düzenleniyor. Katılımcılar, Yılmaz Karakoyunlu (DPT), Abidin Cehver Özden (Banker Kastelli), Reha Poroy (Hukukçu/Akademisyen), Güngör Uras (TÜSİAD Genel Sekreteri), İlhan Meriç (ODTÜ/Akademisyen) şeklindeydi. Bu panelde nasıl sermaye piyasasının mevcut durumu tartışılmıştı. Sermaye piyasasının kurgulanmasında 1970'lerde tahvil ve hisse senedi işlemleri yapan Abidin Cehver Özden (Banker Kastelli) de vardır.

8 Bu eğilimin kendisi ya da banka ve öz sermaye dışında bir kaynak arayışı, iktisat tarihi açısından başka bir çalışmayı ihtiyaç haline getirmektedir...

lardı. Bu bankerler 1960’larda fiili Tasarruf Bonosu piyasasında ve 1970’lerde ise ikincil tahvil ve hisse senedi piyasasında faaliyet göstermekteydiler. Makalenin ilerleyen bölümlerinde bankerler 1960’ların başlarından 1980’lerin ortalarına kadar üç aşama halinde incelenmektedir. Birincisi 1960’ların başlarından 1970’lerin başlarına kadar uygulanan Tasarruf Bonoları ile oluşan fiili bir bono piyasası, ikincisi 1970’lerin başlarından 1980’e kadar tahvil ve hisse senedi piyasası ve aynı dönemde dip akıntı olarak ilerleyen gayri resmi para piyasası ve son aşama ise 1980’den 1980’lerin ortalarına kadar serbest faiz sürecidir.

Para Sermaye İhtiyacının Bir Ürünü: Lanetli Bankerler

1960 ve 1970’lerdeki bankerler, dönemin sermaye içi fraksiyonlarının para sermaye ihtiyacına çözüm olarak ortaya çıkmıştı. Bu ihtiyaca büyük sermaye gruplarının holding bankacılığı ile çözüm bulmaya çalışılmıştı. Fakat banka sistemi dışından örgütlenmemiş/teşkilatlanamamış para piyasası da söz konusu ihtiyaca kısmi olarak cevap verebilmekteydi. Sönmez (1980: 77-78), bu piyasanın 1970’lerin sonlarına doğru önemli boyutlara ulaştığını; 1978’de toplam mali kesim içinde mevduat bankalarının payı %79 iken 1978’de %74’e ve 1979’da ise 72’ye düştüğünü, buna istinaden teşkilatlanamamış para piyasasının payının arttığını belirtmiştir. Bunun yanında II. Kalkınma Planı’nda aşağıdaki tabloda teşkilatlanamamış para piyasasının varlığı konusunda önemli nicel bilgiler verilmektedir. Bu veriler üzerinden 1970’li yılların başlarında bankacılık sistemi dışında bir ikincil bir para piyasasının var olduğu söylenebilir. Tablodaki 1961 yılında 85 tane banker olduğuna dair veriden hareketle 1960 öncesinde de fiili bir para piyasasının olduğu söylenebilir.

Yıl	Kuruluş Sayıları	Yıl içinde verilen kredi tutarı (Milyon TL)
1961	85	100,8
1962	73	92,2
1963	80	77,1
1964	91	87,8
1965	86	73,0
1966	77	123,5

Tablo 1: 2279 Sayılı Kanuna Göre Ödünç Para Verme İşleriyle Uğraşanlar (Bankerler)

Tasarruf Bonoları: Devletin İtibarını Sokakta Satmak⁹

1961 yılı başlarında vergi kanunları ile kamu gelirlerini artırmaya yönelik hem kapsam hem de oranlar bakımından geniş çaplı kurumsal ve yasal düzenlemeler yapıldı. Amaç kamu yatırımlarının finansmanını sağlamaktı. 1961-1972 yılları arasında vergi mükellefiyeti olan bazı kişi ve kurumlardan Tasarruf Bonoları ihracı ile borçlanma gerçekleştirilmişti. Bir uzun vadeli kamu iç borçlanma biçimi olan Tasarruf Bonoları, vergi ve kamu borcu gibi iki biçimi içinde barındırmaktaydı. Kişiler ve kurumlar açısından kamuya/devlete borç vermek bir mükellefiyetti ve aynı zamanda bu mükellefiyet ile faiz geliri elde etme imkânı söz konusuydu. Tasarruf Bonoları'na ilişkin 1961 ve daha sonraki yasal düzenlemeler, Tasarruf Bonoları'nın üçüncü kişilere devrini mümkün kılmaktaydı. Bu da içinde faiz geliri elde etme imkânının saklı olduğu mükellefiyetin üçüncü kişilere devri anlamına gelmekteydi.

1961-1967 yılları mükellefiyetin devir olanaklarının geniş olduğu yıllardı. Ki bu yıllar Türkiye tarihinde sermaye piyasaları ve bankerlik açısından önemli olabilecek aktörlerin palazlandığı yıllar da olmuştur. 1967-1972 yılları ise bu palazlanmanın sınırlandırıldığı ya da mücadele/çatışmanın olduğu dönemdir. Genel olarak 1961-1972 yılları arası mevcutta bir borsa olmasına rağmen sermaye piyasasının/erken finansallaşmanın devlet borçlanması ağına dahili ile Türkiye kapitalizminde kendine yer bulmaya çalıştığı bir dönem olmuştur. 1961 yılında bir yandan klasik vergi kanunu düzenlemeleri¹⁰ yapılırken diğer taraftan Yatırımlar Finansman Fonu Teşkil ve Tasarruf Bonoları İhracı Hakkında Kanun ile kamu yatırımları için alternatif kaynak bulma düzenlemesi yapılmaktaydı. 1961-1967 yılları, Tasarruf Bonoları'nın devri konusunda engellerin olmadığı ve Türkiye'de 1980'lerde faaliyette olan bankerlerin filizlendiği yıllar olmuştur. 1967-1972 yılları ise sözü edilen bankerlerin önüne set çekildiği, bunların tahvil ve hisse senedi alım-satımına yönelindikleri bir dönemdi.

Tasarruf Bonoları, 27 Mayıs'ı izleyen ilk birkaç yıldaki Türkiye kapitalizmine yön vermeye dair yapılan yasal-kurumsal düzenlemelerinin bir ürünüydü. Bu yasal-kurumsal düzenlemeler 1950'lerin plansız-programsız yapılan yatırımlarının finansman sorunlarını ortadan kaldırmaya yönelikti.¹¹ Nitekim 1970'lerde bu kanuna ait parlamento görüşmelerinde Tasarruf Bonoları ve Yatırımlar Finansman Fonu, "...aslında bu kanun bir nevi -plan demeyeyim de- plancıktı. Muayyen saha-

9 Devlet itibarının sokakta satıldığı ifadesi 930 sayılı yasa 1967'de Cumhuriyet Senatosunda görüşüldüğü sırada kullanılmıştır.

10 1961 yılında, 192 sayılı kurumlar vergisinde değişiklik, 193 sayılı gelir vergisi, 206 sayılı arazi ve bina verileri, 210 sayılı gider vergileri ve 213 sayılı vergi usul kanunu gibi çok sayıda vergiye ilişkin kanunlarda matrah, oran ve kapsam bakımından düzenleme yapıldı.

11 1960-1964 yılları arasında, yüksek miktarda ve çok sayıda kamu kurum ve kuruluşları kapsayan 6.12.1960 tarihli 154 sayılı kanun başta olmak üzere geniş bir borç konsolidasyonu yapılmıştır.

ların kalkınmasını, tarım, sanayi, ulaştırma alanlarında bir yatırım kalkınmasını temin edecek, bir nevi küçük bir plandır” sözleriyle değerlendirilmiştir (Millet Meclisi, 1972, s: 87). 1961 Anayasasıyla DPT’nin kurulması ve plan çalışmalarının yaygınlaşması ile 223 sayılı kanun ile öngörülen Yatırımlar Finansman Fonu kurulmasının meşruiyeti ortadan kalkmıştır (Millet Meclisi, 1972, s: 87). Böylece Tasarruf Bonosu gelirleri bir fonda toplanma yerine genel bütçe gelirleri içinde yer almıştır. Söz konusu fon kurulamamış olmasına rağmen Tasarruf Bonosu ihracına 1970’e kadar devam edilmiştir. 1971 yılında Milli Birlik Hükümeti’nin Maliye Bakanı ve Tasarruf Bonolarının mimarı Kemal Kurdaş ile yapılan söyleşide Tasarruf Bonoları’na dair genel eğilimin ne olduğunu görüyoruz:

Bizim başlangıçta düşündüğümüz tasarruf bonusu hasılatını kurulacak Devlet Yatırım Bankası ve Özel Sektör Yatırım Bankasına kanalize etmek ve bu iki banka kanalıyla Türkiye’nin sanayileşme hareketine kritik yatırımları finanse etmek, tasarruf bonosunun faiz ve hizmetlerini bu iki bankaya yaptırmak ve onuncu yıl sonunda vadeleri geldikleri zaman da tasarruf bonusu sahiplerine bir seçme hakkı vermektir. Bu hakka göre tasarruf bono sahipleri yapılmış olan yatırımların ya hisse senetleriyle bonolarını değiştirmek hakkına kavuşacaklar veya bu iki banka bu bonoları itfa edecekti, bu sistem arzu ettiğimiz gibi yürümedi. Eğer tasarruf bonoları düşünülen şekilde, iki kuruluş kanalıyla seçilmiş yatırımlara yönetilseydi, hem bunun faiz yükünü karşılamak çok kolay olacaktı (çünkü yüzde 6’dan para bulunuyor demektir) hem, Türkiye’de muayyen bir sanayi hamlesi gerçekleştirilmiş olacaktı. İtfa sistemi çok rahat bir şekilde yürütülebilecekti ve Türkiye’de bir de çok önemli olarak tasarruf bonusu kanalıyla sermaye piyasasının yaratılması, menkul kıymetlere halkın ünsiyetinin (alışkanlığının) geliştirilmesi sağlanmış olacaktı (vurgu bana ait).(Milliyet, 05.04.1971).

Tasarruf Bonosu’ndan, sanayileşme yatırımlarını finanse etmesi ve halkın menkul kıymetlere ünsiyetini/alışmasını sağlaması gibi iki etki beklenmekteydi. Birincisi için planlarda öngörülen yatırımların Tasarruf Bonoları gelirleri ile finanse edildiği kısmen söylenebilir. İkincisi için ise hiç beklemedikleri aktörlerce halkın faiz geliri veya menkul kıymet alıp satma alışkanlığının yaratıldığı veya fitilinin ateşlendiği söylenebilir.

Tasarruf Bonoları, 10 yıl vadeli, kuponlu ve Maliye Bakanlığı’nın %4 ile %7 arasında faiz oranı (10, 20, 50, 100, 500 ve 1000 TL nominal değerlerde) belirleme konusunda yetkili olduğu bir kamu borçlanma senedi idi. Başlangıçta söz konusu bonoların nama yazılı olması hükmedilmişti. Ancak ihraç edilen yıldan itibaren beş yılın sonunda söz konusu bonolar hâmiline yazılı bono haline gelmekteydi. Bununla beraber Maliye Bakanlığı ihraçlarından itibaren bonoları hâmiline yazılı olarak ihraca veya nama yazılı bonolarını hâmiline yazılı bonolarla değiştirmeye yetkiliydi. Bütün bunlara ek olarak bonoların faiz kuponları hâmiline yazılı tahvil kuponu olarak işleme tabi tutulmuştu.

Tasarruf Bonusu Mükellefleri	Oran %
Ücretli ve maaşlı çalışanlar	%15
Yıllık beyannameye tabi gelir vergisi mükellefleri	%45
Kurumlar vergisi mükellefleri	%25
Emlak vergisi mükellefleri	%11
Veraset ve intikal vergisi mükellefleri	%2
Banka, Spor-Toto ve Milli Piyango ikramiye kanallarından elde edilen	%2

Tablo 2: 1971 Yılına Kadar İhraç Edilen Toplam Tasarruf Bonolarının mükellefler Arasındaki Dağılımı

Tasarruf Bonolarının Kamu borçlanma senetlerinden ayrıldığı nokta, vergi gibi bir mükellefiyetin söz konusu olmasıydı. Gelir vergisi matrahı, kurumlar vergisi matrahı, gayrimenkul satışında emlak vergisine esas teşkil eden değer, veraset ve intikal vergisine göre beyan olunan matrahların %3'üne karşılık ilgili mükelleflere Tasarruf Bonusu verilmekteydi. Böylelikle bonoların mükellef kapsamının geniş tutulduğunu söylenebilir. Aşağıdaki tablo, gelir vergisi ve kurumlar vergisi mükelleflerinin hem bono aracılığıyla devlete en çok borç verenler hem de ellerinde en çok bono bulunan kesim olduğunu göstermektedir.

Yıllar	İhraç Edilen Bono Miktarı	Faiz Tutarı
1961	415.516.310	
1962	408.209.590	15.000.000
1963	472.136.670	33.500.000
1964	533.771.210	50.000.000
1965	633.106.330	88.000.000
1966	757.324.500	120.300.000
1967	900.118.340	186.882.370
1968	623.501.930	205.500.000
1969	727.208.380	248.000.000
1970	881.000.000	210.500.000
1971	1.250.000.000	
Toplam	7.601.893.260	1.157.682.370

Tablo3: 1961-1971 Yılları Arasında İhraç Edilen Tasarruf Bonolarının Durumu

Mükellefiyet kapsamı geniş tutulan Tasarruf Bonoları, toplumun hemen hemen her sınıfsal kategorisinin elinde mevcuttu. İhraçlarının ilk yılından itibaren bono sahiplerinin özellikle emek geliri karşılığında bono elde edenler, gündelik yaşam

ihtiyaçlarını gidermek için bu bonoların iskontosuyla mal ve hizmet satın aldıkları görülmektedir. Gündelik yaşamda kullanılması ile eş zamanlı olarak mahallelerdeki bakkalın, emlakçının ve büfenin vitrinlerinde “iskontoyla tasarruf bonusu alırım” gibi ilanlar verilmişti. Tasarruf bonusu hem bir mübadele aracıydı hem de kendisi mübadeleye konu olmuştu. Yukarıdaki tabloda mükelleflerin kapsamının genişliğine bakıldığında bonoların bu özelliğinin Türkiye’de mekânsal/coğrafi olarak da yaygın olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. 1962 yılında Milliyet Gazetesi küçük ilanlar sayfasında “tasarruf bonusu alınır” (Milliyet, 27.04.1962) ibaresi ile ulusal çapta Tasarruf Bonusu için fiili bir piyasanın varlığına işaret etmekteydi. Söz konusu ilanlarda iskonto oranı bononun nominal değerine bağlı olarak çok değişkendi. İlanlardaki verilere baktığımızda %50-40 arasında bir iskonto değeri olduğu görülmektedir. İskontonun değişkenliği yanında alım-satım ilanı verenlerde de, Halil terlik Vakko yanı, Çengelköy Shell, Aksaray Emlak, sultan hamam geçidi no:5, Tokatlıyan Han (telefon numarası veya işyeri nosu), Büyük Posta hane önünde (Hasan), kurt müessesesi, Sultanahmet tapu pulcusu veya sadece bir isim ve telefon numarası gibi çok değişkenlik göstermekteydi. Bono alım satım ilanları, 1962 yılının ilk aylarında birkaç ilan ile sınırlıyken 1963 yılının sonlarında bir günde 43 tane ilan verilmişti. Tasarruf bonusu, mübadele aracı veya kendisinin mübadeleye konu olması haricinde, vadeli demir satışı, otomotiv alım satımı, arsa, gayrimenkul, futbolcu transfer ücreti, şirkete ortak olma bedeli, hayat sigortası primleri ve bono emanetiyle ödünç para gibi işlemlerde de kullanılmıştı.

1961-1971 yılları arasında toplam 7,6 milyar TL’lik nominal değerli Tasarruf Bonusu ihraç edilmişse de bunun ne kadarının bu fiili piyasada işlem gördüğünü belirtecek sayısal veri elimizde yoktur. Fakat 1962’nin ilk aylarında tek işlemlik 100.000 TL’lik nominal değerli tasarruf bonoları ile işlemlerin yapıldığını, 1965’te ise bu değer 10.000.000 TL’ye çıktığına bakarak işlem hacminin yüksek olduğu söylenebilir. Fiili Tasarruf Bonusu piyasasında işlem gören bonoların kimler tarafından satıldığının somut tespiti de pek mümkün değildir. Genel kanı, sabit gelirli çalışanların ellerindeki bonoları bu piyasada sattıkları yönündedir (Günlük, 1983: 180). Bu kanı doğru olmakla birlikte, bu piyasaya arz edilen bonoların çoğunluğunun, gayrimenkul satış matrahlarından kesilen ve müteahhitlere taahhüt bedeli karşılığında verilen bonolar olduğu vurgulanmaktadır (Dikmen, 1965: 78-79). Bu piyasadaki bono alıcılarının “Kastelliler: sayın müteahhit ve büyük müesese sahibi müşterilerinin tasarruf bonolarını yerinden alabilirim telefon etmeniz kafidir”(Milliyet, 03.02.1964) ve “Sultan Ahmet tapu pulcusu: emlak satanlara müjde tasarruf bonolarını %31’den %60’a kadar alırım” (Milliyet, 05.11.1963) şeklindeki ilanlar yukarıdaki vurguları destekler niteliktedir. Bütün bu vurguların yanında bono mükellefiyeti en yüksek olan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin de ellerindeki bonolarını bu piyasaya arz etmiş olabilecekleri de söylenebilir. 1966 yılına kadar ihraç olunan Tasarruf Bonolarının %60’ının el değiştirmiş olduğu

tahmin edilmektedir (Milliyet, 09.03.1966) ve bu da 1966 yılında yaklaşık 2 milyar TL'lik bononun piyasada işlem gördüğü anlamına gelmekteydi.

Tasarruf Bonolarının ihracın ilk yıllarından itibaren 1964 yılına kadar köşe başı spekülâtörleri/tacirleri denebilecek kişilerce tasarruf bonosunun sadece satın alındığı/kırdırıldığı yıllar olmuştur. 1964'ten sonra ise kendilerini borsa bankeri olarak tanımlayan kişilerce bonoların satın alındığı görülmektedir. Borsa bankerleri köşe başı spekülâtörlerinden söylem ve piyasada yaptıkları işlem miktarları açısından farklılaşmaktaydı.

Tasarruf Bonolarının kuponlu ihracı ve bu kuponların ilk faiz (%6) ödemesinin 1962 Eylülünde başlaması ile fiili bir piyasanın meşru zemini oluşmuştu. Köşe başı spekülâtörleri, bono ihracının ilk zamanlarından itibaren sabit gelirlielerin elindeki bonoları (iskonto oranı %30-49 arasında değişkenlik gösteriyordu) faiz kuponlarındaki geliri elde etmek için satın alıyorlardı. Belirli bir miktarda sermayesi olanlar fabrikaların önünde yerlerini alıp işçilerin bonolarını satın almışlardı ve bonolar belirli ellerde toplanmıştı (Cumhuriyet Senatosu, 1967, s: 543). Bu, parlamento tutanaklarında “devlet itibarının köşe başlarında pazara çıkarılması” olarak değerlendirilmekteydi (Cumhuriyet Senatosu, 1967, s: 534). Bu piyasada köşe başı spekülâtörleri haricinde Hi-Ti Müessesesi adı altında daha kurumsal işlem yapan bir emlak ya da inşaat firması olduğu tahmin edilen bir firmanın işlem yaptığı da görülmektedir. Bu firma, ilk defa bonoların vadelerine bağlı olarak alım-satım fiyatlarını yayınlayan bir firma olması açısından önemliydi. Hi-Ti Müessesesi ile birlikte bu piyasada iskonto oranına etki eden, Kastelli, Enver, Tahiroğlu, Mahir gibi köşe başı spekülâtörleri kendilerini borsa bankeri olarak tarif etmeye başladılar. Bu borsa bankerlerinin, 1967 yılına kadar Tasarruf Bonolarının alım ve satımından sermaye biriktirdikleri/soğurdıkları ve bu birikimleri ile 1970'lerde tahvil ve hisse senedi alım-satımı ve 1980'lerde ise bankerlik işlemlerini yaptıklarını söyleyebiliriz.

İlk birkaç yıl sonunda fiili Tasarruf Bonosu piyasasında köşe başı spekülâtörlerinin ilanlarının çok azaldığı, Kastelli, Enver, Tahiroğlu, Mahir gibi büyük borsa bankeri olarak değerlendirilebilecek kişilerin alım-satım ilanlarının ise artmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu borsa bankerlerinin bono piyasasının belirleyici aktörleri olmalarının yanında Türkiye'de söz konusu piyasanın mekânsal anlamda yaygınlaşması misyonunu da üstlendikleri görülmektedir.

Kastelliler: müşterilerimizden gördüğümüz geniş alaka karşısında ilk merhale olarak Trabzon ve havalisi, Samsun, Giresun, Ordu, Rize için arkadaşımız Erdem Cent vazifelendirildi ve her hususta geniş yetkiler verildi ve bu havalideki alıcı ve satıcı müşterilerimize duyurulur (Milliyet 12.04.1964).

Tahiroğlu: Eskişehir ve havalisi için sayın müşterilerimize hizmet etmek gayesiyle Eskişehir şubemizin açıldığını duyururuz (Milliyet 01.06.1964).

Kastelliler: Sizlerden gördüğümüz yakın alakadan cesaret alarak Anadolu’nun her köşesinden bir memur vazifelendirdik. Gerek bonolarını satmak isteyen ve gerekse bono almak isteyen sayın müşterilerimizin veya telgrafla müracaatları rica olunur. (Milliyet 17.07.1964).

Tasarruf Bonosu mükellefiyeti Türkiye’de mekânsal anlamda da çok yaygındı ve borsa bankerlerinin bu nedenle de bonoları toplamak için yerel/taşra ile bağlantı kurmaya çalıştıklarını görüyoruz. Aynı zamanda yerelde/taşrada da köşe başı spekülâtörlüğünün yaygın olduğunu “Tahiroğlu: dikkat sayın Anadolu tasarruf bonosu toplayıcıları, Tahiroğlu’nun 13.10.1964 tarihli Milliyet Gazetesinde çıkacak alış fiyatlarını bekleyiniz”(Milliyet, 10.10.1964) ve “Kastelliler: taşrada tasarruf bonosu toplayan şahısların müessesemizle temas etmeleri menfaatlerinedir” (Milliyet, 12.02.1964) gibi ilanlardan anlıyoruz. Taşranın köşe başı spekülâtörleri topladıkları bonoları İstanbul’daki borsa bankerlerine satmaktaydı. Banker Enver, Adana’da köşe başı spekülâtörü iken yereldeki Borsa bankerine dönüşmüştü.

Tasarruf Bonosu piyasasının 1963 yılının sonlarına doğru birkaç borsa bankerinin hâkimiyetinde olduğunu hatta öncü aktörün borsa bankeri Kastelli olduğu söylenebilir. Kastelli’nin temel argümanı, Tasarruf Bonoları fiyatlarının bu piyasada arz ve talebe göre belirlendiği idi. Bu dönemde Kastelli’nin vade ve nominal değerlerine bağlı olarak bir fiyat tablosunu ilan ettiğini görüyoruz. Daha sonra diğer borsa bankerleri de fiyat tablosu sunuyor ve Kastelli, Tahiroğlu, Hi-Ti ve Ünal borsa bankerleri arasında bir rekabetin başladığını anlayabiliyoruz (Milliyet, 27.05.1964, Milliyet, 28.05.1964). Kastelli bu dönemde, belirli bir vade içinde Tasarruf Bonolarını teslim etmeyi taahhüt etmekte; ileriye yönelik satış sözleşmeleri yapmaya başlamaktadır: “Gördüğümüz alaka karşısında alivresatışlarımıza devam ediyoruz. Bilgilerinize arz ederim. Bu ilan milyoner olmak isteyenler içindir.” (Milliyet, 28.09.1964). Aşağıdaki tabloda 1964 Nisan ayı bonolarının iskonto oranı takip edilebilir. Ancak bu oranlar değişkenlik göstermekteydi.

Vadeler	Bonoların Nominal değerleri (TL)		
	10-20	50-100	500-1000
1964 / Eylül	%33	%38	%42
1965 / Mart	%30	%34	%39
1965 / Eylül	%27	%31	%36

Tablo 4: 1964 Yılı Tasarruf Bonoları’nın Alış ve Satış İskonto Oranları

1964 yılının sonlarına doğru fiili piyasadaki bonolar çok düşük iskonto oranları ile alınıp satılmıştı. Bu da köşe başı spekülâtörleri ve borsa bankerleri gibi bir kes-

min zenginleşmesine neden olmuştu. Bunu sınırlandırmak amacıyla yasal düzenleme için çalışmalar yapılmaya başlandı. 27.07.1967 tarihli ve 930 sayılı Tasarruf Bonoları İhracı Hakkında Kanun ile Tasarruf Bonosu mükellefi olan düşük gelirli kapsama dışı tutuldu. Bunun nedeni Tasarruf Bonolarını bu fiili piyasada satanların çoğunluğunun dar gelirli olduğu yönündeki iddiydı. Söz konusu kanun ile bononun alınıp satılabilir olma özelliğini sınırlandıracak düzenlemeler yapılarak fiili piyasaya bono akışının önü kesildi. Söz konusu fiili piyasanın oluşmasının temel nedeni 223 sayılı Kanunun 15. maddesindeki nama yazılı olan bonoların ihraçlarından itibaren beş yılsonunda hâmiline yazılı bono haline otomatik olarak gelmesi ve faiz kuponlarının da hâmiline yazılı tahvil kuponu gibi işlem göreceğini belirten hükümlerdi. Bu hüküm ile bonolar itfa tarihlerinden önce alınıp satılmış ve nihai olarak bir fiili piyasa oluşmuştu. 930 sayılı kanun ile bonoların bütün bu devredilebilirlik özellikleri sınırlandırıldı. Fakat faiz kuponlarının hâmiline yazılı tahvil kuponu gibi işlem görmesine devam edilerek borsa bankerlerini koruyacak hükümlere de yer verildi.

930 sayılı yasa aynı zamanda bonoların konsolidasyonu/konversiyonunu sağlayan hükümleri de içermektedir. 1967 yılından önce ihraç edilen bonoların yeni ihraç edilecek bonolar ile 1969 yılına kadar değiştirilmesi hükmedilmişti. Bu hüküm için Menkul Kıymetler Borsası başkanı Refik Selimoğlu Bütçe Plan Komisyonuna davet edilerek görüş alınmıştır.

Devlet bir değiştirme teklifi ile tasarruf bonusu hamillerini davet ederek, bu bonoları elde ediş şekillerini ispat etmelerini istemelidir. Bonoları normal yollardan elde edenlere karşılıkları tam olarak ödenmelidir. Bunların dışındakiler, yani toplayıcılar ise bonoyu alırken verdikleri parayı zaten tahsil ettikleri faiz kuponları ile geri almış durumdadırlar. Bu gibilere ellerindeki bonoların üzerinde geri kalan faiz kuponları da yatırımlarının bir nevi karı olarak bırakılmalıdır. Fakat ana parça değiştirilirken verilecek karşılık hükümetin lütfuna kalmıştır. Bana sorarsanız ben hiçbir şey vermem.(Milliyet, 18.05.1967).

Söz konusu yasadaki bono konversiyonunda borsa başkanının görüşlerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Konversiyon işlemlerinde, hazine denetiminden iktisap edildiği belgelenilemeyen hamiline yazılı bonoların bono bedelinin %20'si, nama yazılı olanların ise bono bedelinin %40'ının vergiye tabi tutularak yeni ihraç edilen bonolar ile değiştirilmesi öngörülmüştür. Fakat bonoların faiz kuponları için bu değiştirme işlemleri uygulanmamıştı. Bu kanun yürürlüğe girmeye başladığı andan itibaren piyasada işlem hacimlerinin daraldığı, iskonto oranlarının %10-15 oranında azaldığı görülmüştür.¹²

12 930 sayılı Kanun ile daha çok bonoların köşe başlarında satışını engellemek için düzenleme yapılsa da bono mükellefiyetinin kabul edilebilirliği için de bir hüküm konulmuştu. Bono sahiplerinin rızası ile bonolar kamu işletmelerinin devlet hisseleri ile değiştirilmesi öngörülmüş ve bunun için tüzük yönetmelik hazırlanması planlanmıştı. Ancak bu hiçbir zaman gerçekleştirilemedi. Benzer bir durum 1963 yılında parlamentoya Otelcilik, Motelcilik Türk Anonim Şirketi kurulması ve tasarruf bono sahiplerinin bu şirketin hisselerini alması kurgulanmış fakat bu da gerçekleşmemiş (Millet Meclisi, 1964: 403-415)

Vadeler	Bonoların Nominal değerleri (TL)		
	10-20	50-100	500-1000
1968 / Mart	%23	%24	%25
1968 / Eylül	%22	%23	%24
1969 / Mart	%17	%18	%19

Tablo 5: 1967 Yılı Tasarruf Bonoları’nın Alış ve Satış İskonto Oranları

Tasarruf bonolarının fiili durumunun sınırlandırılmasına ilişkin parlamento çalışmalarının başlamasından itibaren tasarruf bonolarının alış değil satışı ön plana çıkmıştı. 1965 yılı başlarında şu ilanlar dikkat çekicidir: “Kastelli: tasarruf bonusu sahiplerini her zamanki samimiyetimizle yine ikaz ediyoruz. Kendinizi beyhude zarara sokmayın, bonolarınızı satmayın” (Milliyet, 22.03.1965) ve “Kastelli: Tasarruf Bonusu sahiplerinin bonolarını satmamalarını ve 1 sene daha sabretmelerini kendi menfaatleri iktizası rica ediyorum” (Milliyet, 15.03.1965). Banker Kastelli’nin bu kaygılarından bu piyasada bono alışlarının değil satışlarının hâkim olmaya başladığını anlıyoruz. Banker Kastelli ilanlarında ilk defa tasarruf bonusu dışında tahvil ve hisse senedi satış-alış ilanları vermeye başlamıştı (Milliyet, 12.05.1965). Fakat aynı zamanda Kastelli bono piyasasından kaçışları önlemek için bir misyon üstlenmişti ve belirli aralıklarla ilanlarda açıklamalar yapıyordu.¹³ Kastelli’ye oranla daha az olsa da Banker Enver de böyle bir görevi kendine biçmişti. Her iki banker de yapılacak olan yasal düzenleme ile ilgili ve bono piyasasının geleceği hakkında bilgilendirme yapmaya ve piyasaya yön vermeye çalışmaktalardı.

Kastelli: Arz ve talep kaidesinin hakim olduğu bu piyasada fiyatlar tamamen bu kaideye uygun olarak ayarlanmaktadır. Şahsın veya zümrenin hiçbir etkisi bulunmadığını bilhassa belirtmek isterim. Hükümet programında alenen açıklanan durum piyasanın pek kısa zamanda %70 ila %80’i bulacağını ve itfa planı açıklandığı zaman ise mutlaka %90-95’i bulacağını edinmiş olduğum tecrübelerle istinaden rahatlıkla ifade edebilirim. (Milliyet, 05.11.1965).

Enver: sayın vatandaş, dünyada, hiçbir şey yoktur, arz ve talep yasasına uymasın. Ancak tasarruf bonoları piyasası, düşer, yükselir. Bu piyasanın durgunluğundan, kuru gürültülerindendir bunlar gelir geçer. (Milliyet, 01.01.1966).

¹³ Bu piyasada Kastelli, Enver, Mahir, Ünal ve Tahiroğlu gibi borsa bankerleri hakim konumdaydı. Ancak Kastelli’nin verdiği ilanlardaki hem söylemleri hem tasarruf bonusuna dair yaptığı işlem miktarları dikkate alındığında hakim borsa bankeri olduğunu söylenebilir. Kastelli söylemlerinde sadece tasarruf bonusu alıp satmak değil “idealimiz gerçek bir sermaye piyasası kurulmasına hizmet” etmek olduğunu da birçok ilanda özellikle vurgulamaktaydı (Milliyet, 15.05.1965). 1970’lerin başında fiili bir tasarruf bonusu piyasası yanında tahvil ve hisse senedi piyasası da var olmaya başlamıştı ve Kastelli de bu piyasanın yaratıcısı olarak kabul edildiğini belirtmekteydi (Milliyet, 23.03.1971).

Banker Enver, piyasada işlem yapan spekülâtorlerin 930 sayılı yasaya karşı bir araya gelmeleri için çağrıda bulunmuştu (Milliyet, 17.07.1967). Kastelli ise yasanın iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvuracağını dile getirmişti (Milliyet, 18.09.1967). Tasarruf bonolarını düzenleyecek olan 930 sayılı Kanun'a ilişkin parlamento görüşmelerinde bankerlerin söylemleri karşılık bulmuştu. Tasarruf Bonolarının piyasasının sınırlandırılması yerine alınıp satılabilirliğini sağlayacak borsaya kote edilmesi, teminat olarak kullanılması gibi "kanun yolu ile müdahale yerine sermaye piyasası kurallarına göre müdahale" şeklinde işlemesi gerektiği vurguları yapılmıştı (Cumhuriyet Senatosu, 1967: 534). Benzer talepler TOBB tarafından da tasarruf bonolarının ilk ihraçlarından itibaren belirli aralıklarla dile getirilmiştir (Milliyet, 30.10.1965).

Tasarruf bonoları piyasasında dönemin sermaye fraksiyonlarının var olup olmadıkları konusunda net bir bilgi vermek oldukça zordur. Ancak toplam bono mükellefiyetinin %25'nin kurumlar vergisi mükelleflerinden oluşmasına dayanarak bu sermaye gruplarının bilançolarında tasarruf bonolarının var olduğu kesin olarak söylenebilir.

Kastelliler: Fiyatların (tasarruf bonusu fiyatlarının) istikrar bulması için geniş ölçüdeki para sahiplerinin bu sapasağlam kıymete her zamankinden daha fazla alaka göstermesi şarttır. Sermaye piyasasının kurulması hususunda gayret gösteren sayın para sahiplerini tasarruf bonusu almaya davet ediyorum. Emir sizden iş bizden. (Milliyet, 29.01.1965).

Banker Kastelli, 1960'ların başlarından itibaren TOBB, DPT ve TSKB'nin ortaklaşa yürüttüğü sermaye piyasası kurulması çalışmalarına katkıda bulunan TOBB etrafındaki büyük sermaye gruplarını bu piyasada işlem yapmaları için davet etmiştir. Bununla birlikte bankerlerin farklı dönemlerde verdikleri çok sayıda ve yüksek miktarlardaki (1 milyon ile 10 milyonluk liralık) bono alım-satım ilanlarının büyük sermaye grupları adına yapıldığı tahmin edilebilir.¹⁴ Bütün bunlara ek olarak Kastelli Osmanlı Bankası ile tasarruf bonolarının saklanması ve kupon faizlerinin tahsili için anlaşma yapılmıştır (Milliyet, 23.03.1966).

14 Bu bağlamda bazı ilanlar: "Kastelliler: 4.000.000 TL'lik nominal değerinde muhtelif kupür ve vadeli bonolar sahibinin emri ile acil olarak piyasa rayicine göre en yüksek fiyat alıştan %2 fazlasına satılacak" (Milliyet, 28.07.1967).

"Tahiroğlu: Bir firma için 2.000.000 nominal değerinde 10-20'lik tasarruf bonosunu Türkiye'de en üstün fiyatla almaya devam ediyorum. Bir şirket için 1.000.000 liralık 50-100 kupürlü tasarruf bonosunu satın alma yetkisini müesseseme vermiştir" (Milliyet, 05.03.1967).

"Kastelliler: 10.000.000 TL'lik sanayi yatırımında kullanılmak üzere 1961 yılı vadeli tasarruf bonusu alınacaktır" (Milliyet, 21.11.1966).

"Tahiroğlu: Bir firmam tarafından bir müşterim için A.Ş. sermaye yatırımı için bir milyon liralık yalnız 50-100 kupürlü aşağıdaki fiyatlardan tasarruf bonusu alınacaktır" (Milliyet, 19.10.1966).

"Kastelliler: 1.000.000 liralık 500-1000 kupürde bono mübayaası için emir aldık (Milliyet, 01.10.1966).

Kastelliler: Yeni bir borcun tasfiyesini üzerimize aldık, 10-20, 50-100, 500-1000 kupürler olmak üzere 5.000.000 liralık mübayaada bulunacağız" (Milliyet, 27.06.1966).

"Kastelliler: 2.5 milyonluk 10-20'lik bono mübayaası için müessesemiz selahiyetlendirilmiştir" (Milliyet, 11.04.1966).

"Kastelliler: Yukarıda ilan ettiğim bonolar maruf bir iş adamına aittir, acil bir ihtiyaç dolayısıyla istenmeyerek satışa arz edilmiştir" (Milliyet, 24.05.1965).

"Ünal: 5 milyon liralık bono mübayaasının ordinoşu (emri) müessesemize verilmiştir" (Milliyet, 27.08.1968).

Fiili Tahvil ve Hisse Senedi Piyasası: Sermayenin Yükümlülüğü Bankere Emanet

1960'ların ortalarından itibaren holdingler ve halka açılan A.Ş.'lerin sayısı arttı. 1958'de bir tane olan holding sayısı 1973'te 67'ye çıkmıştı (Alak ve Büyükkaya, 1975: 32-34). Bu şirket ve holdingler orta vadeli yatırım ve işletme sermayesi ihtiyaçları için yoğunlukla tahvil olmak üzere menkul kıymet ihracı yoluna başvurmaya başladılar. Banka faizlerinin %18-19 olmasına karşılık tahvil faizlerinin %15'in altında, hatta firmaya maliyetinin %9 olması, söz konusu piyasada henüz bir denetimin olmaması, hisse senedi ile elde edilen kaynağın maliyetinin %8.5 civarında olması ve son olarak ticari bankalardan kredi almanın zorluğu gibi nedenlerle şirketler, hisse senedi ve tahvil ihraçlarına yönelmişlerdi (Gevgili, 1970).

Yıllar	İhraç Edilen Tahvil Miktarı (Milyon)	Tahvil İhraç Eden Şirket Sayısı	İhraç Edilen Hisse Senedi Miktarı (Milyon)	Hisse Senedi İhraç Eden Şirket Sayısı
1968	104	12		
1969	170	15	-	
1970	375	33*	271,8	16
1971	136,5	21	608,3	14
1972	275,4	21	729,2	22
1973	639,9	42	800	44
1974	617,5	40*	1.726	38
1975	1.419	56	1.512	

Tablo 6: 1968-1981 Yılları Arasında İhraç Edilen Özel Kesim Tahvil ve Hisse Senetleri

*Tahmini rakamlar

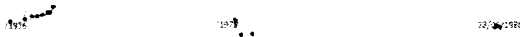
1960'lı yılların sonlarına kadar İstanbul Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsası'nda Hazine ve yerel yönetimlerin borçlanma senetleri dışında işlem gören özel sektör borçlanma senetlerine rastlanmamaktaydı. 1968'den itibaren şirketler dış kaynak bulma amacıyla ve TSKB aracılığıyla tahvil ihraç ettiler. Sermaye piyasası, kurumsal yapısı 1929 tarihli bir kanun ile yürütülen sınırlı bir borsadan oluşmaktaydı. 1970 yılı 1211 sayılı Kanun ile Merkez Bankası, özel sektör firmalarının tahvil ihraç şartlarına ilişkin kararlar alabileceği ni hükme bağlamıştı. Fakat tahvillerin vade, faiz oranı, itfa şartları ve diğer özellikleri Merkez Bankası kurul kararına bırakılmıştı. 1970'te en fazla %15 olarak belirlenen tahvil faiz oranı 1980'de %32'ye kadar çıkarılmış ve 1981 yılından sonra ise ihraç eden firma inisiyatifinde mevduat faizlerine paralel, serbestçe belirlenmesinin imkânı sağlanmıştır.¹⁵ Tahvillere olan talebi artırmak için faiz artışı dışında başka stratejiler de uygulanmıştır.

¹⁵ Tahvillerin vade, faiz oranı, itfa şartlarına ilişkin Merkez bankası kurul kararları; resmi gazetenin 13508, 13509, 15085, 15198, 15510, 16316, 16635, 17056, 17389, 17582, 17599, 17629, 17914 sayılı nümerleri ile yayımlanabilir.

Bunlar; tahvil karşılığında tahvili ihraç eden firmaya ortak olma önceliği, tahvilin şirketin hisse senetleri ile değiştirilmesi, ihraçtan en erken iki yıl sonra erken itfaya tabi tutma gibi stratejilerdi. İhraç edilen tahvillerin borsaya kote edilmesi de zorunluydu. Yukarıdaki tabloda yıllar itibarı ile hem tahvil ihraç miktarının hem de tahvil ihraç eden şirket sayısının artmış olduğu görülmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki toplam tahvil piyasasında özel sektör tahvillerinin payı ortalama %10'du. Tahvil piyasasının büyük çoğunluğunu ise hazine tahvilleri ile devlet bankalarının tahvilleri oluşturmaktaydı.

Tahvil ihracına paralel, ilgili dönemde, özel sektör şirketlerinin hisse senedi ihraçları da artmaya başlamıştı. Ancak 1447 sayılı Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu'na göre özel kesime ait kuruluşların menkul kıymetlerinin Borsa'ya kayıt zorunluluğu olmadığı için hisse senetleri hakkında niceliksel bilgiler muğlaktır (TCMB, 1978, s: 72). Yine de Tablo 6'daki verilere dayanarak hisse senedi ihraçlarının tahvil ihraçları ile paralel olarak arttığı söylenebilir. Hisse senetleri piyasasına ilişkin borsa indeksi niteliğinde veri için 1976 yılından itibaren Milliyet küçük ilanlar sayfasında MEBAN isimli bankerlik kuruluşu rutin veriler yayınladı.¹⁶ MEBAN verilerinden hisse senedi ihraçlarında 1978 yılının başlarına kadar yükselme, 1980'e kadar ise düşme eğilimi olduğu görülmektedir. 1979 yılı içerisinde izlenen durgunluğun en önemli nedeni, var olan ekonomik bunalımda riskin hızla artmasına karşılık beklenen getirilerin artan risk kadar yüksek olmasıdır (TCMB, 1980, s: 84). Hisse senedi ihraçlarının 24 Ocak kararlarının yayınlanmasıyla kısa bir dönem için yükselişe geçtiği fakat Temmuz Bankacılığının başlamasıyla tekrar düştüğü görülmektedir.

Grafik 1. MEBAN Borsa in in Değişim Oranı %

Kaynak: 1976-1979 yılları arasında ortalama 15 gün aralıklarla Milliyet gazetesi küçük ilanlar sayfasında MEBAN'ın yayınladığı indeks verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

16 MEBAN 1976 Ağustos 1980'e kadar borsa endeks verisini yayınladı. Ağustos 1980'den sonraki ilanlarında sadece Meban yatırım fonu ve tahvil ilanlarına yer verdi.

1972 yılında ihraç edilen tahvillerin %27’si gıda, %21’i otomotiv, % 19’u metalürji-makine ve motor, % 12’si dokuma ve % 11’i elektronik sektörlerindeki şirketler tarafından ihraç edilmişti (TCMB, 1973:87). 1978 yılında ihraç edilen tahvillerin ise % 22,5’i ilâç-boya-kimya, % 18,4’ü maden-demir-döküm-metalürji, % 11,5’i tekstil, % 8’i holdingler ve % 6,3’ü gıda sektörlerindeki şirketler tarafından ihraç edilmişti (TCMB, 1979, s: 53). Hem 1972 hem 1978 yılı ihraç edilen tahvillere bakıldığında özel sektörün tüketim mallarından çok ara malları yatırımları için kaynağa ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

1961-1972 yılları arasında Tasarruf Bonoları ile Türkiye’de yasal menkul kıymet borsası yanında bir de fiili bir menkul kıymet piyasası oluşmuştu. Tasarruf Bonoları’nın devir koşullarının sınırlandırılmasıyla bu piyasada işlem yapan bankerler, yönlerini artan tahvil ve hisse senedi ihraçlarına döndürdüler. 1967 yılından itibaren Banker Kastelli ve Banker Tahiroğlu çok az miktarlarda olsa dahi tahvil ve hisse senedinin alım satımı ile ilgilenmeye başlamışlardı.1968 yılının sonlarına doğru Milliyet Gazetesi küçük ilanlar sayfasında Tasarruf Bonosu piyasası yanında bir de menkul kıymetler sütunu açıldı. 1970’lerin başında Tasarruf Bonoları için kelepirci tabiri kullanılmaya başlandı ve bu bonolar fiili piyasada geri planda kaldı. Bu dönemde tahvil ve hisse senetleri içinde fiili bir piyasanın oluşmaya başladığı söylenebilir çünkü henüz sermaye piyasası kurumsal ve yasal anlamda yetersizdi. Hisse senedi ve tahviller, TSKB’yi ya da Borsayı görmeden işlem görmekteydi. Örneğin; 103,5 milyon TL’lik tahvilin 40,5 milyon TL’lik kısmı borsada tescil edilmeden piyasaya çıkmıştı (Gevgili, 1970).

Bankerler	İlişkili Olduğu Sermaye Grubu	Tasarruf Bonoları Piyasasında Var Olanlar
Meban	Transtürk Holding	
Eczacıbaşı Yatırım Holding Ortaklığı A.Ş.	Eczacıbaşı Holding	
Mentaş	Banker Kastelli	
Akbank Menkul Kıymetler Servisi	Sabancı Holding	
Banker Kastelli	-	+
Bimtaş	Banker Kastelli	+
Banker Semih	-	+
Banker Cent	Banker Kastelli	+
Banker Zeki	-	-
Banker İşbilen	-	-
Banker Enver	-	+
Banker Tahiroğlu	-	+

kuruluşları ve finansman şirketlerine ortak olunuz.

Banker Zeki: Sayın tasarruf sahipleri, dünyanın her yerinde tasarruflar hisse senedi ve tahvil alınarak değerlendirilir. Avrupa’da Amerika’da binlerce tasarruf sahibi tasarruflarını bu şekilde değerlendirmektedir. Mühim olan ezbere ve özel broşürlere dayanarak yapmamaktır. Yatırım yapmak istediğiniz şirketlerin gerçek son iki yıllık bilanço ve durumlarını müessesemden öğrenebilirsiniz. (Milliyet, 31.08.1971)

1970’lerin başlarına kadar yatırım için Tasarruf Bonusu önerilirken artık hisse senedi ve tahvil alımı önerilmekteydi. Tasarruf Bonusu piyasasından çok belirgin olmayan faiz geliri elde etme söylemi bu piyasada daha çok hâkim olamaya başlamıştı. Öyle ki Banker Kastelli ve Banker Zeki birkaç ilanda geceleri de alım satım işlemleri için aranabileceği bir telefon numarası vermişlerdi (Milliyet, 17.02.1972). Tasarruf bonusu piyasasında tek ve farklı vadelerdeki bir menkul varlık söz konusuydu. Fakat bu piyasadaki menkul kıymetler ve bunların getiri türleri oldukça geniş kapsamlıydı ve takibi zordu. Bu nedenle piyasadaki bankerler portföy yönetimi ve analizinde ileri borsa tekniklerini kullanmaya başlamışlardı.

1970’lerin başlarında piyasaya Banker Kastelli, Banker Zeki, Banker Tahiroğlu ve Banker Enver gibi bankerler hâkimdi. Ancak 1970’li yılların ortalarından itibaren holdingler doğrudan bu piyasaya dâhil oldular. 1974’te Transtürk Holding Meban’ı, Eczacıbaşı Holding ise Eczacıbaşı Yatırım Holding Ortaklığı A.Ş.’yi kurdu. 1976’da Sabancı Holding Akbank Menkul Kıymetler Servisi ile 1977’de de Çukurova Holding Genborsa ile bu piyasaya dahil oldu. Banker Kastelli de 1977’de Mentaş’ı 1980’de de Bimtaş’ı kurarak bu piyasadaki payını genişletmişti. Banker Kastelli belirli rutinlerde bu piyasanın öncüsü olduğu vurgularına devam etmekteydi. 1979’da ODTÜ’de bir konferansa katılan Banker Kastelli, “Türkiye’de banker kuruluşları[nın], sermaye piyasalarının yasal alt yapısının kurulması için gerekli olan düzeye geldiklerini” belirtmişti (Milliyet, 18.12.1979).

Mevduatı Parasallaştırma: Hamiline Mevduat Sertifikası

24 Ocak 1980 kararlarının tamamlayıcı halkası olan para ve kredi piyasasının düzenlenmesine ilişkin birkaç Bakanlar Kurulu kararı 4 Haziran 1980’de yayımlandı.¹⁸ Bunlardan Faiz Oranları Hakkında Bakanlar Kurulu Kararı ile kredi faiz oranlarının, banka ile borçlanan arasında serbestçe belirlenebileceği yasal ön şartı getirilmişti. 1933 yılı Ödünç Para Verme İşleri Kanunu’ndan itibaren kredi faiz oranları narh konulmuş faizdi ve bu düzenleme ile faiz üzerindeki narh kalkmıştır (Akat, 1983, 28). Söz konusu karardaki “bankalar altı ay ile iki yıla kadar vadeli hamiline yazılı mevduat sertifikası ihraç edebilirler” hükmü ile fiili sermaye ve para piyasalarına likiditesi yüksek bir menkul kıymet dâhil edildi. Hem faiz oranlarının serbestliği hem hamiline mevduat sertifikası 1980 öncesinde planlanan bir stratejinin parçalarıydı. Faiz oranlarının serbestliği, ilk Beş Yıllık Kalkınma Planı’ndan itibaren gündeme alınmıştı. Faiz oranlarının banka ile mudi arasında tespit edilmesine ilişkin ilk adımlarise (iki yılı aşan vadeli mevduatlar için) 1974 yılında atılmıştı.¹⁹ Ancak bankalar arasındaki centilmenlik anlaşması/teamülü gereği bu adımlar uygulanmadı (TÜSİAD, 1982, 8). Hamiline yazılı mevduat sertifikası dikkate alınırsa Türkiye mali tarihinde 1960’lardan örnekler bulunabilir ve bu aracın tarihi 1930’lara dek geri sürülebilir.²⁰ IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979 yılı Programı’nda da iskonto edilebilir mevduat sertifikalarına ilişkin çalışmaların yapılması öngörülmüştü:

Tasarrufların bankalar sistemine yönelmesini sağlamak amacıyla, vadeli mevduatın çekilmesi halinde uygulanacak faiz oranının, banka ile birlikte tasarruf sahibinin de çıkarını koruyacak biçimde uygulanması sağlanacaktır. Aynı amaçla iskonto edilebilir nitelikte “mevduat sertifikası” yönteminin uygulanması araştırılacaktır (DPT, 1979, s: 135).

Temmuz bankacılığı ve faizlerin serbest bırakılması, sermaye fraksiyonlarınca farklı biçimlerde değerlendirilmişti. Bu farklılık, sermaye gruplarının finansman kaynaklarının para piyasası mı yoksa hisse senedi ve tahvil piyasası mı olduğu ile ilgiliydi. Banka sahibi ya da banka kredilerine kolay ulaşabilen holdingler faiz kararname ve sonrasında oluşan temmuz bankacılığını ve mevduat sertifikalarını olumlu karşılamışlardı. TÜSİAD Başkanı Ali Koçman “Faiz oranlarının serbest bırakılmasını olumlu karşılıyoruz. Bu karar hem bankalar piyasasında hem de banka ve banker kesimleri arasında oluşabilecek haksız rekabeti önlemek açısından yerindedir.” açıklamasını yapmış, İSO başkanı Şaban Çavuşoğlu ise “Mevduat

¹⁸ Bu kararlar faiz oranları haricinde Faiz Farkı ödeme Oranları ve Mevduat Munzam Karşılıkları ile de ilgiliydi.

¹⁹ Bunun için bkz. Ödünç Para Verme İşlerinde ve Mevduat Kabulünde Alınacak ve Verilecek Azami Faiz Oranları Hakkında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Banka Meclisi Kararı (Resmî Gazete, 24 O. 1974, Sayı: 14991).

²⁰ Hamiline yazılı mevduat sertifikasıbenzer uygulamaların bankacılık sektöründeki yaygınlığına ilişkin İş Bankası’nın Malatya şubesinde 1966 yılında 254 adet ve toplam tutarı 989.000 TL. sı olan mevduat bono saptamış olduğu önemli bir örnektir (Çelebicin, 1979: 289).

akışını artırmak isteyen bankalar arasında faiz verme yönünden büyük rekabet baş gösterecektir.” tespitinde bulunmuştu (Milliyet, 05.06.1980, s. 9)

Banka sahibi olmayan küçük ve orta ölçekli holdingler -ki buna bazı banka sahibi olmayan büyük ölçekli holdingler de dâhildir- faiz kararnameini şiddetle eleştirmişlerdi. Çünkü bu holdingler 1960’ların sonlarından itibaren işletme sermayelerini hisse senedi ve tahvil ihracı ile elde etmişlerdi. Özellikle yeni filizlenen Anadolu sermayesi hisse senedi ve tahvil ihracı ile sermaye elde etmekteydi. Bu açıdan 1970’lerde oluşan fiili tahvil ve hisse senedi piyasası sözü edilen holdingler için önemliydi. Faiz kararı ile tahvil ve hisse senedi piyasasındaki kaynağın bankalara akacağı özellikle vurgulanmıştı.²¹ Mevduat faiz oranlarının serbest bırakılmasına karşın tahvil faiz oranlarının (%28-32 arasında) artırılmaması ve yeni banka kurulmasına izin verilmemesi söz konusu kararın bir diğer eleştirisi olmuştu.²² Anadolu sermayesi için de bu kararın mevduat faiz artışının kredi faiz oranlarını da artışına neden olacağı ve bunun da üretim ve yatırım faaliyetlerini aksatacağı belirtilmişti.²³ Varlıkları tahvil faiz oranlarına bağlı olan bankerler de söz konusu faiz artışı nedeniyle dezavantajlı konuma düşeceklerini belirtmişler ve tahvil faiz oranının %28-32 düzeyinde tutulması, durumunda kendilerinin de bu savaşın içine gireceği ve dolayısıyla sermaye piyasasının dejenere edileceğini vurgulamışlardı (Milliyet, 05.06.1980, s. 9).

Mevduat sertifikaları ile faiz oranlarının serbest bırakılmasının eşzamanlılığı bankaların elde edebilecekleri kaynakların artışını sağlamıştır. Bu olgu, banka işletmeciliğinde tümüyle yeni olan pasif idaresi (*liability management*) kavramının gelişmesine yol açmıştır (Çelebicin, 1979: 280). Banka mevduatlarının muhasebeleştirilmesinde mevduatlar bilançonun pasif yani yükümlülük kısmında yer alır. Mevduat sertifikaları ile bankalar yükümlülüğünü ciro edebilme imkânını elde et-

21 İTO Başkanı Nuh Kuşçulu: uzun vadeli mevduatına uygulanan faizler zaten serbestti. Yalnız halkın vadesiz mevduatı adeta düşük faizlerle cezalandırılıyordu. Şimdi buna bir çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Kısa vadeli mevduata, pazarlıkla faiz getirilmesi ekonomiye fazla etken olmayacaktır. Ancak, banker sisteminde uygulanan ve her an paraya çevrilebilir sistem yeni gelişmelerden etkilenir. Böylece, tahvile doğru kayan mevduat bir ölçüde banka sistemine akabilir. (Milliyet, 06.06.1980, s: 9)

22 İSO Meclis üyesi Murtaza Çelikel: Kararname Türkiye’de orta ve küçük sanayicileri banka ve bankerlerin insafına bırakmıştır. Türkiye’de serbest piyasa kuralları işlemediği için 200 aile tarafından yönetilen ekonomi bundan böyle 50 ailenin etkisi altına girecektir. Orta ve küçük sanayicinin ezileceğini söylemek marksistlik değildir. Kararname şirketleşmeyi önleyecektir. Halka açık şirketler, ortaklarına banka faizi düzeyinde kar payı veremeyecekleri için güç durumda kalacaklardır. Faiz oranlarını serbest bırakarak yeni banka kurma yasağının sürdürülmesi çelişkilidir. Madem ki banka faiz oranları serbest bırakıldı, banka kurmak ve tahvil faiz oranlarının da serbest bırakılması gerekirdi. (Milliyet, 20.06.1980, s: 9)

23 Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı Şinasi Ertan: Son kararlar bankerlik ve banka ilişkilerini daha dengeli hale gelmesine yardımcı olabilir. Ne var ki, banka ve bankerlik rekabeti sonucu para faizinin daha da yükselmesi ekonomik faaliyetlerin olumsuz yönde etkilenmesi sonucunu doğurabilir. Şu anda dahi ortalama %40-50 arası oluşan orta vadeli kredi faizleri bu paranın üzerine çıktığı takdirde özellikle üretim ve yatırım faaliyetleri aksayabilir. (Milliyet, 06.06.1980, s: 9)
Eski Şehir Sanayi Odası 2. Başkanı Yılmaz Çakır: Banka faizlerinin serbest bırakılması Anadolu sanayi için yeni riskler getirmektedir. Son 6 aydır alınan ve uygulanan kararlar ve yapılan devalüasyonlar Anadolu sanayinin mezarını kazmış bulunmaktadır. Yeni faiz oranları taksitle satılan dayanıklı tüketim mallarının fiyatına daha büyük yükler getireceğinden bu tür mallara talep bugünkünden aşağı noktalara inebilecektir. (Milliyet, 06.06.1980, s: 9)

mişti.1960'larda ABD'de uygulanmaya başlanan ciro edilebilir mevduat sertifikası, bankalar açısından sınırlı likiditesi olan vadeli mevduatları son derece likit hale getirmiş yani vadeli mevduatı parasallaştırmıştır (Çelebican, 1979: 282).

Tarih	Miktar (Milyar TL)	Tarih	Miktar (Milyar TL)
25.07.1980	1,8	27.03.1981	42,8
01.08.1980	3,3	24.04.1981	49,7
08.08.1980	3,7	27.05.1981	57,8
15.08.1980	4,0	26.06.1981	66,0
22.08.1980	4,4	31.07.1981	77,3
29.08.1980	4,9	01.12.1981	150,6
26.09.1980	6,9	01.07.1982	233,9
31.10.1980	10,7	01.12.1982	257,6
28.11.1980	13,1	01.07.1983	118,2
31.12.1980	17,9	01.12.1983	113,8
30.01.1981	24,8	01.08.1984	206
27.02.1981	34,8	01.12.1984	273,8

Tablo 8: 1980-1984 Arasında Mevduat Sertifikaları Yoluyla Toplanan Mevduat

Kaynak: Çelebican, G. (1979). Mevduat Sertifikaları. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 36 (1), 271-294.
ve DPT. (1985). 1985 Yılı Programı. Ankara: DPT.

Mevduat Sertifikaları bir yıl içinde yaklaşık 2 milyardan 77 milyara yükselerek %4000'lik bir artışla bankaların kaynak toplamasını sağlamıştır. Çelebican (1979: 292), o dönemde, bu kaynağın bankalarda mevcutta vadesiz hatta vadeli olarak tutulan mevduatlardan geldiğini belirtmişti. Akgüç (1980), de faiz oranlarının serbest bırakılmasının toplam tasarrufları artırmayacağını, ancak vadesiz tasarruftan vadeli tasarrufa, tahvilden vadeli tasarrufa kaymalar olabileceğini vurgulamıştı. Cillov (1980: 9) ise "1 Temmuz 1980 tarihinden itibaren bankalar kesiminde yatan vadesiz mevduatın, yüksek faiz uygulayan o bankadan şu bankaya şaşkınlık içinde kaçtığı görülecektir. Bu arada bankalar ile bankerler arasındaki mevcut rekabetin, (Bankalar Birliği'nin faiz oranlarını kısıtlayıcı karar almaları önlendiğine göre) şimdi de bankalar arasında geliştiğine şahit olunacaktır." tespitin bulunmuştur. 1982 yılına kadar bu artış hızı devam etmiş, 1982'den sonra bankerlerce satılmasına son verilmesi ile artış hızı yavaşlamıştır. Toplanan bu kaynağın toplam mevduatlar arasındaki payı, ilk iki yıl için %10 civarı, sonraki yıllar için ise %5 civarında olmuştur (DPT, 1985: 113).

İki Yıl Süresince Toplumu Mudileştirmek

Mevduat sertifikaları ihracı, kısa bir zaman diliminde yüksek miktarlara ulaşmış ve neredeyse her sınıfsal kesimin elinde bu sertifikalardan vardı. Bu finansal araç, toplumsal sınıfların her birini faiz elde etmek amacıyla bankaya veya bankere koştan mudi haline gelmesinin yolunu açmıştı. Öyle ki bazı devlet kurumları dahi kasa fazlalarını bankerlere yatırmıştı. Vergi daireleri, SSK, PTT, TMO ve defterdarlıklar gibi kamu kurumlarının bankerlere kasa fazlalarını yatırdıkları tasfiye kurul kararlarından anlaşılmaktadır.²⁴ Örneğin TMO Genel Müdürlüğü 158.818.250 TL’lik parayı Banker Barbaros Okumuş’a yatırmıştır (Resmi Gazete, 1984, no:18615). Aynı zamanda bu finansal araç banker sayısını da artırmıştı.

Mevduat sertifikası ihracından önce dipten gelen gayri resmi bir para piyasası da vardı. 1960’ların başlarından itibaren görünür olan Tasarruf Bonoları piyasası ve yine 1960’lı yılların sonlarında da özel sektör tahvil ve hisse senedi piyasasını dikkate alarak Türkiye’de resmi borsanın yanında fiili bir sermaye piyasası/borsa oluştuğunu belirtebiliriz. Bu iki piyasanın izlendiği Milliyet Gazetesi küçük ilanlar sayfasında fiili bir para-kredi piyasasının oluşumuna ilişkin emareler daha önceki yıllarda görülmüştü. Örneğin 1957 yılında “*ipotekle para verilir*” gibi üç kelimelik cümleden ve sadece bir telefon numarasından oluşan ilanlar verilmeye başlanmıştı (Milliyet, 14.03.1957).²⁵ Bu piyasanın, temel olarak gayrimenkul ipotegi veya banka teminat mektubu ile para alıp-satmayı sağlayan bir piyasa olduğunu 1970’li yıllardaki şu ilanlar üzerinden göstermek mümkündür:

İş Ticaret: kapital sahiplerine, müessesemiz uzun senelerin tecrübesinden istifade ederek mevcut paranızı günün rayicine ve piyasanın şartlarına göre menfaatinize en uygun şekilde çalıştırılır (Milliyet, 18.02.1971)

Engin Can Kredi Servisi: her miktar paranızı ödeme kabiliyetli iş adamlarının kıymetli mülklerinde birinci derecede ipotekle çalıştırılır. Engin Can para borsasıdır (Milliyet, 11.10.1971)

Doğu Ticaret: modern bankacılık anlayışıyla ipotek işlemlerini birleştirmiş tek kuruluştur. Doğu ticaret kanalıyla tasarruflarını 1. Derece ipotek karşılığı değerlendirip vadesinde almayan tek kişi tek kuruluş yoktur (Milliyet, 29.04.1974).

1970’lerin sonlarına doğru küçük ilanlar sayfasında para borsası diye ayrı bir sütun açılmıştı. Bu piyasada hem işlem miktarları artmış hem de %40 civarında kar

24 Tasfiye Halindeki Bankerlerin Tasfiyelerinin Hızlandırılması Hakkındaki 2874 Sayılı Kanunun ile mahkemelerde Tasfiye Kurulları ve Türkiye Emlak Kredi Bankası A.Ş. Tasarrufları Koruma Fonu oluşturuldu.

25 Cumhuriyet dönemi tefeciliğin boyutlarına ilişkin, (Hassan, 1970) yaptığı çalışma ile 1968’de parlamentoya verilen Araştırma önergesi (TBMM, 1968)

payı verileceği belirtilmişti. Söz konusu piyasada işlem yapan tefecilerin 1980'lerdeki mevduat sertifikası sürecine banker olarak katıldığını tahmin ediyoruz. Rehber Ticaret (Hayati Ayhan Akansel) bu piyasada en güçlü aktörlerden biriydi ve 1980'lerdeki bankerler furyasında da ismi geçmekteydi.

Söz konusu sertifikaların ihracı bankalarca yapılmaktaydı ancak bankerler de bu piyasada bankalardan aldıkları sertifikaları satmaya başlamışlardı. Bankerler, işlem yaptıkları hisse senetleri ve tahvil piyasasının durgunlaşması ile bu piyasaya yöneldiler. Bankerlere mevduat sertifikalarını Anadolu Bankası, Vakıflar Bankası gibi bankaların verdiği belirtilmişti (Milli Güvenlik Konseyi, 1981, s. 315). Böylece 1970'lerdeki tahvil ve hisse senedi piyasasının aktörleri mevduat sertifikalarını satarak para piyasasına dâhil oldular. Banker Kastelli,²⁶ para piyasasının bir kulvarında bankalar, diğer kulvarda borsa bankerleri, başka bir kulvarda ise tefecilerin koştugu bir yarış alanı gibi olduğunu belirtiyordu (Barlas, 1980). Bankalar kulvarında ise kendi aralarında yarışa girmişlerdi. Faiz kararnamesi yayınladığında bankalar centilmenlik teamülü ile faizleri artırmayacakları konusunda anlaşmışlardı. Fakat 1981 Ocak ayında İş Bankası öncülüğünde büyük bankaların centilmenlik anlaşmasına uymayacağını ve faiz oranlarını yükselteceğini beyan etmesiyle diğer bankalarda faiz artışına gitmişlerdi (Milliyet 30.01.1981, s.7). Bankaların faiz artışı karşısında bankerlerde yıllık %50'nin üzerinde faiz artışı yapmışlardı (Milliyet 06.02.1981, s.7). Tefeciler piyasasında ise ilanlarda tasarruflara aylık %7 faiz verileceği belirtilmişti.²⁷ 1981 tarihli 2520 sayılı Kanun ile para ve sermaye piyasalarında bankerlik yapanların ruhsatlandırılmasının Maliye Bakanlığı'nın sorumlu kılınması sonrası çok az sayıda banker ruhsat alabilmişti. Büyük bankalar ile Merkez Bankası'nın mevduat sertifikasının bankerler aracılığıyla satılmasına yasak getirilmesi ile bu bankerlerde piyasadan çekildiler ve 1980'lerin sonuna kadar süren tasfiye süreci başladı.

Sonuç

Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararları sonrasında 3 yıllık dönemde gerçekleştirilen para ve sermaye piyasalarına ilişkin (Sermaye Piyasası Kurulu, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası gibi) kurumsal ve yasal düzenlemelerin ön koşulları, önceki 20 yıllık süreçteki birikim ve deneyimlerde saklıydı. Bununla beraber 3 yıllık dönemdeki Temmuz Bankacılığı, banker krizi ve faize hücum gibi süreçler söz konusu yasal ve kurumsal düzenlemeleri hızlandırmıştı. Bu çalışmada 1980-1983 yılları arasındaki para ve sermaye piyasalarının kurumsallaşmasının öncesinde yer alan

26 Kastelli 1980'lerin başında merkez şube haricinde Bakırköy, Kadıköy, Elmadağ, Şişli, Ankara, İzmir, Bursa Antalya, Eskişehir ve Almanya'da temsilcilik olmak üzere şube sayısını artırmıştı.

27 Tefeciler piyasasında tasarruflar için faiz oranı yükseltilirken kredi arayanlar için "sanayici, tüccar, inşaatçı ve iş adamlarına bankalardan daha ucuz her türlü parayı biz veriyoruz, AKBAL A.Ş." gibi ilanlar verilmekteydi (Milliyet 27.05.1981, s.11).

üç araca ve alana odaklanıldı. Bunlar 1980 Temmuz ayından itibaren uygulanan hamiline/ciro edilebilir mevduat sertifikası, 1960’ların ortalarında başlayan ve 1970’lerde yoğunlaşan tahvil ve hisse senedi piyasası ve 1960’lardaki Tasarruf Bonoları uygulamalarıydı. Her bir uygulamanın, farklı toplumsal kesimlerin mudileştirilmesine farklı derecelerde katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. Fakat bir yandan da bu uygulamalar aracılığıyla bankerliğin/tefeciliğin görünür olduğu, para ve sermaye piyasalarının ekonomideki belirleyiciliğinin arttığı vurgulanabilir.

Tasarruf Bonoları devlet için, hisse senedi ve tahvil holdingler/şirketler için, ciro edilebilir mevduat sertifikaları ise bankalar için bilançolarının pasif/yükümlülük yönetimi ile kaynak elde ettikleri uygulamalardı. Tasarruf Bonoları ile kişilerin ve kurumların devlete borç verme mükellefiyeti söz konusuydu ve bu mükellefiyet ile faiz geliri elde etme imkânına da sahiptiler. Borç mükellefiği ve faiz geliri elde etme durumu Tasarruf Bonoları’nda somutlaşmıştı. Tasarruf Bonolarının aynı zamanda hamiline olma özelliği ile devredilebilmesi fiili bir Tasarruf Bonoları piyasası oluşturmuştu. Bu, menkul kıymetlere toplumun her kesiminin tanışıklığını sağlama ve bankerlik olgusunu görünür kılma gibi iki sonuç yaratmıştı. Bu iki sonuç yine aynı dönemde eşzamanlı olarak artışa geçen şirketlerin/holdinglerin tahvil ve hisse senedi ihraçları ile iç içe geçmişti. Tasarruf Bonoları’nın bankerleri, tahvil ve hisse senedi alıp satma işlemlerinde hatta ihraçlarında da yer almışlardı. Bankerler bankalar ile yarışacak kadar önemli bir aktör haline gelmeye başlamışlardı. Banker Kastelli, hem Tasarruf Bonolarının hem de tahvil ve hisse senedi piyasalarının yön verici aktörlerinden biri haline geldi. Banker Kastelli’de vücut bulan o dönemin bankerliği, işletme sermayesine ihtiyaç duyan holdinglerin pasif/yükümlülük yönetimiyle yani tahvil ve hisse senedi ihracı yoluyla kaynak bulmalarında da aracı oldu. 1980’lerde ise bankalar pasif/yükümlülük yönetimi ile ciro edilebilir/hamiline mevduat sertifikaları ihraç ederek yeni kaynak elde etmeye çalışmışlardı. Temmuz bankacılığı ile kıyasıya yürütülen faiz yarışına bankerler de katıldı. Faiz yarışı sırasında, aynı zamanda köşe başlarında mevduat toplayan tefeciler de türedi. Nihai olarak yarışın kazananı birkaç büyük banka oldu. Her ne kadar krizle sonuçlanıp aktörleri tarihten silinseler de faiz getiren araçların yaygınlaşması ve bu araçlarda içkin olan faiz geliri elde etmenin olağanlaşması bakımından bu finansal adımların önemi belirtilmelidir. Toplumun çeşitli sınıfsal kesimleri farklı finansal araçlarla mudileştirilmiş ve toplumun “menkul kıymetlere ünsiyeti” (alışkanlığı) sağlanmıştır.

1989’da Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar sonrası finansal dışı açılma sürecini değerlendiren çok sayıda inceleme mevcuttur. Bu makale ile 1989 öncesi somut uygulamaların izini sürerek finansallaşma çalışmalarına katkı amaçlanmıştır. Çalışmada 1980’lerdeki finansallaşmanın yasal-kurumsal yapısının önkoşulları, bankerler olgusu üzerinden ve dönemin bazı finansal araçları incelenerek ortaya koyulmuştur. 1989 öncesi finansallaşmanın inşasında devlet ve

sermaye fraksiyonlarının pozisyonları ile emek cephesinin tavrı ve belirleyiciliğini tartışacak yeni incelemelere ihtiyaç devam etmektedir. Finansal piyasalara dahil olma, menkul kıymetleştirilmenin yaygınlaşması gibi vurguları öne çıkaran finansallaşma literatürünün sunduğu olanaklardan faydalanılarak Türkiye finans tarihinin bu bağlamda yeniden okuması hem mümkün hem de aydınlatıcıdır.

Kaynakça

- Akat, A. S. (1983) *Alternatif Büyüme Stratejisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Abu Rabi, İbrahim M. (2003) *Modernlik ve Çağdaş İslam Düşüncesi*, çev. Ünal Çağlar vd., İstanbul: Yöneliş.
- Akçay, Ü. ve Güngen, A. R. (2022) "Dependent Financialisation and its Crisis: The Case Of Turkey", *Cambridge Journal of Economics*, 46 (2): 1-24.
- Alak, A. ve Büyükkaya, A. (1975) *Holdingleve Türkiye'de Holdingleşme Hareketi*, İstanbul: Umur Yayınları.
- Barlas, M. (1980) "Yüksek Faiz İki Yıl Daha Devam Edebilir" (Banker Kastelli ile Yapılan Söylesi), *Milliyet* (11.07.1980).
- Başbakanlık (1971) "Malî Denge Vergisi Kanunu Tasarısı ve 59 No Lu Geçici Komisyon Raporu (1/585)", *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*.
- Başbakanlık (1981) "Sermaye Piyasasının Düzenlenmesi ve Denetimi Hakkında Kanun Tasarısı ve Bütçe - Plan Komisyonu Raporu. (1/157)", *Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*.
- Beck, M. ve Knafo, S. (2020) "Financialization and The Uses Of History", P. Mader, D. Mertens, ve N. van der Zwan (der.), *The Routledge International Handbook of Financialization*, Londra: Routledge, 136-146.
- Boratav, K. (2005) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2022*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Cillov, H. (1980) "Paranın Pahalılaşması", *Milliyet* (13.06.1980).
- Cumhuriyet Senatosu (1967) *Tutanak Dergisi 95 nci Birleşim 26.7 1967 Çarşamba*, Ankara: TBMM.
- Çelebican, G. (1979) "Mevduat Sertifikaları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi*, 36 (1): 271-294.
- Dikmen, M. O. (1965) *Türkiye'de Tasarruf Bonoları*. İstanbul: Sermet Matbaası.
- DPT (1964) *1964 Yılı Programı*. Ankara: DPT.
- DPT (1979) *1979 Yılı Programı*. Ankara: DPT.
- DPT (1985) *1985 Yılı Programı*. Ankara: DPT.
- DPT (1963) *1. Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: DPT.
- Gevgili, A. (1970) "Hisse Senedi ve Tahviller", *Milliyet* (7.12.1970).
- Günlük, A. (1983) "Türkiye'de Bankerlik", M. Belge (der.) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 179-190.
- Hassan, Ü. (1970) "Tanımsal Kredi Sorunları-Özellikle Tefecilik", *AÜSBFD*, XXV (4): 85-159
- Karaçimen, E. (2014) "Financialization In Turkey: The Case Of Consumer Debt", *Journal Of Balkan and Near Eastern Studies*, 16 (2): 161-180.
- Mader, P., Mertens, D., ve van der Zwan, N. (2020) "Financialization: An Introduction", P. Mader, D. Mertens, ve N. van der Zwan (der.) *The Routledge International Handbook of Financialization*, Londra: Routledge, 1-16.
- Millî Güvenlik Konseyi (1981) *Tutanak Dergisi 71 nci Birleşim 11 Eylül 1981 Cuma*. Ankara: TBMM.
- Millet Meclisi (1972) Dönem III, *Cilt 23, 56. Birleşim 06.03.1972*. TBMM
- Millet Meclisi (1964) *Tutanak Dergisi 31. Birleşim 29.12.1964 Sah*. Ankara: TBMM

- Öztürk, M. Y. (2008) *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Krizi: Türkiye 1979 Krizi*, İstanbul: Sosyal Araştırma (SAV).
- Sönmez, M. (1980) *Türkiye Ekonomisinde Bunalım 24 Ocak Kararları ve Sonrası*, İstanbul: Belge Yayınları.
- TBMM (1968) "Tefeciliğe kesin olarak son vermek, millî üretimi artırmak ve ziraatle geçinen köylü ve çiftçilerin emeklerinin karşılığını almalarını sağlamak için gerekli olan tedbirleri tesbit etmek üzere Anayasanın 88 nci maddesi uyarınca bir Meclis araştırması", *Millet Meclisi Tutanak Dergisi* 58. Birleşim: 200-212.
- TCMB (1973) *1972 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara: TCMB.
- TCMB (1977) *1976 Yılı Faaliyet Raporu* . Ankara: TCMB.
- TCMB (1978) *1977 Yıllık Faaliyet Raporu*. Ankara: TCMB.
- TCMB (1979) *1978 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara: TCMB.
- TCMB (1980) *1979 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara: TCMB.
- TOBB (1964b) *Sermaye Piyasası Çalışma Grubu İktisadi ve Mali Raporları*, Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği.
- TOBB (1964a) *Sermaye Piyasası Tanzimi ve Teşviki Hakkında Kanun Tasansı ve Gerekçesi*, Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği
- TÜSİAD (1982) *Mali Aracı Kuruluşlar*, İstanbul: TÜSİAD.
- Wojnilower, A. M. (1980) "The Central Role of Credit Crunches in Recent Financial History", *Brookings Papers on Economic Activity*, 1980 (2): 277-339.
- Wojnilower, A. (1991) "Some Principles of Financial Regulation: Lessons from the United States", *The Deregulation of Financial Intermediaries*. Ian Macfarlane (der.) *The Deregulation of Financial Intermediaries*, Reserve Bank of Australia, 203-16.

Gazeteler

Resmi Gazete.

Milliyet.

Cumhuriyet.

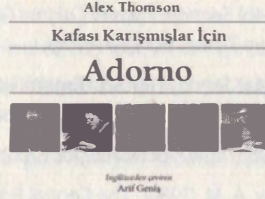
dipnot'tan

* John Seed
Kafası Karışmışlar İçin Marx
Çeviri: Sami Oğuz

*dipnot

* Alex Thomson
Kafası Karışmışlar İçin Adorno
Çeviri: Arif Geniş

*dipnot

* Karin A. Fry
Kafası Karışmışlar İçin Arendt
Çeviri: Arif Geniş

*dipnot

* Charles Jarrett
Kafası Karışmışlar İçin Spinoza
Çeviri: Aydın Gelmez

*dipnot

*dipnot yayınları

Geç Kapitalistleşme Sürecinde İmalat Sanayi ve Finans Arasındaki İç Bağlantılar: 2001 Sonrası Krizler Üzerinden Bir Analiz¹

Gizem Şimşek²

Öz

Finansallaşma ve finansal bağımlılık kavramları üzerinden yürütülen tartışmalar kapitalizmi, geç kapitalistleşme deneyimleri üzerinden yeniden düşünmemize neden olmaktadır. Kapitalizmi yeniden düşünürken hiç kuşkusuz öne çıkan bu kavramların bir yandan yaşanan süreçlerle yani, tarihsel dönemlerle birlikte düşünülmesi ve diğer yandan da finansal dinamiklerle yüzleşen kapitalist toplumların kendilerine özgü deneyimlerinin gündeme alınması gerekmektedir. Bu durum geç kapitalistleşen ülkelerin dünya kapitalizmine eklenmesi süreçlerinin analizini ve dahası işaret edilen bu iki gereklilik ile Türkiye’de finansallaşma ve finansal bağımlılık konusunu imalat sanayi üzerinden ele alan bir çerçeveden hareketle düşünmeyi anlamlı kılmaktadır. Bu doğrultuda finansallaşma ve finansal bağımlılık olgularının imalat sanayi üzerinden üretim alanıyla bağlantısını kuran bir analiz, bu olguların ilişki içinde olduğu diğer değişkenleri açığa çıkarması bakımından önemlidir. Bu çerçeveden hareketle çalışmanın amacı, Türkiye’de geç kapitalistleşmeye dayalı sermaye birikim sürecinin 2001 krizinden sonraki evresinde üretim mallarında ithal girdi bağımlılığı olarak somutlaşan üretime dair yapısal çelişkilerin finansal işleyişle olan içsel bağlantılarını imalat sanayinin borçlanma dinamikleri üzerinden kurmaktır. Türkiye’de imalat sanayinin 2001 krizi sonrasına ilişkin yakın dönem pratikleri, üretim malları ithalatı için gereken döviz biçiminde borçlanmanın ağırlık kazandığı bir aşamaya karşılık gelmektedir. İmalat sanayini, üretim araçları üretimi (Departman I) ve tüketim araçları üretimi (Departman II) biçiminde iki ayrı üretim kategorisi olarak ele aldığımızda, Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde karakteristik bir özellik olarak Departman II üretimindeki yoğunlaşma, daha fazla Departman I ihtiyacına yol açmaktadır. Ancak geç kapitalistleşmenin getirdiği yapısal sınırlar ve sermaye birikim düzeyinin kendisine özgü tarihsel koşulları, imalat sanayi üretim yapısının Departman I ithalatına bağlı olarak sürdürülmesine neden olmaktadır. Bu yüzden de imalat sanayinde yapısal bir dönüşüm olmaksızın devam eden üretim artışları, bir yandan üretim için gereken finansmanı borç sermaye biçiminde açığa çıkarırken diğer yandan da döviz biçiminde borç sermayenin üretken sermaye yatırımlarına dönüşmemesinden dolayı kırılmayan bir borç sarmalı yaratarak finansal bağımlılığı arttırmaktadır. Bu yönüyle çalışma,

1 Bu çalışma, “Türkiye’de Geç Kapitalistleşme ve Döviz Biçiminde Sermaye İhtiyacı: İmalat Sanayi Üzerinden Bir Analiz” başlıklı doktora tezinden yararlanmıştır. Değerli yorum ve önerileri için sevgili hocam Fuat Ercan’a, göstergelerle analiz etme çabamı destekleyen ve yol gösteren sevgili hocam Ahmet Haşim Köse’ye ve katkıları için sevgili Adem Açar’a teşekkür ederim.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İktisat Bölümü
E-posta: gizem.simsek@windowslive.com
Makale gönderim ve kabul tarihi: 21.10.2022 – 26.12.2022
ORCID Numarası: 0000-0002-6345-3299

Üretim ve finans alanlarını birbirinden bağımsız düşünen analizlere eleştirel bir perspektiften yaklaşmaktadır. Üretim ve dolaşım aşamalarının iç içe geçtiğı kapitalizmin bütünsel işleyişinden hareketle, imalat sanayindeki borç sarmalını açığa çıkaran nedensel mekanizmaları kurmak bu çalışmanın temel referans noktasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Geç kapitalistleşme, imalat sanayi, döviz biçiminde sermaye ihtiyacı, finansallaşma, finansal bağımlılık*

Inner Connections Between Manufacturing Industry and Finance in the Late Capitalistization Process: An Analysis on the Post-2001 Crises

Abstract

The discussions on the concepts of financialization and financial dependence cause us to rethink capitalism through the experiences of late capitalistization. While rethinking capitalism, these prominent concepts should undoubtedly be considered together with the lived processes, namely historical periods. It is critical to highlight the specific experiences of capitalist societies that simultaneously face financial dynamics. This situation makes it meaningful to analyze the processes of articulation of late capitalist countries to world capitalism and, moreover, to think about financialization and financial dependency in Turkey from a framework that deals with the manufacturing industry with these two requirements. Moving from this framework, the study aims to establish the internal connections of the structural contradictions of production, which became concrete as imported input dependence in production goods in the phase of the capital accumulation process based on late capitalistization in Turkey after the 2001 crisis, with the financial process, through the borrowing dynamics of the manufacturing industry. The recent practices of the manufacturing industry in Turkey after the 2001 crisis correspond to a phase in which borrowing in the form of foreign currency required for the import of production goods gained weight. When we deal with the manufacturing industry as two separate production categories as production of means of production (Department I) and production of consumption instruments (Department II), the concentration in Department II production, as a characteristic feature in late capitalist countries such as Turkey, leads to the need for more Department I. However, the structural limits brought by the late capitalistization and the specific historical conditions of the level of capital accumulation cause the manufacturing industry production structure to continue depending on Department I imports. For this reason, the production increases that continue without a structural transformation in the manufacturing industry, on the one hand, reveal the financing required for production in the form of debt capital, on the other hand, it increases financial dependence by creating an unbreakable debt spiral due to the inability of debt capital in the form of foreign currency to be transformed into productive capital investments. In this respect, the study approaches from a critical perspective to analyses that consider the fields of production and finance independently of each other. Based on the holistic functioning of capitalism, in which production and circulation stages are intertwined, establishing causal mechanisms that reveal the debt spiral in the manufacturing industry constitutes the main reference point of this study.

Keywords: *Late capitalistization, manufacturing industry, capital need in the form of foreign currency, financialization, financial dependency*

Giriş: Kavramsal Bir Ayrıma Doğru

Türkiye'nin 2001 krizinden sonraki yirmi yılı aşan yakın dönem pratikleri, imalat sanayinde sermaye yoğun sektörlerde üretim ve ihracatın artırılmasına dair yapısal bir dönüşüm zorunluluğunun gerilimlerini yaşıyor. Birikim sürecinde sermaye yoğun üretim alanına geçiş eğiliminin ağırlık kazandığı bu dönemde, üretimin nitelikli girdi mallarında ithalata dayalı yapısının sürmesi ve dolayısıyla ithalat için gereken dövizin borçlanma yoluyla temin edilmesi söz konusu yapısal dönüşüm sürecine dair gerilimlerin yükselmesine yol açmaktadır.

Geç kapitalistleşen ülkelerin dünya kapitalizmiyle kurduğu eklemlenme süreci hız kazandıkça, bu ülkelerdeki geç sanayileşmeyle birlikte işleyen üretimin ithal girdiye olan bağımlı yapısı, üretimin zayıflayan finans kapasitesine işaret etmektedir. Cari açık sorununu derinleştiren bu durum, sermaye birikim süreci içerisinde bir yandan kriz eğilimlerini güçlendirirken diğer yandan da olası krizleri ötelemek ve dünya ölçeğindeki işleyişe eklemlenmeyi sürdürmek için uluslararası finans kaynaklarına yönelmeyi (döviz biçiminde borç sermayeye erişmeyi) bir zorunluluk olarak açığa çıkarmaktadır. Böylece imalat sanayinde ithal girdi bağımlılığı, bir yandan dünya kapitalist sistemiyle kurulan eklemlenme ilişkisinin döviz biçiminde borçlanma ile sürmesine neden olurken diğer yandan da artan bir finansal bağımlılık olarak kendisini ortaya koymaktadır.

İmalat sanayi açısından bakıldığında finansal bağımlılık, üretim alanıyla da doğrudan ilişkilidir. Bu anlamda çalışmayı belirleyen temel nokta, finansallaşma analizlerinin egemen bir dile dönüştüğü bir dönemde bu alana üretim alanından bakmanın gerekliliğidir. Bu yönüyle geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'de sermaye birikiminin 2001 krizinden bugüne ulaşmış olduğu aşamada, üretimi sürdürmenin mutlak koşulu döviz biçiminde sermayenin kaynaklarına erişmeye bağlıdır. Bu durumun açığa çıkmasındaki temel neden, erken kapitalistleşen ülkelerde üretim malları üretimini ifade eden Departman I'ye dayalı sektörler ile tüketim malları üretimini ifade eden Departman II'ye dayalı sektörler arasındaki tamamlayıcılık ilişkisinin geç kapitalistleşen ülkelerde tersi bir biçimde kendisini kopukluk olarak göstermesidir. Erken kapitalistleşen ülkelerde Departman I ve II arasında tamamlayıcılık arz eden ilişki biçiminin, geç kapitalistleşen ülkelerde sergilediği kopuk yapı, dünya kapitalist işleyişine eklemlenme biçiminin de eşitsiz gelişmesine neden olmaktadır.

Eşitsiz gelişmeyle birlikte süregelen döviz biçiminde sermaye olanaklarının sınırlılığı nedeniyle krizleri aşmak ve birikim sürecine yeni bir yön vermek, üretim için gereken finans kapasitesini geliştirmekten geçmektedir. Bu amaç doğrultusunda sermaye birikiminin geldiği aşamaya bağlı olarak artan borçlanma dinamikleri, sürecin finansal bağımlılık ile karakterize olmasına yol açmaktadır. Ancak zorunlu bir strateji olarak döviz biçiminde borç sermayenin yükselişi ve

artan finansallaşmanın, üretim sürecinden azade olmadığını, tam tersine finans ve üretime dayalı ilişkilerin sıkı sıkıya bağlı olduğunu vurgulamak bu çalışma açısından önemlidir. Zira finansallaşma sürecinin hızlanmasının da etkisiyle birikim sürecinin son yirmi yıllık evresinde daha sık tekrarlayan kriz anları, çoğu zaman dolaşım alanına yönelik değişimler (faiz, kur, enflasyon, vb.) gözetilerek düşünülen analizlere tabi olmaktadır. Bu anlamda çalışma, yalnızca finans alanına ait olarak tanımlanan ve kaynağı finansal bağımlılık olarak düşünülen kriz analizlerine karşı konumlanma noktasını, krizlerin yapısal olarak kaynağını üretim ve dolaşım alanının bütünsel işleyişinden aldığı argümanı üzerinden belirlemektedir. Bu anlamda finansal bağımlılık, dolaşım alanındaki değişimlere işaret eden önemli bir kavram olmakla birlikte döviz biçiminde sermaye ihtiyacı kavramı, üretim ve dolaşım alanındaki farklı zamanlardaki iç bağlantılara işaret etmektedir.

Bu yönüyle döviz biçiminde sermaye ihtiyacı, finansal bağımlılık kavramını aşarak üretimin finans ihtiyacının kaynağını, üretim ve dolaşımın bütünselliği içinde sermayenin en soyut düzlemdeki üç bileşeni olan para, ticari ve üretken sermaye döngülerinin işleyişini görmeye sevk etmektedir. Zira finansal bağımlılık kavramı, sermaye birikiminin ulaşmış olduğu aşamaya bağlı olarak sermayenin farklı formlarına ait döngüsel işleyişin daha da hızlanmasından ileri gelmektedir. Geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye’de sermaye birikiminin geldiği farklı aşamalarda ticari ve para sermaye döngülerinin uluslararasılaşmasının ardından 2001 krizinden sonra üretken sermaye döngüsünde de uluslararasılaşma sürecine geçilmesi, para sermaye ile olan ilişkilerin artan belirleyiciliğine neden olmuştur. Çünkü Türkiye’de üretken sermayenin oluşum ve gelişim süreci, başından itibaren ithalata bağımlı bir yapı izlemiş ve eşitsiz gelişen dünya kapitalist ilişkileriyle olan bütünleşmesi de süregelen cari açık sorunu ile devam etmiştir.

Dolayısıyla Türkiye’de özellikle 2001 sonrası dönemde krizleri yalnızca finansal bağımlılık kavramıyla değil; ancak onu bir adım daha öteye taşıyan ve özünde eleştirel bir kavramsal çerçeveden hareketle ilerleyen döviz biçiminde sermaye ihtiyacı kavramıyla düşünmek üretim, finans ve siyasi iktidar arasındaki içsel bağlantıları göstermeye olanak tanımaktadır. Zira döviz biçiminde sermaye kavramı; dövizin belirlendiği üretim alanı, dolaşım alanı ve uluslararası iş bölümü gibi kapitalizmin kendisine ait iç dinamiklerini vermektedir. Bu yönüyle söz konusu kavram, Türkiye’de kapitalistleşme sürecinde sadece uluslararası sermaye döngüsünü değil, aynı zamanda hem ulusal hem de uluslararası sermaye döngüsünün bir arada işleyen yapısını anlamak açısından da bir köprü görevi görmektedir. Dahası, döviz biçiminde sermaye kavramı, bu yönüyle bir yandan emperyalizmin yeni bir yüzü olarak görülen ve iç-dış dinamikler ayrımına vurgu yapan finansal bağımlılık kavramını aşarken diğer yandan da kapitalizmin kendine has iç dinamiklerini göstererek Türkiye’de kapitalizm, sermaye birikimi, devlet ve sınıflar arasındaki ilişkileri anlamamızın önüne geçen perdeyi kaldırmaktadır.

Bu perdenin kalkması, krizlerin tek başına ya iç ya da dış dinamiklerden kaynaklanması üzerine yürütülen yeni emperyalizm tartışmalarından farklı olarak, üretim ve dolaşım alanı arasındaki içsel bağlantıları kurmaya ve krizlerin esas kaynağını görmeyi sağlamaktadır. Bu kapsamda döviz biçiminde sermaye ihtiyacı, krizlerin üretim alanında yoğunlaşan çelişkilerin zamanla dolaşım alanına yansıyan somut görünümüleri olarak açığa çıktığını gösteren önemli bir kavramsal araçtır. Dolayısıyla, üretim alanında imalat sanayi ithal girdi bağımlılığının cari açık sorununu derinleştirmesi, krizlerin dolaşım alanında döviz biçiminde sermaye ihtiyacıyla açığa çıkmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda krizlerin tetikleyici bir unsuru olarak cari açık sorunu, kendisini açığa çıkaran nedensel mekanizmaları göstermek üzere imalat sanayi üretim ve dış ticaret yapısına bakmayı gerekli kılmaktadır. Döviz biçiminde sermaye ihtiyacı tam da bu noktada imalat sanayi için gereken finans sorununu açığa çıkaran nedensel mekanizmaları anlamada finansal bağımlılığın ötesine geçerek krizlerin içkin olduğu kapitalizme ait bütünsel işleyişe tutulan kavramsal bir ayna niteliği taşımaktadır.

Bu çerçeveden hareketle söz konusu bütünsel işleyişin izleğinde Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerin karşılaştığı üretimde ithal girdi bağımlılığı, ödemeler dengesi açığı ve finansal bağımlılık gibi yapısal sorunları anlamak için bu sorunların ana ekseninde bir köprü vazifesi gördüğünü düşündüğüm *döviz biçiminde sermaye ihtiyacı* kavramıyla ilerleyecek olan bu çalışma, üç bölümden oluşacaktır. İlk bölümde, 2001 krizini çevreleyen koşullara döviz biçiminde sermaye kavramının aynasından bakılarak krizi açığa çıkaran temel bileşenler imalat sanayine ilişkin değişimlerden hareketle gösterilecektir. İkinci bölümde, 2001 krizinden sonra Türkiye'nin son yirmi yıllık yakın tarihine ilişkin dönem ve bu dönemde açığa çıkan krizlerin imalat sanayinin dış ticaret yapısıyla olan içsel bağlantıları kurularak döviz biçiminde sermaye ihtiyacının, imalat sanayindeki iz düşümleri güncel veri setinden hareketle analiz edilecektir. Son olarak üçüncü bölümde, imalat sanayinde geç kapitalistleşmenin getirdiği yapısal sorunlara bağlı olarak üretimin ithal girdi kullanımına bağlı süren yapısının açığa çıkardığı borçlanma dinamiklerine ve bu dinamiklerin işleyişiyle elde edilen döviz biçiminde borç sermayenin üretken yatırımlara dönüşmemesi sonucu artan üretim faaliyeti dışı gelirlere dikkat çekilecektir.

2001 Krizinin Kavramsal Düzenegi İçin: Döviz Biçiminde Sermaye İhtiyacı

Sermaye birikiminin son yirmi yıllık geçmişine uzandığımızda 2001 krizi deneyimine *döviz biçiminde sermaye* kavramının aynasından bakmak, kriz anında açığa çıkan somut değişimlerin (kur, faiz, enflasyon vs. gibi) ötesine geçerek üretim ve dolaşımın iç içe olduğu bütünsel işleyişi görmeye olanak tanımaktadır.

Bütünsel işleyişi görmek üzere, krize döviz biçiminde sermaye ile kavramsal bir ayna tutmak, birikim sürecinin geline evresinde ulusal ölçekteki sermaye birikim döngüsünü tamamlayan bireysel sermayelerin dünya ölçeğinde işleyen kapitalist ilişkilere nasıl eklemleneceğine yönelik bağlantıları göstermek için önemli bir açılım sağlamaktadır. Bu bağlamda sermaye birikiminin gelmiş olduğu aşamaya bağlı olarak Türkiye'nin 2001 krizinden sonra dünya ölçeğinde işleyen kapitalist ilişkilere eklemlenme biçiminin, üretken sermayenin ağırlığında sürmeye başladığı bir evreye işaret ettiğini söylemek mümkündür.

Bireysel sermayelerin uluslararası kapitalist sistemin bir parçası olmak üzere, üretken sermayeye dayalı birikime yönelmesi iki zorunlu ilişkiyi bir arada taşımaktadır: Bunlardan birisi sermaye birikiminin toplumsal döngüsünde işlevsel olarak var olması gereken ticari, para ve üretken sermaye devrelerini uluslararası ölçekte genişletme zorunluluğu, diğeri ise cari açık sorunu ile yüzleşen geç kapitalist toplumlarda döviz biçiminde sermaye ihtiyacını karşılama zorunluluğudur. Sermaye birikiminin tarihsel sürekliliği kapitalist üretimin karakteristik özelliği olduğu ölçüde, 2001 krizi sonrası Türkiye'de sermaye birikimin geldiği aşama, sermayenin para, ticari ve üretken sermaye biçimindeki devresinin uluslararasılaşmasının yoğunlaştığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu işleyiş Marx'ın ifadelerinde şu şekilde yer alır:

Toplam süreç, gerçekte, sürecin sürekliliğini ifade eden farklı biçimler olan üç devrenin birliğidir. Toplam devre, kendisini sermayenin her bir işlev biçimi için, onun özgül devresi olarak gösterir ve bu devrelerin her biri toplam sürecin sürekliliğini gerekli kılar. Toplam üretim sürecinin aynı zamanda yeniden üretim ve dolayısıyla uğraklarından her birinin devresi olması, toplam üretim süreci için, özellikle de toplumsal sermaye için zorunlu bir koşuldur (Marx, 2012: 103).

Sermaye birikiminin toplumsal döngüsü içerisinde para sermaye, ticari sermaye ve üretken sermaye, birikim sürecinin farklılaşan aşamalarında farklı biçimlerde artan belirleyiciliğe sahip olmakta ve ulusal ölçekte kendi özgül devresini tamamlayan sermaye işlevleri, birikimin uluslararası ölçekte işleyen döngüsüne katılmaktadır. Bu bağlamda öncelikle Türkiye'nin birikim dinamikleri açısından 2001 krizine giden sürece bakmak anlamlıdır. Bu bağlamda döviz biçiminde sermaye ihtiyacını karşılamak üzere, Türkiye'de içe yönelik sermaye birikiminin yaşadığı krizin ardından ihracata dayalı sanayileşme stratejisiyle ticari sermayenin uluslararasılaşması ve ticari sermaye devresi hız kazanmıştır. Ticari sermayenin uluslararasılaşmasının ön koşulu finansal hareketliliğin sağlanması olduğundan bir sonraki adımda bunu 1989 yılında yürürlüğe konulan "Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar" ile 1990'lı yıllarda para sermayenin uluslararasılaşması izlemiştir.

Böylece finansal hareketliliğin serbestleşmesinin de etkisiyle kısa vadeli sermaye hareketlerini yurt içine çekebilmek için faiz oranları yüksek tutulmuş, Türkiye'nin dünya ölçeğindeki kapitalist ilişkilere eklenme süreci para sermaye formunda hızlanmıştır. Enflasyon, kamu açıkları ve borç stoku gibi somut görünümlemlerle açığa çıkan 1994 krizinden sonra 5 Nisan Kararları olarak alınan önlemler, krizle açığa çıkan sorunlara çare olmak adına beklenen tesiri göstermeyince, 1998'de IMF ile yakın izleme anlaşması imzalanmış ve ardından 1999 yılının Aralık ayında IMF'nin stand-by kredisiyle desteklenen yeni bir istikrar programı uygulamaya konulmuştur. "Enflasyonla Mücadele Programı" olarak da bilinen IMF stand-by anlaşmasıyla enflasyon hedeflemesine geçilmiş ve bu anlaşma, yeni bir krizin açığa çıkış koşullarını güçlendirmiştir. Bu anlamda temel amacı IMF gözetiminde enflasyonun, reel faizlerin ve kamu borçlarının aşağı çekilmesi olarak ilan edilen bu program ile ulusal paranın aşırı değerlenme sorunu daha yüksek boyutlara ulaşmış ve 2000 yılında bir krizle karşılaşmıştır. Ancak 2001 yılının Şubat ayından itibaren bu durum tersine dönmüş ve ulusal para değer yitimiyle tetiklenen krizin açığa çıkmasına neden olmuştur (Akyüz ve Boratav, 2002: 25). 2001 krizinden sonra sanayileşme unutulmuş bir kavram (Şenses ve Taymaz, 2003: 1) olarak yeniden gündeme gelmeye başlamış, kriz koşullarını aşmak ve birikim sürecine yeni bir yön vermek artı değer yaratmaya yönelik yeni stratejilerin oluşmasını gündeme getirmiştir. Bu stratejiler ağırlıklı olarak üretken sermayenin uluslararasılaşmasıyla gerçekleştirilmek istenmiştir/istenmektedir.

Bu yüzden Türkiye'de 2001 krizinden sonra ticari ve para sermaye devrelerinin uluslararasılaşmasında gelinecek düzey, üretken sermaye devresinin genişlemesi için gerekli olan zemini yaratarak birikim sürecinin bir sonraki aşamasına geçilmesine aracılık etmiştir. Bu aşama, üretken sermayenin uluslararasılaşması temelinde ilerlemiştir. Bu durum Türkiye'de sermaye birikim sürecinin 1950'lerin sonu ile 1979 krizini kapsayan evresinde ithal ikameci sanayileşme stratejisi kanalıyla belirli bir olgunluğa erişen üretken sermayenin, sınırlarını aşarak ulusal pazarlardan uluslararası pazarlara doğru genişlemesiyle kendisini göstermiştir. Birikim sürecinin bu evresinde bireysel sermayelerin ticari ve para sermaye devrelerinde belirli bir aşamaya ulaşmasının ardından bu kez üretken sermaye devresinin tamamlanması için dünya ölçeğinde işleyen kapitalist ilişkilere eklenme ilişkisini daha güçlü kurması gerekecektir. Bu gereklilik gerçekleşmediği ölçüde, döviz biçiminde sermaye ihtiyacı daha belirgin bir hâl alacaktır.

Bu çerçeveden hareketle 2001 krizinden sonraki dönemde *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı* adı altında alt yapı ve yatırım ortamının uygun hâle getirilmesiyle üretken sermaye donanımını arttırma yönünde eğilimler kendini göstermeye başlamıştır. Bu eğilimi tanımlayan temel değişim, uluslararası doğrudan yabancı sermaye ile desteklenen ihracat kapasitesinin arttırılması olmuş ve 2001 krizinden sonra para sermaye ağırlığında işleyen süreç yerini üretken sermaye birikimini sağlayacak sanayileşme stratejilerinin öne çıkmaya başladığı yeni bir evreye bırakmıştır.

Türkiye’de 2001 krizinden sonra gelinen yapısal dönüşümler tam da bu evreye işaret etmektedir. 1980’li yılların sonuna doğru holding biçiminde organize olan bireysel sermayelerin uluslararası kapitalist ilişkilere eklenme ilişkisini üretken yatırımlar yerine stratejik olarak para sermaye yönünde gerçekleştirmesinin temel nedeni, sermaye birikiminin ulaşmış olduğu aşamanın henüz üretken sermayenin uluslararasılaşmasına imkân verecek düzeyde olmamasından kaynaklanmıştır (Ercan ve Karakaş, 2008: 53). Ancak 2000’lerin dünyası artık sanayileşme sorununun çözümüne yönelik etkinlik, etkililik, verimlilik ve üretimde yüksek katma değer yaratma gibi kavramların gündeme geldiği yeni bir konjonktüre karşılık gelmektedir. Dolayısıyla 2001 krizini aşmak ve sermaye birikim sürecini ilerletmenin yeni yolu, üretimde yüksek katma değer yaratmaya dayalı söylemler üzerinden biçimlenmiş ve dünya kapitalizmiyle eklenmenin biricik koşulu da bireysel sermayelerin yüksek katma değer yaratacak yatırım alanlarına yönelmesi olarak değişmiştir. Bu durum, döviz biçiminde sermaye ihtiyacının karşılanması için imalat sanayinin gelişimini çok kritik bir noktaya taşımış ve ihracat gelirlerini arttırmada yüksek katma değer yaratan sektörlerle yönelmek önemli bir iktisat politikası hâline gelmiştir. Bu bağlamda çalışmanın bundan sonraki adımı, Türkiye’de 2001 sonrası krizlerin imalat sanayindeki iz düşümüne bakmak ve bunu (döviz biçiminde sermaye ihtiyacını) açığa çıkaran nedensel mekanizmaları anlamak olacaktır.

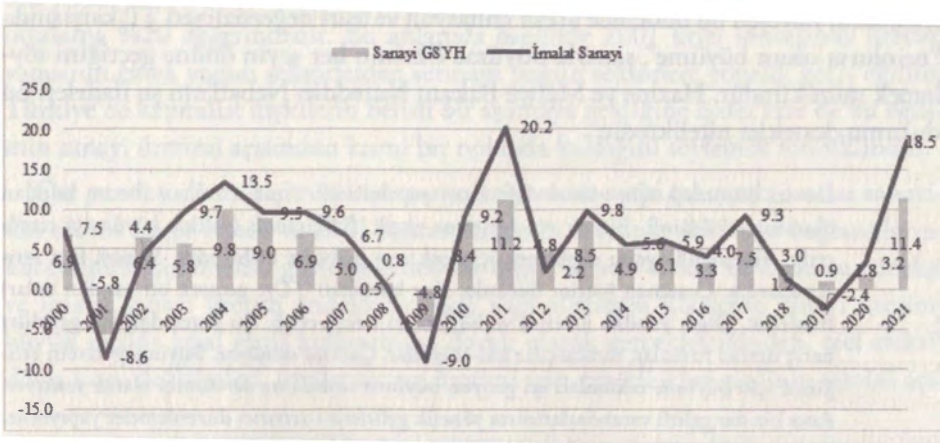
2001 Sonrası Krizlerin İmalat Sanayindeki İz Düşümü: Döviz Biçiminde Sermaye İhtiyacı

Döviz biçiminde sermaye ihtiyacının nedenlerini anlamak, kapitalistleşme sürecinin ivme kazanmasında önemli bir role sahip olan imalat sanayi ve dış ticaret yapısını incelemeyi gerektirmektedir. Zira imalat sanayi, dış ticarete konu olan malları üretmesi nedeniyle temel üretici sektörlerin başında gelen ve küresel gelişmelerden en fazla etkilenen sektördür (Yükseler, 2016: 20).

Ancak imalat sanayinin yapısında belirgin bir farklılaşma gerçekleştirilmeden üretimin hâlihazırdaki birikim dinamikleriyle artarak devam etmesi, nitelikli ithal girdi kullanımını sürekli hâle getirmektedir. Bu üretim yapısı, cari açık sorununu tırmandırarak kriz oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Sermaye birikim sürecinde imalat sanayinin gelişimi, kapitalist ilişkilerin yapısal özelliklerinin daha da biçimlenmesi anlamına gelmekte, birikimin farklılaşan evrelerinde farklılaşan biçimlerde açığa çıkan krizler de imalat sanayinin farklı gelişim evrelerine tekabül etmektedir. Türkiye’nin sermaye birikim sürecinde 2001 krizi sonrasında imalat sanayinde önemli bir yapısal dönüşüm eğilimi başlamış ve emek yoğun düşük teknoloji üretimden daha yoğun sermaye gerektiren orta-yüksek ve yüksek teknoloji üretime geçilmesine duyulan ihtiyaç daha da belirginleşmiştir. Siyasi iktidar ve bireysel sermayelerin söz konusu sektörlerin üretimine geçilmesine dair isteğinin

sürece olan yansımalarını anlamak için 2001 krizinden sonraki dönemin üretim yapısına ilişkin temel göstergelere yer verilmiştir.

Bu göstergelerden ilki, sanayi sektörü içerisinde en büyük paya sahip olan imalat sanayi ve sanayi GSYH'nin (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla) 2000-2021 yıllarına ilişkin büyüme oranlarını veren Grafik-1 üzerinde somutlaşmaktadır. Her iki kategori incelendiğinde iki serinin büyük ölçüde bir arada hareket ettiği ve imalat sanayi üretimindeki büyüme hızının GSYH büyüme hızına paralel bir biçimde ilerlediği görülmektedir. Bu durum sanayi üretimin %86'ya yakın bir büyüklüğünü temsil eden imalat sanayinin GSYH için öncü bir sektör olduğunu göstermektedir. Grafik-1 üzerinde imalat sanayi ve GSYH'deki yıllık büyüme artış hızlarının birbirini takip eden istikrarlı bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Söz konusu grafikte yer alan verilere bakıldığında, 2001 krizinde imalat sanayinde %8,9 oranında gerçekleşen sert düşüşün GSYH'ye %6 oranında bir küçülme olarak yansıdığı görülmektedir. 2001 sonrası dönemde düşük kur ve Türk lirasının (TL) değer kazanmasıyla artan ithal girdi kullanımı, imalat sanayinde özellikle 2004 yılında %13,2'ye varan yükselişe GSYH'de ise %9,8 büyüme oranıyla kendisini göstermiştir. Bu değişimin gerçekleşmesinde 2001 ve 2008'de yaşanan iki kriz arası dönemin temel özelliklerinden biri olarak ucuz döviz politikasının izlenmesi etkili olmuştur. Sermaye girişleri sayesinde yaratılan bu ortam ile bir yandan ithalat artışı enflasyon artışına neden olmamış diğer yandan da sermaye girişleri ekonomik büyümeyi desteklemiştir. Ancak 2008 çöküşü sonrasında Aralık 2008'den Mart 2009'a kadar Türkiye'ye net sermaye girişi sıfırlanmıştır (Akçay ve Güngen, 2019: 238-239). Bu bağlamda 2008 krizi sebebiyle artan döviz kuru, krizi takip eden 2009 yılı itibarıyla imalat sanayinde yaşanan %8,9 oranındaki düşüşte etkili olmuş ve imalat sanayi, 2001 krizindeki üretim düzeyine dönmüştür. Aynı yılda GSYH'deki değişime imalat sanayindeki %4,7 oranındaki gerileme eşlik etmiştir.

Grafik-1: Sanayi GSYH ve İmalat Sanayi Büyüme Oranı ve 2000-2021 (%)

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri verilerinden oluşturulmuştur.

2008 krizinden sonra özellikle 2011 yılındaki değişimlere baktığımızda, imalat sanayi %20 oranıyla en yüksek artış hızına ulaşırken imalat sanayindeki bu artışın GSYH'ye olan etkisi %11,1 olmuş ve belirtilen yıllar içerisindeki en yüksek üretim düzeyini temsil etmiştir. Bunda AKP döneminde ekonomik büyümenin 2010'ların ortasına kadar yüksek oranlarda *döviz biçiminde sermaye* (vurgu bana ait) girişlerine dayanması etkili olmuştur. Böylece hem içeride kredi genişlemesiyle büyümeye izin verilmiş hem de döviz kurları düşük tutularak enflasyonun da görece düşük seyretmesi sağlanmıştır. Ancak dış kaynak bolluğunun azalmasıyla reel olarak oldukça değerli seyreden TL ile birlikte o dönemin şartları sayesinde dış dünyaya yüksek getiriler sunarak sağlanan bu istikrarın sınırlarına gelinmiş ve iktidarın yaptığı işe, döviz biçiminde sermaye girişlerinin yavaşladığı dönemde, büyümeden taviz vermeye çalışmak olmuştur (Orhangazi, 2022).

Şu hâlde Türkiye'de sermaye birikim sürecinde belirli bir aşamaya ulaşan sanayi sektörünün 2001-2008 arası dönemde düşük kur yüksek faiz politikasıyla kolaylaştırılan ithalat ile birlikte 2008 krizinden sonraki evrede özellikle 2011'de GSYH içerisindeki artışının devam ettiği görülmektedir. Buradan, enflasyon hedeflemesinin enstrümanı olarak uygulanan yüksek faiz politikasının döviz ucuzlatmak yoluyla reel sektör için bir olanağa dönüştüğü anlaşılmaktadır (Ergüneş, 2010: 143).

Bu dönemde görülen yüksek büyüme oranı, faiz oranlarının arttırılmasıyla değerlendirilen TL'nin dışardan döviz girişine ivme kazandıracak elverişli bir ortam hazırlamasına bağlı olarak açıklanabilir. Fakat özellikle 2012'den sonra bu ivme tersine dönmüş ve 2018 yılında yeni bir kriz kendisini ortaya koymuştur. Bu bağlamda 2018'de belirginleşen ve 2020 yılında da etkileri sürmeye devam eden kriz döneminde sırasıyla %1,8 oranında büyüyen ve %2,4 oranında küçülen sanayi GSYH ve imalat sanayinin, 2021 yılına gelindiğinde büyüme oranında %18,5 ve %11,4 seviyelerini görmesi büyümeden taviz vermeme anlayışının somut bir ifadesi olmaktadır. İlâveten bu dönemde artan enflasyon ve aşırı değersizleşen TL karşısında “ne olursa olsun büyüme” şiarıyla büyüme fikrinin her şeyin önüne geçtiğini söylemek mümkündür. Hazine ve Maliye Bakanı Nureddin Nebati'nin şu ifadeleri bu durumu destekler niteliktedir:

Döviz düşürmek için yüksek faiz artışı yapabildik. Ama o zaman üretim bundan olumsuz etkilenirdi. Biz bir yol ayırmına gittik. Enflasyonla birlikte büyümeyi tercih ettik. Yoksa enflasyonu düşürmek için çok sert tedbirler alabilirdik. Yüksek faiz artışı yapardık. O zaman üretim dururdu. Kur korumalı TL'ye geçerek bir yandan doları frenledik. Diğer yandan üretimi ve büyümeyi tercih ettik. Bu sistemden dar gelirli hane üretici firmalar, ihracatçılar kâr ediyorlar. Çarklar dönüyor. Büyümeyi tercih ettiğimiz için büyüme rakamları iyi geliyor, büyüme istihdama da olumlu olarak yansıyor. Ama biz dar gelirli vatandaşlarımıza yönelik gelirlerini arttırıcı düzenlemeler yapıyoruz. Böylece onları enflasyonun karşısında korumaya çalışıyoruz (INDEPENDENT, 2022).

“Çarklar dönerken” faiz oranlarının düşürülmesi sonucu yüksek kur ve değersiz TL politikasıyla yön değiştiren ve salt sayısal bir büyümeye işaret eden bu politika, “en fazla bir maaş alan”³ emek gücünü günbegün “enflasyonun altında ezmeye” devam etmektedir. Temel hedefinin ihracatın artırılması olduğu belirtilen ve Türkiye Ekonomi Modeli olarak adlandırılan bu modele geçişin bir sonucu olarak gösterilen yüksek büyüme, yalnızca sayısal verilere odaklanan ve bu yönüyle de imalat sanayi üretim ve ihracatının ithalata olan bağımlı yapısını göz ardı eden anlayışın bir sonucu olarak açığa çıkmıştır. Bu anlamda izlenen söz konusu model ile bağlantılı olarak TÜSİAD (Türkiye Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) Başkanı Orhan Turan’ın açıklamaları da büyük sermaye ve siyasi iktidar arasındaki mesafenin büyüdüğüne ve 2013 yılından bugüne izlenen ekonomi politikaları konusundaki uzlaşmacı tavrın yerini çatışmaya bıraktığını göstermektedir.

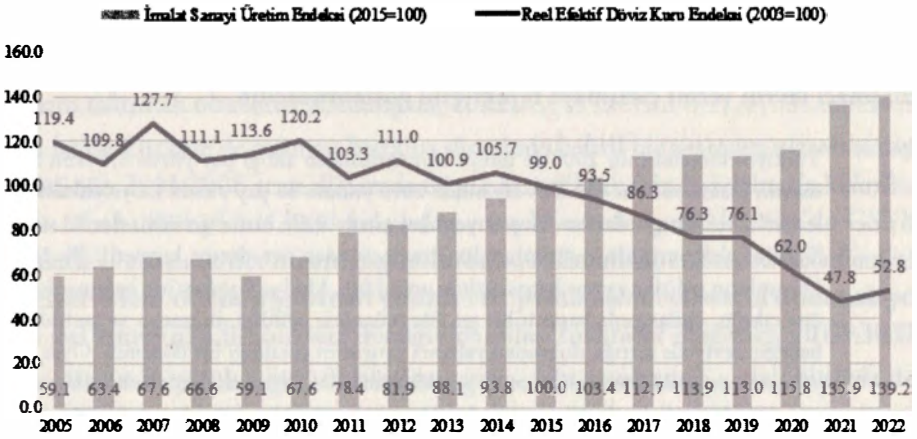
Türkiye ekonomisinin 2002’de dünya ekonomisinden aldığı pay yüzde 0,6 iken atılan önemli makro reform adımları sayesinde 2013 yılında bu pay yüzde 1,2’ye yükselmişti. Ancak 2013’ten günümüze bu pay yeniden yüzde 0,8’e kadar geriledi. Bu iki dönem Türkiye ekonomisinin yapısını analiz etme açısından son derece kıymetli. İlk 10 yıl, kurumların politika yapma kapasitesinin artırıldığı, Merkez Bankası’nın bağımsızlığının öne çıktığı, enflasyonla başarılı bir şekilde mücadele edildiği, ihracatın ve verimliliğin belirgin seviyede arttığı, doğrudan yabancı yatırımın çekildiği bir dönemdi. Oysa 2013 yılından sonraki dönem, ekonomide gerekli adımların doğru zamanda atılamamış olması nedeniyle yapısal anlamda ekonominin önceki kazanımlarını kaybettiği bir süreç oldu. En çarpıcı yapısal bozulma ise enflasyonda son 5 – 6 yıldır kademe kademe ve son 1 yıldır hızlanan yükseliş ve yaşanan refah kaybıdır (TÜSİAD, 2022).

Ancak 2001’den 2022 yılına uzanan süreç içerisinde Türkiye Ekonomi Modeli de dâhil olmak üzere sanayi GSYH’de gerçekleşen yüksek büyüme oranlarındaki artışın imalat sanayi için sınırlı bir ölçekte olduğunu belirtmek gerekmektedir; zira son yirmi yıl içerisinde imalat sanayi üretiminin GSYH’deki payı yaklaşık olarak ortalama %20 değerindedir. Bu anlamda özellikle 2001 krizi sonrasında üretim yapısının emek yoğun sektörlerden sermaye yoğun sektörlerle yönelik geçiş eğilimi Türkiye’de kapitalist ilişkilerin belirli bir aşamaya geldiğine işaret etse de bu eğilimin sanayi üretimi açısından kısmi bir noktada kaldığını söylemek mümkündür.

Öte yandan döviz biçiminde sermaye ihtiyacının açığa çıkışında imalat sanayinin rolüne işaret etmek ve 2001 sonrası krizlerin üretimle olan içsel bağlantılarını kurabilmek için önemli göstergelerden bir diğeri de reel efektif döviz kuru endeksi ve imalat sanayi üretim endeksidir. Geç kapitalistleşen ülkelerde sanayi üretimi büyük ölçüde ithal girdi kullanımına dayalı olarak gerçekleştiğinden, reel efektif döviz kuru değişimleri, imalat sanayi üretimi için gerekli ithal girdinin temini açı-

3 Tırnak içine alınan ifadeler Hazine ve Maliye Bakanı Nebati’nin Sevilay Yılman’a vermiş olduğu röportaja atfen vurgulanmıştır. “Sen maaş alıyorsun. En fazla neyini kaybedersin? Enflasyonun altında ezilirsin. Ama ben bütün varlığımı kaybederim bu iş düzelmezse eğer. 1000 çalışanımız var. 1000 kişiyle beraber bütün varlığımı kaybederim. Ben babadan görme bir insanım. Babamın bana bıraktıklarını kaybederim. Ben bunu göze alırmıyım?” (Nebati, 2021)

sından belirleyici bir unsurdur. Bununla ilişkili bir biçimde reel kur değişimlerinin eş zamanlı olarak dış ticaret üzerinde de belirleyici bir etkisinin olması, sanayi üretiminin bundan etkileneceği anlamına gelmiştir. Üretimde ithalata olan bağımlılık dikkate alındığında reel döviz kuru endeksini girdi maliyetlerinin göstergesi olarak kabul etmek mümkündür (Yentürk, 2008: 54). Bu bağlamda Grafik-2 üzerinde 2005 ile 2022 yıllarını kapsayan döneme ilişkin imalat sanayi üretim endeksi⁴ ve reel efektif döviz kuru endeksine⁵ ilişkin değişimler gösterilmiştir.

Grafik-2: İmalat Sanayi Üretim Endeksi ve Reel Efektif Döviz Kuru Endeksi 2005-2022)

Kaynak: TCMB, EVDS, Üretim İstatistikleri ve Döviz Kuru İstatistikleri verilerinden oluşturulmuştur.

2001 krizinden sonraki dönemlerde imalat sanayi üretim endeksindeki hızlı düşüş eğilimi, aşırı değerli TL'nin ithalatı uyarıcı etkisinden kaynaklanmıştır. Nitekim 2008 krizinden 2014 yılına kadar olan dönemde artan yabancı sermaye girişlerinde görülen bir diğer hızlı etki de reel döviz kurunun değerlenmesi olmuş ve bunun sonucunda yüksek faiz oranları sermaye girişlerini cezbederken yaşanan döviz bolluğu TL'nin aşırı değerlenmesine yol açmıştır (Orhangazi ve Yeldan, 2020: 8). Buna karşılık kriz ertesi dönemde özellikle 2001 ve 2008 sonrasında spekülasyon işlemlere dayalı olarak temin edilen ucuz dövizin yarattığı döviz bolluğu ortamıyla yükselen reel efektif döviz kurunun (yani değerlenen TL'nin) ithalatı arttırması-na rağmen bu etki, imalat sanayine üretim artışı olarak yansımamıştır. Grafik-2

4 İmalat sanayi üretim endeksi, sanayi sektöründe meydana gelen üretim artışı ya da azalışını ifade eden gelişmelerin kısa aralıklarla izlenebilmesi amacıyla hesaplanır (TÜİK, 2012: 250).

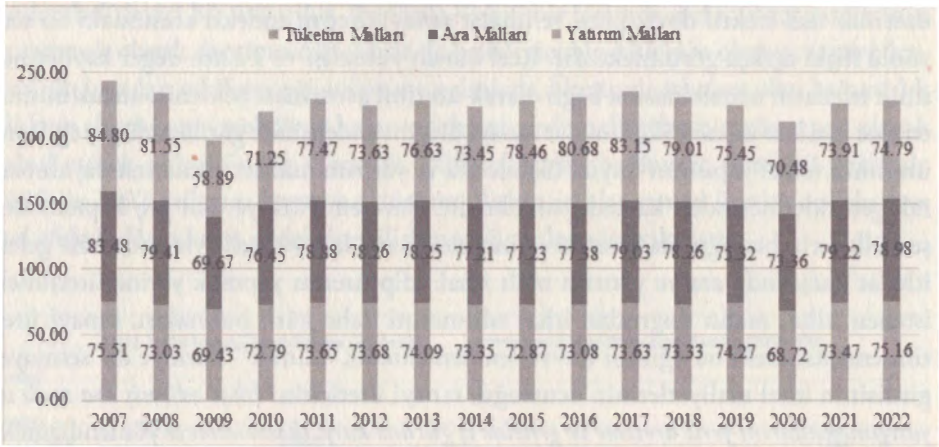
5 Reel efektif döviz kuru endeksi, belirli bir kriter gözetilerek seçilmiş çift taraflı nominal kurların uygun bir ağırlıklandırma yöntemi olarak elde edilmiş ortalamasına dayanan nominal efektif döviz kuru endeksinin ülkeler arasındaki göreceli fiyat veya maliyet unsurlarıyla düzeltilmiş hâlidir. Bu tanım doğrultusunda reel efektif kuru endeksi, ülkeler arasındaki göreceli fiyat ve maliyet gelişimi hakkında bilgi içermekte ve ekonomilerin rekabet güçlerinin değerlendirilmesinde kullanılan anahtar makroekonomik göstergelerden biri olarak kabul edilmektedir (Saygılı, Saygılı ve Yılmaz, 2010: 2).

üzerinde reel efektif döviz kuru ve imalat sanayi üretim endeksi arasındaki bu ters yönlü ilişki açıkça görülmektedir. Reel kurun yükselişi ve TL'nin değer kaybetmesinin ithalatın ucuzlamasına bağlı olarak üretimi arttırması beklenir; ancak bunun tersine reel kur yükseldikçe imalat sanayi üretim endeksinde görülen düşüş eğilimi, üretimin temel yapısının büyük ölçüde ara ve yatırım malları ithalatına dayalı olarak gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır. İlaveten Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerin birçoğunda bireysel sermayelerin reel kur yükselişiyle ucuz hâle gelen ithalat karşısında ara ve yatırım malı ithal edip üretim yapmak yerine üretilmek istenen nihai malın doğrudan ithal edilmesini daha kârlı bulmaları, sanayi üretim endeksindeki bu eğilimi kuvvetlendirmektedir. Çünkü "Türkiye'de 'sermaye' girdisinin ithal maliyetlerinin ucuzluğu, sanayi üreticisini *ithal edilmiş ara malı ve yatırım mallarını yerli üretime ve genelde iş gücüne karşı ikame etmeye* yönlendirmektedir" (Kolsuz ve Yeldan, 2014: 58).

Buna karşılık özellikle 2008 krizinden sonra reel efektif döviz kuru endeksinin düşmesiyle birlikte imalat sanayi üretim endeksinin yükselmesinin nedeni ise, değer kaybı yaşayan TL'nin ihracat eğilimini yükseltmesidir. İhracatı yükselten bu güçlü eğilim, kriz sürecinden çok hızlı etkilenen kur değişimlerinin Türkiye gibi ülkelerin ihraç ürünlerinin ucuzlamasına yol açmasıyla birlikte ihracatçı sektörler için üretimi daha cazip hâle getirmesiyle ilişkilidir. Ancak yapısal bir sorun olarak üretimin ara ve yatırım malları ithalatına bağlı bir biçimde ilerlediği Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde ihracatta gözlenen artışlar, ithal girdi bağımlılığıyla eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir. Bu yüzden reel efektif döviz kuru endeksindeki azalmanın ihracatı arttırma yönünde yapacağı olumlu etki, bir yandan ithalatın da artıyor olmasıyla tersine dönerek dış ticaret dengesi aleyhine sonuçlanır. Bu bağlamda üretim yapısındaki ithal girdi bağımlılığı göz önünde bulundurulduğunda imalat sanayi üretim endeksinin reel efektif döviz kuru ile olan ilişkisi, döviz kurundaki değişimlerin üretimi etkileyen temel faktörlerden biri olduğunu göstermektedir.

İmalat sanayi üretim endeksine ilaveten, imalat sanayindeki gelişmelerin izlenebileceği temel göstergelerden biri de imalat sanayi kapasite kullanım oranıdır. Kapasite kullanımındaki artışlar, üretimde etkinlik ve verimliliğin ne ölçüde gerçekleştiğini gösterdiğinden imalat sanayi üretim endeksiyle birlikte düşünüldüğünde anlam kazanır.

Bu kapsamda Grafik-3'te imalat sanayi kapasite kullanım oranı, geniş ekonomik gruplar sınıflamasına (Broad Economic Categories (BEC)) göre tüketim, ara ve yatırım malı bileşenleri üzerinden verilmiştir. Grafik-3'e göre yatırım malları, ara malları ve tüketim malları kategorisinde kapasite kullanım oranlarına baktığımızda, yatırım mallarındaki kapasite kullanımının 2007 yılında %84,8 ile en yüksek orana ulaştığı görülmektedir.

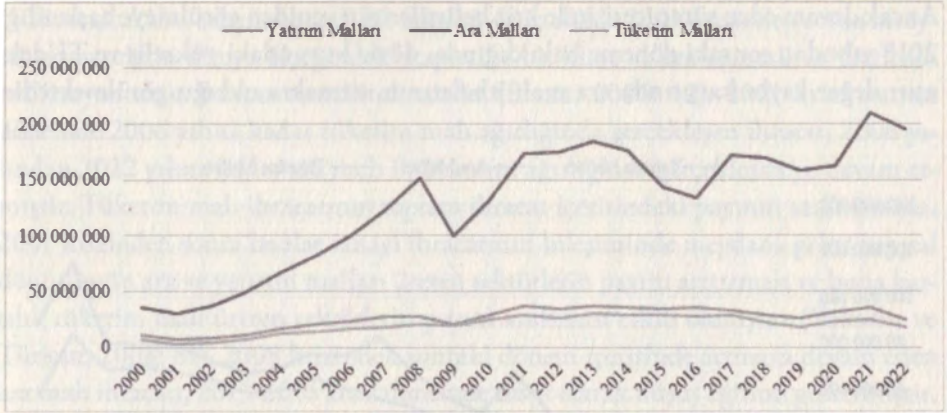

Grafik-3: Geniş Ekonomik Gruplar Sınıflamasına Göre İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı, 2007-2022

Kaynak: TCMB, EVDS, Üretim İstatistikleri verilerinden oluşturulmuştur.

2008 yılında yaşanan küresel krizin üretken yatırımları azaltıcı etkisi, 2009 yılında yatırım mallarında kapasite kullanımının %58,8' düşmesiyle kendisini göstermektedir. Kriz sonrası toparlanma evresi haricinde yatırım mallarındaki kapasite kullanım oranı 2007 yılındaki düzeye %83,1 oranıyla ancak 2017 yılında yaklaşabilmiştir. Sektörlerin sermaye yoğunluğunun artmasına bağlı olarak üretim ve yatırım tercihlerinin uzun bir döneme yayılması, kapasite kullanım oranlarındaki değişimin hızını kısmen yavaşlatır. Ancak bunun tersine Türkiye'de verili döneme ilişkin bireysel sermayelerin imalat sanayine yönelik üretken yatırımlarının zayıflaması, kapasite kullanım oranlarında belirgin bir değişim yaratmamaktadır. Dolayısıyla 2008 ve 2018 krizlerine bağlı olarak kriz ertesi dönemlerde gerçekleşen düşüş eğilimleri haricinde ilgili mal bileşenlerinin kapasite kullanım oranlarında artış kısmi bir düzeydedir.

2001 sonrası krizlerin imalat sanayindeki iz düşümleri, yapısal bir sorun olarak üretimin ithal girdi bağımlılığı nedeniyle döviz biçiminde sermaye ihtiyacı olarak yansırken buna karşılık üretim yapısının döviz üretme kapasitesinin yetersizliğinden dolayı açığa çıkan krizleri aşma eğilimleri ise genel olarak imalat sanayi dış ticaret yapısının değiştirilmesine yönelik olarak gelişmiştir. Krizleri aşma eğiliminin bir uzantısı olarak 2001 krizinden bugüne uzanan dönem içerisinde sermaye birikimini sürdürmenin yol ve yöntemine dair "katma değeri yüksek alanlarda üretim ve ihracatın arttırılması" öne çıkan iktisadi politika olarak gündeme gelmiştir. Cari açık sorunun derinleştiği Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkeler açısından döviz edinme yöntemlerinin kısa erimli çözümler olarak borçlanma ve kısa vadeli uluslararası para sermaye hareketliliğine dayanması, yüksek katma değer yaratan sektörlerde ihracatçı olmayı hedefleyen uzun erimli çözümlerin söylem düzeyinde kalmasına neden olmaktadır. Bu şekilde söylem ve gerçeklik arasında son yirmi yılda büyüyen uçurum, kendisini en somut ifadesiyle ara mallarında yoğunlaşan ithalat düzeyinde göstermektedir.

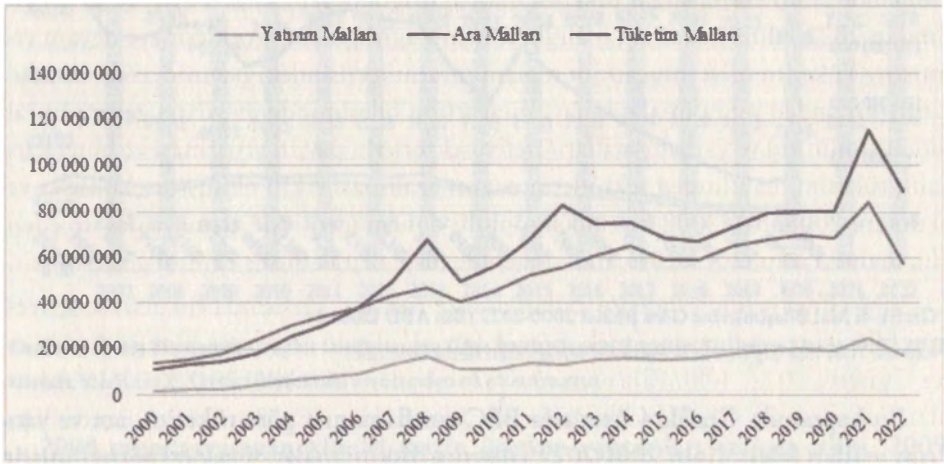
Grafik-4: Mal Bileşimlerine Göre İthalat 2000-2022 (Bin ABD Doları)

Kaynak: TÜİK Yıllık Dış Ticaret İstatistikleri verilerinden hesaplanmıştır.

Bu kapsamda Grafik-4 üzerinde BEC sınıflamasına göre tüketim, ara ve yatırım malları bileşiminin 2001-2022 yıllarına ilişkin ithalat düzeyleri gösterilmiştir. Grafik-4'e göre, ara malları, en çok ithal edilen mal bileşimini oluşturmaktadır. Ara malları kategorisi diğer iki kategorinin (yatırım ve tüketim malları) ithalatının toplamından belirgin bir biçimde fazladır. Ara malı ithalatındaki artış, sanayi üretiminin gelişmekte olduğunu göstermesi sebebiyle üretkenliğin de artış içerisinde olduğuna yönelik önemli bir veri sayılmaktadır (Taymaz ve Suiçmez, 2005: 9). Buna karşılık sanayi üretiminin gelişmesi ve verimliliğinin artmasına eşlik eden yüksek ara malı ithalatı, Türkiye'de imalat sanayinin ithal girdi bağımlılığına ve artan döviz biçiminde sermaye ihtiyacına işaret etmektedir. Bu bağlamda Grafik-4'e bakıldığında, ara malı ithalatının ulaşmış olduğu aşama, döviz biçiminde sermaye ihtiyacı karşılanamadığı müddetçe üretimin sürdürülemez bir noktaya ulaşacağını ve kriz eğilimlerini güçlendireceğini somut bir biçimde göstermektedir. Buna bağlı olarak krizin gerçekleştiği 2001 yılında 30 milyar dolar olan ara malı ithalatı, 2008 yılına gelindiğinde 151 milyar dolara yükselmiştir. Bu değişim, ara malı ithalatının belirtilen yıllar içerisinde 5 kat arttığını göstermektedir.

2001 krizi sonrasında bir yandan kısa vadeli sermaye hareketliliği, diğer yandan da şirketlerin büyük ölçüde döviz biçiminde borçlanmasının yarattığı döviz fazlalığı TL'nin aşırı değer kazanmasına yol açmıştır. Bu durum ucuzlayan döviz karşısında şirketleri daha çok ara malı ithalatına yönlendirmiş ve bu durum dış ticaret politikalarında imalat sanayinin ara malı ithalatına bağımlılığı olgusunu güçlendiren bir başka etken olmuştur (Yeldan ve Yıldırım, 2015: 82; Yeldan, 2017: 122). Sanayi üretiminde ithal girdi bağımlılığının giderek artması, ara malı ithalatını kur değişimlerinden etkilenmeyen bir noktaya taşımıştır. 2001 ve 2008 gibi kriz dönemlerini temsil eden yıllarda krizin etkisiyle belirginleşen kur değişimleri ve değersizleşen TL ile birlikte ara malı ithalatının toplam ithalat içerisindeki payında düşüşler görülmüştür.

Ancak devam eden süreç içerisinde kriz belirtilerinin yeniden görülmeye başlandığı 2018 yılından sonraki döneme bakıldığında, döviz kurundaki yükseliş ve TL'deki aşırı değer kaybı karşısında ara malı ithalatının artmakta olduğu görülmektedir.

Grafik-5: Mal Bileşimlerine Göre İhracat 2000-2022 (Bin ABD Doları)

Kaynak: TÜİK Yıllık Dış Ticaret İstatistikleri verilerinden hesaplanmıştır.

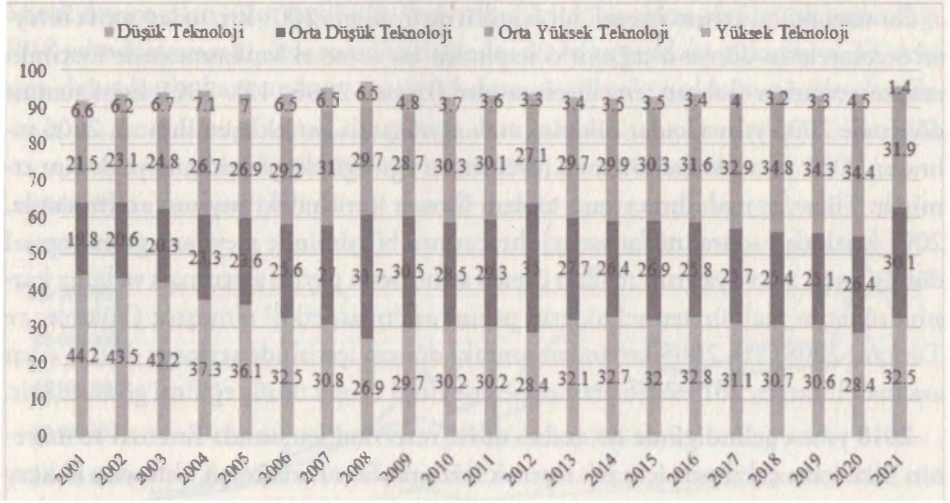
Ara malı ithalatının artışına ilişkin bir diğer temel nokta, özellikle 2001 krizinden sonra imalat sanayindeki üretim kompozisyonunun ithal girdi kullanan sektörler lehine değişmesidir. Yapısal bir sorun olarak imalat sanayinin ara malları kategorisinde ithal bağımlılığının giderek artması, üretim ve dış ticaret yapısının özellikle kriz sonrası dönemde “ithalatlaşmakta” olduğunun bir göstergesidir (Yükseler ve Türkan, 2008: 5). Dolayısıyla ara malı ithalatının ulaştığı düzey öyledir ki Türkiye’nin toplam ihracatı ara malı ithalatını karşılamaya ancak yetecek bir düzeydedir (Yentürk, 2008: 57). Bu değişimlerden hareketle, Türkiye’nin 2001 krizinden sonraki yirmi yılı aşan sürecinde imalat sanayinde ağırlıklı olarak ara ve yatırım malı ithalatçısı bir ülke konumunda yer aldığı ve bu durumun üretimin ithalata bağımlı yapısına ve artan döviz biçiminde sermaye ihtiyacına işaret ettiğini söylemek mümkündür.

Grafik-5 üzerinde yer alan BEC sınıflamasına göre tüketim, ara ve yatırım malı bileşimlerinin 2001-2022 yıllarına ilişkin ihracat değerlerine bakıldığında ise ihracatın en fazla olduğu mal bileşiminin ara malları olduğu ve ara ve tüketim malları ihracatının toplam ihracat içerisinde belirleyici bir büyüklüğü temsil ettiği görülmektedir. Toplam mal ihracatının %90’ını oluşturan ara ve tüketim malları ihracatı, aynı zamanda toplam ihracatın %90’ının da sanayi ürünlerinden oluştuğunu göstermektedir. Bu anlamda sanayi ihracatını incelemek büyük ölçüde toplam ihracatı temsil etmekte ve bu sektördeki ihracatın seyri, ithal girdi bağımlılığı göz önünde bulundurulduğunda ihracatın ithalata olan bağımlılığını göstermektedir (Boratav, 2010: 28; Özmen, 2014: 15).

İhracattaki bu artışın önemli bir faktörü de özellikle 2001 krizinden sonra bireysel sermayelerin dünya ölçeğindeki kapitalist birikime eklemlenmesinde üretimin realizasyonunun ihracat temelli olmasıdır (Ercan, 2006: 12). 2001 krizi sonrası dönemde 2006 yılına kadar tüketim malı ağırlığında gerçekleşen ihracat, 2006 yılından 2022 yılına kadar ara malı ihracatının ağırlığında gerçekleşmeye devam etmiştir. Tüketim malı ihracatının toplam ihracat içerisindeki payının azalmasında, 2001 krizinden sonra imalat sanayi ihracatının bileşiminde meydana gelen yapısal dönüşümün ara ve yatırım malları üreten sektörlerin payını arttırması ve buna karşılık tüketim malı üreten sektörlerin payını azaltması etkili olmuştur (Yükseler ve Türkan, 2008: 81). 2008 krizinden sonraki dönem içerisinde artmaya devam eden ara malı ihracatı, 2013-2016 arası dönemde nispi olarak düşüş eğilimi göstermiştir.

2018 yılına gelindiğinde ise azalan döviz rezervleri karşısında finansal sermayenin ülke içine çekilmesi için tek seçenek faiz oranlarını arttırmak olmuştur (Akçay ve Güngen, 2022: 308). Faiz oranının %24'e kadar yükseldiği 2018 krizinin ardından değersizleşen TL ile birlikte ara malı ihracatı kısmi bir ivme kazanmıştır. Böylece, 2018 yılında “faiz sebeptir enflasyon neticedir” (BLOOMBERGHT, 2018) söylemiyle ve 2021 yılında ise Türkiye Ekonomi Modeli ile güçlenen negatif reel faiz ve değersiz TL politikasının uygulanması sonucu ara malları ihracatındaki artış, modelin işe yaramasıyla ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte yapısal bir sorun olarak ithalatın ihracattan daha fazla artıyor oluşu ve Türkiye’de toplam ithalatın yaklaşık %85’ten fazlasının yatırım ve ara malları ithalatından oluşması modelin kurgusunu tersine çevirerek cari fazla değil cari açık verilmesine yol açmıştır. “Cari fazla vermeye başlayacağımız günler inşallah yakındır” (DÜNYA, 2022) söyleminin üzerinden çok geçmeden Ağustos ayı verileriyle 40,8 milyon dolar cari açık gerçekliğine dönüşen model (TCMB, 2022), döviz biçimindeki sermaye ihtiyacının taşıdığı kritik önemi gözler önüne sermektedir.

Ortak bir özellik olarak hem ithalat hem de ihracat açısından yüksek büyüklüğe sahip olan mal bileşiminin ara malları olduğu görülmektedir. Ancak ihracat ve ithalata konu olan ara mallarına ilişkin alt kategorilerin teknolojik donanımlarının farklı düzeylerde olması, döviz biçiminde sermayenin artmasına yönelik olumlu bir etki yapmamaktadır. Nitekim Türkiye’de ihracat, düşük üretkenliğe sahip olan sektörlerle dayalı ürünlerde yoğunlaşmakta ve bu durum üretkenlik artışını da olumsuz etkilemektedir (Taymaz ve Suiçmez, 2005: 40). Dolayısıyla Türkiye Ekonomi Modeli ile sıklıkla vurgusu yapılan ve “Ülkemiz Türkiye Ekonomi Modeli çerçevesinde katma değerli üretim anlayışını benimseyerek ihracatı teşvik etmekte ve bu yolda kararlılıkla ilerlemektedir” (Nebati, 2022) sözleriyle cari fazla hedefine yönelen modelin yüksek katma değerli alanlarda ihracatı ne ölçüde teşvik ettiğini anlamak için ihracatın teknolojik kompozisyonuna bakmak önemlidir.

Grafik-6: İmalat Sanayi İhracatının Teknolojik Bileşimi, 2001-2021 (%)

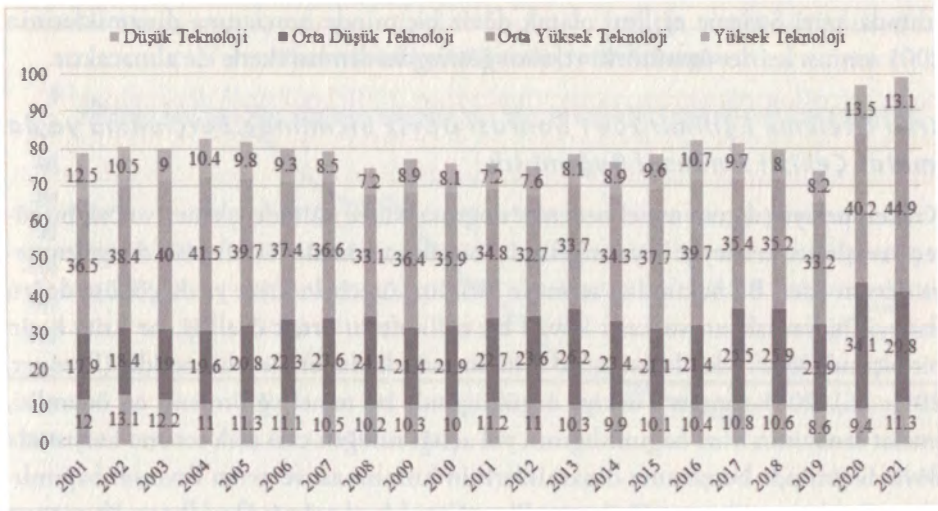
Kaynak: TÜİK Yıllık Dış Ticaret İstatistikleri verilerinden hesaplanmıştır (ISIC Rev.4)

Grafik-6 üzerinde 2001-2021 yıllarına ilişkin imalat sanayi ihracatının teknolojik bileşimi gösterilmektedir. Yüksek oranda ara ve yatırım malları ithalatına dayalı olarak gerçekleştirilen imalat sanayi ihracatının, 2001-2008 arası dönemde ağırlıklı olarak düşük ve orta-düşük teknoloji ve dolayısıyla düşük organik bileşimli sektörlerde yoğunlaşmış olduğu görülmektedir. 2008 krizinden sonraki evrede imalat sanayinde düşük organik bileşimli sektörlerin üretimi sürmekle birlikte orta-düşük ve orta-yüksek teknoloji sektörlerin ihracattaki payının arttığını söylemek mümkündür. Bu gelişme üretimin yapısında sermaye yoğun bir farklılaşmaya işaret etse de bu farklılaşmanın ihracatın ithalata olan bağımlı yapısıyla birlikte ilerlediğini vurgulamak gerekir. Yüksek teknoloji sektörlerin ihracatına bakıldığında ise ortalama %4,7'lik bir büyüklüğe karşılık geldiğini ve Türkiye'de siyasi iktidarın sıklıkla ifade ettiği "yüksek katma değerli üretim yapma" hedefini gerçekleştirmesinde ise sermaye birikiminin son yirmi yılı açısından anlamlı bir değişim olmadığı gözlenmektedir.

Benzer bir biçimde 2015-2018 *Sanayi Strateji Belgesi*'nde ifade edilen şu açıklamalar Grafik-6 üzerinden varılan sonuçları desteklemektedir: "Türkiye ekonomisinin yüksek gelirli bir ekonomi olması ve orta gelir tuzağı tehlikesiyle karşı karşıya kalmaması için imalat sanayinin gelişiminin hızlandırılması ve katma değeri yüksek ileri teknoloji ürünlerinin üretim ve ihracat içerisindeki payının artırılması önem arz etmektedir" (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2015: 32). Türkiye'de sermaye birikiminin 2001 krizinden sonraki yirmi yılı içerisinde imalat sanayinde orta teknoloji sektörlerin ihracatında belirli bir aşamaya gelmesinin ardından yüksek teknoloji ürünlerin ihracatının gerçekleştirilmesine yönelik adımların atılması, eş zamanlı olarak orta gelir tuzağını önleme stratejilerini oluşturmaktadır. Bu an-

lamda üretimde yüksek katma değer yaratmak, hem orta gelir tuzağına yönelik bir önleme yöntemi hem de cari açık sorununu ortadan kaldırma hedefi olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla orta gelir tuzağından çıkmanın ya da yakalanmamanın yolu katma değeri yüksek sektörlerle yatırım yapılması ve bu sektörlerin üretim ve ihracattaki payının artırılması olarak gösterilmektedir. Bu kapsamıyla, orta gelir tuzağının kaynağı ve tuzağa karşı alınan konum, bir ölçüde finansal bağımlılığın kaynağını da göstermiş olmaktadır.

Bu bağlamda Grafik-7’de gösterilen ve 2001-2022 yıllarını kapsayan dönem için imalat sanayi ithalatının teknolojik bileşimine baktığımızda, ihracatın aksine imalat sanayi ithalatında düşük teknoloji sektörlerin payının takriben yıllık ortalama %11 düzeyinde olduğunu söylemek mümkündür. İmalat sanayi ithalatının ağırlıklı olarak orta-yüksek teknoloji sektörlerde sürdürüldüğü, özellikle 2020 ve 2021 yıllarında önemli bir artış olduğu görülmektedir. Son iki yıla bakıldığında imalat sanayi ithalatının yaklaşık %60’ının yüksek teknoloji içeren sektörlerden oluştuğunu söylemek mümkündür.

Grafik-7: İmalat Sanayi İthalatının Teknolojik Bileşimi, 2001-2021 (%)

Kaynak: TÜİK Yıllık Dış Ticaret İstatistikleri verilerinden hesaplanmıştır (ISIC Rev.4).

İmalat sanayi ihracatında ise son iki yıla ait bu oran %36 düzeyine karşılık gelmektedir. Bu durum yüksek teknoloji sektörlerde (orta-yüksek ve yüksek) imalat sanayi ithalatının aynı sektörlerdeki ihracat payının yaklaşık olarak iki katı olduğunu göstermektedir. Cari fazla vermek şöyle dursun cari açığın katlanarak artmasının temel nedeni olan bu durum, döviz biçiminde sermayeyi üretimin sürdürülebilmesinin mutlak koşulu hâline getirmektedir. Ancak Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde döviz biçiminde sermayenin yetersiz olması, üretimin sürdürülebilmesi noktasında döviz biçiminde borçlanma dinamiklerinin gelişimini

kaçınılmaz hâle getirmektedir. Bu konu Bob Sutcliffe'in şu ifadelerinde iç karartıcı bir durum olarak karşılık bulur:

Ancak bir noktada, ara ve sermaye malları yurt içinde üretilmediği ve döviz gelirleri yeterli ölçüde arttırılamadığı müddetçe, imalat sanayi çıktı artışındaki büyüme hızı kaçınılmaz olarak yavaşlayacaktır. Ve çoğu az gelişmiş ülke için ihracatı genişletme ve daha fazla yabancı sermaye (kamu veya özel) alma beklentisi, iç karartıcı bir durum oluşturur (Sutcliffe, 1971: 308).

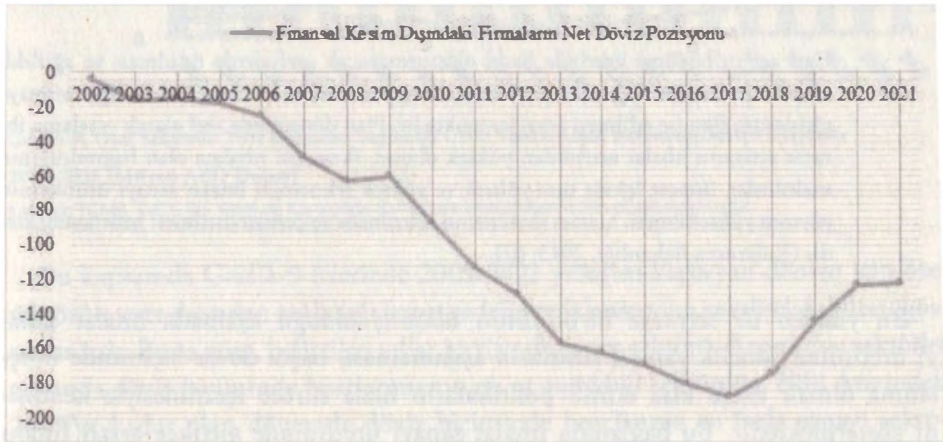
Sutcliffe'in sözünü ettiği iç karartıcı durumun Türkiye'deki yansıması ise cari açığın tırmanışına ve kriz oluşumunun hızlanmasına sebep olmaktadır. Bu döngüyü kıracak uzun erimli adımların zorluğu karşısında döngüyü yavaşlatmak ve krizi ötelemek amacıyla gelişen döviz biçiminde borçlanma, artan ithal girdi bağımlılığı karşısında üretim sürecine devam edebilmede kritik bir işleve sahip olmuştur. Ancak 2001 sonrası dönemde kur değişimlerine gösterdiği hızlı reaksiyonla katlanan özel sektör borçlanması, krizi ötelemek isteyen bireysel sermayeler açısından kriz dinamiklerinin daha da güçlenmesi anlamına gelmiştir. Bu bağlamda bir sonraki adımda krizi öteleme eğilimi olarak döviz biçiminde borçlanma dinamiklerinin 2001 sonrası krizler üzerindeki etkileri göstergelerden hareketle ele alınacaktır.

Krizi Öteleme Eğilimi: 2001 Sonrası Döviz Biçiminde Borçlanma ya da İmalat Çekişli Finansal Bağımlılık

Krizleri ortaya çıkaran temel nedenler doğrusal süreç hâlinde işlemez; ancak bu süreç yavaşlatıcı, erteleyici veya engelleyici birtakım etkenler tarafından dengelenmeye devam eder. Bu bakımdan sermaye birikim sürecinin krize ya da çöküşe doğru ilerleyişini yavaşlatan ve karşı koyan bu eğilimlerin ortak özelliği, ne krizi kesin bir biçimde telafi edebilmesi ne de krizi sonsuza kadar erteleyebilmesidir (Brenner, 2011: 26). 2001 sonrası Türkiye özgüllüğünde bu temel eğilimlerin en önemlisi, imalat sanayinin ithal bağımlılığının yol açtığı süregelen cari açık sorunu karşısında döviz biçiminde borçlanma dinamiklerinin hızlanması ve artan finansal bağımlılıktır. Bu durum *Onuncu Kalkınma Planı Cari İşlemler Açığı Özel İhtisas Komisyonu Raporu 2023*'te şöyle ifade edilmiştir:

Dış borç dinamikleri, 1990'lı yıllarda yüksek mali baskınlık altında kamu borçları tarafından belirlenirken, 2000'li yıllarda özel sektör borçları tarafından belirlenmeye başlamıştır. Kriz dönemleri dışında dış borç-yatırım oranı, 2000'li yıllarda kamu için azalma, özel sektör için artma eğilimindedir. Yurt içi tasarrufların dönem içindeki azalma eğilimi ile birlikte, dış borçların toplam tasarruflara oranının yüksek seviyelere ulaştığı gözlemlenmektedir. 2011 yılında, toplam dış borcun yaklaşık üçte ikisini özel sektör borçları oluşturmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 13).

İhracat gelirlerinin yetersiz oluşu ve ihracatın ithalatı karşılama oranının düşük olması, 2001 sonrası dönemde bilhassa özel sektörün döviz biçiminde borçlanması- nın artmasına neden olmuştur. İlâveten 2008 krizinden sonra özel sektör borçlan- ması toplam borçların yarısından fazlasına karşılık gelen bir büyüklüğe ulaşmış ve devam eden süreç içerisinde özel sektör borçlanması toplam borç miktarının temel belirleyeni hâline gelmiştir. *Onuncu Kalkınma Planı* bünyesindeki *Cari İşlemler Açığı Özel İhtisas Komisyonu Raporu 2023*'te yer alan açıklamaya göre, özellikle 2008 krizinden sonraki dönemde toplam borçların temel kaynağını oluşturan özel sektör borçlanmasının önemli ölçüde finans dışı faaliyet gösteren firmaların yurt dışı borçlanmasından kaynaklı olduğu belirtilmiştir: “Finans dışı özel kesimin yurt dışı borçlanmasının yanı sıra yurt içi bankacılık sisteminden sağladığı yabancı para cinsinden borçları da dikkate alındığında, bu sektörün döviz kuruna duyarlı borç stokunun önemli ölçüde arttığı gözlemlenmektedir” (2014 :12). Bu bağlamda de- ğersiz TL politikasının yanı sıra itici gücünü özel sektörün kur değişimlerine karşı korunmasız olarak edindiği döviz kredilerinden alan 2018 krizinin de derinleşerek sürdüğünün altını çizmek gerekir (Akçay ve Güngen, 2022: 305).

Grafik-8: Finansal Kesim Dışındaki Firmaların Net Döviz Pozisyonu, 2002-2021 (Milyon ABD Doları)

Kaynak: TCMB 2022 Yılı Sektör Bilançoları'ndan oluşturulmuştur.

Grafik-8 üzerinde gösterilen 2002-2021 yılları arasındaki döneme ilişkin finan- sal kesim dışındaki firmaların net döviz pozisyonu bu durumu açıklar niteliktedir. 2000'lerin başından itibaren geç kapitalistleşen ülkelerin çoğunda gözlenen bir du- rum olarak 2008 krizi hariç, sermaye girişlerinde önemli bir artış olmuştur. Döne- me ilişkin hem yurt dışı borçlanma hem de doğrudan yabancı sermaye girişlerinin artması, Türkiye'de faizlerin yurt dışına kıyasla yüksek olması ve TL'nin değer kazanmasıyla ilişkilidir (Karaçimen, 2015: 207). Böylece 2001 krizinden sonra bir yandan kredi genişlemesi ve borçlanmayı teşvik edici uygulamalar devreye girerken diğer yandan da işletmelerin dövizle borçlanmasının önündeki engeller kaldırıl-

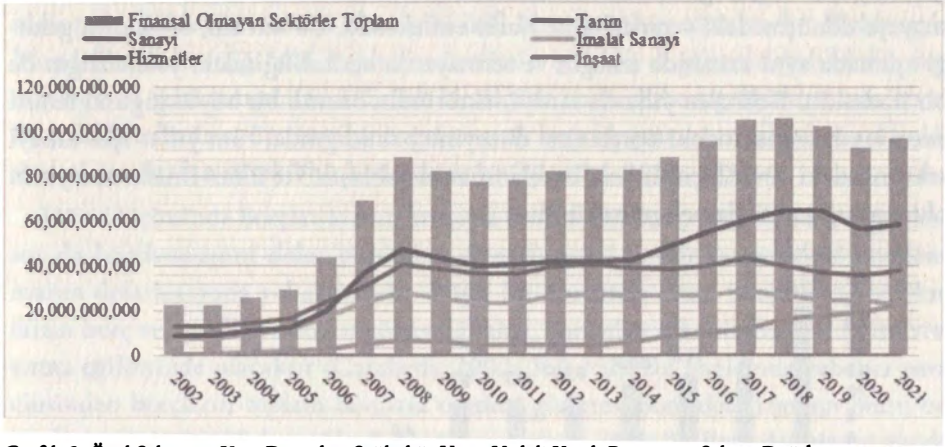
mıştır. Bunun getirisi olarak artan borçlanma ve yabancı sermaye girişlerinin hız kazanmasıyla desteklenen yüksek büyüme oranları uygulanan programın başarısı olarak sunulmuştur (Orhangazi, 2020 :243). Grafik-8'e göre, her iki krize dair etkilerin daha belirgin bir biçimde görülmeye başladığı 2002 ve 2009 yıllarında reel sektörün döviz biçiminde sermaye ihtiyacının yaklaşık 16 kat arttığı görülmektedir. 2009 yılından sonra, parasal genişleme politikaları sayesinde portföy yatırımları ve borç akımları önemli ölçüde artmış ve rekor seviyelere ulaşmıştır (Orhangazi ve Yeldan, 2020: 5). İlâveten bu evreden yeni bir kriz evresine işaret eden 2018 yılına dek reel sektörün döviz biçiminde sermaye ihtiyacı katlanarak 2017 yılında 187 milyon dolara ulaşmış, 2018 yılından itibaren düşüş izlemekle birlikte 2020 ve 2021 yıllarında ise 122 milyon dolar seviyesinde kalmıştır.

Cari açığın büyümesine etki eden faktörlerden birisi olan özel sektörün artan döviz biçiminde borçlanması ve ihracat gelirlerinden elde edilen dövizin borcu karşılamadaki yetersizliği, cari açığın kontrol edilebilmesi ya da sürdürülebilir hâle getirilmesinde yeni iktisat politikalarının açığa çıkmasına neden olmuştur. Bu politika hedefleri 2014 ve 2018 yıllarını kapsayan *Onuncu Kalkınma Planı*'nda şu şekilde belirtilmiştir:

Cari açığın büyüme üzerinde baskı oluşturmayacak seviyelerde tutulması ve ağırlıklı olarak uluslararası doğrudan yatırımlar, borç yaratmayan ve uzun vadeli diğer sermaye girişleriyle finanse edilmesi amaçlanmaktadır. Plan döneminde reel olarak ortalama ihracat artışının ithalat artışından yüksek olması, ihracatın ithalata olan bağımlılığının azaltılması, ihracat içinde orta-yüksek ve yüksek teknoloji imalat sanayi ürünlerinin payının yükseltilmesi, hizmet ihracatının artırılması ve çeşitlendirilmesi hedeflenmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 67).

Bu yüzden de sermaye birikiminin ulaşmış olduğu aşamada imalat sanayi üretimine yönelik yapısal sınırların aşılamaması, başta döviz biçiminde borçlanma olmak üzere kısa erimli politikaların hızla sürece içerilmesiyle kendisini göstermektedir. Bu bağlamda imalat sanayi üretiminde gittikçe artan finans sorunu, şirketlerin döviz biçiminde kredi borçlanmasının yükselişiyle kendisini göstermektedir. Kredi sistemi, kapitalist yeniden üretim süreci sırasında yaratılan durağan paraya faiz getiren (ödünç verilebilir) sermaye niteliği kazandırarak onu sistemli bir biçimde yeniden birikime yönlendirmektedir (Itoh ve Lapavistas, 2012: 6). Bu sebeple bankacılık sistemi, reel birikimle bağlantılı hâle gelip ödünç verilebilir sermayenin hareketinde kilit bir rol oynamakta ve değerin üretimde kendini genişletmesinden kaynaklanan getiriler elde etmektedir (Painceira, 2010: 267). Bu şekilde reel birikimle birlikte karakterize olarak döviz biçiminde borç sermayeyi kontrol eden kredi sistemi, sermaye birikim sürecini devam ettirmenin zorlaştığı koşullarda araçsal bir rol üstlenerek, krizlerin üretim ve dolaşım alanında yön değiştiren hareketinin yatıştırılmasını içeren çelişkili süreçlerin tümünü birbirine bağlamaktadır. Ardından, üretim ve dolaşım arasındaki

çelişki, yerini bu kez para ve değer formları arasındaki çelişkiye bırakmakta ve bu çelişki kredi sistemi dâhilinde sermaye akışında yarattığı kısa erimli bir çözümle kendisini içselleştirmektedir (Harvey, 2015: 93). Şu hâlde döviz biçiminde kredi borçlanması krize ilişkin bir yatıştırma mekanizması olarak işlemektedir. BIS (Bank for International Settlements) (Uluslararası Ödemeler Bankası) verilerinin gösterdiği eğilimler, bireysel sermayelerin temin ettiği döviz biçiminde borç sermayeyi ve bunu hangi sektörlerde yoğunlaştığı hakkında ipuçları vermektedir.

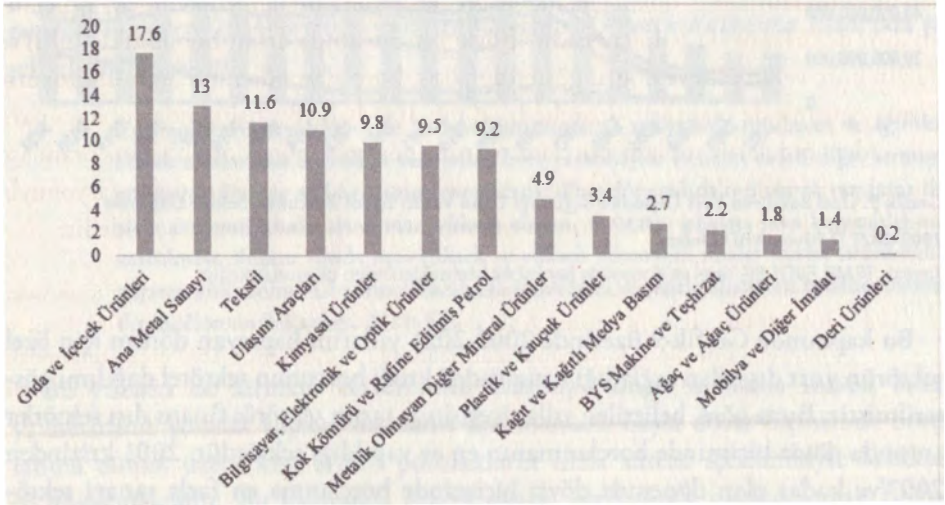

Grafik-9: Özel Sektörün Yurt Dışından Sağladığı Uzun Vadeli Kredi Borcunun Sektör Dağılımı 2002-2021 (Milyon ABD Doları)

Kaynak: TCMB, EVDS BIS Yerel ve Konsolide Bankacılık İstatistikleri'nden oluşturulmuştur.

Bu kapsamda Grafik-9 üzerinde 2002-2021 yıllarını kapsayan dönem için özel sektörün yurt dışından sağladığı uzun vadeli kredi borcunun sektörel dağılımı gösterilmiştir. Buna göre, belirtilen yıllar içerisinde tarım sektörü, finans dışı sektörler arasında döviz biçiminde borçlanmanın en az yapıldığı sektördür. 2001 krizinden 2007'ye kadar olan dönemde döviz biçiminde borçlanma en fazla sanayi sektöründe gerçekleşmiş ve 2017 yılından itibaren düşüş eğilimi izlemiştir. Bu durum bireysel sermayeler tarafından döviz biçiminde borç sermayenin imalat sanayi yatırımlarında kullanılmaya devam ettiğini fakat bunun kısmi bir noktada kaldığı anlamını taşımaktadır. İlâveten özellikle hizmetler sektörü ve onun bünyesinde yer alan inşaat sektörüne ilişkin döviz biçiminde borçlanma düzeylerindeki artış dikkat çekicidir. 2017 yılından itibaren belirgin bir azalma izleyen imalat sanayi borçlanması karşısında, aynı yıl içerisinde inşaat sektörünün borçlanma düzeyinde artış olarak kaydedilen tersine etki dikkat çekicidir. Öte yandan hizmetler sektörü, finansal olmayan sektörler içerisinde borçlanmanın en yüksek olduğu sektör olmakla birlikte özellikle 2014 yılından itibaren bu sektördeki borçlanma düzeyi belirgin bir biçimde artış izlemiştir. 2017 yılından sonra hizmetler sektörünün döviz biçiminde borçlanması, sanayi sektöründeki borçlanmanın iki katını aşan değerlere ulaşmıştır.

Döviz borçlanması gelinen bu durum, bireysel sermayelerin 2001 krizinden sonra yatırımlarını sanayi gibi üretken alanlardan daha çok hizmetler sektörü bünyesindeki inşaat sektörü gibi üretken olmayan alanlara yöneltmesine işaret etmiştir. Bu anlamda özellikle sanayi sektörüyle karşılaştırıldığında finansal olmayan sektörler kapsamındaki hizmetler sektörüne ilişkin borçlanma düzeyinin ivme kazanması dikkat çekicidir. Sanayi sektöründe yatırımların olmadığı anlamına gelmeyen bu durum, sanayinin kârlılığını koruma eğilimlerini, üretken olmayan alanlarda görece yükselttiğini göstermekte ve döviz biçiminde borç sermayenin üretken sermayeye dönüşmedeki yetersizliğine işaret etmektedir. Bu durum, birikimin geldiği aşamada aynı zamanda emeğin ve sermayenin verimliliğindeki yetersizliğin de bir ifadesidir. Belirtilen yıllarda sanayi sektörünün önemli bir büyüklüğünü temsil eden imalat sanayindeki borçlanma düzeyine bakıldığında, tüm yıllar için sanayi sektöründeki döviz biçimindeki borçlanmanın yaklaşık 3'te 2'sini imalat sanayinin oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Grafik-10: Özel Sektörün Yurt Dışından Sağladığı Uzun Vadeli Kredi Borcunun İmalat Sanayi Alt Sektörlerine Göre Dağılımı, (2002-2021 Genel Ortalaması) (%)

Kaynak: TCMB, EVDS BIS Yerel ve Konsolide Bankacılık İstatistikleri kullanılarak hesaplanmıştır.

Grafik-10 üzerinde 2002-2021 yıllarının genel ortalamasına göre, döviz biçiminde borç sermayenin imalat sanayi alt sektörleri bazında izlediği değişime bakacak olursak, imalat sanayinde özel sektörün döviz biçiminde borçlanmasının en fazla gerçekleştiği ilk beş sektörün sırasıyla gıda ve içecek ürünleri, ana metal sanayi, tekstil, ulaşım araçları ve kimyasal ürünler sektörleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum imalat sanayinde borç sermayenin ağırlıklı olarak düşük, orta-düşük ve orta-yüksek teknolojiye sektörlerde yoğunlaştığını, buna karşılık yüksek teknolojiye sektörlerde kısmi bir seviyede kalarak yüksek katma değer yaratma hedefiyle tutarlı bir gelişme izlemediğini göstermektedir.

2001 krizinden sonra siyasal iktidarın “imalat sanayinde yüksek katma değer yaratma” hedefinin söylem düzeyinde kalmasının temel sebebi geç kapitalistleşme ve dolayısıyla geç sanayileşmeye dayalı yapısal sınırlardır. Bu yapısal sınırlar durgunluk ya da kriz dönemlerinde yeterli düzeyde kârlı yatırım olanakları bulamayan, bu anlamda üretken alanlara yönelmeyen para sermayenin borç sermayeye dönüşerek kredi ve borsalara (spekülasyona) yönelmesinin önünü açmaktadır (Bahçe ve Köse, 2010: 15). Böylece kredi sistemi bir taraftan sermayenin kriz eğilimlerinin ötelenmesinin bir yolu, diğer taraftan da biriken borçlanma sebebiyle potansiyel kriz oluşumunun tetikleyici unsuru olma gibi ikili bir role sahip olmaktadır. Dolayısıyla Mandel’in ifade ettiği gibi, kapitalist üretimin çelişkili doğasına dayalı olarak sermayenin öz genişlemesi ancak belirli bir ölçüde onun serbest gelişimine izin verir. Bu şekilde aslında o, üretime bir engel ve ayak bağı oluşturur; ancak bu engel kredi sistemi tarafından sürekli bir biçimde aşılır (Mandel, 2013: 443).

Döviz biçiminde borçlanmanın artışıyla birlikte dikkat çekici olan bir diğer husus da borçlanmanın dolar cinsinden artması, yani imalat sanayindeki borçlanmanın dolarizasyona yol açmasıdır. Böyle bir durumda artan borçlulukla birlikte faizin borç veren ülkeye doğru gösterdiği akış, borç alan ülkenin bağımlılığını artırma eğiliminde olacaktır (Carchedi, 2002: 160-161). Bu bağlamda yabancı para cinsinden borçların toplam borçlara oranını gösteren borç dolarizasyon oranı ise imalat sanayinde oldukça yüksektir (Alp ve Yalçın, 2015: 2). Borç dolarizasyonu ile ilgili güncel değişimler 2022 yılının temmuz ayı verilerine göre şu şekildedir:

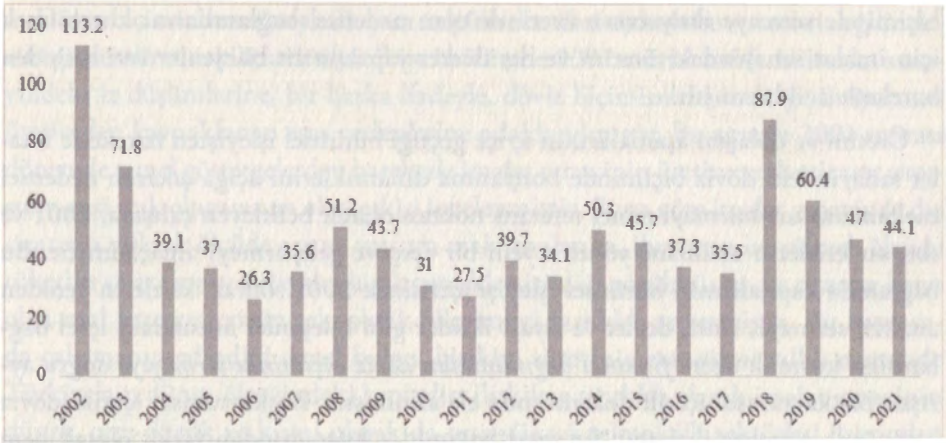
Döviz kompozisyonuna bakıldığında, 154,5 milyar ABD doları tutarındaki uzun vadeli kredi borcunun %65,0’inin ABD doları, %31,6’sının Euro, %1,5’inin Türk lirası ve %1,9’unun ise diğer döviz cinslerinden oluştuğu ve 7,6 milyar ABD doları tutarındaki kısa vadeli kredi borcunun ise %41,7’sinin ABD doları, %37,3’ünün Euro, %17,5’inin Türk lirası ve %3,5’inin diğer döviz cinslerinden oluştuğu görülmektedir (TCMB, 2022a).

Bu veriler, borçlanmanın önemli bir kısmı dolar cinsinden oluştuğunu, bu anlamda uzun ve kısa vadeli kredilerde borç dolarizasyonunun arttığını göstermektedir. Özellikle 2001 krizinden sonra borç dolarizasyonunun daha hızlı bir biçimde deneyimlenmesinde 1989 yılındaki Türk lirasının konvertibilitesini sağlayan 32 Sayılı Karar etkili olmuştur. Ancak 2018 kriziyle birlikte (dahası son yıllarda Türkiye Ekonomi Modeli’yle resmen uygulanan düşük faiz yüksek kur politikasıyla) yoğunlaşarak artan TL’deki hızlı değer kaybı ve kur değişimlerinin etkisiyle borç dolarizasyonunun artışa geçtiğini söylemek mümkündür. Zira, reel döviz kurunun düşmesi ve yerli paranın değer kaybı karşısında borçlanma miktarı da kur değişimlerinden aynı derecede etkilenecek yükselecektir. Bu gelişmeye genel itibarıyla John Weeks’in belirtmiş olduğu ilişki kaynaklık etmektedir:

Başka ülkelerdeki hükümetlere, şirketlere ve şahıslara borç verme, para sermaye ihracını içerir. Bu para sermaye ihracı, ülke içi borçlardan önemli bir bakımdan ayrılır. Çoğunlukla iki kur gerektirir; borç verenin kuru ve borç alanın kuru. Borcun geri ödemesinde kullanılacak olan borç alıcısının geliri, kısmi olarak ya da tamamen, borç alıcısının bulunduğu ülkenin kuru olacaktır (Weeks, 2007: 216).

Weeks'in işaret ettiği gibi, kur değişimlerinden açığa çıkan fark, bir yandan imalat sanayinde borç dolarizasyon oranının yükselmesine yol açarken diğer yandan da cari açık sorunun derinleşmesine sebep olmaktadır. Bu durum imalat sanayi sektöründe yükselen borç sermayenin üretken sermayeye dönüşemediği ve bu anlamda imalat sanayinde yapısal bir dönüşümün gerçekleş(e)mediğine işaret etmektedir. Dolayısıyla borçlanma düzeyinin vadesinin de işletmelerin ölçekleriyle doğru orantılı bir biçimde işlediği imalat sanayinde, imalat dışı faaliyetlere göre (inşaat vs. gibi) yatırımların azalması, elde edilen dövizin büyük ölçüde yüksek teknoloji gerektiren imalat yatırımlarına yönlendirilmek yerine üretken olmayan alanlarda değerlendirildiğini göstermektedir. Bunun en önemli göstergelerinden biri de artan üretim faaliyeti dışı gelirlerdir. Üretim faaliyeti dışı gelirlerin artması, sanayi sektöründe faaliyet gösteren bireysel sermayelerin temin ettikleri döviz biçiminde borç sermayeyi üretimde kullanmak yerine yüksek faiz getirisi olan yatırım araçlarına yönlendirdiği ve bu anlamda üretim faaliyetinden ettiği zararı bu gelirlere kapattığı ve kâra geçtiği anlamına gelmektedir. Bu anlamda firmalar şirkete ait arsa, bina satış geliri, faiz ve döviz kazançlarını "üretim faaliyeti dışı gelir" olarak bilançolarında gösterdiklerinde dönem kârları da artmış olarak gözükmektedir (Sönmez, 2016: 18).

Buna göre, Grafik-11 üzerinde 2002-2021 dönemine ilişkin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu'nun üretim faaliyeti dışı gelirlerinin dönem kârına oranı verilmiştir. 2001 krizi ertesinde 2002 yılında üretim faaliyeti dışı gelirlerin dönem kâr ve zarar toplamı içindeki payı %113,2 olarak gerçekleşmiş ve 2008 krizinden sonra düşüş eğilimi göstermiştir. 2018 krizinden sonra bu oranın %87,9'a yükselecek yeniden 2000'lerin başındaki oranlara yaklaştığı ve krizin ardından son üç yıl içindeki oranlara bakıldığında diğer yıllara nispeten yüksek bir seviyede olduğu görülmektedir.

Grafik-11: Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu'nun Üretim Faaliyeti Dışı Gelirlerinin Dönem Kârına Oranı, 2002-2021 (%)

Kaynak: ISO Birinci 500 Dergileri, verilerinden hareketle oluşturulmuştur

(2006: 54; 2007: 46; 2013: 55; 2014: 61; 2019: 76; 2021: 92).

Bu bağlamda *Orta Vadeli Program (2023-2025)*'te artan üretim faaliyeti dışı gelirlerin azalması ya da finansın üretken yatırımlara dönüşmesini sağlamaya yönelik politika ve tedbirler şu şekilde ifade edilmiştir: "Program döneminde ekonominin dışsal ve geçici oynaklıklara karşı direncinin artırılmasına yönelik düzenleyici tedbirlerle finansal istikrarın güçlendirilmesi, finans sektörünün yüksek katma değerli ve ihracata katkı sunan sektörleri desteklemesi sağlanarak dış finansmana bağımlılıktan kaynaklanan kırılganlıkların en aza indirilmesi hedeflenmektedir" (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022: 24). Grafik-11'e bakıldığında, Türkiye'nin son yirmi yılına dair yakın dönem pratikleri, krizlerin kısa erimli çözümlerle ötelenmesine bağlı olarak "finansmana bağımlılıktan kaynaklanan kırılganlıkların" arttığına işaret etmektedir. Belirtilen yıllar içerisinde üretim faaliyeti dışı gelirlerde en yüksek artışın gerçekleştiği 2018 yılında, şirket bilançolarında yer alan dönem kârına ilişkin değerlerin yaklaşık %90'ına ait bir büyüklüğünün üretken olmayan faaliyetlerden; yani döviz ya da diğer finansal araçlar üzerinden gelişen yatırımlardan oluşması bu ifadeyi desteklemektedir. Bu kapsamda 2001 krizinden sonraki Türkiye'ye baktığımızda imalat sanayinde faaliyet gösteren şirketlerin artan üretim faaliyeti dışı gelirleri, krizi ötelemeye dayalı güçlü eğilimlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç: İmalat Destekli Borç Sarmalı ile Eklemlenme

Bu çalışma, Türkiye'de sermaye birikim sürecinde 2001 sonrası açığa çıkan krizlerin döviz biçiminde sermaye ile olan yakın ilişkisini, imalat sanayindeki yapısal değişimler üzerinden analizini yapmaktadır. 2001 krizinden bugüne uzanan süreçte bu yapısal değişimlerin bütünsel işleyiş içindeki yerini görebilmek ve döviz

biçiminde sermaye ihtiyacının üretimle olan nedensel bağlantılarını kurabilmek için imalat sanayindeki üretim ve dış ticaret yapısına ait bileşenler veri setinden hareketle açıklanmıştır.

Üretim ve dolaşım aşamalarının iç içe geçtiği bütünsel işleyişten hareketle imalat sanayindeki döviz biçiminde borçlanma dinamiklerini açığa çıkaran nedensel mekanizmaları kurmayı temel referans noktası olarak belirleyen çalışma, 2001 ve sonrası krizlerin analizine yönelik yeni bir çerçeve geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda kapitalizmin bütünsel işleyişi içerisinde 2001 sonrası krizlerin yeniden analizi; sermaye, sınıf, devlet ve siyasi iktidar gibi bileşenler arasındaki içsel bağlantıları kurmak üzere *finansal bağımlılıktan döviz biçiminde sermayeye* doğru ayrılan bir kavramsal içerik dolayımında ele alınmıştır. Bu kavramsal içerik (döviz biçiminde sermaye ihtiyacı), finansal bağımlılık kavramından farklı olarak hem ulusal hem de uluslararası ölçekte işleyen farklı formlardaki sermaye döngülerinin (para, ticari ve üretken sermaye) işleyişindeki derinleşmeye işaret etmektedir. Bu anlamda Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde üretken sermayenin nitelikli ithal girdi kullanımına bağımlı bir biçimde gelişmesi, para sermaye formunda derinleşen ilişkilerin döviz biçiminde sermaye ihtiyacı olarak açığa çıkarmasına neden olmuştur. Bu yüzden özellikle sermaye birikiminin 2001 krizinden sonra geldiği aşamaya bağlı olarak Türkiye'nin imalat sanayi üretiminde nitelikli ithal girdi ihtiyacı ve dünya ölçeğinde işleyen kapitalist ilişkilere süregelen cari açık ve borçlanma dinamikleriyle eklenmesi son zamanlarda finansal bağımlılık kavramıyla açıklanmaktadır. Finansal bağımlılık kavramıyla yapılan analizlerden farklı olarak çalışma; tek başına “döviz” değil, sermayeyi toplumsal bir ilişki biçimi olarak algılayan “döviz biçiminde sermaye” kavramıyla ilerlemiştir. Böylece finansal bağımlılık kavramının ötesine geçerek üretim ve dolaşımın birbirinden ayrı değil, bir arada işleyen ve farklılaşarak dönüşen içsel bağlantılarını bütünsel işleyiş içerisinde göstermeyi amaçlamıştır.

Bu çerçeveden hareketle çalışmanın ilk bölümü, 2001 krizine döviz biçiminde sermaye ile özdeşleşen kavramsal bir ayna tutarak söz konusu bütünsel işleyişi göstermeyi amaçlamıştır. Krizin ardından birikim sürecini devam ettirmek ve artı değeri üretmek üzere belirlenen yeni yol ve yöntemlerin, aynı zamanda ulusal ölçekteki sermaye birikim döngüsünü tamamlayan bireysel sermayelerin dünya ölçeğinde işleyen kapitalist ilişkilere eklenmesi biçimini oluşturduğuna dikkat çekilmiştir. Buna göre sermaye birikiminin 2001 krizinden sonra ulaştığı olduğu aşama, Türkiye'nin uluslararası kapitalist ilişkilere üretken sermaye ağırlığında eklenmeye başladığı bir döneme karşılık gelmektedir. Bu dönemin temel özelliği, üretim yapısının sermaye yoğun dönüşümünü zorunlu kılması ve bunun imalat sanayindeki döviz biçiminde sermaye ihtiyacını arttırmasıdır. Bu yüzden de 2001 sonrası dönemin sanayiye yönelik temel vurgusu “üretimde yüksek katma değer yaratma” ve “orta gelir tuzağına yakalanmama” olarak belirginleşmiştir.

Döviz biçiminde sermaye ihtiyacı ve yükselen cari açık sorununun kriz eğilimlerini güçlendiren etkisi nedeniyle ikinci bölümde 2001 sonrası krizlerin imalat sanayindeki iz düşümlerine, bir başka ifadeyle, döviz biçimindeki sermaye ihtiyacının üretimden kaynaklanan esas nedenlerine odaklanılmıştır. Bu amaçla 2001 sonrası dönemde temel göstergelerden hareketle imalat sanayinin üretim ve dış ticaret yapısının cari açık oluşumuna olan etkisi incelenmiştir. Buna göre imalat sanayinde dış ticaretin yüksek ölçüde ara ve yatırım malı ithalatına, ihracatın ise yüksek ölçüde tüketim ve ara malına dayalı olarak gerçekleştirildiği görülmüş ve dış ticarete konu olan mal kategorilerinin teknolojik bileşimleri farklılık arz etmiştir. Bu kapsamda çalışmanın edindiği temel bulgu, birikim sürecinin son yirmi yıllık evresinde Türkiye'nin dünya ölçeğindeki kapitalist ilişkilere ağırlıklı olarak imalat sanayinin düşük, orta-düşük ve kısmi olarak da orta-yüksek teknoloji sektörleri üzerinden eklemlendiği yönündedir. Dolayısıyla birikim sürecinin geldiği aşamada üretimde hâlen emek yoğun sektörlerin payı olmakla birlikte, kısmi olarak sermaye yoğun sektörlerde de belirli bir aşamaya geldiğini söylemek mümkündür. Türkiye'nin imalat sanayinin orta-yüksek ve yüksek teknoloji sektörlerinde net ithalatçı konumunda yer alan yapısı, artan döviz biçiminde sermaye ihtiyacının başat nedenini oluşturmaktadır. Cari açık sorununu derinleştiren bu durum, imalat sanayinin finans ihtiyacının borçlanma yoluyla temin edilmesine yol açmıştır.

Bu noktadan hareketle üçüncü bölümde, 2001 sonrası krizleri öteleme eğilimi olarak imalat sanayinin borçlanma dinamiklerinin hızlandığına vurgu yapılmıştır. Bu kapsamda borçlanmaya ilişkin verilere bakıldığında bir yandan Türkiye'de özel sektör borçlanmasının diğer yandan da imalat sanayindeki borç dolarizasyonunun katlanarak arttığı görülmüştür. Bununla birlikte bireysel sermayelerin 2001 krizinden sonra yatırımlarını sanayi gibi üretken alanlardan ziyade hizmetler sektörü bünyesindeki inşaat sektörü gibi üretken olmayan alanlara yönelttiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte bireysel sermayelerin üretim faaliyeti dışı gelirlerinin artması da arsa, bina satış geliri, faiz ve döviz kazançlarının üretim faaliyeti dışı gelir olarak gösterilerek dönem kârlarının üretken olmayan alanlarda daha fazla yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Dahası, özel sektörün finansal olmayan sektörlerde döviz biçiminde borçlanmasının arttığını ve özellikle sanayi sektörüyle karşılaştırıldığında hizmetler sektörüne ilişkin borçlanma düzeyinin ivme kazandığını söylemek mümkündür. Bu durum döviz biçiminde borç sermayenin üretken yatırımlara dönüşmemesi sonucu kırılamayan bir borç sarmalının oluşmasına yol açmaktadır.

Borç sermayenin uzun erimli bir çözüm olarak üretken sermaye yatırımlarına dönüşmekten ziyade kısa erimli finansal çözümlere yönelmesi ve dünya kapitalist ilişkileriyle olan bütünleşmenin ithal girdi bağımlılığı ve borç sarmalıyla sürmesi, geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'de birikim sürecinin ulaşmış olduğu son yirmi yıllık aşamanın genel karakterini ortaya koymaktadır. Ancak yine de bu

temel argümanı desteklemek açısından siyasal iktidarın sanayi politikası ile faiz ve döviz politikalarının ayrıca ele alınması gerektiğini vurgulamak önemlidir. Bir başka çalışmanın konusu diyerek Oruç Aruoba'nın cümleleriyle yazımızı tamamlayalım:

Yaşam, boyuna, sürekli çıkarmaya çalıştığın bir 'hesap' olacak:
denkleştirmeye çalıştığın bir 'ödemeler dengesi'
bunu da bir türlü beceremeyeceksin:
'İhracat'ın biraz artıp denge umudu belirse
İthalatın hemen patlayıverecek,
altüst edecek hesabını...
Boyuna, böyle, hesaplayıp durursun,
Hiçbir ucunu bir araya getiremeden...
(Aruoba, 2016: 73).

Kaynakça

- Akçay, Ü. ve A. R. Güngen (2019) *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş Küresel Kapitalizmin Geleceği*. Ankara: Notabene.
- Akçay, Ü. ve A. R. Güngen (2022) "Dependent Financialisation and its Crises: The Case of Turkey" *Camb-ridge Journal of Economics*, 46(293-316).
- Akyüz, Y. ve K. Boratav (2002) "Türkiye'de Finansal Krizin Oluşumu" *İktisat İşletme ve Finans Dergisi* 27:197, 14-46.
- Burn, G. (2006) *The Re-emergence of Global Finance*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Alp, B. ve C. Yalçın (2015) "Türkiye'de Şirketlerin Borç Dolarizasyonu ve Büyüme Performansı" *TCMB Çalışma Tebliği* No:15/10.
- Aruoba, O. (2016). De ki işte. İstanbul: Metis.
- Chesnais, F. (2011) *Les dettes illégitimes. Quand les banques font main basse sur les politiques publiques*, Paris: Raisons d'agir.
- Bahçe S. ve A. H. Köse (2010) "Krizin Teğet Geçtiği Ülkeden Krize Bakış: Teorinin Naifliği Gerçekliğin Kabalılığı" *Praksis*. 22, 9-40.
- Brenner R. (2011) "Karl Marx'ın Kriz Teorisi: Genel Bir Bakış" *Marksist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi*. R Brenner.ve M. Pröbsting (drl.). S. Çakmak Şahin ve A. Şen Taşbaşı (çev.). İstanbul: Yordam
- Boratav, K. (2010) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*. Ankara: İmge.
- Carchedi, G. (2002) Imperialism, Dollarization and the Euro. *Socialist Register A World of Contradictions*. L. Panitch and C. Leys (Ed.). 38, 153-173

- Ercan, F. (2006) "Actuality of Marx's 'Capital' and Marxian Political Insight: The Turkish Case". Historical Materialism Conference: New Directions in Marxist Theory, 8-10 December, London
- Ercan, F. ve D. Gültekin-Karakaş (2008) Türkiye'de Uluslararasılaşma Sürecindeki Sermayenin Üretken ve Para Sermaye Arasındaki Zaman Yönelimli Stratejik Tercihi. *İktisat İşletme ve Finans*. 23.262, 35-55
- Ergüneş, N. (2010) "Finansallaşma Döneminde Geç Kapitalistleşen Ülkelerin Stratejileri: Türkiye Örneği" *Praksis*. 22, 131-149.
- DÜNYA (2022) "Erdoğan: Cari Fazla Vereceğimiz Günler İnşallah Yakındır" <https://www.dunya.com/ekonomi/erdogan-cari-fazla-vermeye-baslayacagimiz-gunler-yakindir-haberi-644265> İndirilme Tarihi: 11 Ekim 2022
- BLOOMBERGHT (2018) "Erdoğan: Faiz Sebeptir, Enflasyon Neticedir" <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/2166097-erdogan-faiz-sebeptir-enflasyon-neticedir> İndirilme Tarihi: 10 Ekim 2022
- HABERTÜRK (2021) "Bakan Nebati: Eve Boynu Bükük Dönemem" <https://www.haberturk.com/yazarlar/sevilay-yilman-2383/3281404-bakan-nebati-eve-boynu-bukuk-donemem-> İndirilme Tarihi: 10 Ekim 2022.
- Harvey, D. (2015) *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu*. E. Soğancılar (çev.). İstanbul: Sel.
- INDEPENDENT, (2022) "Enflasyonu Düşürmek İçin Çok Sert Tedbirler Alabilirdik Biz Büyümeyi Tercih Ettik" <https://www.indyturk.com/node/518446/haber/nebati-enflasyonu-d%C3%BC%C5%9F%C3%BCmek-i%C3%A7in-%C3%A7ok-sert-tedbirler-alabilirdik-biz-b%C3%BCy%C3%BCmeyi-tercih> İndirilme Tarihi: 5 Ekim 2022.
- İto M. ve C. Lapavistas (2012) *Para ve Finansın Ekonomi Politikası*. T. Öncel (çev.). İstanbul: Yordam.
- İSO (2006) "Üretim Faaliyeti Dışı Gelirler" *Birinci 500 Dergileri*. <http://www.iso500.org.tr/iso-500-dergiler> İndirilme Tarihi: 9 Ekim 2022.
- İSO (2007) "Üretim Faaliyeti Dışı Gelirler" *Birinci 500 Dergileri*. <http://www.iso500.org.tr/iso-500-dergiler> Erişim Tarihi: 9 Ekim 2022.
- İSO (2013) "Üretim Faaliyeti Dışı Gelirler" *Birinci 500 Dergileri*. <http://www.iso500.org.tr/iso-500-dergiler> Erişim Tarihi: 9 Ekim 2022.
- İSO (2014) "Üretim Faaliyeti Dışı Gelirler" *Birinci 500 Dergileri*. <http://www.iso500.org.tr/iso-500-dergiler> Erişim Tarihi: 9 Ekim 2022.
- İSO (2019) "Finansal Oranlar" ve "Üretim Faaliyeti Dışı Gelirler" *Birinci 500 Dergileri*. <http://www.iso500.org.tr/iso-500-dergiler> Erişim Tarihi: 9 Ekim 2022.
- İSO, (2021) "Üretim Faaliyeti Dışı Gelirler" *Birinci 500 Dergileri*. <http://www.iso500.org.tr/iso-500-dergiler> Erişim Tarihi: 9 Ekim 2022.
- Kalkınma Bakanlığı (2013) *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı (2014) *Onuncu Kalkınma Planı Türkiye'de Cari İşlemler Özel İhtisas Komisyonu Raporu 2023*. Ankara.
- Karaçimen, E. (2015) *Türkiye'de Finansallaşma Borç Kısacında Emek*. İstanbul: SAV.
- Kolsuz G. ve E. Yeldan (2014) "1980 Sonrası Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Kaynaklarının Araştırılması" *Çalışma ve Toplum Dergisi*. 1.40, 49-66.
- Mandel E. (2013) *Geç Kapitalizm*. C. Badem (çev.). Ankara: Versus
- Marx, K. (2012) *Kapital II. Cilt* Mehmet Selik (çev.). İstanbul: Yordam
- Nebati, N. (2022) "Ülkemiz Türkiye Ekonomi Modeli çerçevesinde katma değerli üretim anlayışını benimseyerek ihracatı teşvik etmekte ve bu yolda kararlılıkla ilerlemektedir" <https://www.hmb.gov.tr/haberler/ulkemiz-turkiye-ekonomi-modeli-cercevesinde-katma-degerli-uretim-anlayisini-benimseyerek-ihracati-tesvik-etmekte-ve-bu-yolda-kararlilikla-ilerlemektedir> Erişim Tarihi: 6 Ekim 2022.

- Orhangazi, Ö. (2020) *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Krizin Dinamikleri*. Ankara: İmge.
- Orhangazi Ö. ve E. Yeldan (2020) "Re-Making of the Turkish Crisis" *Political Economy Research Institue Working Paper Series*, Number: 504.
- Orhangazi, Ö. (2022) "Türkiye Modeli'nin Bir Senesi" https://ozgurorhangazi.com/turkiye-modelinin-bir-senesi-2/?fbclid=IwAR0p-aVJ3_WqH-sD4xHuOq9vAc7TQ5MQ_5LWGA44a7ITEpENgPNHMGyZwl Erişim Tarihi :10 Ekim 2022.
- Özmen E. (2014) *Reel Döviz Kuru ve Türkiye Dış Ticaret Dinamikleri*. ERC Working Papers in Economics 14/12 November.
- Painceira, J.P. (2010) "Finansallaşma Döneminde Gelişmekte Olan Ülkeler: Sürekli Açıkta Döviz Rezervi Biktirmeye" *Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi* içinde. C. Lapavitsas (drl.). T. Öncel (çev.). İstanbul: Yordam.
- Saygılı H., Saygılı M. ve G. Yılmaz (2010) "Türkiye İçin Yeni Reel Efektif Döviz Kuru Endeksleri" *TCMB Çalışma Tebliği* No:10/12.
- Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, (2015) *Sanayi Strateji Belgesi (2015-2018)*. Ankara.
- Sönmez, M. (2016) "Kârlar Azalıyor, Ücretlere Baskı Artıyor" *Sanayinin Sorunları ve Analizleri X*. TMMOB Makine Mühendisleri Odası. 57.672, 17-25.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2022) *Orta Vadeli Program (2023-2025)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/09/Orta-Vadeli-Program-2023-2025.pdf> İndirilme Tarihi: 18 Ekim 2022.
- Sutcliffe, R. B. (1971) *Industry and Development*. Addison-Wesley Publishing: London.
- Şenses F. ve E. Taymaz (2003) "Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme Ne Oluyor? Ne Olmalı?" ERC Working Papers in Economics 03/01.
- Taymaz E. ve H. Suiçmez (2005) *Verimlilik Büyüme ve Kriz*. Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi.
- TCMB, (2022) "Ödemeler Dengesi İstatistikleri – Ağustos 2022" <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler/Odemeler+Dengesi+Istatistikleri/> İndirilme Tarihi: 11 Ekim 2022.
- TCMB (2022a) "BİS Yerel ve Konsolide Bankacılık İstatistikleri" <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler/Yerel+ve+Konsolide+Bankacilik+Istatistikleri/> İndirilme Tarihi: 11 Ekim 2022.
- TCMB (2022b) "İmalat Sanayi Sektör Bilançoları" <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Reel+Sektor+Istatistikleri/Sektor+Bilancolari/Sektor+Bilanco+Verileri/> İndirilme Tarihi: 10 Ekim 2022.
- TCMB (2022c) "Sanayi Üretim Endeksi ve Sanayi GSYİH" <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/dashbord/5498> İndirilme Tarihi: 6 Ekim 2022.
- TCMB (2022d) "Reel Efektif Döviz Kuru" <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Doviz+Kurlari/Reel+Efektif+Doviz+Kuru/>
- TÜİK (2012) *İstatistik Göstergeler (1923-2011)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası: Ankara.
- TÜİK (2022) "Yıllık Dış Ticaret İstatistikleri" <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> Erişim Tarihi: 8 Ekim 2022.
- TÜSİAD, (2022) "TÜSİAD Başkanı Orhan Turan: Global Bir Fırsatı Kaçırıyor Muyuz?" <https://tusiad.org/tr/basimbultenleri/item/11059-tusi-ad-baskani-turan-global-bir-firsati-kaciriyor-muyuz> İndirilme Tarihi: 6 Ekim 2022.
- Yeldan, E. ve D. Yıldırım. (2015) "Küreselleşme ve Sanayisizleşme Bağlamında Türkiye'de ve Dünyada Demokrasi Açığı" *Çalışma ve Toplum*. 2(65-88).
- Yeldan, E. (2017) "Bir Ülkenin Ticaret Stratejisi Aynı Zamanda Sanayileşme Stratejisidir" *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi* içinde. M. Koyuncu, H. Mihçı ve A. E. Yeldan (drl.). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Yentürk, N. (2008) "İmalat Sanayi: Gelişimi, Yapısı ve Rekabet Gücü". *Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85. Yılında Türkiye Ekonomisi* içinde. G. E. Arslan (drl.). Gazi Üniversitesi Hasan Ali Yücel Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını No: 4.
- Yükseler Z. ve E. Türkan (2006) "Türkiye'nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm: Küresel Yönelimler ve Yansımalar" TÜSİAD-Koç Üniversitesi Ekonomik Araştırma Forumu: İstanbul.
- Yükseler Z. (2016) "İmalat Sanayi Sektörü (Kısa Vadeli İş İstatistikleri, Sektörel Gelişmeler ve Teknoloji Düzeyi" https://www.researchgate.net/publication/289534199_TURKIYE_IMALAT_SANAYI_SEKTORU_Kisa_Vadeli_Is_Istatistikleri_Sektorel_Gelismeler_ve_Teknoloji_Duzeyi İndirilme Tarihi: 28 Ağustos 2020.
- Weeks, J. (2007) "Gelişmekte Olan Ülke Borçları ve Küreselleşme" *Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş* A. Saad-Filho (drl.). İstanbul: Yordam.
- World Bank (2022) "World Development Indicators: Turkey" <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> İndirilme Tarihi: 6 Ekim 2022.

dipnot'tan

E. ATTİLA AYTEKİN

ÜRETİM DÜZENLEME İSYAN

Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi,
Arazi Hukuku ve Köylülük

Kitap sosyal bilim dünyasına, Osmanlı tarihçiliğine ve tarımsal çalışmalar / köylülük çalışmaları alanına önemli bir katkı niteliğinde.

***dipnot yayınları**

Selânik Caddesi No: 82/24 Kızılay Ankara - T: 312 419 29 32 - F: 312 419 25 32 - www.dipnotkitap.com

Latin Amerika'nın Borçlular Karteli Girişimine İlişkin Bir CIA Raporu: Cartagena Group

M. Yağız Aygün¹

Öz

Dünya ekonomisinin büyük bir borç krizi ihtimaliyle karşı karşıya olduğu bir dönemden geçerken, 1982 Meksika krizinin ardından onbir borçlu Latin Amerika ülkesinin başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da bir borçlular karteli oluşturma girişimlerinin bugünün borçlu ülkeleri için önemli bir deneyim olarak değerlendirilebilmesi mümkündür. 2002 yılında anılan girişime ilişkin bir CIA Raporu gizliliği kaldırılarak yayımlanmıştır. Bu çalışmada söz konusu rapordaki tespitlerden yararlanılarak bugün için bir borçlular karteli oluşturulabilmesinin koşulları değerlendirilmiştir. Sonuç olarak 1980'li yıllardakine benzer ciddi yapısal sınırlamalara rağmen; ABD hegemonyasının gerilediği, buna karşılık rakip kuvvetlerin henüz eski hegemonun yerine geçebilecek bir konuma erişememiş olduğu günümüz koşullarının, borçlu ülkelerin emperyalistler arası çelişkilerden yararlanarak kendilerine manevra alanı yaratabilmelerine olanak sağlayabileceği ileri sürülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Borçlular Karteli, Alacaklılar Karteli, Moratorium, Borç Krizi, Latin Amerika*

A CIA Report on Latin America's Debtors' Cartel Initiative:

Abstract

While going through a period that the world economy is facing the possibility of a major debt crisis, it is possible that the attempts of eleven debtor Latin American countries to form a debtors' cartel after the Mexican crisis in 1982 can be considered as an important experience for today's debtor countries. In 2002, a CIA report on the aforementioned initiative was published after being declassified. In this study, the conditions for the form a debtors' cartel are evaluated by making use of the findings in the mentioned report. As a result, despite serious structural limitations similar to those in the 1980s; it has been argued that today's conditions, in which the hegemony of the USA has receded and rival powers have not yet reached a position to replace the former hegemon, may allow the debtor countries to create a room for maneuver by taking advantage of the contradictions between the imperialists.

Keywords: *Debtors' Cartel, Creditors' Cartel, Moratorium, Debt Crisis, Latin America*

¹ Araştırma Görevlisi, Atılım Üniversitesi Hukuk Fakültesi
E-posta: yagiz.aygun@atilim.edu.tr, yagizaygun@gmail.com
Makale gönderim ve kabul tarihi: 26.10.2022 – 31.12.2022
ORCID Numarası: 0000-0002-3162-9886.

Giriş¹

Borçlu ülkelerin borçlarını ödeyemeyecek duruma gelmeleri veya ödeme güçlüğü yaşamaları halinde alacaklı bankalar, devletler ve uluslararası kuruluşların Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) koordinatörlüğünde bir "kartel" oluşturarak borç müzakerelerini yürütmeleri 1980'li yıllardan beri sıradanlaşmış bir olgudur. Bu yolla alacaklılar / kreditorler karteli, çeşitli ekonomik ve politik düzenlemeleri borç yapılandırmasının koşulları haline getirebilmekte, daha da önemlisi olası bir tek taraflı temerrüt ihtimalini de büyük ölçüde ortadan kaldıracılabilmektedir. Buna karşılık borçlu ülkelerin toplu şekilde borçlarını ödememek üzere veya en azından ödeme şartları hususunda çeşitli kolaylıklar elde etmek ve pazarlık güçlerini artırmak maksadıyla alacaklılar karşısında birleşmelerinin ise tarihte çok fazla örneği yoktur. Latin Amerika'da 1982'de patlak veren borç krizinin ardından onbir borçlu ülke, bu türden bir oluşuma gitme konusunda bir girişimde bulunmuşlardır. Daha sonra Cartagena Group adını alan bu girişimin -her ne kadar sonuç itibarıyla hedefine ulaşmakta başarısız olmuşsa da- yeni bir büyük borç krizi ihtimalinin tartışıldığı bir dönemden geçerken, bugünün borçlu ülkeleri için önemli bir deneyim olarak değerlendirilebilmesi mümkündür.

2002 yılının Nisan ayında Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA), Cartagena Group ile ilgili Aralık 1986 tarihli bir istihbarat raporunu, gizliliğini kaldırarak yayımlamıştır. 24 sayfalık raporda, dönemin gelişmeleri oldukça nesnel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Zira Rapor, kamuoyuyla paylaşılmamak üzere hazırlanmış gizli bir istihbarat belgesidir. Uluslararası hegemon gücün istihbarat teşkilatı, her şeyden önce ekonomik ve politik bir tehdit olarak görülen bir gelişmeyi geniş şekilde incelemeye ve olabilecek en sarıh şekilde ifade etmeye çalışmıştır. Raporda; oluşumu dağıtmak üzere izlenen stratejiler, oluşumun neden tehdit olarak görüldüğü, oluşumun zayıf yönleri gibi tespit edilen pek çok hususun incelenmesi, tarihsel bir deneyimden çıkarılacaklar bakımından çeşitli olanaklar sunabilir. Bu maksatla, çalışmada söz konusu rapor bugünün borçlu ülkeleri açısından değerlendirilmek üzere araştırma konusu edilecektir.

Çalışmada ilk olarak bağımlı ülkeleri borçluluğa sürükleyen yapısal nedenler ile 1980'li yıllarda Latin Amerika ülkelerinin büyük bölümünün bir borç kriziyle karşı karşıya kalmasına neden olan iktisadi gelişmeler ve kriz karşısında borçlu ülkelerin müzakerelerde pazarlık güçlerini artırmaya dönük girişimlerinin genel hatlarına değinilecektir. Daha sonra 1986 tarihli CIA Raporunda yer alan Cartagena Group hakkındaki değerlendirmeler ve tespitler ele alınacaktır. Son olarak ise Latin Amerika'nın bir borçlular karteli oluşturma girişiminin neden başarısız olduğu, bugün benzer bir girişimin imkânlarını sorgulamak üzere tartışılacaktır.

1 1982 Latin Amerika borç krizi ardından bir borçlular karteli oluşturma girişiminin varlığından haberdar olmamı sağlayan, konunun bugün için önemine dikkatimi çeken ve beni bu konuda araştırma yapmaya teşvik eden değerli hocam Prof. Dr. Ali Murat Özdemir'e teşekkürü borç bilirim. Eleştirileri, fikirleri ve önerileriyle metnin olgunlaşmasına ve zenginleşmesine katkı sunan Leyla Yıldız Aygün, Doğan Bol, Ahmet Yıldırım ve Pınar Yaşar'a ayrıca teşekkür ederim.

1982 Borç Krizi: Nedenler ve Gelişmeler

Çalışmanın bu bölümünde, 1982 borç krizinin ortaya çıkış koşulları ve 1984 yılında Latin Amerika'nın borçlu ülkelerinin kartel oluşturma girişimleri irdelenecektir. Krize sebep olan olgusal gelişmelerin izleri 1970'lerde küresel ölçekte yaşanan büyük krize kadar takip edilebileceğinden, ilgili olduğu ölçüde anılan kriz ve sonuçlarına da kısaca değinilecektir. Ancak bundan evvel azgelişmiş ülkelerin borçlanmalarını zorunlu kılan ve bu ülkelerin belirli aralıklarla temerrüde düşmelerine neden olan yapısal ve tarihsel nedenler kuramsal olarak ele alınacaktır.

Emperyalist Bağımlılık İlişkileri ve Borçluluk

Latin Amerika ülkelerinin bağımsızlık savaşlarının kazanıldığı 19. yüzyıl başlarından bugüne dek süregelen bir borçluluk hali içinde olmaları ve çeşitli konjonktürel dalgalanmalar karşısında belirli aralıklarla tekil temerrütler veya büyük borç krizleriyle karşı karşıya kalmalarına neden olan temel faktör; kapitalist üretim ilişkilerinin bu bölgede -Avrupa'ya kıyasla- geç bir tarihte biçimlenmeye başlamış olmasıdır. Öyle ki çeşitli liberal anlatılarda ileri sürülenin aksine;² üretici güçlerin gelişkinliği bakımından farklılık arz eden ekonomik birimler arasındaki ilişki, gelişmiş birimin azgelişmiş birimin gelişimini etkisi altına almasıyla sonuçlanır. Küresel kapitalizme sonradan eklemlenen ülkelerde kapitalist üretim ilişkileri, "gelişmiş ülkelerin ihtiyaçları doğrultusunda" bağımlı ve eşitsiz biçimde gelişir (Amin, 2014: 236; Frank, 1966).³ Azgelişmişlik; erken kapitalistleşmiş ülkeler tarafından geride kalan ülkelerin yağmalanması ve burada üretilen değer bir kısmının sistematik olarak dışarıya aktarılması sonucunda gelişmiştir.⁴ Bir başka deyişle azgelişmişlik, gelişmişliğin bir ürünüdür.⁵

Önemle belirtilmelidir ki bağımlılık, "emperyalist ülkeler tarafından kurban statüsündeki bağımlı ülkelere dışarıdan içeriye tatbik edilen bir zoru anlatmamaktadır" (Özdemir, 2010: 197). Tarihsel olarak sömürge ve yarı sömürge

2 Bunlara; uluslararası ticaretin tüm taraflar için olumlu sonuçlar üreteceğine dönük iddiaları içeren Adam Smith'in Mutlak Üstünlükler Kuramı veya Ricardo'nun Mukayeseli Üstünlükler Kuramı ile azgelişmişliğin kökenlerini söz konusu ülkenin iç dinamiklerinde arayan ve tüm toplumların erken kapitalistleşmiş ülkelerdeki izlege benzer bir izlekten doğrusal ve evrimsel olarak ilerleyerek gelişebilecekleri i ileri süren Modernleşme Kuramı (Lipset, 1959; Rostow, 1960) gibi yaklaşımlar örnek gösterilebilir.

3 Buradaki önerme, Bağımlılık Okulu'nun temel tezlerinden biri i teşkil etmekte ve bu haliyle azgelişmişliğin nedenleri ve sonuçları bakımından dışsal dinamiklerin tek yönlü belirleyiciliğini esas alan (dialektiğin karşıtı anlamında) metafizik bir anlayışı çağırıştırmaktadır. Bağımlılık Okulu'nun kuramsal çerçevesinin bu kapsamda değerlendirilip değerlendirilemeyeceği hususu tartışmalı olmakla birlikte; böyle bir anlayışın emperyalizmi kadir-i mutlak bir öznenin bilinçli müdahalelerinde somutlaşan bir tahakküm biçimi olarak anlamlandırmakla malûl olacağı belirtilmelidir. Buna karşılık içsel dinamikleri de hesaba katmak ve emperyalizmi bir ilişki olarak ele almak kaydıyla söz konusu ifade, eğilimsel bir gerçekliğe tekabül etmektedir.

4 Andre Gunder Frank (1966) bunu "azgelişmişliğin gelişmesi" (development of underdevelopment) olarak kavramsal-laştırmıştır.

5 "Ancak bu belirlemenin bakımsız ve tersine çevrilebilir olmadığına da işaret edelim; çünkü tersinin (bazı toplumların gelişmişliğinin diğerlerinin azgelişmişliğinin ürünü olduğu) doğru olduğunu söylemedik. Çok kez gözden kaçan bu nokta ve bizim belirlememiz ile tersinin birbirine karıştırılması, çok önemli yanlış anlamalara ve kısır tartışmalara sebep olmuştur" (Amin, 2014, s. 238).

ulusların emperyalizmle ilişkisinin kurulmasına ilk olarak bu ülkelerdeki komprador veya işbirlikçi burjuva çevreleri aracılık etmiş, büyük toprak sahipleri ve ticaret sermayesi de bu ilişkiden çoğu zaman kârlı çıkmışlardır. İlgili ülkenin gelişmesi ve emperyalizmle ilişkilerinin derinleşmesiyle kapitalist sınıfın tüm katmanları emperyalizme daha sıkı bağlarla bağlanmaktadır. Bilhassa sanayileşebilmiş ülkelerde yerel mali sermaye uluslararası mali oligarşiyle iç içe geçmiş ve onunla ortaklık tesis etmiş durumdadır.

Az gelişmişlik -yeni sanayileşen ülkeler fenomeninin ortaya çıktığı- 1970'li yıllara kadar bağımlı ülkelerin uluslararası iş bölümüne madensel veya tarımsal hammadde ya da emek gücü ihraç ederken gelişmiş ülkelerden sınaî mamul mallar ithal ederek dâhil olmasıyla karakterize olmuştur. Bu nedenle kalkınma ile sanayileşme bu döneme kadar özdeş kabul edilmiştir (Somel, 2004: 73). Ancak çok sayıda azgelişmiş ülkenin uluslararası iş bölümüne sınaî mamul mal ihracatı ile dâhil olmaya başlaması, emperyalist bağımlılık ilişkilerinden kurtulmalarını sağlamamıştır. Zira anılan ülkelerin sanayileşmesi uluslararası iş bölümünün hiyerarşik yapılanmasının tasfiye edilmesine değil, biçimsel değişikliklerle dönüşüme uğratılmasına neden olmuştur. Küresel kapitalizmle bütünleşerek dışa açık şekilde sanayileşebilen bu ülkelerin gerek yatırım finansmanı bakımından gerek sermaye malları ve teknoloji ithalatı bakımından gerekse ihracat pazarı bakımından gelişmiş ülkelere bağımlılıkları sürmektedir (Somel, 2004: 71).

Görüldüğü üzere geç kapitalistleşme, bağımlılığı ve azgelişmişliği ortaya çıkarmıştır. Bağımlılık ve azgelişmişlik ise devletleri dışarıdan borçlanmaya sevk etmiştir.⁶ Borçluluğun yaygınlaşması ve derinleşmesi 19. yüzyılın son çeyreğinde sermaye ihracının kazandığı büyük ivme ile söz konusu olmuştur. Lenin (2009: 69), “serbest rekabetin tam olarak hüküm sürdüğü eski kapitalizmin [19-20. yüzyıl dönümüne kadar olan dönem] ayırt edici niteliği”nin “meta ihracı” olduğunu; buna karşılık “tekellerin hüküm sürdüğü bugünkü kapitalizmin ayırt edici niteliği”nin ise “sermaye ihracı” olduğunu ifade etmiştir.⁷ 20. yüzyıla gelindiğinde “bütün gelişmiş kapitalist ülkelerde tekeli kapitalist birleşmeler”in ve “sonra, sermaye birikimi dev ölçülere ulaşmış çok zengin bazı ülkelerin” oluşturduğu tekellerin kurulmasıyla, gelişmiş ülkelerde “muazzam bir ‘sermaye fazlası’ meydana gelmiş”; bu da 19. yüzyılın başından itibaren gelişim göstermeye başlamış olan sermaye ihracını yeni bir evreye ulaştırmıştır. Gelişmiş ülkelerde oluşan sermaye fazlası, kârların artırılması amacıyla bağımlı ülkelere ihraç edilmeye başlanmıştır (Lenin, 2009: 70). Öyle ki kapitalist bağımlılık ilişkileri bilhassa emperyalizm çağında, ciddi ölçüde artan sermaye ihracıyla birlikte dünyanın “bir avuç tefeci devlete ve bir borçlu devletler çoğunluğuna” bölünmüş” olmasına neden olmuştur (Lenin, 2009: 114).

6 Aynı zamanda borçluluk da azgelişmiş ülkelerin bağımlı konumlarını ve uluslararası iş bölümündeki asimetriyi yeniden üreten bir olgu haline gelmiştir (Frank, 1984: 723).

7 Sermaye ihracı; doğrudan yatırım, borç ve kredi verilmesi veya portföy yatırımı biçimlerinde tecessüm eder.

Her ülkenin kalkınmak ve dahi büyümek için yatırım finansmanı gereksinimi söz konusudur. Bağımlı ülkelerde iki temel nedenle bu finansmana erişimde zorluklar yaşanmaktadır: iç tasarruf ve döviz eksikliği (Gibson ve Tsakalatos, 2021: 180). İç tasarrufun eksikliği hem birikmiş sermaye miktarının hem de genel olarak gelir seviyesinin düşüklüğüyle bağlantılıdır. Döviz eksikliği ise iç pazarda üretilmeyen mal ve hizmetlerin ithalatı için gerekli dövizin ihracat gelirleriyle karşılanamamasından kaynaklanmaktadır. Anılan eksiklikler nedeniyle dışarıdan borçlanmak zorunda kalan bağımlı ülkelerin bu borçların çevriminde; faiz hadleri ve ihracat metalarına olan talep ile bunların fiyat düzeyleri temel olarak belirleyici olmaktadır (Gibson ve Tsakalatos, 2021: 181). Şimdi bu ve diğer faktörlerin somut olarak 1982 krizine giden yolda nasıl biçimlendikleri ele alınabilir.

Latin Amerika'da Borç Krizi: 1980'li Yıllar

1970'lerde yaşanacak olan krizin ilk belirtisi 1968 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) ilk kez dış ticaret açığı vermesiydi. İlerleyen süreçte açığın bir türlü kapatılamaması Amerikan dolarına olan güvenin sarsılmasına neden olmuş; gelişmiş ülkelerin ellerinde tuttukları dolar rezervlerini altına çevirmeleri ile ABD'nin rezervindeki altın hızlı bir şekilde erimişti. 1971 yılında ABD, doların altına konvertibilitesini kaldırdı. Bu, aynı zamanda Bretton Woods sisteminin sabit kur rejiminin de çöküşü anlamına gelmekteydi (Özdemir, 2014: 66-67). Bu gelişme, uluslararası piyasalarda dolaşan doların hacmini ciddi şekilde artırdı. Merkez bankalarının rezervlerinde bulunan dolar çok büyük miktarlara ulaştı. Öyle ki Harry Magdoff (1996: 38), 1969'dan 1977 yılına gelindiğinde ABD piyasası dışında bulunan dolar hacminin 4,5 kat arttığını belirtmektedir.

1970'li yıllar, savaş sonrası dönemin uzun süren istikrarlı ve gönenç içindeki "Altın Çağı"nın sonu oldu. Üretkenlik artışlarının sonuna gelinmesi ve sermayenin organik bileşimindeki artışın kâr oranlarındaki azalmayla sonuçlanması beraberinde tüm dünyayı etkileyecek ve sermaye birikim modellerinde radikal dönüşümlere sebep olacak yapısal bir krizi beraberinde getirdi (Brenner, 2007). Bu kriz ortamında bir de 1973 yılında Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) ABD ile birlikte bazı Batı Avrupa ülkeleri ile Japonya'ya ambargo uygulaması ve petrol fiyatlarında %70 artışa gitmesi, bunalımı ciddi ölçüde derinleştirdi (Onuk, 2019: 114). Ambargo bir yıl sonra kaldırılrsa da fiyat artışları 1980'e değin sürdü. Bunun sonucunda petrol kaynaklarına sahip olmayan ülkelerde yüksek enflasyon ve işsizlik ile cari açık yapısal bir hal aldı. Emperyalist ülkeler, krizin yükünü içeride ücretli geçinenler ile küçük işletmelere; dışarıda ise bağımlı ülkelere yıkmanın yollarını aradılar. Emperyalist ülkelerdeki düşük faiz oranları, sermayenin krizde çok büyük bir darbe alan -özellikle petrol ithalatçısı- bağımlı ülkelere akmasına neden oldu. Ancak bu aynı zamanda yeni ve çok kapsamlı bir borçlanma döneminin de ortaya çıkmasına neden oldu (Onuk, 2019: 115-116).

Petrol fiyatlarının uzun yıllar yüksek düzeyde seyretmesi, petrol ihracatçısı ülkelerin çok büyük miktarda cari işlem fazlası vermelerini sağladı. OPEC üyesi ülkeler bu petrodolarları gelişmiş ülkelerdeki ticari bankalara yatırdılar (Gibson ve Tsakalatos, 2021: 183; Roos, 2019: 128). Böylelikle finans sermayenin hacminde muazzam bir artış ortaya çıktı (Başkaya, 2015b: 137; Birdal, 2006: 59). Büyük ticari bankalar dünya ticaretini finanse edecek derecede güçlendiler. Çeşitli hibeler, kalkınma yardımları ve resmi kredilerin yerini bu uluslararası bankaların özel kredileri almaya başladı. Emperyalist ülkelerdeki ekonomik durgunluk kredi talebinin de düşük olmasına neden olmuştu. Ancak petrol fiyatlarından ciddi şekilde olumsuz etkilenen petrol ithalatçısı bağımlı ülkeler bu özel kredilere dönük büyük bir talep yaratmışlardı. Zira bu ülkeler, ödemeler dengesi sorunlarını çözebilmek için kemer sıkma önlemleri ve düşük büyüme oranlarına eşlik edecek düşük ithalat düzeylerini politik nedenlerle tercih etmiyorlardı. IMF ve Dünya Bankası (DB) başta olmak üzere çeşitli kurumlar eliyle bağımlı ülkelerin tümüyle serbestleştirilmesi girişimi ile hem bu kredilerin bağımlı ülkelere akmasının önündeki engeller kalktı hem de bu ülkelerin dış finansmana olan ihtiyacı artmış oldu (Kazgan, 2016).

Bağımlı ülkelerin kredi talebinin sürmesinin temel koşulu faiz oranlarının düşük olmasıydı (Birdal, 2006: 59). Özellikle bu dönemde enflasyonun yüksek seyretmesi kredi faizlerinin reel olarak düşmesine neden oluyordu. Ayrıca bu dönemde emperyalist ülkelerle bağımlı ülkelerin kredi maliyetleri arasındaki fark azaltıldı ve vadeler uzatıldı (Balkan, 1994: 100).

Anılan gelişmeler uluslararası bankaların çok yüksek miktarda düşük faizli kredileri bağımlı ülkelere açmalarına; karşılığında ise bağımlı ülkelerin finansal liberalizasyon ile fon akışlarının önündeki engelleri kaldırmalarına neden oldu. Kapitalizmin tarihindeki en büyük borçlanma dönemi böylelikle başladı. Öyle ki 1973-1982 yılları arasında bağımlı ülkelerin toplam dış borç stoğu 500 milyar dolar arttı (Cline, 1985: 185). 1970 ile 1988 arasında bu artış 17 kattır (Gibson ve Tsakalatos, 2021: 176).

Söz konusu kredilerin içinde Latin Amerika ülkelerinin payı oldukça yüksektir. Özellikle Brezilya, Meksika ve Arjantin bu dönemde muazzam büyüklüklerde borçlanmışlardır. Örneğin 1982 yılında petrol ithal eden az gelişmiş ülkelerin toplam borcunun %30'u Brezilya'ya aitti. 1979 yılında Brezilya ve Meksika'ya verilen krediler, ABD bankalarının toplam sermayesinin %50'sine denk düşmekteydi (Onuk, 2019: 120).

Daha önce görülmedik düzeyde artan krediler bağımlı ülkelerde 1978'de daha küçük çaplı bir krize neden olmuştu. Ancak 1982'de önce Meksika, ardından da bu yılın sonuna kadar 34 az gelişmiş ülkenin borcunu ödeyemeyecek duruma gelmesiyle çok büyük bir borç krizi patlak vermiş oldu (Birdal, 2006: 59). 1975 ile 1980 yılları arasında yalnızca toplam 9,4 milyar dolarlık 4 borç erteleme anlaşması

yapılmıştı. 1980'den sonra bu rakamlarda büyük bir artış oldu. Örneğin 1983'te 26 farklı ülkeyle 53 milyar dolarlık 39 erteleme anlaşması imzalandı. Toplam miktarın %60'lık payı ise Meksika'ya aitti (Sönmez, 1998: 302).

Krizin temel nedenlerinden biri faiz oranlarındaki artış eğilimiydi (Birdal, 2006: 59). Bu, 1979 yılında Amerikan Merkez Bankası'nın (FED) enflasyonla mücadelede yeni bir döneme girildiğini açıklaması ve sıkı para politikasına geçişinin bir sonucuydu (Balkan, 1994: 106) ve kredi akışının büyük ölçüde yavaşlamaya başlamasına neden oldu (Sönmez, 1998: 301).⁸ Bir diğer neden ise emperyalist ülkelerde artan korumacı politikaları. Bu, borçlu ülkelerin ihracat kapasitelerini sınırlandırmaktaydı. Nitekim borçlu ülkelerin dünya ihracatındaki payı 1950'de %33'den, 1986'da %21'e gerilemişti (Balkan, 1994: 102).

Öte yandan borç krizi yaşanan ülkeler, aldıkları kredileri kullanma biçimlerine göre farklılık sergilemekteydi. Örneğin Brezilya ve Meksika bu kredilerle kapsamlı bir sanayileşme girişiminde bulundular. Kolombiya yüksek miktarda borçlanma konusunda temkinli davranan ülkeler arasındaydı, bu nedenle borç krizinden de diğer pek çok ülkeye göre çok daha az etkilendi. Arjantin ve Şili ise yüksek düzeyde borçlanmalarına rağmen aynı zamanda sanayisizleşme eğilimini takip ettiler (Sönmez, 1998: 302). Bu çeşitlilik daha sonra borçlular karteli oluşturma girişiminin önünde engel teşkil eden yapısal unsurlardan biri olacaktı.

1970'li yıllarla birlikte bilhassa 1980'den sonra geri ödeme müzakerelerinde alacaklıların çıkarını temsil eden eski bir kurumun, IMF'in, yeni işlevlerle donatılması söz konusu oldu. Artık borçlu ülkelerin alacaklı özel ticari bankalar, kurumlar ve devletlerle IMF'in dayattığı "uyum programları"nı kabul etmeden yeni bir kredi veya borç yapılandırma anlaşması yapması olanaklı değildi (Başkaya, 2015a: 59; Birdal, 2006: 60; Özdemir, 2011: 291; Roos, 2019: 137). Uyum programları, borçlu ülkeleri mali ve parasal sıkılaştırmaya gidip genişlemeci ekonomi politikalarından vazgeçerek dış ticaret fazlası vermeye zorlamaktaydı (Durán, 1986: 84). Ancak ihracat kapasiteleri daralan bağımlı ülkeler ithalatı kısmak zorunda kaldılar. Bu ise bağımlı sanayi yapısına sahip söz konusu ülkelerin büyüme oranlarını alt üst etti. Milli gelirler ciddi ölçüde azaldı (Başkaya, 2015a: 62-63). Uyum programlarının dayattığı bir başka hedef de özelleştirmelerdi. Özelleştirmeler sayesinde borçlu ülkelere döviz girişi sağlanıyor, böylelikle bütçe açıkları azaltılıyordu. Elbette bu, borçlu ulusların servetlerinin yağmalanması ile artan bağımlılık ve kırılganlık anlamına gelmekteydi.

8 Literatürde "Volcker Şoku" olarak adlandırılan bu dönemde Paul Volcker'in başkanlığını yapmakta olduğu FED, Ekim 1979'da %9 olan ana faiz oranını, Mayıs 1980 itibarıyla %20'ye çıkarmıştı. Bu, dönemin Batı Almanya Başbakanı Helmut Schmidt tarafından "İsa'nın doğumundan beri görülüş en yüksek faiz oranı" olarak değerlendirilmiştir. Sendikasyon kredilerinin genellikle değişken faizli olması nedeniyle Volcker Şoku borçlu ülkelerin faiz yükünü çok kısa bir süre içinde olağanüstü düzeyde artırmıştır (Roos, 2019: 128).

Uyum programlarının sonucunda Latin Amerika ülkelerinde geniş çaplı bir politik istikrarsızlık ortaya çıktı. Zira işsizlik oranları dramatik ölçüde artmış, yaşam standartlarında belirgin bir düşüş yaşanmış, eğitim ve sağlık hizmetleri çökmüştü. Brezilya'da uzun gıda kuyrukları görülmeye başlanmış, Bolivya ve Peru'daki büyük grevlere Dominik Cumhuriyeti'ndeki şiddet gösterileri eşlik etmişti (Durán, 1986: 84). İşte böyle bir konjonktürde, 1984'ün başlarında başta "kemer sıkma" olmak üzere IMF'in uyum programlarıyla borçlu ülkelere dayattığı politikaların sebep olduğu politik huzursuzluklar, Latin Amerika hükümetlerini daha kolay ödeme koşulları elde etmek üzere harekete geçmeye sevk etti (Birdal, 2006: 60). Haziran 1984'te 11 Latin Amerika devletin⁹ dışişleri ve ekonomi bakanları, Kolombiya'nın Cartagena şehrinde toplanarak "Cartagena Group"¹⁰ adı altında, "borç meselelerine ilişkin haberleri paylaşarak müzakere pozisyonlarını koordine etmek üzere" (CIA, 1986: 1) yeni bir forum oluşturmaya karar verdiler (Roos, 2019: 160).

Grup'un bu toplantıdan sonra yayımladığı ilk bildiri, "ılımlı bir ton" daydı ve borç geri ödemeleri için borçlu ülkenin gücü doğrultusunda "uzun süreler", "faiz indirimi" ve "büyümeye ve istihdama dönük IMF programları" talep ediliyordu (CIA, 1986: 2). Söz konusu bildiri, bankacıları oldukça huzursuz etmişti. Huzursuzluğun sebebi, borçlu ülkelerin kolektif şekilde borçlarını ödememeleri ya da en azından faiz ödemelerinde kesintiye gitmeleri ihtimalinin belirmesiydi (CIA, 1986: 1). Öte yandan toplantıda Bolivya'nın bir "borç müzakere komisyonu" kurulması önerisi reddedilmişti. Hatta borç ödemelerinin toplam ihracat gelirlerinin %25'i ile sınırlandırılması teklifi dahi çoğunluk tarafından kabul görmemişti (Roett, 1985: 235).

1984'ün Eylül ayında Arjantin'de yapılan ikinci toplantıda da yine ılımlı bir bildiri kaleme alındı ve borçlu ülkelerin içinde bulundukları durumun vahametine dikkat çekilerek gelişmiş ülkelerin hükümetleri doğrudan görüşmelere davet edildi (CIA, 1986: 2).

1985'in Şubat ayında tarihli üçüncü toplantı, Nisan ayında IMF ve DB ile yapılacak olan görüşmelerden önce ortak bir tutum hazırlamak üzere gerçekleştirildi. Grup'un hedeflerinden biri, Meksika'ya verilen 1984 tarihli uzun süreli borç erteleme anlaşmasının benzerini diğer Grup üyeleri için de elde etmektir. Yine alacaklı hükümetleri ve uluslararası kurumları da müzakerelere dâhil etmek de hedefler arasındaydı (Roett, 1985: 236). Bildiride bölgesel istikrarsızlığa işaret ediliyor, çok taraflı bir diyalog ortamının sağlanmasının aciliyeti üzerinde duruluyordu (CIA, 1986: 2).

Grup'un dördüncü toplantısı, Aralık 1985'te Uruguay'da gerçekleştirildi. Toplantı Baker Planı'nı değerlendirmek ve karşılık vermek üzere kurgulanmıştı. Baker

9 Bu devletler, Arjantin, Bolivya, Brezilya, Şili, Kolombiya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Meksika, Peru, Uruguay ve Venezuela'dır.

10 Çalışmaları ilerleyen kısmında "Grup" olarak anılacaktır.

Planı, 1985'in Ekim ayında Seul'de düzenlenen IMF ve DB toplantısında ABD Hazine Sekreteri James A. Baker tarafından 15 borçlu ülkenin borç krizinin aşılması için getirilen çeşitli önerileri kapsamaktaydı. Plana göre yapısal uyum karşılığında üç yıl içinde söz konusu 15 büyük borçlu devlete DB tarafından 9 milyar dolar; ticari bankalar tarafından ise 20 milyar dolar ek kredi sağlanacaktı (Riding, 1985). Toplantıda planın “olumlu; fakat yetersiz” olduğu yönünde bir ortak değerlendirme yapıldı. Zira plana göre 360 milyar dolarlık toplam dış borcun varlığına rağmen üç yıl içinde vadesi gelecek 100 milyar dolarlık faiz ödemesi öngörülmektedir (Riding, 1985). Ayrıca yüksek faiz oranları karşısında düşen emtia fiyatlarının borç sorununu çözmeye engel teşkil ettiğine dikkat çekildi. Özel ve devlet kredilerine ulaşımın kolaylaştırılması, IMF programı olmaksızın Paris Kulübü ile borç ertelemesi görüşmeleri yapılabilmesi ve IMF programlarının koşullarının kolaylaştırılması gibi talepler ileri sürüldü.

1986'nın Şubat ayındaki beşinci toplantı, IMF ve DB Komitelerinin borç anlaşmalarını yeniden düzenlemeyi kabul etmelerinin ardından yapıldı. Yeniden düzenleme esas olarak faiz indirimlerini öngörmektedir (CIA, 1986: 2). Bu, aynı zamanda bir sonraki başlık altında incelenecek olan 1986 tarihli CIA Raporundan önce yapılan son toplantıdır.

Grup bir süre daha toplanmaya devam ettiyse de bir “borçlular karteli” oluşturmak için yapılan görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Borçluların ortak hareket ettiğinin ilk işaretleri ile uluslararası bankalar ve finans kuruluşları (IMF, DB vb.) derhal devreye girerek ülke bazında bireysel müzakereler kapsamında çeşitli tavizlerle, olası kolektif ve radikal eylemlerin önüne geçmişlerdir (Roos, 2019; Kozanoğlu, 2001). Bu müzakereler neticesinde, bazı ülkeler faiz oranlarının düşürülmesi, yeni kredilerin temin edilmesi ve borç ertelemeleri gibi çeşitli kazanımlar elde etmişler; ancak alacaklılar asla Grup ile doğrudan görüşmelere katılmamışlar ve devletlerle birebir görüşme ilkesini hiçbir zaman çiğnememişlerdir. Öte yandan belirtilmelidir ki anılan kazanımlar genellikle kısa vadeli olup, borçlu ülkelerin neredeyse tümü nihai olarak ağır IMF programlarına boyun eğmek durumunda kalmışlardır (Birdal, 2006: 60).

CIA Raporu: Borçlular Karteline Amerikan Yaklaşımı

Buraya kadar 1982 krizine geline süreçte yaşanan gelişmeler ve Latin Amerika ülkelerinin 1980'lerde tâbi olduğu iktisadi koşullar betimlendi. Yine Latin Amerikalı borçlu ülkelerin 1983'te başlayan bir borçlular karteli oluşturma girişimi ile 1984'le birlikte Grup'un kurulması ve toplantı gündemleri ele alındı. Bu başlık altında ise 1986 yılının Aralık ayında hazırlanan ve Nisan 2002'de gizliliği kaldırılarak, CIA'nın internet sitesinde erişime açılan “The Cartagena Group: Politicizing the

Debt in Latin America” başlıklı CIA Raporunda¹¹ yer alan tespitler incelenecektir. Bu kapsamda önce raporda yer alan geçmiş sürece ilişkin tespitler, ardından da geleceğe ilişkin beklentiler ve öngörüler ele alınacaktır.

Sürece İlişkin Tespitler

Rapora göre borç krizinin ABD’yi ilgilendiren ekonomik sebeplerinin başında Latin Amerika’nın mevcut borçlarının %40’ının Amerikan bankalarına olması gelmektedir (CIA, 1986: 8). Öte yandan açıkça anlaşılmaktadır ki ABD’nin gelişmelerle ilgili en büyük korkusu tahmin edileceği üzere, borçların ödenmemesine yönelik toplu bir eylem kararı alınmasıdır.

Öncelikle belirtilmelidir ki raporda alacaklılar ve borçluların zayıf ve güçlü yanları, ellerinde bulundurdıkları kozlar ve sahip oldukları zaafı, benimsenen stratejiler, başarılar ve başarısızlıklar bütünlüklü bir şekilde analiz edilmiştir.

Rapora göre borçluların bir kartel oluşturma girişimlerinin olumsuz sonuçlanması ve kolektif eylemin hayata geçmemesinin sebeplerinden birisi, ekonomik ortamın iyileşmeye başlamasıydı. Zira pozitif ekonomik gelişmeler borç yönetimini kolaylaştırmıştı. Öyle ki 1984’te dünyada faiz oranları yaklaşık 5 puan düştü. Bu, Latin Amerika bölgesinin borç ödemelerinde yıllık 12,5 milyar dolarlık bir azalmaya neden oldu. ABD’nin büyüme oranlarındaki ciddi yükselme ile Latin Amerika ihracatında büyük bir artış kaydedildi. Borç krizinin ortaya çıktığı 1982 yılından sonra bir yıl içinde bölgenin ihracatında %7,3 oranında artış meydana geldi. Bölgenin ihracatının çok büyük bölümü ABD’ye yapılmaktaydı. Bu gelişmeler uzlaşmacı bir ortamın oluşmasının temelini oluşturdu (CIA, 1986: 3).

Grup içinde, her devletin kendi çeşitli ihtiyaçları ve ilgisine odaklanmaları nedeniyle ortaya çıkan bölünmeler de borçluların radikalleşmesini engelledi. Alacaklılar “sorumlu” ve “akılcı” bir yaklaşım sergilediler. Borç meselesi, “medyanın yakın ilgisi” ve “felaket senaryolarını dramatize etmesi” gibi nedenlerle “politize” oldu. Fakat aynı nedenlerle tarafların, pazarlığı katı bir üslupla yönetmesi de engellenmiş oldu. Tarafları daha uzlaşmacı bir yaklaşıma sevk etti (CIA, 1986: 2).

Raporda 1986 yılında petrol fiyatlarındaki çakılma da Grup üyesi devletlerin bölgesel borç krizini tek elden çözmenin yollarını aramalarını engelleyen bir gelişme olarak değerlendirilmiştir (CIA, 1986: 5). Zira petrol ihracatçısı olan ülkeler ile petrol ithal etmek zorunda olan ülkeler bu gelişmeden birbirleriyle tam bir zıtlık içerisinde etkilenmişlerdir. Örneğin beklenene göre petrol ithalatçısı olan Bolivya, Brezilya, Şili, Dominik Cumhuriyeti ve Uruguay’da enflasyonun düşmesine ve büyüme oranlarının artmasına neden olmuştur. Bu nedenle bu ülkeler Grup içinde alacaklılarla iş birliği yapmaya daha yatkın bir pozisyon almışlardır. Petrol ihracatında oldukça sınırlı payları olan kendine yeterli ülkeler, Arjantin, Kolombiya ve Peru ise fiyat düşüşünden çok düşük ölçüde etkilenmişlerdir. Öte yandan Ekvador,

11 Çalışmanın ilerleyen kısmında “Rapor” olarak anılacaktır

Meksika ve Venezuela ise büyük petrol ihracatçıları olarak söz konusu fiyat düşüşlerinden ciddi anlamda olumsuz etkilenmişlerdir. Ayrıca bu ülkeler petrol fiyatlarının düşüşünün etkileri bakımından ortaklaşırken, söz konusu dezavantajlı konum nedeniyle alacaklılarla ilişkilerindeki izledikleri strateji bakımından ise ortaklaşmamışlardır. Örneğin Ekvador piyasa odaklı reformlara yönelerek alacaklılarla iyi ilişkiler geliştirmenin yollarını ararken; Meksika ve Venezuela başlarda koordineli bir müzakere stratejisi izleme iradesi ortaya koysalar da daha sonra çelişen finansal zorunluluklar bu iki ülke arasında bir yarılmanın meydana gelmesine neden olmuştur. Venezuela uluslararası rezerv konumundan cesaret alarak borç geri ödemeleri konusunda bireysel bir strateji izlemiş; ancak başarılı olamamıştır. Meksika ise içinde bulunduğu büyük finansal darboğaz nedeniyle alacaklılarla anlaşmaya yönelse de görüşmeler 1984 ve 1985'tekilerin aksine oldukça çekişmeli geçmiştir. CIA Raporundaki tespitlere göre (1986: 5) Meksika, Aralık 1985'ten itibaren gerek tek başına yaptığı görüşmelerde gerekse Grup içinde katı bir tutum izlemeye yönelmiştir.

Raporda yer alan tespitlere göre (1986: 3) alacaklılar, uzlaşmacı ve ılımlı tavrın daima kazanacağını; ancak mücadelecı ve uzlaşmaz tavrın ise kaybedeceğine ilişkin her zaman net sinyaller vermiştir. Böylelikle Latin Amerika devletleri de uyum programlarını takip edenlerin elde ettiği olumlu ödeme koşullarını görmüşlerdir. Söz gelimi Meksika, daha 1984'ün sonunda uyum programını kabul ederek uzun dönemli bir borç erteleme ve faiz oranlarında ciddi bir indirimi elde etmiştir. Bu, aynı zamanda Grup toplantılarında Meksika'nın daima ılımlı tarafı teşkil etmesini de beraberinde getirmiştir. Keza Ekvador'un serbest piyasacı Başkanı Cordero'nun 1985'te elde ettiği uzun vadeli borç erteleme de bu ülkenin delegelerinin Grup toplantılarında kolektif eylem karşısında yapısal uyumu desteklemesine neden olmuştur (CIA, 1986: 3).¹²

CIA (1986: 3), Brezilya ve Peru'nun Grup üyeleri içinde belirli bir direniş alanı yaratma iradesini ortaya koyan ülkelere örnek teşkil ettiğini belirtmektedir. Grup her ne kadar bir borçlular karteli yaratamamış ve kolektif şekilde "borç ödeme" gibi bir eylem gerçekleştirememiş olsa da Grup üyesi devletler söz konusu örtülü tehdit vasıtasıyla ciddi bir pazarlık gücü elde ederek kendilerine hareket alanı sağlamışlardır. Özellikle düşen petrol fiyatlarından, petrol ithalatçısı olması nedeniyle büyük kazanç sağlayan Brezilya, bu sayede kaydettiği %7'lik büyüme ve 11,5 milyar dolarlık ticaret fazlası vermesi ile 1986 yılında yeni bir krediye ihtiyaç duymamıştır. Ancak yine aynı nedenlerle Grup içinde de radikal hareketten yana bir tutum izlemek zorunda kalmamıştır. (CIA, 1986: 3-5). Öte yandan Peru ve

12 Bu durum dış borçların geri ödenmesine ilişkin genel bir teorik çerçeve oluşturma girişimi içinde olan Jerome Roos'un (2019: 11), "Borçlu ülkelerin uyumunu sağlayan zorlayıcı mekanizmalar" arasında zikrettiği "Ortodoks yerli elitlerin rolü"ne ilişkin tespitine örnek olarak gösterilebilir. Buna göre anılan aktörler -alt sınıfların iktisadi çıkarlarını bölüşüm ilişkileri üzerinden korumayı hedefleyen heterodoks emsallerine göre- daha avantajlı koşullarda krediye erişim kapasitelerini haiz olmaları nedeniyle mali disiplinin borçlu ülkenin devlet aygıtında içselleştirilmesine hizmet ederek köprü işlevi görürler.

Venezuela'nın, uzlaşmaz tutumları nedeniyle yüksek faiz oranları, kısa vadeli geri ödeme dönemleri, akreditif mektuplarının reddedilmesi gibi yaptırımlarla karşı karşıya kaldıkları ifade edilmektedir (CIA, 1986: 3).

Raporda Grup'un kolektif şekilde borçları ödememe şeklindeki bir irade ortaya koymasına ilişkin örtülü tehdidin sonuç itibarıyla daha düşük faiz oranları, büyüme odaklı IMF programları, birden fazla yıl için borç ertelemeleri gibi daha iyi ödeme koşullarını elde etmesine vesile olduğu tespit edilmiştir (CIA, 1986: 1-2). Buradan anlaşılan, Grup'un asıl gücünün kolektif olarak borçları ödememe iradesi ortaya koyabilme potansiyelidir. Alacaklılar açısından en büyük tehdit budur.

Özetle CIA, ilk toplantıdan itibaren Grup'un büyük ölçüde alacaklıların korkularını dağıtacak nitelikler arz ettiğini düşünmektedir. Zira Grup içerisinde büyük ülkelerin ciddi bir hâkimiyetinin söz konusu olduğu; bu ülkelerin ise ılımlı bir yaklaşım sergiledikleri gözlemlenmiştir. İlerleyen süreçte dünya ekonomisindeki görece düzleşme ile birlikte bankaların çeşitli tavizlerle borç yükünü azaltmaları, birlikte hareket etme eğilimini zayıflatmıştır. Öte yandan 1986 yılı itibarıyla ekonomik gerilemenin yeniden gündeme gelmesinin kartel fikrini de tekrar tedavüle soktuğu belirtilmektedir. Sonuç olarak kartelin tüm zayıflıklarına rağmen uluslararası ekonomiyi istikrarsızlaştırma potansiyeli üzerinde ısrarla durulduğu (CIA, 1986: 1) belirtilmelidir.

Beklentiler ve Öngörüler

Raporun gelecekle ilgili beklentilerinin genel anlamda ABD açısından olumlu olduğu; buna karşın itidalli ve temkinli bir yaklaşımdan da taviz verilmediği belirtilebilir. Öncelikle olumlu öngörülerden başlamak gerekirse CIA, Raporun yazıldığı Aralık 1986 tarihinden sonra ekonomik performansların çeşitleneceği; bunun ise tek bir teknik çözümün imkânını ortadan kaldıracağını öngörmektedir (CIA, 1986: iii). Buna göre Grup üyesi hükümetlerin tümü çatışma ihtimalini son silah olarak muhafaza etmeyi düşünseler de gerek finansal durumların çeşitliliği gerekse de bağımsızlık düzeylerindeki farklılıklar muhtemelen bireysel müzakerelerin devam etmesine neden olacaktır.

Örneğin Brezilya ve Kolombiya'nın diğer Grup üyelerinin aksine yakaladıkları yüksek büyüme oranlarını uzun süre sürdürmeleri beklenmektedir. CIA'e göre (1986: 10) Meksika ve Venezuela büyük petrol ihracatçıları olarak ancak oldukça "sınırlı ve mütevazı iyileştirmeler" elde edebileceklerdir. Diğer Grup üyeleri ise kendi ekonomik öncelikleri konusunda endişeli kalacaklardır.

Zaten Brezilya diğer tüm Latin Amerika ülkelerinden daha güçlü bir ekonomiye sahip olmasının güveniyle alacaklılarla görüşmelerinde tümüyle ulusal çıkarlarını gözeterek pragmatik bir tutum izlemektedir. Bunun karşılığında alacaklılar da Brezilya'nın büyüme odaklı programlara olan talebini karşılamaktadırlar. Brezilya'nın bir diğer ayrıksı ve ilginç özelliği de aynı zamanda çok sayıda Latin Amerika ve Afrika ülkesinin alacaklısı konumunda olmasıdır. Bu durum

Brezilya'yı olası bir borçlular kartelinin ülke üzerindeki muhtemel olumsuz etkilerini göz önünde bulundurmaya sevk etmiştir (CIA, 1986: 11).

Öte yandan diğer Grup üyesi ülkelerden farklı olarak Meksika'nın ise ABD ile olan benzersiz ilişkilerini korumak isteyeceği öngörülmektedir. Zira Meksika hükümetinin ABD ile olan ilişkilerin bozulması durumunda Grup üyesi borçlu ülkeleri sorumlu tutacağı; bunun da Meksika'yı elinde tuttuğu bu imkânı kaybetmemek için radikal yönelimlerden uzak tutacağı beklenmektedir. Bununla birlikte Meksika'nın elde etmiş olduğu Amerikan yardımları ve büyüme odaklı IMF anlaşmalarının, diğer Grup üyelerine alacaklıların esnek ve finansal yardım sağlama konusunda olumlu bir tavır izleyecekleri konusunda umut olmaya devam edeceği de belirtilmektedir (CIA, 1986: 11).

Raporda ilerleyen yıllarda, Latin Amerika borç ödemelerinin yönetilebilir bir ekonomik ortam bulacağı beklentisi ifade edilmektedir. Zira FED'in tasarruf bankalarına açtığı kredilere uyguladığı iskonto oranını düşürmesi ile enflasyonun ve faiz oranlarının düşmeye devam edeceği beklenilmektedir. Keza Batı Avrupa ve Japonya'nın büyüme oranlarının yüksek seviyede kalacağı öngörülmektedir. Bu da özellikle Latin Amerika'nın petrol ihracatçısı ülkeleri için olumlu bir gelişmedir (CIA, 1986: 10).

CIA (1986: 10) nesnel gelişmelerle ilgili anılan beklentilerinin yanı sıra alacaklı devletler ve bankalarla ilgili de bunların, müzakerelerin bireysel olarak sürdürülmesi ve iyi zamanlanmış tekil tavizlerle Grup içindeki çeşitliliği ve çatışmaları yeniden üretecek şekilde bir strateji izlemeye devam ederek Grup'un birleşik bir cephe inşa etmesini engelleyeceğini öngörmektedir. Alacaklılar açısından olmazsa olmaz taktiklerden birinin Brezilya ve Meksika'nın toplu müzakere yoluna gidilmesi durumunda sahip oldukları "üstün pazarlık gücü"nü yitireceklerine ve "ayrıcılık statü"lerini kaybedeceklerine inandırmak olduğu belirtilmiştir. Zira bu ülkelerden birinin dahi Grup içinde toplu müzakerelere yanaşmayan bir pozisyon alması daha başından geriye kalan ülkelerin tam katılımıyla bir ortak borç stratejisi izlemenin olanaklarını ortadan kaldıracaktır (CIA, 1986: 11).

Raporda tüm bu gelişmeler ışığında, Grup'un asıl işlevinin tek tek üyeler için uluslararası bankalar ve alacaklı kurumlar ile müzakere stratejilerinin tartışıldığı ve paylaşıldığı bir "forum" olarak kalacağı beklentisi ifade edilmektedir. Öte yandan periyodik olarak yayımlanan bildiriler ile alacaklılar üzerinde taviz koparmaya dönük bir baskı oluşturma denemeleri de devam edecektir. Söz konusu bildiriler aynı zamanda Grup'a üye ülkeler için bireysel müzakerelerde bir kılavuz niteliği arz etmeye devam edecektir. Grup nihai olarak, borçlu ülkelerin kolektif hareket etme tehditlerini canlı tutmaya yarayan bir kurum olarak varlığını bir süre daha sürdürecektir ve borçlu ülkeler için fayda sağlamaya devam edecektir (CIA, 1986: 10). Öte yandan Grup içinde güçlü bir liderliğin olmaması ve alacaklıların intikam alma ihtimali üzerinden duyulan korkunun Grup'un güçlenmesini ve radikalleşmesini önlemeye devam edeceği beklenmektedir.

CIA'in gördüğü tehlikelere ilişkin uyarı niteliğindeki saptamaları ise uzlaşma ruhunun yaygınlaşmasına rağmen radikal bir toplu eylem ihtimalinin tümüyle ortadan kalkmamış olduğu tespitine dayanmaktadır. Buna göre Latin Amerika hükümetleri bir isyan çıkarma eğilimi sergilememektedirler; ancak toplu eylemin son çare de olsa başvurulabilecek bir silah olduğunu göz önünde bulundurmaktadırlar. Çeşitli gelişmeler beklenmedik düzeyde hızlı bir şekilde borçlu-alacaklı ilişkilerini provoke edebilir (CIA, 1986: 6). Rapora göre hükümetler, “daha radikal bir pozisyona” geçmek için üç temel alandaki gelişmeleri dikkatle izlemektedirler. Bunlar “ihracat gelirleri”, “finansal trendler” ve “politik destek”tir. İhracat gelirleri Latin Amerika'nın borçlu ülkeleri için en önemli faktörlerden biri konumundadır. Bu nedenle gelişmiş ülkelerin uyguladıkları gümrük vergilerinin düşürülmesi talebi devamlı olarak dile getirilmektedir. Finansal konjonktürde faiz oranlarının düzeyi, alacaklıların yeni kredi olanaklarını genişletme eğiliminde olup olmamaları ve kemer sıkma politikaları ile büyüme odaklı çözümler arasındaki dengenin hangi taraf lehine ağırlık kazandığı gibi hususlar da borç sorunu açısından bir hayli önem arz etmektedir. Hükümetlerin parlamentoda ve seçmen kitlesi içinde politik desteği kaybetme korkusu da hükümetleri radikal önlemleri hayata geçirmeye sevk edebilecek tehlikeler olarak görülmektedir (CIA, 1986: 6). Latin Amerika hükümetlerinin geleceğe dair en büyük çekincelerinin gelişmiş ülkelerde resesyon ihtimali ve korumacı önlemlerde olası artış ile Latin emtialarının fiyatlarında ortaya çıkabilecek ciddi düşüşler olduğu ifade edilmektedir (CIA, 1986: 7).

Raporda ihracattaki gerilemenin radikal aksiyon ihtimali açısından en büyük tehdit olduğu kanaati ifade edilmektedir. Bu kanaate ulaşılmasının sebebi olarak 1986'nın başında yaşanan petrol fiyatlarındaki ani ve sert düşüşten en ciddi şekilde etkilenen ülkeler olan Venezuela ve Meksika'nın önceki uysal ve uzlaşmacı tavırlarını terk etmeleri ve Grup'u borç ödemelerini sınırlandırmayı tartışmak üzere toplantıya çağırması gibi gelişmeler gösterilmektedir. Söz konusu toplantıda ilk kez alacaklılar, Grup üyelerinin mevcut anlaşmalarının değişen ekonomik koşullar nedeniyle gözden geçirilmesi konusunda sert şekilde uyarılmışlardır (CIA, 1986: 6).

Raporun “Fırsatlar ve Gizli Tuzaklar” başlıklı sonuç bölümünde taktiksel olarak, borçluların bir gizli anlaşma yoluna gitmelerini engellemek adına, alacaklıların Grup üyesi hükümetlerle bireysel diyalog için kapılarını açık tutmalarının gerekliliği üzerinde durulmuştur (CIA, 1986: 11). Yine bu bağlamda Grup ile doğrudan bir kurumsal görüşmeye ilişkin en ufak bir imânın dahi Grup'un “meşru bir bölgesel kurum” olduğunun kabulü ile bir borçlular karteli oluşturma düşüncesinin normalleşmesi anlamına gelebileceği uyarısı yapılmıştır.

Rapordaki bir başka uyarı, alacaklı kurumların Latin Amerika'nın mevcut borç yükünü taşıyamayacak duruma gelmiş olduğunu görmezden gelmeleri durumunda bunun radikal bir karşıt hareketin Grup içerisinde kurumsallaşmasına sebep olabileceğine ilişkindir. Böyle bir durum ise Amerikan bankalarının finansal istikrarı

açısından çok tehlikeli sonuçlara yol açabilecektir. Her ne kadar raporun yazıldığı 1986 yılına kadar süregelen kapsamlı borç ertelemeleri nedeniyle alacaklı kurumlar hali hazırda büyük zarara uğramışlarsa da muhtemel ekonomik tehlikeler çok daha büyük sorunlara yol açabilecek seviyededir (CIA, 1986: iv).

Rapor, alacaklıların Grup üyesi ülkelerin ekonomik gelişimleri ve politik istikrarı konusunda hassas kalmaları gerektiği uyarısı ile sonlanmaktadır. Zira aksi takdirde birleşik bir mücadele hattının inşası fikri kendisine yeniden yaşam bulabilecektir (CIA, 1986: 11).

Sonuç Yerine: "Cartagena Group"un Bugüne Mirası

Sonuç itibarıyla CIA'in korktuğu başına gelmedi. Olumlu beklentiler kendisini pratikte doğruladı. Grup'un başarılı olabilmesi ve gerçek anlamda bir borçlular karteli oluşturarak kolektif eyleme geçebilmesi için en önemli öznel koşul, büyük borçluların (Brezilya, Meksika ve Arjantin) kararlı ve sert tutumlarıydı. Zira bu ülkeler tek başlarına dahi bölgesel ve uluslararası istikrarı bozabilecek potansiyele sahiplerdi. Diğer küçük borçlular ise bu üç büyük ülkeden bir veya birkaçının liderliği olmaksızın kolektif ve radikal bir eylem olanağından yoksunlardı (Birdal, 2006: 60). Bu tespit, yukarıda değinildiği üzere CIA Raporunda da kendisine yer bulmuştur. 1983 yılında Latin Amerika'nın görece küçük ülkeleri tarafından başlatılan bir kartel oluşturma girişimi, başlarda hiçbir büyük Latin Amerika devletinin desteğini alamamıştı. Ardından 1984'te Arjantin'in daha mücadeleci bir pozisyona geçmesiyle kartel umudu belirmeye başladı. Grup'un Cartagena'daki ilk toplantısına tüm borçlu ülkelerin katılımı sağlansa da borçların toplu olarak ödenmemesi gibi bir gündem hiçbir zaman söz konusu olmadı. Ancak ılımlı bir borç erteleme fikri üzerinde konsensüs oluştu (Birdal, 2006: 60). İlerleyen süreçte büyük borçlular militan bir pozisyon almaktan daima imtina ettiler. Özellikle Meksika'nın uzlaşmacı tutumu bir kartel oluşumu ihtimalini tümüyle ortadan kaldırmaktaydı. Ne zaman büyük bir ülke kolektif eyleme doğru kışkırtıcı bir tavır takınsa, alacaklıların devreye girmesi ve verilen küçük tavizler ile kolektif eylem ihtimali yeniden rafa kalkıyordu (Kahler, 1985: 377). Muhtemelen alacaklı kurumların en büyük başarısı bu oyunu en iyi şekilde oynamalarıydı.

Öyle anlaşılmaktadır ki borçlu ülkelerin hükümetleri, içlerinden birilerinin her an yapabileceği gizli anlaşmalardan oldukça çekinmekteydiler. Tıpkı bir sendikal örgütlenmede olduğu gibi mücadelenin radikalleşmesiyle birliğin bir şekilde dağılması olgularının üst üste binmesi tehlikesi, tüm hükümetlerin toplu halde hareket etme noktasında çekincelerini güçlendirmiştir.

Öte yandan belirtmek gerekir ki borçlu devletlerin radikal bir eyleme tevessül etmelerinin önündeki en büyük engel doğrudan doğruya kapitalist devlet iktidarının doğasıyla ilintilidir. Emperyalizm çağında tekelci burjuvazinin devlet iktidarı içindeki temsiliyetinin aşırı güçlenmesi, bağımlı ülkelerde bu fraksiyonun esasen

emperyalist ülkelerin egemen sınıflarının bir uzantısına dönüşmüş olması ve aralarında çok büyük ölçüde bir çıkar birliğinin bulunması, borçlu devletlerin mali sermayeyle ilişkisini belirlemektedir. 1970'lerden bu yana hızla artan finansallaşma ile bu ilişki daha da derinleşmiştir. Anılan nedenlerle borçlu ülkelerin tek taraflı temerrüt ilanı, borcun reddi veya bir kartel oluşturma gibi radikal girişimlere yönelmesi ancak aşağıdan gelecek çok güçlü bir basınç ile belli ölçüde söz konusu olabilecektir. Bu basıncın yokluğu 1980'lerde Latin Amerika hükümetlerinin kreditörler karteli ile uyumlu ve işbirlikçi bir ilişki sürdürmelerini sağlamıştır (Roos, 2019: 167). Öyle ki dönemin popülist (halkçı) hükümetleri bile kreditörler karteliyle olan müzakerelerde nihai olarak geri adım atmak ve uyumlu bir çizgiye yönelmek durumunda kalmışlardır.¹³ Zira Latin Amerika'nın Brezilya'yla birlikte en büyük üç borçlu ülkesinden ikisi, Meksika ve Arjantin'de, borç krizinin en azından belirli bir döneminde hükümette popülist partiler / liderler yer almıştır.¹⁴

Borçlu devletlerin mücadeleci bir pozisyona geçmelerini çok büyük ölçüde zorlaştıran bir diğer önemli engel ise II. Dünya Savaşı sonrası dönemde uluslararası finans kapitalin "yapısal gücü"nün belirgin şekilde artmış olmasıdır (Roos, 2019). Savaş öncesinde yaşanan borç krizlerinde oldukça yaygın olan borç retlerinin ve ödemelerin tek taraflı olarak askıya alınmasının¹⁵ savaş sonrasında neredeyse hiç gündeme gelmemesinin ve adeta bir tabuya dönüşmesinin temel nedeni de budur. Kreditörler neredeyse kusursuz işleyen bir "kartel" tesis etmişlerdir. Bunu mümkün kılan önemli faktörlerden biri, örneğin 1920'ler ve 1930'larda devlet tahvillerini ellerinde bulunduran çok sayıda küçük yatırımcı varken 1970'lerden itibaren bu tahvilleri elinde bulunduran yatırımcıların ciddi şekilde yoğunlaşmış ve merkezileşmiş olmasıdır. Bu durum, alacaklıların koordine halde ve birlikte hareket edebilmeleri bakımından ciddi bir etki yaratmaktadır (Roos, 2019: 12-13; 127-128). Anılan kompozisyon ise büyük ölçüde sendikasyon kredilerinin yaygınlaşması ve genelleşmesi ile oluşmuştur. Zira 1970'li yılların sonlarına gelindiğinde, artık kreditörler genellikle özel bankalardı ve bunlar sendikasyon kredileri için oluşturulan konsorsiyumlar¹⁶ içinde örgütlenmekteydiler.

13 Belirtilmelidir ki popülist siyasal partiler alt sınıfların çıkarlarını belirli ölçüde hegemonya projesi içinde temsil etmekle birlikte, esas olarak kapitalist üretim ilişkileriyle ve dolayısıyla sermayenin egemenliğiyle doğrudan bir çatışma içine girmekten kaçındıklarından yukarıda ifade edilen kapitalist devlet iktidarına ilişkin yapısal sınırlara -aynı ölçüde olmasa da- tâbidirler.

14 Borç krizi patlak verdiğinde Meksika Devlet Başkanı José López Portillo idi. 1982'ye kadar görevde kalan Portillo, Partido Revolucionario Institucional'ın (Kurumsal Devrimci Parti / PRI) adayı olarak başkanlığa seçilmişti ve parti içindeki popülist sol kanadın bir temsilcisiydi. Arjantin'de ise Aralık 1983'te 70 yıldan fazla süren askeri cuntanın ardından ilk demokratik seçimlerle Devlet Başkanlığı'na popülist Unión Cívica Radical'ın (Radikal Sivil Birlik / UCR) lideri Raúl Alfonsín seçilmişti. Alfonsín de 1989'a kadar görevde kalmış, borç krizi süresince Arjantin'in büyük borçlular arasında en radikal eylemlere girişmesinde öncülük etmiştir. Bu eylemler arasında 6 aylık faiz ödemelerinin askıya alınmasına ilişkin tek taraflı bir moratoryum da vardı. Ancak ironik şekilde Alfonsín'in borç müzakerelerindeki radikal tutumu bir borçlular kartelinin oluşumuna yol açmaktan ve alacaklıları birbirine düşürmekten ziyade Arjanti 'in temerrüde düşmesinden kaçınmak için alacaklıların ve borçluların daha çok birleşmelerini beraberinde getirdi. Söz konusu siyasal gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Roos (2019: 158-170).

15 II. Dünya Savaşı öncesinde devlet borçlarının reddedilmesi in tarihine ilişkin detaylı bir analiz için bkz. Toussaint (2022).

16 Bu konsorsiyumlarda Avrupa ve Japon bankaları da yer almaktaydı ancak politik ve iktisadi etkileri ve güçleri bakımı

Uluslararası finans kapitalin yapısal gücünü artıran bir diğer önemli faktör de -yukarıda da değinilen- IMF'in 1980 sonrasında edinmiş olduğu yeni işlevle ilişkilidir. IMF bu dönemle birlikte yalnızca nihai ve son kreditor olmakla kalmamış, her kreditor konsorsiyumunun ve danışma grubunun kuruluşuna katılarak ilgili ülkenin kredi verilebilir olup olmadığının denetimini de üstlenmiştir (Başkaya, 2015a: 59). Fon aynı zamanda borçlu ülkeleri -genellikle kemer sıkma önlemleri, sıkı para ve maliye politikasından müteşekkil- "yapısal uyum programları"na zorlayarak borcun geri ödenmesini teminat altına alacak mali disiplin mekanizmalarını genelleştirmiştir. Anılan işlev uluslararası kreditorler kartelinin koordinatörlüğü olarak ifade edilebilir (Roos, 2019: 137-145).

Para sermayenin yapısal gücünde muazzam artış, II. Dünya Savaşı sonrasında emperyalizmin aldığı aktüel biçimin hem bir sonucuna hem de bu biçimin yenisinden üretimini mümkün kılan yapısal bir duruma denk düşmektedir. Bu dönemde Amerikan hegemonyası altında Batılı emperyalist blok, kendi arasındaki rekabeti ve çatışmaları -mutlak anlamda olmasa da- dizginleyecek, ilişkileri istikrara kavuşturacak bir uluslararası ticari ve finansal sistem ile bunu koruyacak bir uluslararası güvenlik yapısı inşa ederek maliyetlerini üstlenmiştir. Bu nedenle 1980'li yıllarda emperyalist ülkelerin kendi içindeki çelişkilerin görece sürtünmesiz bir şekilde yönetilebildiği bir konjonktürün mevcut olduğu ileri sürülebilir. Bu durum, borç retlerinin ve tek taraflı moratoryum deklarasyonlarının yaygın olduğu ilk "küresel ara rejim"den (Akçay, 2019) esaslı bir farklılığa işaret etmektedir. Bu dönem, kaba- ca iki dünya savaşı arasında ABD'nin dünya çapında yükselişinin yaşandığı; buna mukabil önceki dönemin hegemon gücü olan Britanya'nın hâkim pozisyonunu kaybettiği; ancak ABD'nin de hegemon güç olmanın gerekliliklerini yerine getirmekte aciz kaldığı bir tarihsel evreye denk düşmektedir. Borçlu ülkeler emperyalistler arası çelişkilerin keskinleştiği anılan dönemde, bu çelişkilerden yararlanarak kendilerine manevra alanı yaratabilmişlerdir.¹⁷

Bu bağlamda değinilmesi gereken son husus, bölgesel rekabetin de birliğin kurulmasının ve kolektif eylemin önündeki büyük engellerden birini teşkil etmiş olmasıdır. Ekonomik koşulların dönüşümü her ülkeyi ya da ülke grubunu farklı şekillerde ve düzeyde etkilemiştir. Dolayısıyla konjonktürel dalgalanmaların hükümetlerin stratejileri ve tutumlarını oldukça radikal şekilde değiştirmelerine neden olduğu söylenebilir.

dan birkaç Amerikan bankasının tahakkümü söz konusuydu (Roos, 2019: 125-135).

17 Aslında Ümit Akçay (2019), Savaş sonrası yeni bir küresel ara rejimin ABD ekonomisinin görece ağırlığının gerilemeye başladığı 1970'lerdeki küresel krize kadar götürülebileceğini ifade etmektedir. Uluslararası ticarette yaşanan daralma, Bretton Woods sisteminin çöküşü, ABD'nin ilk defa dış ticaret açığı vermesi gibi gelişmelerle birlikte bu dönemde uluslararası para ve finans sisteminin istikrarsızlıklarının artması olgusuna dayanan bu tespit, kavramsal bir tutarlılığı ifade etmektedir. Öte yandan başta Bretton Woods sisteminin çökmesinin hemen ardından Avrupalı devletlerin bir araya gelerek doları, dalgalanan rejimde altını ikâme edecek bir rezerv olarak tanımları (Özdemir, 2014: 66), bir başka deyişle ABD'ye kendi rezervinde mukabil altın tutma yükümlülüğü olmaksızın para basma hakkı (senyora) vermeleri (Dunn, 2009: 150) olmak üzere bir dizi gelişme 1970'ler ve 1980'ler ile ilk küresel ara rejim arasında bir benzerlik kurmanın zor olduğunu göstermektedir.

İçinden geçmekte olduğumuz dönem ile 1980'li yılların küresel iktisadi görünümü arasında belirgin benzerlikler mevcut gibi gözükmektedir. Pandeminin dünya ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileri Ukrayna Savaşı ile birlikte keskinleşmiştir. Enerji, gıda ve hammadde fiyatlarında ciddi bir artış yaşanmaktadır. Tedarik zincirlerindeki kırılmalar ve istikrarsız ortam küresel ölçekli bir durgunluk ile yüksek enflasyonun aynı anda yaşanmasına, 1970'lerdeki gibi stagflasyonist bir ortama neden olmaktadır.

ABD'de 1980'lerin başından beri görülmedik düzeylere yükselen enflasyona FED'in tepkisi, yine 1980'lerden bu yana eşine rastlanmamış faiz artışları olmuştur. Faiz artışları bir yandan uluslararası sermayenin emperyalist ülkelerden bağımlı ülkelere doğru hareketine neden olurken diğer yandan bağımlı ülkelerin borçlanma maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Bu süreç aynı zamanda bağımlı ülkelerin para birimlerinin dolar karşısında değer kaybetmesine ve ithalat maliyetlerinin artışına neden olmaktadır. Dolayısıyla bağımlı ülkelerde bir ödemeler dengesi ve borç krizi tehdidinin söz konusu olduğu ileri sürülebilir. Nitekim 2022 yılının Mayıs ayında Sri Lanka tarihinde ilk kez temerrüde düşmüştür. Pakistan için de bir temerrüt riskinin oldukça yüksek olduğuna ilişkin değerlendirmeler söz konusudur (Yıldızoğlu, 2022).

Önümüzdeki dönemde ortaya çıkabilecek olası bir borç krizinde borçlu ülkelerin bir bölümünün borç reddi, tek taraflı moratoryum ilanı ve bir borçlular karteli oluşturma gibi radikal girişimlerde bulunmaları halinde tıpkı 1980'lerde olduğu gibi ihraç ürünlerinin boykotu, ithalat ambargoları, kredi ve kaynak akımlarının durdurulması, yurtdışındaki varlıklara el konulması gibi çeşitli cezalandırma yöntemleriyle karşı karşıya kalma riski altında olacaklarını tahmin etmek güç değildir. Ancak bu türden cezalandırmalara karşı koyabilmenin yegâne yolunun da bir çeşit birleşmeden geçtiği açıktır.

Öte yandan 1980'ler ile günümüzün temel farkı, emperyalistler arası çelişkilerin keskinleşme eğilimi taşıyor olmasıdır. İkinci bir küresel ara rejim belirginleşmeye başlamıştır. ABD hegemonyası gerilerken, başta Çin olmak üzere rakip kuvvetler henüz eski hegemonun yerine geçebilecek bir konuma erişmemiştir (Akçay, 2019). 2008 krizinin ardından sarsılan uluslararası finansal sistemdeki istikrar, pandemi sonrasında daha da bozulmuştur. Bu, borçlu ülkeler açısından anılan çelişkilerden yararlanarak kendilerine manevra alanı yaratabilmelerine olanak sağlayabilir.

Söz konusu imkânları somutlaştıracak önemli bir gelişme Çin'in son 20 yılda küresel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYİH) %5'inden daha büyük miktarda ödenmemiş alacağı olduğu tahmin edilen büyük bir küresel aktör haline gelmiş olmasıdır. Bu oran Çin'i; IMF, DB ve OECD gibi kuruluşları geride bırakarak dünyanın en büyük resmi kreditörü yapmaktadır (Horn vd., 2020). Çin'in olası büyük bir borç krizinde borçlu ülkeleri kurtarmak için Batılı finans kapitalin alacaklılar karteline rakip bir kreditör olarak bu ülkelerle çeşitli kredi anlaşmalarına gitme

potansiyeli, geleceğin borçlular karteli girişimi için 1980'lerde benzeri olmayan bir koz haline gelebilir.

Bir diğer yandan 1980'den bugüne kadar başta İran olmak üzere, Küba, Nika-ragua, Bolivya, Venezuela ve Rusya gibi pek çok ülkenin belirli dönemlerde karşı karşıya kaldığı çeşitli ambargo ve yaptırımlara karşı bunlarla baş edebilmek için geliştirdiği stratejiler toplamından -olumlu ve olumsuz boyutlarıyla- önemli bir deneyimin birikmiş olduğu da belirtilmelidir. Gelecekte oluşturulması gündeme gelecek bir borçlular kartelinin yalnızca borç müzakerelerini yürütecek bir konsor-siyum olarak değil de kartel üyesi ülkelerin maruz kalması muhtemel olan ticari ambargo ve boykotlara karşı bir dayanışmayı da örgütleyecek şekilde kurgulanması bu zorlukların bir kısmını hafifletebilme imkanlarını içinde barındıracaktır.

Bir borçlular karteli oluşturma girişimi, borçların reddi ve tek taraflı temerrüt gibi çeşitli radikal eylemler her şeyden önce sınıf siyaseti bakımından önemli ola-naklar yaratabilir. Zira CIA Raporunun başlığında da ifade edildiği gibi bu türden girişimler "borcun politize edilmesi" anlamına gelecektir. Politize olan bir borç sorunu; emperyalist bağımlılık ilişkilerinin sorgulanması ve borcun hangi sınıf-ların üzerine yükleneceği gibi politik tartışmaların yürütülmesine alan açabilecek potansiyelleri haizdir.

Kaynakça

- Akçay, Ü. (2019) "Küresel Ara Rejim", U. Taştekin, Y. Bürkev, ve C. Ağcabay (der.), *Dünya Yeniden Şekillenirken-2* içinde, İstanbul: Notabene, s. 93-112.
- Amin, S. (2014) *Avrupa-Merkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, çev. M. Sert, İstanbul: Yordam.
- Balkan, N. (1994) *Kapitalizm ve Borç Krizi*, İstanbul: Bağlam.
- Başkaya, F. (2015a) *Borç Krizi Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Öteki.
- Başkaya, F. (2015b) *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, İstanbul: Öteki.
- Birdal, M. (2006) "Maintaining the Dependency Structure in the World System: An Evaluation of the Interna-tional Debt Crisis in 1980s", *Yönetim*, 17(55): 55-62.
- Brenner, R. (2007) *Ekonomide Hızlı Büyüme ve Balon: Dünya Ekonomisinde ABD'nin Yeri*, çev. B. Akalın, İstanbul: İletişim.
- CIA (Central Intelligence Agency) (1986) "The Cartagena Group: Politicizing the Debt in Latin America", https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000764260.pdf, indirilme tarihi: 13 Kasım 2019.
- Cline, W. R. (1985) "International Debt: From Crisis to Recovery?", *The American Economic Review*, LXXV(2): 185-190.
- Dunn, B. (2009) *Global Political Economy*, London: Pluto.
- Durán, E. (1986) "Latin America's External Debt: The Limits of Regional Cooperation", *The World Today*, 42(5): 84-88.
- Frank, A. G. (1966) "The Development of Underdevelopment", *Monthly Review*, 18(4): 17-31.
- Frank, A. G. (1984) "Can the Debt Bomb Be Defused?", *World Policy Journal*, 1(4): 723-743.
- Gibson, H. D. ve E. Tsakalatos (2021) "Uluslararası Borç Krizi: Nedenler, Sonuçlar ve Çözümler", Şenses, F. (der.),

- Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi* içinde, İstanbul: İletişim, 173-210.
- Horn, S., C. M. Reinhart, ve C. Trebesch (2020) "How Much Money Does the World Owe China?", <https://hbr.org/2020/02/how-much-money-does-the-world-owe-china>, indirilme tarihi: 13 Eylül 2022.
- Kahler, M. (1985) "Politics and International Debt: Explaining the Crisis", *International Organization*, 39(3): 357-382.
- Kazgan, G. (2016) *Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü*, İstanbul: Remzi.
- Kozanoğlu, H. (2001) "Arjantin'de Yapısal Uyum ve Türkiye", *Birikim*, s. 149.
- Lenin, V. I., (2009) *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. C. Süreya, Ankara: Sol.
- Lipset, S. M. (1959) "Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", *The American Political Science Review*, 53(1): 69-105.
- Magdoff, H. (1996) "Emperyalizmin Anlamı Nedir?", *İktisat Dergisi*, 362: 37-39.
- Onuk, P. (2019) *Tarihsel Perspektiften Dünya Ekonomisinde Borçlanma Dalgaları ve Ekonomi Politik Dinamikleri*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, A. M. (2010) *Ulusların Sefaleti*, Ankara: İmge.
- Özdemir, A. M. (2011) *Güç Buyruk Düzen: Uluslararası Hukuk Kuramında Eleştirelilik ve Emperyalizm*, Ankara: İmge.
- Özdemir, A. M. (2014) "Kolektif Emperyalizm", A. M. Özdemir (der.) içinde, *Kolektif Emperyalizm: Mağribden Masrıkıya Dönüşümün Ekonomi Politikası* içinde, Ankara: İmge, s. 29-91.
- Riding, A. (1985) "Baker's Debt Plan Gets Latin Scrutiny", <https://www.nytimes.com/1985/12/16/business/baker-s-debt-plan-gets-latin-scrutiny.html>, indirilme tarihi: 11 Mayıs 2020.
- Roett, R. (1985) "Latin American Response to the Debt Crisis", *Third World Quarterly*, 7(2): 227-241.
- Roos, J. (2019) *Why Not Default: The Political Economy of Sovereign Debt*, Princeton: Princeton University.
- Rostow, W. W. (1960) *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge: Cambridge University.
- Somel, C. (2004) "Bağımlılık Kuramı ve Güney Kore Deneyimi", Tonak, E. A. (der.), *Küreselleşme: Emperyalizm-Yerelcilik-İşçi Sınıfı* içinde, Ankara: İmge, 69-114.
- Sönmez, S. (1998) *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, Ankara: İmge.
- Toussaint, É. (2022) *Borç Sistemi: Devlet Borçlarının ve Reddedilmelerinin Bir Tarihi*, çev. O. S. Binatlı, İstanbul: Ayrıntı.
- Yıldızoğlu, E. (2022) "Borç krizi: Neden ortaya çıktı, bu kez krizi yönetmek niçin zor?", <https://www.bbc.com/turkce/articles/c72kk68nz66o>, indirilme tarihi: 27 Temmuz 2022.

Çevresel Finansallaşma ve Bağımlılığın Dönüşümü: Latin Amerika'dan Bir Görünüm*

Nadine Reis¹ ve Felipe Antunes de Oliveira²

Çeviren: Dicle Nur Aktan

Öz

Vania Bambirra ve Ruy Mauro Marini gibi bağımlılık teorisyenlerinin temel anlayışlarından biri, bağımlılığın eşitsiz mübadelenin uluslararası ilişkiler olgusuyla sınırlı olmadığı, ancak çevredeki sınıf ilişkileri düzeyinde meydana geldiğidir. Çevresel finansallaşma literatürünün çoğu finansallaşmanın küresel eşitsiz kalkınmayı şiddetlendirdiğini vurgularken ana tartışma konusunun tam da küresel kapitalist kalkınmanın eşitsiz fakat birleşik doğası etrafında geliştiği bağımlılık teorisinin katkılarını dikkate almadı. Uluslararası Ekonomi Politikin (IPE) çoğulculaşmasına ve dekolonizasyonuna katkı vererek çevresel finansallaşma ile siyasal ve sosyal etkilerini analiz etmek adına bağımlılık teorisini yeniden gözden geçiriyoruz. Brezilya ve Meksika vaka çalışmalarından faydalananarak, finansallaşan koşullar altında bağımlılığı yeniden inşa etmede Latin Amerika'nın "hakim olunan-hakim olan" yönetici sınıfları etkenini anlamaya çalışıyoruz. İki örnekte de, finansallaşma, bağımlı kapitalizmin temel özelliklerini—emeğin aşırı sömürsünü—yeniden üretirken, güç, finansal ve ihracata yönelik yönetici sınıf fraksiyonlarına doğru geçiyor. Bu makale ise bağımlılığın önceki dönemlendirmelerini güncellemekte ve finansallaşmış bağımlılığı devlet-sınıf ilişkilerinin rolünde önemli değişiklikler gerektiren yeni bir bağımlılık aşaması olarak saptamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Finansallaşma, Bağımlılık Teorisi, Latin Amerika, Brezilya, Meksika*

1 Nadine Reis. Demografik, Kentsel ve Çevresel Çalışmalar Merkezi, El Colegio de Mexico. nreis@colmex.mx. ORCID: 0000-0002-6818-7946

2 Felipe Antunes de Oliveira. Queen School of Politics and International Relations, Mary University of London. f.antunesdeoliveira@qmul.ac.uk. ORCID: 0000-0002-7986-6047

* Nadine Reis ve Felipe Antunes de Oliveira (2021) "Peripheral financialization and the transformation of dependency: a view from Latin America," *Review of International Political Economy*, DOI: 10.1080/09692290.2021.2013290

Peripheral Financialization and the Transformation of Dependency: A View From Latin America

Abstract

A key insight of dependency theorists such as Vania Bambirra and Ruy Mauro Marini was that dependency is not confined to an international relations phenomenon of unequal exchange, but plays out at the level of class relations in the periphery. While emphasising that financialization has exacerbated global uneven development, much of the peripheral financialization literature has disregarded the contributions of dependency theory, whose main object of discussion has precisely evolved around the uneven but combined nature of global capitalist development. Contributing to the pluralization and decolonization of IPE, we revisit dependency theory to analyse peripheral financialization and its political and social impact in Latin America. Drawing on case studies of Brazil and Mexico, we engage with the agency of Latin American 'dominated-dominant' ruling classes in reconstructing dependency under financialized conditions. In both cases, power has shifted towards the financial and export-oriented fractions of ruling classes, while financialization has reproduced the key characteristic of dependent capitalism – the super-exploitation of labour. The article updates earlier periodizations of dependency and maps financialized dependence as a new phase of dependency, entailing substantial changes in the role of the state and class relations.

Keywords: *Financialization, dependency theory, Latin America, Brazil, Mexico*

Giriş

Bağımlılığın en çarpıcı özelliklerinden biri, küresel kapitalizmdeki yapısal değişimlerle kendini hızla yenileme kabiliyetidir. Bağımlılık araştırmalarının revaçta olduğu 1960'lar ve 1970'lerden beri, küresel kapitalizm "finansallaşma" olarak nitelendirilen yeni bir safhaya geçti. Büyüyen bir politik ekonomi literatürü finansallaşmayı anlamlandırmaya çalışıyor. Teorik olarak çeşitlenen bu literatürün büyük bir kısmı ABD ve diğer merkez ekonomilerin finansallaşmasının iç özelliklerine odaklanmaktadır (bkz. Aalbers, 2008; Knafo ve Dutta, 2020; Krippner, 2005; Stockhammer, 2000). Ayrıca finansallaşmanın sözde "gelişmekte olan ekonomilerdeki" özgül doğası üzerine de ortaya çıkan yeni bir tartışma vardır. Bu literatürün başlıca iki anlayışından ilki, çevrede finansallaşmanın dış baskılardan kaynaklandığı ve çevresel devletler ve yerel ekonomik faktörlerin davranışlarında değişikliklere neden olduğudur (Becker vd., 2010; Kaltenbrunner ve Paineira, 2018; Powell, 2013); ikincisi ise, finansallaşmanın çevresel ekonomilerin küresel finansal sisteme entegre olma biçiminde niteliksel değişikliklere neden olarak, küresel ekonomideki tabi konumlarını şiddetlendirmesidir (Akyüz, 2017; Alami, 2020; Bortz ve Kaltenbrunner, 2018; Lapavitsas, 2009; Levy Orlik, 2013).

Finansallaşmanın küresel eşitsiz kalkınmayı şiddetlendirdiğini vurgularken, çevresel finansallaşmayı tarihsel materyalist bir perspektiften analiz eden ve sınıf temelli etkilerini ve dışavurumunu vurgulayan yazarlar dahi, ana tartışma maksadı tam da çevresel bir perspektiften küresel kapitalist kalkınmanın eşitsiz ama birleşik doğası etrafında gelişen bağımlılık teorisinin katkılarını dikkate almama eğiliminde olmuşlardır. *Power*

and Interdependence (Keohane ve Nye, 2012 [1977]), *War and Change in World Politics* (Gilpin, 1981) ve *Open Economy Politics* (Bates, 1997) gibi genel kabul gören IPE çalışmaları, bazen entelektüel tarihlerde yer verilerek “İngiliz” ya da “Amerikan” IPE (Uluslararası Ekonomi Politik – *International Political Economy*) okullarına geniş bir alternatif olarak bağımlılık teorisi tanınır ve hızla reddedilir.³ IPE’yi çoğullaştırmak ve dekolonize etmek için süren çaba (Hobson, 2013a; 2013b; Mantz, 2019), şimdiye dek Küresel Kuzey’de görmezden gelinen Latin Amerikalı yazarlara özel bir dikkat ile, bizi bağımlılık teorisine yeniden bakmaya davet ediyor. David Slater (2004: 138) tarafından tartışıldığı gibi, “bağımlılık perspektifleri işe yarayan bir biçimde yeniden ele alınabilir ve eleştirel düşüncenin geniş deposunun bir parçası olarak görülebilir.”

Biz, bağımlılık teorisini yeniden gözden geçiriyor, küresel finansallaşma ve Latin Amerika’daki politik ve sosyal etkilerini anlamak için faydasını araştırıyoruz. Brezilya ve Meksika örneklerinden yola çıkarak, genel iddiamız finansallaşmanın en büyük Latin Amerika ülkelerinde bağımlılığı yeniden ürettiğidir. Vania Bambirra’yı izleyerek, bağımlılığı ilk olarak “az gelişmiş ülkeler için elverişsiz bir ticaret mübadelesinin bir uluslararası ilişkiler olgusu” olmaktan ziyade, “karakter ve dinamiği emperyalist tabi kılma, sömürü ve tahakküm tarafından koşullandırılan bir sosyo-ekonomik yapıyla uyumlu iç ilişkiler” olarak tanımlıyoruz (1978: 99). Nitekim, bağımlılık okuluna dönmek, şimdiye dek çevresel finansallaşma çalışmaları en sık rastlanan dışsalıcı anlatıların ötesine geçmemize olanak sağlamaktadır. Özellikle, çevresel finansallaşma için siyasal ve sosyal koşulları yaratan, 1980’lerdeki kalkınmacı devletin yok olmasıyla birlikte Brezilya ve Meksika’da sınıf dinamiklerinin nasıl değiştiğini ortaya çıkarmakla ilgileniyoruz.

Amacımız devlet-güdümlü ithal ikameci sanayileşme (İİS) temelli ulusal kalkınma stratejileri ile piyasa temelli, neoliberal-financeleşmiş birikim biçimleri arasındaki katı ve basitleştirilmiş ikilikleri somutlaştırmak değildir. İlk olarak, uluslararası sermaye İİS’de çok önemli bir rol oynamıştır (Gereffi ve Evans, 1981; Maxfield ve Nolt, 1990; Offner, 2019). İkincisi, neoliberal financeleşmiş döngü süregelen devlet aktivizmini bertaraf etmediğinden, 1980’ler sonrasında görülen devletin geri çekilmesi, devletin işlevlerinde bir değişim olarak daha iyi kavramsallaştırılabilir (Gago, 2017). Bizim temeldeki iddiamız, hem İİS’nin hem de finansallaşmanın Latin Amerika’nın uzun bağımlılık tarihindeki momentleri yansıttığıdır. Financeleşme önceki bağımlılık safhalarının iki temel özelliğini –yani hakim olunan-hakim olan karakterdeki yerel yönetici sınıfı ve emeğin aşırı sömürsünü—yeniden üretir. Bu sürekliliğe rağmen işçi sınıfından aşırı artı değer çıkarma şekli ve yönetici sınıfın yeniden üretim stratejisi finansallaşma ile önemli ölçüde değişti. Tartışacağımız gibi, financeleşmiş bağımlılığın belirgin özelliği, aşırı sömürünün yeniden üretimi için çok önemli bir mekanizma haline gelen – kamu ve kamu garantili özel sektör borcu ile bireysel hanehalkı borcu biçimini almış – borçtur.

3 Robert Gilpin *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*’nda (1987) bağımlılık teorisine geri dönüyor. Bununla birlikte, yazarın katkısı, İspanyolca bağımlılık literatürüyle, özellikle de Mari i ve Bambirra’nın çalışmaları ile ilgilenmemesi nedeniyle esasen sınırlı kalmaktadır.

Bu makale iki bölüme ayrılmıştır. Buradaki girişten sonra, Latin Amerika'nın küresel kapitalizm içerisindeki bağımlı konumunun tarihsel olarak nasıl yapılandırıldığını ve yeniden üretildiğini araştırmak için ana kavramlarını aldığımız bağımlılık literatürünün değerlendirilmesiyle devam ediyoruz. Daha sonra, çevresel finansallaşmayı analiz eden yazarlara özel bir ilgi ile, finansallaşma literatürüne dönüyoruz. İkinci kısımda, Brezilya ve Meksika'da finansallaşmanın güncel tarihsel sürecini analiz ediyoruz. Sonuç kısmında vaka çalışmalarımıza dayanarak "finansallaşmış bağımlılık" yeni bir bağımlılık şekli olarak öneriyoruz.

Bağımlılık ve Finansallaşma

Bağımlılığın uzun tarihi

Bağımlılık teorisinin türlü türlü ifadeleri bulunur, fakat bütünlük ve bağdaşık tahminler ile varsayımlardan ziyade çoğul bir Latin Amerika uluslararası ekonomik politik (IPE) okulu olarak anlaşılmalıdır. Bağımlılık okulunun hem "reformist" hem de "Marksist" tarafları "bağımlılığın kolonilerin hakim ülkeler tarafından zorla dünya kapitalist sisteminin içine dahil edilmesiyle başladığında hemfikirler" (Kay, 1989: 129). Latin Amerika, özellikle 19. yüzyıldan itibaren, endüstriyel toplumlara hammadde ve ihracat piyasaları sağlayarak küresel kapitalizmin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır (Marini, 2011 [1973]: 133). Nitekim Cardoso ve Faletto (1979), Frank (1969), Marini (2011 [1973]; 2017 [1975]) ve Dos Santos (1970) gibi farklı bağımlılık teorisyenlerinin çıkış noktası kolonyal sömürünün bölgede miras bıraktığı, kapitalist gelişmeyi koşullandıran üretken ve toplumsal ilişkilerdir.

Latin Amerika bağımlılığının kökenleri hakkında bağımlılık akademisyenleri arasında bazı uzlaşmalar olsa da, gelişimi ve dönüşümü yoğun bir tartışma konusudur. Andre Gunder Frank (1969), bölgedeki tarihsel değişimleri kısıktıcı bir biçimde bir çeşit "azgelişmişliğin gelişmişliği" olarak sınıflandırarak kolonyal bağımlılık ve Latin Amerika'daki çağdaş azgelişmişlik durumu arasındaki sürekliliği vurguladı. Buna karşın, Cardoso ve Faletto (1979 [1969]: 174), bağımlılık halinin kapitalist kalkınmayı muhakkak engellemeyeceğini öne sürerek, "kalkınma" ve "bağımlılık" terimleri arasındaki ikiliği aşmaya çalıştılar. Ruy Mauro Marini (2011 [1973]: 135), Frank'ın "azgelişmişliğin gelişmişliği" formülünü onaylamak ve Cardoso'nun eleştirisine "bir geri adım" olarak karşı çıkmakla birlikte, bağımlılığın kolonyal sömürü altında toplanamayacağını vurguladı. Marini'ye göre, bağımlılık teorisinin zorlu görevi küresel kapitalizmdeki dönüşümlerin bağımlı kapitalizmin maddi koşullarını, özellikle de emeğin aşırı sömürsünü nasıl yeniden ürettiğini açığa çıkarmaktır.

Latin Amerika perspektifinden kapitalist dünya sisteminin küresel bir incelemesine dayanarak Theotonio dos Santos üç kilit moment belirledi: (1) yerli halkların soykırımına ve köleleştirilmesine ve doğrudan yağmalamaya dayalı "kolonyal bağımlılık"; (2) 19. yüzyılın sonlarına doğru Latin Amerika ülkelerinin siyasi bağımlı-

sızlıklarından sonra ortaya çıkan, ve yeni yaratılan devletler ile emperyalist güçler (özellikle Büyük Britanya) arasındaki eşitsiz mübadeleye dayandırılan “finansal-endüstriyel bağımlılık”; ve (3) 20. yüzyılın başlarında hakim olan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında zemin kazanan, iç pazarlara göre ayarlanan Latin Amerika endüstrilerindeki çokuluslu şirketlerin yatırımlarına dayalı ‘teknolojik-endüstriyel bağımlılık’ (Dos Santos, 1970: 232).⁴

Büyük Buhran dünya genelinde devlet güdümlü kapitalist kalkınma fikrini güçlendirdi (Drinot, 2014: 6). Bu fikir Latin Amerika’da Raul Prebisch’in yapısalci okulu ve Birleşmiş Milletler Latin Amerika ve Karayipler Ekonomik Komisyonu (ECLAC) tarafından örneklendirildi. Büyük Buhran’dan sonra uluslararası ticaretteki aksama normalde ithalat yoluyla sağlanan yerel talebi karşılamak için yerli sermayeye teşvik sağladı. Tekstil ve basit ürünlere odaklı bu kendiliğinden gelişen “yatay” İİS süreci üzerinden yola çıkarak, daha karmaşık tüketim malları ve sermaye mallarının üretimine odaklı “dikey” İİS’yi destekleyen bilinçli ithal ikamesi çabaları ulusal-kalkıncı yönetimler tarafından üstlenildi (Gereffi ve Evans, 1981: 33). Bu aşama ulusal burjuvazilerin yükselişi ve birincil ürün ihracatı aşamasına kıyasla yabancı sermayeye nispeten azalan bağımlılık ile nitelendirildi (Gereffi ve Evans, 1981: 38-39).

Bununla birlikte, 1950’lerde ulusal-kalkıncı stratejilerin sınırlılıkları görünür olmaya başladı. İİS yalnızca yabancı sermaye tarafından karşılanabilecek teknolojik olarak daha gelişmiş ve sermaye-yoğun yatırımlar gerektirdi. Neticede, yerel imalat artan şekilde yabancı mülkiyetine dönüştü. İçerde yerel imalat artmış ve ithalat düşmüş olduğu halde artı değer büyük bir bölümü ulusötesi sermaye tarafından çekildi. 1970’lerin başlarında Meksika ve Brezilya’da en büyük 300 imalat firmasının varlıkları sırasıyla %52 ve %50 yabancı mülkiyetindeydi. Bu yatırımlar bir ölçüde endüstriyel kalkınmayı teşvik etse de, özellikle 1965’ten sonra, ödemeler dengesi açıkları daha fazla artarken ve enflasyon iki ülkeyi de vururken (Gereffi ve Evans, 1981: 42), İİS ihracat sektörünün yeniden canlanması ile birlikte gerçekleşti (Drinot, 2014: 5).

Sanayileşmenin ‘azgelişmişliği’ yeniden ürettiğinin anlaşılması, ECLAC’ın kalkıncı görüşlerinden büyük bir ayrılmayı yansıtarak, 1960’lar ve 1970’lerde bağımlılık teorisinin başlangıcına işaret etti. Sanayileşmenin neden Latin Amerika’da gelişimi yakalamak ile sonuçlanmadığını anlamak için bağımlılık teorisinin Marksist kesimi kapitalist çevrenin ne ürettiğine bakmanın yeterli olmadığını vurguladı. Bunun yerine çevredeki belirli üretim ilişkilerini incelemek gerekiyordu (Martínez Peinado, 2011). Bu, Latin Amerika’daki sınıf oluşum süreçlerini ön plana çıkarmak, bölgedeki ulusal burjuvazinin kapitalist gelişmeyi yakalamaya yönelik ortak çabalara öncülük edebilen modernleştirici elitler rolünü oynamada neden başarısız olduğunu incelemek anlamına gelir.

4 Fernandes (1981) ve Donghi (1979) gibi bağımlılık geleneğine yakın diğer sosyologlar ve tarihçiler, Latin Amerika’daki bağımlı kalkınmanın farklı ancak özünde benzer bir başka dönemlendirmesini önermektedirler.

Bağımlılık teorisinin reformist versiyonları, bilhassa Cardoso ve Faletto’nunki, “Latin Amerika’da sınıf ilişkilerinin hem üretim sistemi ve uluslararası piyasa arası ilişki yönünden hem de üretimin kontrol biçimi yönünden tanımlanabileceğini kabul eder” (1979 [1969]: 173). Bununla birlikte, Cardoso ve Faletto’ya göre, “kapitalist sistemin çevresinde endüstriyel bir ekonomi oluşumu, şehirli işçiler, bürokratlar ve ulusal burjuvaziler arasında toplumsal ilerici sınıf ittifakları ihtimalinin önünü açarak tipik kolonyal sömürünün etkilerini minimuma indirir” (1979 [1969]: 175). Yazarlar, İkinci Dünya Savaşı sonrası Latin Amerika’da çokuluslu şirketlerin artan önemini ve buna bağlı olarak sınıf ilişkilerinde yeni koşullar altında bağımlılığın yeniden üretimine yol açan kaymaları kabul ettiler. Yine de, küresel çevrede kapitalist gelişme ile sonuçlanan ilerici toplumsal ittifakların mümkün olduğu tezini sürdürmektedirler. Bu devrim karşıtı perspektif daha sonra Cardoso ve Serra’nın (1978) Marini’nin Bağımlılık Diyalektiği eleştirisi (2011 [1973]) ve neoliberal bir politikacı olarak Cardoso’nun siyasi pratiğiyle uyum içinde (Anderson, 2019: 31, Antunes de Oliveira, 2021b) Marksizm’i inkarı ile radikalleştirildi (Cardoso, 1995: 151).

Buna karşılık, Bambirra (2015 [1972]: 45-54), Latin Amerida’da kapitalist gelişimi yakalamak için aşılması mümkün olmayan maddi engellerin varlığında ısrar ederek, Cardoso ve Faletto’nun sosyolojik analizinin kapsamlı bir eleştirisini sundu. Latin Amerika’nın hakim sınıfları üzerine görüşleri, Fanon’un Afrika ülkelerini sömürgeleştirmedeki yakıcı “ulusal burjuvazi” tanımlamalarına yakındır (2004 [1961]: 98-99). Bambirra’ya göre, Latin Amerika elitleri “hakim olunan-hakim olan” türden sınıflardı; bu sebeple, bunların, “demokratik niteliğin derin ekonomik ve politik değişimi için mücadeleye öncülük edebilecekleri” umudu sadece “ütöpikti” (Bambirra, 1978: 204). Latin Amerika’daki yönetici sınıflar sıkı sıkıya ırksal ve patriyarkal ayrıcalığa dayanan küresel (neo)kolonyal bir güç yapısının parçası olduklarından (Antunes de Oliveira, 2021a), herhangi bir özgürleştirici ya da anti-emperyalist mücadeleye öncülük etmeleri beklenemezdi.

Bizim çalışmamız Bambirra’nın anlayışı ve Ruy Mauro Marini’nin üretim sürecinde “eşitsiz mücadelenin sırrını” yeniden konumlandıran “emeğin aşırı sömürüsü” kavramına dayanıyor (2011 [1973]: 138).⁵ Marini’ye göre, merkez ekonomilerde kolonyal hakimiyet mutlak artı değere dayalı bir birikim sürecinden görece artı değere dayalı bir birikim sürecine geçişe izin verdi. Bu mümkün oldu, çünkü ucuz gıda ve birincil kaynakların ithalatı görece emek maliyetlerini düşürdü ve böylece sermayenin organik kompozisyonunu artırdı. Dolayısıyla, merkez ülkelerde sermaye sahipleri tüketim mal ve hizmetlerinin fiyatlarını düşürerek ve teknolojik yenilik yoluyla işçilerin sayısını kısararak artı değeri yükseltmeye devam etmek yönünde bir eğilime sahipti.

5 Marini’nin görüşüne ilişkin İngilizce yorumlar için, bkz. Higginbottom (2010) ve Sotelo Valencia (2017).

Marini, merkez ve çevre ülkeler arasındaki “eşitsiz mübadeleyi” bu şekilde iki ‘değer transferi’ mekanizmasının sonucu olarak açıkladı: “Üretkenlik” farklılığı ve daha yüksek katma değerli malların “üretim tekeli” (2011 [1973]: 145). Eşitsiz mübadele göz önüne alındığında, Latin Amerika sermayesi aşırı sömürüye başvurdu: “yoğunluğunu artırarak veya çalışma süresini uzatarak, ya da en nihayetinde iki yöntemi birleştirerek” (2011 [1973]: 146). Merkezin aksine bu mümkün oldu çünkü Latin Amerika’da üretim, yurtdışına satılan ürünlerin değerinin gerçekleşmesi için iç tüketime bağlı değildi. Bu yapılar İİS ile alt edilmek yerine yoğunlaştı. Yerli işçi sınıfının aşırı sömürüsüyle gelişen ve daha önceleri ithalat ile karşılanan elit ve orta-sınıf tüketim mallarına olan talep, şimdi kısmen yerli endüstri tarafından karşılanıyordu. Ancak işçi ücretleri geçim seviyesinin altında kaldı. 1950’lerden sonra merkezden daha gelişmiş makinelerin getirilmesiyle bazı sektörlerde üretkenlik arttı, ama daha fazla tarımsal işgücü serbestleştirdiğinden ve Latin Amerika’daki gelişen metropol alanlara göç ettiğinden, ücretler düşük kaldı. Nitekim üretkenlikteki artışlar çok nadiren çalışan sınıflar için artan ücretlere dönüştü. Bilakis işçi sınıfının ücretleri üzerindeki daimi baskı, elit ve orta sınıfların talep genişlemesi için gerekli bir koşula dönüştü. Kısacası, Latin Amerika’da elit ve orta-sınıf gelirleri, çalışan sınıfların yalnızca ücretlerinden ve tüketiminden bağımsız sürdürülmekle kalmadı, aksine aşırı sömürüye bağlı olmaya devam etti (Marini, 2011 [1973]: 154-158).

1990’larda ve 2000’lerin başlarında bağımlılık literatüründeki belirgin çekilmeden sonra, yalnızca Latin Amerika ile sınırlı olmamakla birlikte, özellikle Latin Amerika’da Marksist kalkınma ve emperyalizm teorilerine yeniden ilgi duyuldu (Féliz, 2016; Osorio, 2016; Sotelo Valencia, 2017). Fontes (2010) Latin Amerika’da Brezilya sermayesinin güncel genişlemesini analiz etmek için Marini’nin alt-emperyalizm kavramını kullanmaktadır. Smith de (2016), Marini’nin aşırı sömürüye ilişkin argümanından yararlanarak, 1980’lerden bu yana emek yoğun üretimin küresel çevrede dış kaynak kullanımıyla nasıl emperyalist ülkelerde görece artı değeri yükselttiğini ve merkezdeki tekeli kapitalistlerin ilave kârları paylaşmalarına geçit verdiğini gösteriyor (benzer argümanlar için, bkz. Cope, 2019; Sotelo Valencia, 2015; 2017; Suwandi, 2019). Martínez Peinado (2011), bunların da ötesinde, küreselleşmiş ekonomide üretim ve tüketim arasında eklemlenme ve ayrılma çizgileri boyunca merkez ve çevre ayrımının sürdüğüne işaret eder. Cardoso ve bağımlılık literatürünün reformist kanadından yararlanarak Stallings (2020), Latin Amerika ve Çin arasındaki ilişkideki çağdaş “bağımlılık mekanizmalarını” inceler. Kvangraven (2021), klişelerin ve belirli bağımlılık tezlerinin sınırlı okumalarının ötesine geçme çabasında bağımlılığı yeni bir “araştırma programı” olarak yeniden tanımlar. Farklı bir şekilde, Wasserman (2017) ve Katz (2019), bağımlılık okulunun entelektüel tarihini uzun süredir devam eden bazı önyargıları sorgulayarak ele almaktadır. Diğer akademisyenler, ırk ve cinsiyet ile Marini’nin aşırı sömürü kavramını ilişkilendirerek yapısal ırkçılık ve patriyarkanın çevresel kapitalizmin ana bileşenleri olduğunu vurgulamışlardır (Antunes de Oliveira, 2021a; Díaz Lozano ve Féliz, 2020).

Bu güncel katkılar çevre ülkelerin deneyimlerini ön sıraya koyan teorik çerçevelerin önemini yeniden ileri sürerek, Latin Amerika bağımlılık okulunun konu ile ilişkisini geri kazandırmışlardır. Bununla birlikte, çevresel finansallaşma büyük ölçüde göz ardı edilmeye devam etmekte ve bağımlılık döngülerinin zaman aşımına uğramış dönemlendirmelerine karşı çıkılmamaktadır. Klasik ve çağdaş bağımlılık literatürlerindeki bu boşluk iki nedenden dolayı önemlidir: Finansın yükselişi ilk olarak finansal hizmetlerde ve birincil kaynak bağımlısı ihracat sektörlerinde yeni hakim sermayeler yaratarak Latin Amerika kalkınmacı elitlerinin bir bölümünü yerinden etti ya da dönüştürdü; ikinci olarak, bazı Latin Amerika ülkelerini –özellikle Meksika’yı—imalat malı ihracatçısı rolüne yerleştirdi. Bu değişiklikler, çevre ekonomilerde finansallaşmanın etkisinin daha derin bir analizini gerektirmekte ve Latin Amerika’daki bağımlı kapitalizmin yeniden dönemlendirilmesi çağrısında bulunmaktadır.

Finansallaşma – Çevreden bir görünüm

Finansallaşma 1970’lerden beri hakimiyeti büyüyen, ticaret ve meta üretimi yerine borç verilebilir sermayeyi hareketlendirme, işleme sokma ve ilerletme yoluyla kâr elde etmenin giderek daha fazla ortaya çıktığı bir birikim modeliyle sonuçlanan (Arrighi, 1994; Krippner, 2005; Lapavitsas, 2013a: 202) kapitalizmin tarihsel olarak tekrarlayan bir dönüşümüdür. Geniş anlamda ‘ekonomilerin, şirketlerin (finansal kurumlar dahil), devletlerin ve hanehalklarının yapısal dönüşümüyle sonuçlanan; çeşitli ölçeklerde finansal aktörlerin, piyasaların, uygulamaların, ölçümlerin ve anlatıların artan hakimiyeti’ olarak tanımlanabilir (Aalbers, 2019). Finansallaşmanın ana boyutlarıyla elde edilen belirli biçim ve içeriği –özellikle tekelci sermayelerin finansallaşması, finansal piyasalar ve bireysel borç üzerinden işlem görmeye yönelik banka faaliyetlerinin yeniden yapılandırılması, yükselen hanehalkı borcu yoluyla ortaya çıkan işçilerin kişisel gelirlerinin finansallaşması—tarihsel açıdan ve farklı ülkeler arası çeşitlilikler gösterir (Lapavitsas, 2013b).

Finansallaşma, ekonomik faaliyetlerin artan biçimde faiz getiren sermaye mantığına tabi kılındığına işaret eder (Fine, 2010: 99; Gago ve Mezzadra, 2017: 580). Bununla birlikte “sermaye... dolaşımdan doğamayacağından” (Marx, 1990 [1867]: 268), finansallaşma eninde sonunda üretimde emek sömürüsü yoluyla değer yaratmaya yaslanmalıdır. Finansallaşmış birikim, gelecekteki zenginliğe dayandığından, üretim alanına bağlıdır. Finansal kâr en nihayetinde finansal varlığa bağlı olarak, gelecekteki artı değer ya da kişisel gelir (ücretler ya da benzeri olarak ödenen) üzerindeki taleplerden doğar (Lapavitsas, 2013a: 166). Devlet tahvilleri yatırımcılara gelecekteki vergi gelirlerinden, dolayısıyla devlet tarafından toplanan toplumsal artı değerden ödenecek faizin resmi taahhüdünü oluşturdukları için finansal piyasaların temel taşlarıdır (Lapavitsas, 2013a: 166). En büyük borç ihraç eden ve vergi tahsil eden olarak devlet, finansallaşmış ekonomiyi ayakta tutar (Bin, 2016: 118).

Heterodoks iktisatçılar tarafından öne sürülen önemli bir anlayış, finansallaşmanın çevresel para birimlerinin tabi pozisyonunu derinleştirdiğidir (Andrade ve Prates, 2013; Bortz ve Kaltenbrunner, 2018). Bretton Woods Sistemi'nin sonu, artan borçlulukları yoluyla çevre ülkelerin yeni bir tabiiyet biçiminin başlangıcına işaret etmiştir. Petrol krizinden sonra İngiliz ve Amerikan bankaları OPEC ülkelerinin büyük miktarlardaki petrodolarlarını “geri kazanmak” için yatırım fırsatları aramaktaydılar ve bu fırsatları birçok çevre ülkenin hükümetlerinde bulmuşlardır (Lipson, 1981: 604f). Latin Amerika ülkeleri (Afrika ve Asya ülkeleri de) Batı'daki bankalardan ABD doları cinsinden borçlar edindiler. Borcu ödemek için, genellikle hammadde ihracatını genişleterek döviz kazançlarını artırmak zorunda kaldılar. 1970'lerin sonlarında ham petrol fiyatlarındaki düşüş ile Amerika Birleşik Devletleri Merkez Bankası'nın faiz oranlarındaki ani keskin artış, 1982'de Meksika devletinin iflasına neden oldu ve Latin Amerika genelinde borç krizlerinin ve söz konusu “kayıp on yılın” başlangıcına işaret etti (Beckerman, 2002: 27ff; 65ff).

“Gelişmiş ülkelerdeki” ile “yükselen/gelişmekte olan ekonomilerdeki” finansallaşma arasında yapısal bir ayrım vardır (Bonizzi, 2013: 85; Lapavitsas, 2013a: 801). Para birimlerinin serbestçe dönüştürülebilir olduğu küresel bir finansal sistemde, çevre para birimlerinin düşük likidite primi nedeniyle⁶ talebi sürdürmek için yüksek faiz oranları sunmaları gerekirken; merkez ülkeler düşük faiz oranları sunma ayrıcalığına sahiptirler (Bortz ve Kaltenbrunner, 2018: 382f). Finansal şirketler, müşterilerine rekabetçi getiriler sağlamak için, “yükselen piyasalarda” tahvilleri veya borçları devlet tarafından olan ya da etkin olarak devlet garantili olan ulusötesi şirketlerin tahvilleri ve hisseleri biçimindeki yüksek getirili yatırımlara yönelirler. Döviz kuru spekülasyonu, en nihayetinde merkez ülkelerin iktisat ve para politikaları ile finansal sermayenin risk algılamalarına bağlı olarak, sermaye akışlarının volatilitisini şiddetlendirir. Sermaye, canlanma evreleri süresince, yüksek getiriler tarafından cezbedilen finansal merkezlerden çevre ekonomilere akar. Uluslararası kriz, ödemeler dengesi kaygıları ya da siyasal belirsizlik durumlarında sermaye, finansal krizlere ve acılı para birimi değer kayıplarına neden olarak, hızla dışa doğru akar (ör. 1995'te Meksika, 1999'da Brezilya, 2001 ve 2018'de Arjantin ve COVID-19 pandemisi bağlamında küresel çevrenin genelinde). Böylelikle devletin çevre ekonomilerdeki rolü, finans sermayesine cazip getiriler sunarak ve yatırımcı ‘güvenini’ muhafaza ederek finansal istikrarı sürdürme haline gelmiştir.

Çevresel finansallaşmaya dair literatür iki önemli yönden sınırlıydı. İlk olarak bu literatürün bir bölümü kalkınma ve sanayileşmeyi bir araya getirme eğilimindedir—bu, bağımlılık yazarlarının finansallaşmadan çok önce şiddetle eleştirmiş olduğu Latin Amerika kalkınmacılığının uzun süredir devam eden bir özelliğidir.

6 Uluslararası para birimi hiyerarşisinde, diğer merkez ülkelerin para birimleri in takip ettiği ABD doları ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bu, para birimlerinin uluslararası olarak paranın üç işlevini yerine getirme konusundaki farklı yeteneklerine dayanmaktadır – mübadele aracı, hesap birimi (ve sözleşmelerin cinsi) ve değer teminatı (uluslararası rezerv para birimi), bu da farklı “likidite ödülleri”ne yol açar (Andrade ve Prates, 2013: 409).

İkincisi, makroekonomiye yoğunlaşarak sınıf etkeni ve mücadelesi büyük ölçüde gözden kaçırılmıştır. Sınıf analizi bazı biçimlerde dahil edildiğinde bile (Andrade, 2016; Bresser-Pereira vd., 2019; Bresser-Pereira ve Nakano, 2002), eleştirel potansiyeli çoğu zaman açık ya da imalı bir İİS nostaljisiyle sınırlı olmuştur. Finansallaşma bu yüzden ulusal burjuvazinin kendisinden beklenen modernleştirme ya da sanayileşme liderliği rolünü oynamada başarısız olmuş doyumsuz ve yozlaşmış bir fraksiyonunun sapkın davranışı olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin Mısır’da özelleştirmeler, hükümet ile DB ve IMF arasında 1991’de imzalanan yapısal uyum paketinin bir parçası olarak başlamıştır. Mısır’daki ilk ve en kapsamlı reform toprak ve devlete ait kuruluşların özelleştirilmesi yoluyla yapılmıştır. Hüsnü Mübarek kontrolü ele aldığı 1970’lerin sonlarında, Amerika ile Ekonomik Reform ve Yapısal Dönüşüm Programı’nı uygulamaya koymuştur. Bu kapsamda IMF ve DB, Mısır’ın dış borcunu ödeyebilmesi için, devlete ait kuruluşların önemli bir kısmını elden çıkartmasını önermiştir. Böylece elektrik, sulama, sağlık hizmetleri, taşımacılık, telekomünikasyon ve eğitim alanlarında rekabet lehine, devletin en büyük 118 şirketi özelleştirilmiş ve 1990’ların sonuna gelindiğinde IMF, Mısır’daki özelleştirme uygulamalarını dünyadaki en başarılı dördüncü uygulama olarak seçmiştir (Cox, 2015).

Finansallaşmış koşullar altında bağımlılığı yeniden inşa etmede Latin Amerika’daki “hakim olunan-hakim olan” yönetici sınıfların rolü, tıpkı siyasal çelişkiler ve aşağıdan gelen direniş biçimleri gibi büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bağımlılık teorisi anlayışlarını yeniden ele almak, en büyük Latin Amerika ekonomilerinde alternatif bir finansallaşma anlatısı geliştirmemize olanak sağlamaktadır. Akabinde çevresel finansallaşmayı bağımlılığın yeni bir aşaması olarak tasvir ederek küresel kapitalizmdeki değişimlere tepki olarak Brezilya ve Meksika’da ‘hakim olunan-hakim olan’ sınıfların sürekli olarak emeğin aşırı sömürsünü garanti altına almak için kendi devletlerini harekete geçirmede yeni yollar bulduğunu gösteriyoruz.

Brezilya ve Meksika’da Çevresel Finansallaşma ve Sınıf Mücadelesi

Brezilya

Brezilya’da finansallaşma, Brezilya’nın hakim olunan-hakim olan sınıfının büyük ama yapısal olarak sınırlı bir iç pazara öncelikli erişimine dayanan bir birikim stratejisinden, ülkeye uluslararası sermaye akışlarını çekmeye, tarım ticaretine ve maden ihracatına dayanan bir finans ve ihracat odaklı stratejiye nasıl aşamalı olarak geçtiğinin tarihidir. Fakat bu geçiş kolay olmamıştır ve hâlâ baştan sona tamamlanmış değildir. 1940’lardan beri İİS altında inşa edilen çokuluslu şirketler, devlet ve yerel sermayeler arası “bağımlı kalkınma” ittifakının acılı tasfiyesini içerir (Evans, 1979). Ayrıca, Brezilya devletinin hatırı sayılır rolünün yeniden tanımlan-

masını da içine almaktadır –1988 anayasasında yer alan ekonomik ve sosyal haklar artan bir baskı altına girdiğinden, yoğun bir tartışma konusu olmaya devam eden bir süreçtir.

Bir önceki bölümde de belirtildiği gibi, finansallaşmanın temeli kamu borcudur. Brezilya'nın borcu ülkenin bağımsızlığı kadar eski olsa da (Cervo ve Bueno, 2008: 37), son elli yılda büyüklüğünü ve niteliğini değiştiren üç önemli moment tespit etmek mümkündür. Birincisi, 1973 petrol şokuna bir tepki olarak, 1978'den itibaren uluslararası faiz oranı artışları ve 1980'lerdeki hızla artan enflasyon tarafından büyüyen borç inşasıdır. İkincisi, özellikle Cardoso yönetimi altında neo-liberal döngüde (1990-2002) borcun konsolidasyonudur. Üçüncü ve sonuncusu, seçilmiş bir Brezilya finansal kuruluşları grubunun güçlendirilmesinin yanı sıra, iç finansal sektörü sağlamlaştırarak ve siyasal çekişmenin ötesinde finans dostu para ve maliye politikaları yerleştirerek İşçi Partisi (PT) yönetimi (2003-2016) altında işçi sınıfının günlük hayatının finansallaşmasıdır. Bu üç moment birlikte ele alındığında Brezilya'da hakim olunan-hakim olan sınıfların toplumsal yeniden üretim için Brezilya devletini harekete geçirme biçimindeki temel bir değişikliği yansıtır. Gümrük tarifesi tedbiri ve talebi ittirmeye yönelik kamu yatırımları yerine, siyasal öncelikler giderek mali kemer sıkmaya, makroekonomik istikrar ve aşağıdan gelen mücadeleyi sürekli olarak (gerekirse şiddetle) bastırmaya kaymıştır.

Askeri diktatörlüğün son aşamasındaki kamu borcu birikimi iktisat tarihi literatüründe genişçe incelendi (Castro ve Souza, 1985; Coutinho ve Beluzzo, 1984; Fishlow, 1986). 1973 ve 1986 arasında net dış borç 10 milyar ABD dolarının hemen altından 100 milyar ABD dolarına fırladı (Giambiagi vd., 2005: 408). Dış düzenlemede ardı ardına girişimler, artan enflasyon ve düzensiz büyüme oranlarına yol açtı. 1993'te başlatılan makroekonomik reformları sürdürme ve “yeni bir kalkınma modeli” uygulama sözü vererek (Cardoso, 2008 [1994]) eski bağımlılık teorisyeni Fernando Henrique Cardoso, Real Planı'nın ilk etaptaki başarısının ardından 1994 seçimini kazandı. Başlangıçta döviz kuru kontrollerine dayanan parasal istikrarın ötesinde, Cardoso yönetiminin kilit özelliği yerli bankacılık sektöründe kârların artırılması ve sermayenin yoğunlaşmasıydı. Brezilya'da en büyük on bankanın kârları on yıldan kısa bir sürede, 1994 ile 2003 arasında, %1039 arttı (Boito, 2006: 275). Bu korkunç finansal kâr zenginliği, bankaların toplam yatırım portföylerinin %40'ı kadarını oluşturan devlet tahvillerine ödenen yüksek faiz oranlarının bir sonucuydu (Boito, 2006: 273). Bu aşırı değerli döviz kurları doğrudan ticaretin serbestleştirilmesinden daha fazla darbe alan yerel endüstrileri etkilemeye meyilliydi. Bununla birlikte, kayıplar ücret durgunluğu (yüksek işsizlik ve demografik artış sebebiyle) ve asgari ücretteki yetersiz artışlar ile – diğer bir deyişle, emeğin aşırı sömürsünde bir artış yolu ile kısmen telafi edildi. Boito ve Resende tarafından belirtildiği üzere, “ücretlerin düşürülmesi ve sosyal hakların azaltılması ya da baskılanması”, “büyük ya da küçük; ticari, endüstriyel ya da tarımsal; ulusal ya da

yabancı; tüm kapitalist şirketlerin” faydalanması ile sonuçlanır (2007: 116). Ayrıca, tatlı özelleştirme anlaşmaları Brezilya sermaye sahipleri için iyi çeşitlendirme fırsatları yaratmıştır (Ribeiro, 2011).

Cardoso’nun makroekonomik stratejisi Brezilya’nın ödemeler dengesini yeniden denkleştirmek için dış finansmanın sürdürülebilirliği ile ilgili gerçektışı varsayımları da içermektedir. Fakat, bir dizi kriz (1995 Meksika krizi, 1997 Asya krizi, 1998 Rusya krizi) hızlıca umutları tersine çevirdi. Ekim 1998’de 42 milyar dolarlık bir IMF borç desteğiyle bile (Couto ve Abrucio, 2003: 284), hükümet ödemeler dengesi krizini önleyemedi. Döviz kuru kontrolleri, Başkan Cardoso’nun yeni döneminin başlamasından sadece bir ay sonra Ocak 1999’da terk edildi. Uzun süren kemer sıkma, bir dizi özelleştirme ve artan vergi gelirlerine rağmen 1998 ile 2002 arası kamu borcu GSYİH’nin %50’sinden %78’ine fırladı.⁷ Bu bağlamda sübvansiyonlu krediler, doğal koşullar ve gevşek düzenlemeler yoluyla olağanüstü üretkenlikten faydalanan tarım sektörü, negatif cari hesap baskılarına karşı koymak için Brezilya’nın en iyi paraya çevrilebilir varlığı haline geldi (Delgado, 2010). 1999 krizinden sonra daha rekabetçi bir döviz kuru, Çin’in birincil kaynaklara artan talebi ile birlikte, ülkenin dış sektörünü dengelemeye başlayarak 1999 ve 2003 yılları arasında tarım sektörü ihracatının %50 artmasına neden oldu (Andrade, 2016: 658).

Ağır büyüme, yükselen eşitsizlik, yüksek işsizlik ve artan kamu borçluluğu ile geçen on yılın ardından, İşçi Partisi 2003’te iktidara geldi. Ancak, yönetici sınıflar tarafından kabul edilmek için—müstakbel maliye bakanı ile Brezilya’nın en güçlü ailelerinden bazıları arasında doğrudan müzakere eden—Lula da Silva, bir mektup yayınlamak durumunda kaldı (Palocci, 2007). Alaycı bir şekilde ‘carta ao povo brasileiro’ -ya da ‘Brezilya halkına mektup’- olarak başlıklandırılan metinde Lula da Silva, mali kemer sıkmayı sürdüreceğine ve anlaşmalara uyacağına söz verdi.

Yönetimi boyunca PT, toplumsal dönüşüm gündeminin zayıflığından dolayı sol tarafından şiddetli bir biçimde eleştirildi (Boito, 2018; Fernandes, 2019). Yine de PT yönetiminin 1970’lerde kamu borcunun birikmesiyle başlayan finansallaşma sürecinin sadece bir süreklilik olduğunu söylemek aşırı bir basitleştirme olurdu. Finansallaşma, Christophers tarafından ileri sürüldüğü gibi, daha yaygın olarak kapitalizm gibi, “diyalektik ilişkiler ağlarında oluşur ve gelişir”. Buna uygun olarak, ‘finansallaşmayı ileriye iten güçlerle uğraşırken, dayattıkları finansallaşmaya karşı güçleri ve sınırları da hesaba katmak gereklidir’ (Christophers, 2015: 198). PT yönetiminin 13 yılı, çevresel finansallaşma süreci etrafında çelişkilerin ve toplumsal mücadelelerin çarpıcı bir örneğidir.

PT açıkça ılımlı bir gelir dağılımıyla birlikte hızlandırılmış büyüme yoluyla devlet güdümlü bir kapitalist yakalama stratejisini teşvik etmeyi planladı ve bir çiftte

7 Mali olmayan kamu sektörü borcu, ECLAC veri tabanından alınan veriler.

yakınlığın göstergesi oldu. Dışarıda ilan edilen hedef “gelişmiş bir ulus (...) olmak-tı” (Rousseff, 2011). İçeride amaç, işçi sınıfı için yavaş ama istikrarlı kazanımlar ile neticede Brezilya'daki sınıf yapısının biçimini değiştirerek onu aşamalı olarak bir orta sınıf toplumuna dönüştürebilmektir (Neri, 2014; Singer, 2012). Gerçekten de sınırlılıklarına rağmen PT yönetimi çalışan sınıflar için bazı önemli kazanımlar elde etti. Uluslararası üne sahip “Bolsa Familia” sadece en bilinen örnektir. 2014 yılına kadar 22 milyon Brezilyalı programın doğrudan neticesi olarak aşırı yoksulluktan çekip çıkarıldı (Campello vd., 2014). Aylık asgari ücret, 2003'te 57 dolar seviyelerinden 2016'da 220 dolara çıktı.⁸ Etkili Ulusal Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Bankası (BNDES), nispeten düşük faiz oranlarında muazzam yatırımları finanse ederek, Dünya Bankası'nın kendisinden daha büyük hale gelmek için ilerledi. Yeni üniversiteler kuruldu ve meydan okuyan ‘aktif ve onurlu’ bir dış politika (Amorim, 2015; Guimarães, 2008) Brezilya'yı yeni yüzyılın başında çok taraflı diplomaside kilit oyuncularından biri olarak konumlandırdı.

Aynı zamanda tarihsel önemlerine rağmen PT'nin ılımlı endüstriyel ve işçi yanlısı politikaları, finansal sektöre ve tarım ticaretine doğrudan bir meydan okumayı yansıtmadı, hatta tam tersi oldu. Finansal piyasaların güvenini iyileştirmek ve dış sektörü istikrarlı hale getirmek için Lula yönetimi Cardoso'nun makroekonomik stratejisinin kilit yönlerine uygun ve finansallaşmaya olanak sağlayan yasalar geçirdi. Buna bir örnek, 2005 yılında döviz kuru kısıtlamalarının kaldırılmasıdır (Lapyda, 2019: 157). Daha fazla yabancı yatırımcı çekmek için para ve mali politikanın daha yüksek faizlerle finansal birikime oturtulması devam etti. Madencilik, tarım ticareti ve inşaat sektörleri için güçlü teşvikler, küresel oyuncular yaratmak için planlanan bir çaba üzerinden devlet bankaları aracılığıyla karşılandı (Fontes, 2010; Zanini, 2017). Bununla birlikte, Brezilya tarım sektörü Bolivya ve Paraguay'a yayılırken, en güçlü ABD ve Avrupa merkezli ulusötesi tarım ticaret şirketleri (ADM, Cargill, Louis Dreyfus, Bunge ve Syngenta) kârlardan en büyük payı aldılar (Vergara-Camus ve Kay, 2017: 421).

Finansal sektör de kişisel kredideki azımsanamayacak artıştan faydalandı. 2001 ve 2015 yılları arasında Brezilya'da kredi GSYİH'nin %22'sinden GSYİH'nin %53,7'sine çıkarak iki kattan fazla arttı (Lavinhas ve Gentil, 2018: 193). Nüfusun yeni bir katmanı, özel üniversitelerde eğitimlerini finanse etmenin yanı sıra arabalar ve ev aletleri gibi dayanıklı tüketim mallarını satın almak için krediye erişebildi. “Bu para, tipik olarak aşırı yüksek faiz oranlarıyla eninde sonunda geri ödenmek zorunda olduğundan” eleştirel akademisyenler tarafından “genişletilmiş finansal sömürü” olarak ilan edilirken (Whitener, 2019: 99); PT'ye yakın ekonomistler bu süreci “finansal içerme” olarak savunmaya hevesliyidiler (Neri, 2014). Aynı zamanda, gelişen yerli talepte ve emtia ihracatı fiyatlarındaki artış uzun bir finansal piya-

8 Resmi asgari ücret her yılın Ocak ayında geçerli ticari dolar kuruna çevrilir. Hesaplamalar DIEESE ve Brezilya Merkez Bankası verilerine dayanmaktadır.

sa seferberliği yaratmak için birleşti. Ocak 2003 ve Mayıs 2008 arasında, madencilik (Vale) ve petrol (Petrobras) şirketlerine ek olarak Itau-Unibanco ve Bradesco gibi büyük bankacılık şirketlerinin güçlenmesiyle, Sao Paulo borsa endeksi (IBOV) –10.000 puandan 70.000 puana gelerek —yedi katına çıktı.

2008 finansal krizi sonrasında, 2010'daki seçim zaferinin yankılanmasıyla cesaretlenen Başkan Dilma Rousseff Brezilya finansal sektörüyle birtakım karşı karşıya gelme denemelerine yeltendi. Örneğin Rousseff, yüksek enflasyon oranlarına müsamaha gösterirken özel bankalara faiz oranı açılmalarını azaltma baskısı yaptı (Singer, 2018: 49). Aynı zamanda, kamu hizmetlerinin durumu ile ilgili yaygın bir kitlesel memnuniyetsizlik 2013'te büyük çaplı sokak protestolarına yol açtığından siyasal durum gittikçe daha karmaşık hale geldi (Singer, 2014; Solano vd., 2014). Sağcı örgütler ve ana akım medya, pragmatik bir "hukuki" davada eski başkan Lula'ya karşı siyasi gerekçeli yolsuzluk suçlamalarını silah olarak kullandı (Evans, 2018; Fortes, 2019; Souza, 2017). Haziran 2021'de, Brezilya Anayasa Mahkemesi Lula'nın mahkumiyetini değerlendirip onu esasen suçlu bulan hakim tarafı davranmadığına kanaat getirecekti. Yine de, bu yapay yolsuzluk skandalı kuşkusuz 2015'den sonra PT'nin meşruiyetinin aşınmasına katkı sağladı.

Ekonomik ve siyasal krizlerin birleşimi çevresel finansallaşmanın toplumsal sonuçlarının tamamen hoş karşılanabileceği bir durum yarattı. 2013'ten sonra bir toplumsal huzursuzluk ve ekonomik kriz momentinde hakim sınıflar, mali kemer sıkma ve işçilerin haklarına karşı taleplerde bulunarak finansal sektörün gündemi etrafında buluştu. Bunun bir örneği, Sao Paulo Eyaleti Sanayiciler Birliğidir (FIESP). Tarihsel olarak yüksek faizi yüksek sesle eleştiren FIESP, krizin başlangıcında yerel sanayi için vergi teşvikleri adına baskı yaptı (Carvalho, 2018). Talepleri Rousseff yönetimi tarafından büyük ölçüde karşılanırsa da sanayiciler, PT'ye sırtlarını dönmekten ve Dilma Rousseff'e yönelik hukuksuz azledilme sürecini desteklemekten çekinmediler (Jinkings, Doria ve Cleto, 2016). Beklediği üzere hakim olunan-hakim olan sınıflar, bir dış krizle karşı karşıya kalınca, emeğin aşırı sömürsünü sağlamlaştırma stratejisi benimsediler. Brezilya hakim sınıflarının tanımlayıcı özellikleri, özellikle de ırkçılıkları ve her türlü toplumsal hareketliliğe karşı temel hoşnutsuzlukları devam etti (Souza, 2018). Ancak bu kez yerel pazar ve reel ekonomiye bağlı olan hakim sınıf kesimleri bile PT'nin neo-kalkınmacı gündemine siyasal destek sağlamayı beceremedi. Hakim sınıfların önceliklerinin işsizliği durdurmak ve İİS politikaları yoluyla ekonomik faaliyeti sürdürmek yerine, borç servisinin sürdürülmesine geçit vermek için enflasyonu kontrol etmek ve mali kemer sıkmayı garanti altına almak olduğu netleşti. Kısacası kırk yıllık finansallaşma, finansallaşmış birikim için uygun koşulları en başa ya da öncelik listelerine koyarak Brezilya hakim olunan-hakim olan sınıflarının yeniden üretim stratejisini değiştirdi.

2016'dan beri, Michel Temer yönetiminde ve dahası 2019'da göreve gelen Jair Bolsonaro yönetimi altında Kongre, bir dizi geriletici iş ve emeklilik reformunu onayladı, yeni bir anayasa değişikliğiyle mali kemer sıkma yürürlüğe sokuldu, asgari ücrete yönelik gerçek kazanımlar durduruldu ve ekolojik faaliyetler aktif olarak sabote edildi. Kısacası aşırı sömürü ve çevresel yağmaya dayanan yeni bir birikim döngüsünün koşulları yeniden inşa edildi. Borsa, sürekli olarak yüzde 11'in üzerinde olan işsizlik oranlarına rağmen 130.000 rekor puanına ulaşarak hızla bir yükseliş trendine kavuştu ve 2021'de yeni doruklara ulaştı. COVID-19 pandemisinin patlamasından hemen önce Brezilya'nın en büyük özel bankası Itau-Unibanco'nun CEO'su "Brezilya'yı hiç böyle olumlu bir durumda görmedim" açıklaması yaptı (Exame, 2019).

Meksika

Brezilya'da olduğu gibi Meksika'da da finansallaşma, hakim olunan-hakim olan sınıfların birikim stratejilerinde yerel sanayi tekellerine dayalı birikimden ihracatın aşırı genişlemesi ve kitlesel finansallaşmayla desteklenen finans yoluyla birikime geçiş ile gerçekleşti. Bu sürecin önemli bir sonucu, servetini 1980'lerin ve 1990'ların neoliberal reformlarına ve 2000'lerden bu yana yükselen finansal faaliyetlerine inşa eden küçük bir şirket elitinde sermaye ve gücün artan yoğunlaşması olmuştur. Özellikle 1980'lerde ve 1990'larda kent ve kırsal toplumsal hareketlerinin yoğun mevcudiyetine ve Meksika toplumunun giderek daha geniş kesimlerinin sürekli olarak yoksullaşmasına rağmen bu geçiş bugün büyük ölçüce sağlamlaştırılmıştır.

Meksika ekonomisi ve toplumunun finansallaşmasında üç aşama görülebilir. İlki, neoliberalizm vasıtasıyla (1970'lerin ortalarından 1988'e) sermaye birikiminin yeniden yapılanması için taban hazırlayarak borcun inşası ve 1980'lerin borç krizidir. İkinci aşama (1988-2000), finansallaşmış sermaye birikimini desteklemek için devletin derinden yeniden yapılandırılmasına eşlik etmiştir, hâlâ Kurumsal Devrimci Parti'nin (PRI) süren liderliği altındadır. Üçüncü aşama, farklı renklerdeki hükümetler altında olsa da (muhafazakar sağ [2000-2012], PRI'nin yenilenen bir bölümü [2012-2018] ve muhafazakar sol Morena Partisi [2018'den beri]) 2000'lerden itibaren finansallaşmanın konsolidasyonuna dayalı olmuştur.

1988'de Carlos Salinas de Gortari'yi başkanlığa süren seçim hilesi, Brady Planı'na dayanarak Meksika'da 'borç yapılandırma' bağlamında kapsamlı bir neoliberal reform gündeminin yolunu hazırladı (EMTA, 2009; Marois, 2012: 74). Bu gündem, ideolojik olarak ABD'de eğitilmiş ve devlet aygıtında yer alan bir önceki kalkınmacı siyasal sınıfın yerine geçen küçük bir elitler çevresi tarafından uygulandı (Sala-Porras, 2014: 281). Devlete ait şirketlerin ve bankaların (yeniden) özelleştirilmesini, çalışanların maaşlarını sınırlamayı, ticaret önündeki engelleri azaltmayı ve ihracatı artırmayı kapsamına aldı. Özellikle sermaye hesaplarının ve faiz oranlarının serbestleşmesi, bankaların zorunlu rezervlerinin deregülasyonu, kısa vadeli hükümet

tahvillerinin ihracının artırılması, kredi üzerinde daha hafif kısıtlamalar ve enflasyon kontrolüne siyasal bir taahhüt gibi değişiklikleri de içeriyordu (Marois, 2014: 316). Bu reformlar, protestoların şiddetle bastırılmasına eşlik ederek uygulamaya geçen 1994'teki Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) ile bağlanmıştır (Bautista Gonzáles, 2015: 46).

Reformların başlıca iki etkisi oldu. İlki, hem ABD sanayi sermayesinin kârlarını artırmak için hem de birikimi finans yoluyla itmek için ulusötesi tedarik zincirlerinin kurulmasına hizmet etme amacıyla Meksika ekonomisinin yeniden yapılandırılmasına katkı sağlamıştır. İİS süresince, Meksika ekonomisi devlete ait şirketler, çokuluslu şirketler ve ekonomik gruplar (grupos económicos) olarak adlandırılanların boyunduruğu altında düşük üretkenliğe sahip bir korporatist-tekelci güç yapısı ile karakterize ediliyordu. Bunlardan sonuncusu, kamu iş sözleşmelerinden, devlet şirketlerinden sübvansiyonlu fiyatlardan, kapalı bir ekonomide oligopolcü piyasalardan ve Meksika iç pazarının sömürme peşindeki çokuluslu şirketlerle ittifaklardan yararlanarak ilerleme kaydetti (Castañeda, 2010: 605). 1980'lerde iç piyasanın daralmasında dolayı ekonomik gruplar, işlerini dış piyasalara doğru yeniden yönlendirmeye hevesliyidiler (Castañeda, 2010: 612; Salas-Porras, 2014: 281). Meksika sermayesi, ABD sermayesinin üretimi ülke dışında yürütme hedefini ABD piyasasına yakın coğrafyada ucuz emek ve düşük çevre standartları sunarak karşılayabildi (Castañeda, 2010: 613). Nitekim ekonomik gruplar, Küresel Üretim Ağları'nın (KÜA) bir kısmını oluşturmak için ABD şirketleriyle ittifaklara girdiler (ör. Alfa, Vitro, Carso-Telmex) (Castañeda, 2010). Meksika ve ABD arasındaki KÜA'ların kurulması, kurumsal hisse alımını finanse eden finansal kurumların yardımıyla gerçekleşti (Castañeda, 2010: 614; Cox, 2013: 17). Çalışanlarının %60-90'ı kadın olan "maquila", yeni ihracat-odaklı stratejinin ve artan yabancı yatırımların "canlı ifadesi" oldu (Tapia Marchina, 2016: 76).

İkincisi, neoliberal reformlar Meksika ekonomisinde kutuplaştırıcı bir etkide bulundu. Meksika 1990 ve 1993 yılları arasında çevre ekonomiler arasında uluslararası finansal sermaye akışlarının en büyük istikameti oldu (Correa vd., 2012: 13). Keskin para birimi değer artışı ve ticaret serbestliğinden dolayı Meksika şirketlerinin çoğu rekabet edemedi. Dahası 1990'ların başlarında ABD şirketleriyle iş girişimlerine girenlerin çoğu daha sonra onlar tarafından satın alındı (Castañeda, 2010).

Özelleştirme ile ticaret ve sermaye akışları serbestleşmesi aynı zamanda Meksika'daki artan sermaye yoğunlaşmasına katkıda bulundu. Ekonomik gruplar bugün çok daha büyükler ve GSYİH ve satışlar bakımından öncekine kıyasla tüm ekonominin çok daha büyük bir payını oluşturuyorlar (Castañeda, 2010: 621). Özelleştirme devlete ait şirketleri ele geçirmek için kaynakları olan ve uluslararası çevrelere erişimi olanlar için olağanüstü fırsatlar sundu. Ülkedeki en önemli 70 ekonomik grubu yöneten Meksika İşadamları Konseyi'nin (*Consejo Mexicano de Hombres de*

Negocios) 37 üyesi, 1991 yılına kadar tüm özelleştirmelerin değerinin %80'i kadar değer sahibiydi (Carlsen, 1991; Luna ve Tirado, 1993: 253). Bazı ekonomik gruplar özellikle de birincil kaynak sektöründe güçlü ulusötesi şirketlere dönüşmeyi başardılar (ör. Cemex, Bimbo, Gruma, Mexichem ve FEMSA). Nitekim dönüşüm süreci, hem sanayide hem de tarımda ekonominin kurumsal ulus ötesi sektör ve durgunlaşan hayatta kalma odaklı sektör olarak iki kola ayrılmasına neden oldu (Reis, 2019).

1990'ların başında Meksika, hızla yükselen borç ve artan bir cari açık ile karşı karşıya kaldı. Yabancı sermayeyi daha fazla çekebilmek için Meksika Hazinesi ABD doları cinsinden kısa vadeli borç ihraç etmeye başladı. Fakat Zapatista hareketinin siyasal ayaklanması ve 1994'ün sonunda başkan adayı Luis Donaldo Colosio'nun öldürülmesiyle, Küresel yatırımcının Peso'nun değerine duyduğu güven azaldı ve sermaye hızla Meksika'dan kaçtı. Yüksek faiz oranları ve boşalan dolar rezervleri ile Ernesto Zedillo'nun yeni hükümeti (1994-2000), devalüasyon yapmak ve sonunda Peso'nun dalgalanmasına izin vermek zorunda kaldı, bu da enflasyonun %52'ye yükseldiğinin ve Meksika'nın temerrüde düştüğünün göstergesiydi. Borcun büyük bir bölümü ABD ve Amerikalılar elinde olduğundan, ABD hükümeti, tahvil sahiplerini ve yeni özelleştirilmiş yerli bankaları kurtarmak için Meksika hükümeti tarafından kullanılan 50 milyar dolar değerinde bir IMF Uluslararası Ödemeler Bankası ve Kanada Hükümeti kredisi düzenledi. Nitekim yoksulluk ve işsizlik bir kez daha artarken mali risk kamu borcu üzerinden toplumsallaştırılmıştı (Marois, 2014: 317-318).

1994-95 krizi neticede finansallaşmış sermaye birikiminin yeniden tesis edilmesi için yapısal reformların derinleşmesine önderlik etti (Tapia Marchina, 2016: 75). Sonuçlardan biri, Zedillo hükümeti tarafından olanak sağlanan Meksika'nın banka sermayesinin uluslararasılaşmasıydı. 1990 yılında Meksika'da neredeyse tüm bankalar tamamen devlete aiten, 2002'de yabancı banka sermayesi bankacılık varlıklarının %82'sini kontrol etmiştir (Marois, 2012: 140). Dahası kriz, döviz rezervleri biçiminde sermaye akışlarını istiflerken (küresel güney boyunca gözlemlenen bir trend), stratejik olarak para arzını düzenlemek ve enflasyonu dizginlemek için finansal piyasalardaki yerel para cinsinden kamu borç menkullerinin ihracında sürekli bir artışa sevk etti. Bu, yalnızca "sıcak para" akışlarının genişlemesini daha da tetiklemedi, borcun ödenmesine yönelik yüksek maliyetlerden nedeniyle büyüyen borç ve kamu harcamalarında keskin bir daralmaya da yol açtı (López González, 2013).

1988'den sonra PRI artan biçimde siyasi makamlarını kaybetti ve 2000 yılı seçimleri Meksika'da tek parti hakimiyetinin sonuna işaretledi. Bir grup işadamlarının ('Fox'un Arkadaşları') desteği aracılığıyla iktidara gelen Vicente Fox Quesada yönetimi altında muhafazakar sağ Milliyetçi Hareket Partisi'nin (PAN) iki başkanlığı (2000-2006) ulusötesi şirketlere bağlıydı (özellikle bölge müdürü olduğu CocaCo-

la) ve Felipe Calderón (2006-2012) ülkede ulusötesi şirketlerin gücünün pekiştğini gördü. Yalnızca yabancı ulusötesi şirketlerin değil yerli şirketlerin de işletme faaliyetleri finansallaştığından sistemik finansal risk arttı. Bu, net mülk, tesis ve ekipman olarak tutulan varlıklara kıyasla finansal varlıkların oranındaki çarpıcı artışta yansıtılmaktadır (Powell, 2013: 271). Bugün büyük Meksikalı işletmeler kazançlarının en büyük payını, üretken faaliyetleri yoluyla değil; finansal ya da diğer rantiye faaliyetler yoluyla (gayrimenkul ve altyapı, doğal kaynak çıkarma gibi) elde etmektedir (Mendoza Hernández, 2009). Küresel olarak faaliyet yürüten firmalar da döviz kuru ve faiz oranı riskinden korunmak için türev piyasalara girmeye mecbur kalmaktadırlar (Powell, 2013: 144). 1990’lardan bu yana, ekonomik gruplar, artan sermaye yoğunlaşmasına neden olan Birleşme ve Devralma türü genişleme stratejilerini finanse etmek için uluslararası bankaların kredilerine erişime sahiptilerdi (Mendoza Hernández, 2009). Bu krediler ABD doları cinsinden olduğundan, yalnızca yerel bankaların kredilerinden çok daha ucuz olmakla kalmamakta; aynı zamanda büyük sistemik kırılğanlıklar yaratmaktadır. “Faiz arbitrajı” (yani yurtiçinde peso ile borç vermek için yurtdışında dolar ile borçlanmak) şirket sınıfı için önemli bir kazanç kaynağına dönüştükçe ve böylelikle özel sektörün dış borcu çoğaldıkça finansal riskler arttı. Bu gibi finansal risklerin toplumsallaşması, çevresel finans kapitalizminin önemli bir özelliğidir (Marois, 2011). Bu, hükümetin etkin bir şekilde kurumsal sektör borcuna güvence verme ve maliyetleri bütünüyle topluma yayma yoluyla 2008 küresel finansal krizine ve Covid-19’la başlayan güncel krize verilen yanıtlarında bir kez daha ortaya çıkmıştır (Marois, 2011: Reis, 2020).

Genel olarak bu süreçler sanayisizleşmeyle, diğer bir deyişle Meksika ekonomisinin üretken kapasitesinde bir dağılmayla, ve ekonomideki kayıtdışı sektörün aşırı büyümesiyle sonuçlandı. İmal edilen ihracatın toplam değeri 1993’te 41,1 milyar ABD dolarından 2019’da 410 milyar dolara yükseldi⁹ ve şu anda toplam ihracatın %89’unu oluşturuyor. 2019’da üçte biri otomobil sektöründen elde edildi ve %82’ü ABD’ye gitti (Banco de México [Banxico], 2020). Bununla birlikte imalat ve ihracatın ithalat içeriğinden dolayı ihracatın aşırı büyümesine ithalatta aşırı bir büyüme de eşlik etmiştir (Cibils and Pinazo, 2016: 82f).¹⁰ İhracat endüstrisi ve ekonominin geri kalanı arasında canlandırıcı bağlantılar bu nedenle adeta tükenmiştir (Bair ve Peters, 2006; Cypher ve Delgado Wise, 2010: 94; Gallagher ve Zarsky, 2007) ve büyüme istihdam yaratmamıştır (Arroyo, 2003). İstihdamın küçük ve orta ölçekli tarımda kaybedildiği ve ihracat odaklı tarım endüstrisinin uygun ücretli emek geliri sağlamadan geliştiği tarımda benzer bir dönüşüm yaşanmıştır (Fox, 2013; Scot, 2010). Latin Amerika’nın geri kalanında olduğu gibi, bu, Meksika örneğinde 1984’te yaklaşık %27’den 2018’de %53’e kayıt dışı proletaryanın muazzam artmasına yol açtı (Morton, 2013: 126-127; ILO, 2018: 87). Çalışan sınıfların önemli bir

9 Buna tarım sektörü ihracatı dahildir.

10 Toplamda çoğu ABD’den gelen imalat sektörü ihracatının %80’ini ithal girdiler oluşturmaktadır. Maquiladoras’ta (Meksika serbest ticaret bölgeleri) girdilerin %97’si ithal edilmektedir (Guillen, 2012: 68f).

bölümü 1990'larda kendilerini ABD'ye göç etmek zorunda hissettiler (King, 2006: 15). Bugün Meksika ulusal ekonomisi esas olarak mamul ürünler biçimindeki ucuz emeğini dışarı satmaya, özellikle de göçmen emeğin ihracatına bağlıdır. Göçmen işçi dövizleri; borç ödemelerinin, kâr paylarının ve faizlerin muazzam dışarı akışına karşı döviz girdilerinin açık ara en büyük kaynağıdır (Reis, 2019: 718).

Başkan Andrés Manuel López Obrador'un (AMLO, 2018'den beri iktidarda) siyasal projesi "neoliberalizme alternatif yaratma" ve Meksika'yı "ahlaki bir ekonomiye" dönüştürmektir. Ancak daha ziyade git gide artarak belirginleşen şey, Washington Kurumları/Wall Street ittifakı, güçlü Meksika finansal ve kurumsal elitleri, Meksika ordusu ve Meksika tutucu solunun çıkarlarının birleşimine dayanarak finans aracılığıyla birikimin sağlamlaştırılmasıdır (Reis, 2020a). AMLO'nun ekonomik politika modeli, yolsuzluğa karşı savaşılar ve kamu sektörüne sert kemer sıkma önlemleri dayatarak devlet petrol şirketi PEMEX'in üretkenliğini artırma üzerine odaklanmıştır. Serbest bırakılan kaynakların yoksullara nakit transferleri ve yeni bir petrol rafinerisi de dahil olmak üzere son derece çelişkili mega altyapı projelerine yapılan yatırımlar yoluyla kanalize edilmesi gerekmektedir. Fakat PEMEX dünyanın en borçlu petrol şirketi olmuştur ve 2019'da derecesi "çürük tahvil" olarak düşürülmüştür. Ağır borç yükümlülükleri ve zayıf vergi tabanı karşısında PEMEX'e gerekli devasa yatırımların nasıl finanse edilmesi gerektiği tartışmalıdır. Dahası hükümet sağlık, çocuk bakımı ve eğitim harcamalarında ağır kesintiler yaparak yoksullara nakit transferlerini finanse ettiği için eleştirilmiştir. 2020 bütçesini finanse etmek için hükümet, devlet petrol fonu FEIP'den yaklaşık 6,5 milyar dolar para çekmek zorunda kalmıştır.

Meksika'da emeğin gelir içindeki payı 1970'lerde yaklaşık %40 iken 2015'te %28'e düşmüştür (Ibarra ve Ros, 2019). Asgari ücret 2019'da artmıştır, ancak reel ücretler hâlâ 1970'lerde olduklarından çok uzaktır. Covid-19 krizi süresince, gelirler azaldıkça çalışan yoksulların payı büyük ölçüde artmıştır. Resmi temel tüketim malları sepetini karşılayamayan çalışan nüfusun payı Mart ayında %35,7'den Mayıs 2020'de %54,9'a yükselmiştir (CONEVAL, 2020). 2020'de çalışan nüfusun neredeyse üçte ikisi, iki asgari ücretin altında maaş almıştır (El Economista, 2020), bu da günde yaklaşık 5,60 ABD dolarından daha az ya da ayda yaklaşık 170 ABD dolarına eşittir. Meksika nüfusunun neredeyse yarısı 2016'da zaten aşırı borçlu durumdaydı (Díaz Rodríguez vd., 2019). Bu kriz, yoksulun baba görünümlü devlete bağımlılığını ve finansal ve kurumsal elitlerle birlikte borç ilişkilerine katılımlarını artırarak Meksika'daki uluslararası ve yerel finans sermayesinin finansal içirme gündemini ilerletmeye hizmet etmiştir (Reis, 2020).

Sonuç: Latin Amerika’da bağımlılığın yeni bir aşaması olarak finansallaşmış bağımlılık

Bağımlılık araştırmacılarının ilk kuşağının temel katkısı çevresel sanayileşme sürecinin bağımlılıktan kopmada nasıl başarısız olduğunu açıklamaktı. Bizim analizimiz, 1980’lerdeki borç krizi sonrasında kalkınmacı devletlerin yeniden yapılandırılmasından bu yana bağımlılığın nasıl yeniden üretildiğini göstermiştir. Biz, “kolonyal bağımlılık”, “finansal-endüstriyel bağımlılık” ve “teknolojik-endüstriyel bağımlılık” sonrasında (Dos Santos, 1970), bağımlılığın dördüncü tarihsel aşaması olarak “finansallaşmış bağımlılığı” öneriyoruz. Argümanımız, bağımlılığın doğasını anlamada sınıf ilişkilerinin önemini vurgulayan Marksist bağımlılık teorisyenlerinin bakış açısını benimsemiştir. Dışsal zorunluluklar ve çevredeki tarihsel olarak yerleşen sınıf oluşumu ve mücadelesi arasındaki karmaşık ve dinamik ilişkileri hesaba katmak, yönetici sınıflar yeni birikim stratejilerine uyum sağlamaya çalışırken dış koşullara verilen farklı toplumsal ve siyasal yanıtları görmemizi sağlar. Finansallaşmış bağımlılık aşaması ile ilgili yeni ve belirgin olan şey, borcun ekonomik ve toplumsal gücünün, çevredeki birikimin temel özelliği olmaya devam eden aşırı sömürünün yeniden üretimi için çok önemli bir mekanizmaya dönüşmüş olmasıdır.

Yukarıda işaret edildiği gibi, finansallaşmış birikim gelecekteki artı değer talebine dayanır. Borcu ödemek için emeğin sömürülmesini garanti altına almak adına güçlü bir toplumsal kontrolü kapsar. Brezilya ve Meksika’ya ilişkin örnek çalışmalarımız, borcun emeğin aşırı sömürülmesinin koşullarını farklı şekillerde yeniden ürettiğini göstermektedir. 1980’ler krizinin ardından dış borçluluk ve Batılı kredi sağlayıcıları tarafından uygulanan Washington Uzlaşısı politikaları bağlamında, Brezilya ve Meksika’da hakim olunan-hakim olan sınıflar yabancı sermaye akışlarını ve bu akışları sürdüren ucuz ihracatı çekme temelinde finansal birikime yöneldiler. Fazlasıyla artan kamu borcu, her iki ülkede de banka ve finans sermayesinin yükselen gücünün temel taşı olmuştur. Brezilya’da bankalar büyük ölçüde yerli sermayenin elinde kalırken, Meksika’da fazlasıyla uluslararasılaşmıştır. Ekonomik grupların Meksika’daki artan gücü de yine finansal araçlar yoluyla birikime geçişleri ile ilgilidir.

Her iki durumda da, mevcut uluslararası finansal mimarinin önemli bir yapısal özelliği olan yurtiçi ve uluslararası faiz oranı farkları, finansın yükselen gücü için temel olmuştur. Sanayi burjuvazileri, açık pazarların ve yüksek faiz oranlarının yeni koşullarına uyum sağlamak zorunda kalmışlardır; böylece ABD sermaye kesimleriyle yakın ittifaklar kurmuş ya da ABD sermayeleri tarafından devralınmışlardır (Meksika örneğinde); ya da yerel finansal holdingler ve ihracatçı tarım şirketleri ile birlikte küçük ortakların rolüne razı olmuşlardır (Brezilya örneğinde). Bu, ekonomik temelin önemli ölçüde yeniden yapılandırılmasına neden olmuştur. Brezilya’da dünyanın güçlü sanayicileri finans sermayesine karşı çıkma adına herhan-

gi bir girişimde bulunmayı bıraktıklarından, tarım ve maden ihracatında net bir uzmanlaşma eğilimi gözlemlemek mümkündür. Meksika'da ise 1990'lardan itibaren imalat sanayi yükselişte olduğundan ve ülke bugün 30 yıl öncesine göre daha "sanayileşmiş" görülebildiğinden, yeniden birincil sanayileşme ilk bakışta daha az görünürdür.

Bununla birlikte sanayi, yabancı sermaye tarafından kontrol edildiğinden ve esasen bir diğer "birincil kaynağın", yani endüstriyel ürünler biçimindeki ucuz emeğin, ihracatçısı olarak işlev gördüğünden, Meksika endüstriyel gelişiminin özellikleri altında yine birincil sanayileşmeye benzerdir (Guillen, 2012: 69). En nihayetinde her iki ülkede de finansal yatırımcı "güveni" yönetici sınıfların ve devletin gelecekteki emeği özel ve kamu borcunun döndürülmesi mümkün olacak derecede sömürme kapasitesine bağlı olduğu için, emeğin aşırı sömürüsü kamu borcunu sürdürmenin temeli olmuştur. Sermaye girişleri neticede finansal yatırımcıların gelecekteki kârlara ilişkin beklentilerine, yani devletin borcu ödemek için vergi geliri yaratma kapasitesine bağlı olduğundan, yük hem azalan oranlı vergi hem de aşırı artı değerler sürekli olarak çıkarılması biçiminde nihai olarak çalışan sınıflar tarafından taşınacaktır. Sonuç olarak her iki ülkede de son yirmi otuz yılda vergi yükü kamu borcuna paralel olarak artmıştır (Bin, 2015: 228; Tapia Marchina, 2016: 125).

Bağımlılığın önceki tekrarlarında olduğu gibi, çevresel finansallaşma, devletin rolünde önemli değişiklikleri gerekli kılmıştır. Kalkınmacı devletlerin İİS pratikleri ve sanayi politikalarına yönelik ekonomik müdahale aygıtının yerini finansallaşmış birikimin hizmetinde hareket eden "teknik" Merkez Bankaları ve Maliye Bakanlıkları almıştır. Mali kemer sıkma politikaları, sıkı enflasyon kontrolleri ve ihracat odaklı teşvikler ekonomi politikasının birincil araçları haline gelmiştir. Dahası hakim olunan-hakim olan yönetici sınıfların kârları her tehdit altına girdiğinde, işçi hakları ve çevresel düzenlemeler yoğun saldırılara maruz kalarak ayarlanan değişkenler olarak işlev görmektedirler. Bu, özellikle 1995 Meksika krizi, 1999 Brezilya krizi, 2008 küresel finansal krizi ve şimdi de COVID-19 gibi zor zamanlarda geçerlidir.

Her iki ülkede de finansallaşmış birikimin bir diğer kilit taşı, yalnızca çalışan ve orta sınıfların borç esaslı dayanıklı mal tüketimini beslemek için değil; bilhassa barınma, eğitim ve sağlık gibi temel insan ihtiyaçlarını karşılamak için de kişisel kredinin genişlemesi olmuştur. Gago ve Mezzadra (2017) ile Cavallero ve Gago (2020) tarafından Arjantin örneğine yönelik açıkça ortaya konduğu gibi, finansallaşma bu şekilde marjinalleştirilmiş gruplara, özellikle de kadınlara yönelik finansal sömürüyü organize eden yeni bir tür yönetim zihniyetini de içermektedir. Her finansal krizle daha fazla insan, hayatta kalma ekonomisine itildikçe 'finansal içirme' politikalarıyla desteklenen kişisel borç, emeğin aşırı sömürüsünün yeniden üretilmesi için yeni bir temel haline gelmektedir.

Son olarak bağımlılığın dört tarihsel biçimi, farklı tarihsel bağlamlarda –küresel kapitalizmin farklı momentleriyle derin bağlantı içinde— ortaya çıkmış olsa da, eski bağımlılık yapıları hiç de tamamen ortadan kalkmış gibi görünmüyor. Çağdaş Brezilya ve Meksika’da şiddetli mülksüzleştirme, eşitsiz mübadele ve çevresel sanayi üretiminin sayısız örneğini bulmak hâlâ mümkündür. Çevresel finansallaşma bu nedenle giderek daha karmaşık hale gelen ancak en temel özelliklerini değiştirmeyen çevreden merkeze yüzlerce yıllık birikimli bir değer transferi sürecinin yeni yüzü olarak daha iyi anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Albers, M. (2008) "The financialization of home and the mortgage market crisis", *Competition and Change*, 12(2): 148–166.
- Albers, M. B. (2019) "Financialization", D. Richardson, N. Castree, M. F. Goodchild, A. L. Kobayashi, ve R. Mars-ton (der.), *The international encyclopedia of geography: People, the earth, environment, and technology*, Wiley.
- Akyüz, Y. (2017) "Playing with fire", *Deepened financial integration and changing vulnerabilities of the Global South*. Oxford University Press.
- Alami, I. (2020) *Money power and financial capital in emerging markets. Facing the liquidity tsunami*. Routledge.
- Amorim, C. (2015) *Teerā, Ramalá e Doha. Memórias da Política Externa Ativa e Alternativa*, Saraiva.
- Anderson, P. (2019) *Brazil apart*, Verso.
- Andrade, D. (2016) "Export or die: The rise of Brazil as an agribusiness powerhouse", *Third World Thematics: A TWQ Journal*, 1(5): 653–672.
- Andrade, R. ve D. M. Prates, (2013) "Exchange rate dynamics in a peripheral monetary economy", *Journal of Post Keynesian Economics*, 35(3): 399–416.
- Antunes de Oliveira, F. (2021a) "Who are the superexploited? – Dependency, gender and race", A. Madariaga ve S. Palestini (der.), *Global capitalism in Latin America and Europe: From situations to mechanisms of dependency*, Palgrave MacMillan.
- Antunes de Oliveira, F. (2021b) "Bourgeois dependency theory and the forgotten roots of neodevelopmentalism", *Latin American Perspectives*, (Online First), 1–21. 0094582X2110373.
- Arrighi, G. (1994) *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times*, Verso.
- Arroyo, A. P. (2003) "Promesas y realidades: El Tratado de Libre Comercio de América del Norte en su noveno año", *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales*, 9(2): 167–195.
- Ashman, S., Fine, B. ve S. Newman, (2011) "The crisis in South Africa: Neoliberalism, Financialization and uneven and combined development", *Socialist Register*, 47: 174–195.
- Bair, J. ve E. D. Peters, (2006) "Global commodity chains and endogenous growth: Export dynamism and development in Mexico and Honduras", *World Development*, 34(2): 203–221.
- Bambirra, V. (1978) *Teoría de La Dependencia – Una Anticrítica*, ERA.
- Bambirra, V. (2015 [1972]) *O Capitalismo Dependente Latinoamericano*, Insular.
- Banco de México (Banxico). (2020) "Exportaciones", <https://www.banxico.org.mx/SielInternet/consultarDirectorioInternetAction.do?accion=consultarCuadro&idCuadro=CE86§or=1&locale=es>, indirilme tarihi: 20 Aralık 2020.
- Bates, R. H. (1997) *Open-economy politics: The political economy of the world coffee trade*, Princeton University Press.

- Bautista González, R. (2015) *Movimiento Urbano Popular*, Bitácora de Lucha. Casa y Ciudad México, https://casayciudad.mx/wp-content/uploads/2019/01/07_urbanoPopular.pdf, indirilme tarihi: 16 Aralık 2020
- J.Becker, J. Jäger, B. Leubolt, ve R. Weissenbacher, (2010) "Peripheral financialization and vulnerability to crisis: A regulationist perspective" *Competition & Change*, 14(3-4): 225–247.
- Beckerman, P. (2002) Longer-term origins of Ecuador's 'predollarization' crisis", P. Beckerman ve A. Solimano (der.), *Crisis and dollarization in Ecuador: Stability, growth, and social equity*, The World Bank, 17-80.
- Bin, D. (2015) "Fiscal superstructure and the deepening of labour exploitation", *Capital & Class*, 39(2): 221–241.
- Bin, D. (2016) "The politics of financialization in Brazil", *World Review of Political Economy*, 7(1): 106–126.
- Boito, A., Jr. (2006) "As relações de classe na nova fase do neoliberalismo no Brasil", G. Caetano ve M. L. Maya (der.), *Sujeitos sociales y nuevas formas de protesta en la historia reciente de América Latina*, CLACSO Libros, 271–296.
- Boito, A., Jr. (2018) *Reforma e Crise Política no Brasil: os Conflitos de Classe nos Governos do PT*. Unicamp.
- Boito, T., Jr. ve T. Berringer (2014) "Social classes, neodevelopmentalism, and Brazilian foreign policy under Presidents Lula and Dilma", *Latin American Perspectives*, 41(5): 94–109.
- Bonizzi, B. (2013) "Financialization in developing and emerging countries", *International Journal of Political Economy*, 42(4): 83–107.
- Bortz, P. G. ve A. Kaltenbrunner (2018) "The international dimension of financialization in developing and emerging economies", *Development and Change*, 49(2): 375–393.
- Bresser-Pereira, L. C. L. de Paula, F., ve M. Bruno (2019) *Financeirização, coalizão de interesses e taxa de juros no Brasil*, Texto para discussão 22. Federal University of Rio de Janeiro.
- Bresser-Pereira, L. C. ve Nakano, Y. (2002) "Uma estratégia de desenvolvimento com estabilidade", *Revista de Economia Política*, 21(2): 146–177.
- Campello, T., T. Falcão, ve P. V. da Costa (der.) (2014) *O Brasil sem miséria*, MDS.
- Cardoso, F. H. (2008 [1994]) *Mãos à obra, Brasil: proposta de governo*, Centro Edelstein.
- Cardoso, F. H., ve E. Faletto (1979) *Dependency and Development in Latin America*, University of California Press.
- Cardoso, F. H., ve J. Serra. (1978) "Las Desventuras de La Dialéctica de La Dependencia", *Revista Mexicana de Sociología*, 40 (January): 9–55.
- Cardoso, F. H. (1995) "Desenvolvimento: O Mais Político Dos Temas Econômicos", *Revista de Economia Política* 15 (4 (60)): 148–55.
- Carlsen, L. (1991) "From the many to the few. Privatization in Mexico", *Multinational Monitor*, 12(5).
- Carvalho, L. (2018) *Valsa brasileira: do boom ao caos econômico*, Editora Todavia.
- Castañeda, G. (2010) "Evolución de los grupos economicos durante el periodo 1940-2008", Kuntz, S. (der.), *Historia Económica General de México*, El Colegio de México, 603–633.
- Castro, A. B. D. ve F. E. P. D. Souza (1985) *A economia brasileira em marcha forçada*, Paz e Terra.
- Cavallero, L. ve V. Gago (2020) *A feminist reading of debt*, Pluto Press.
- Cervo, A., ve C. Bueno (2008), *História da política exterior brasileira*, UnB.
- Cibils, A. ve G. Pinazo, G. (2016) "The periphery in the productive globalization: A new dependency?", N. Levy ve E. Ortiz (der.), *The financialization response to economic disequilibria*, Edward Elgar, 69–89.
- Cohen, B. J. (2008) *International political economy: An intellectual history*, Princeton University Press.
- Consejo Nacional de Evaluación de la Política de Desarrollo Social (CONEVAL) (2020) *Ante la crisis sanitaria por la COVID-19, el CONEVAL presenta información referente a la pobreza laboral con la Encuesta Telefónica de*

- Ocupación y Empleo (ETOE) de Abril-Mayo*, https://www.coneval.org.mx/Medicion/Paginas/Pobreza_Laboral_ETOE_Abril-Mayo.aspx, indirlme tarihi: 28 Temmuz 2020.
- Cope, Z. (2019) *The wealth of (some) nations. Imperialism and the mechanics of value transfer*, Pluto Press.
- Correa, E., G. Vidal, ve W. Marshall (2012) "Financialization in Mexico: Trajectory and limits", *Journal of Post Keynesian Economics*, 35(2): 255–275.
- Coutinho, L. G. ve L. G. M. Beluzzo (1984) "Política econômica, inflexões e crise", *Ô Desenvolvimento Capitalista No Brasil: ensaios Sobre a Crise*, 3: 161–189.
- Couto, C. G. ve F. Abrucio (2003) "O segundo governo FHC: Coalizões, agendas e instituições", *Tempo Social*, 15(2): 269–301.
- Cox, R. W. (2013) "Transnational capital and the politics of global supply chains", *Class, Race and Corporate Power*, 1(1): 1–29.
- Christophers, B. (2015) The limits to financialization. *Dialogues in Human Geography*, 5(2): 183–200.
- Cypher, J. M. ve R. Delgado Wise (2010) *Mexico's economic dilemma. The developmental failure of neoliberalism*, Rowman & Littlefield.
- Delgado, G. C. (2010) Especializacao primaria como limite ao desenvolvimento, *Desenvolvimento e Debate*, 1(2): 111–125.
- Díaz Lozano, J. A. ve F. Mariano (2020) "Reproducción de la vida, superexplotación y organización popular en clave feminista: Una lectura desde Argentina", *Cuestiones de Sociología*, 23, e101. <https://doi.org/10.24215/23468904e101>, indirlme tarihi: 14 Aralık 2021.
- Díaz Rodríguez, H. E., Sosa Castro, M., ve Rosales, A. C. (2019) "Determinantes del endeudamiento de los hogares en México: un análisis con redes neuronales", *Problemas del Desarrollo. Revista Latinoamericana de Economía*, 50(199): 115–140.
- Donghi, T. (1979) *Historia da America Latina*, Circulo do Livro.
- Dos Santos, T. (1970) The structure of dependence, *The American Economic Review*, 60(2): 231–236.
- Drinot, P. (2014) "Introduction", P. Drinot, ve A. Knight (der.) *The Great Depression in Latin America*, Duke University Press.
- El Economista (2020) "Crece contagio en mercado laboral por el coronavirus", 6 Ağustos 2020.
- Evans, P. (1979) *Dependent development: The alliance of multinational, state, and local capital in Brazil*, Princeton University Press.
- Evans, P. (2018) *Brazil: An unfolding tragedy. The Berkeley Review of Latin American Studies* – Fall 2018.
- Exame (2019) *Reformas deixam Brasil em situação boa como nunca vi. diz CEO do Itau*, 30 Temmuz 2019, Revista Exame, <https://exame.com/negocios/reformas-deixam-brasil-em-situacao-tao-boua-que-nunca-vi-diz-ceo-do-itau>.
- Féiz, M. (2016) "Transformations in Argentina's capitalist development since the Neoliberal Age", *World Review of Political Economy*, 7(3): 350–362.
- Fernandes, F. (1981) *Capitalismo dependente e classes sociais na America Latina*, Zahar Editores.
- Fernandes, S. (2019) *Sintomas mórbidos*, Autonomia Literaria.
- Fine, B. (2014) "Financialization from a Marxist Perspective", *International Journal of Political Economy*, 42(4): 47–66.
- Fishlow, A. (1986) "Latin American adjustment to the oil shocks of 1973 and 1979", Hartlyn, J. and Morley S. A. (der.) *Latin American political economy: Financial crisis and political change*, Routledge, 54–84.
- Fontes, V. M. G. D. M. (2010) *O Brasil e o capital imperialismo: teoria e história*, EPSJV/UFRJ.

- Fortes, A. (2019) *Lawfare unmasked in Brazil*, NACLA.
- Fox, J. (2013) "Apuntes sobre las políticas públicas hacia la agricultura y su relación con el empleo", *El Derecho a la Alimentación en México: Recomendaciones de la sociedad civil para una política pública efectiva*, ed. Oxfam Mexico, 57–64, https://jonathanfoxucsc.files.wordpress.com/2011/11/oxfam_mexico_el-derecho-a-la-alimenta-cioc81n-en-mecc81xico.pdf, indirilme tarihi: 15 Ağustos 2016.
- Frank, A. G. (1969) *Latin American: Underdevelopment or Revolution*, Monthly Review Press.
- Gago, V. (2017) *Neoliberalism from below*, Duke University Press.
- Gago, V. ve S. Mezzadra (2015) Para una crítica de las operaciones extractivas del capital: Patrón de acumulación y luchas sociales en el tiempo de la financiarización, *Nueva Sociedad*, 255: 38–52.
- Gallagher, K. P. ve L. Zarsky (2007) *The enclave economy: Foreign investment and sustainable development in Mexico's Silicon Valley*, MIT Press.
- Gereffi, G. ve P. Evans (1981) "Transnational corporations, dependent development, and state policy in the semiperiphery: A comparison of Brazil and Mexico", *Latin American Research Review*, 16(3): 31–64.
- Giambiagi, F., Villela, A., Barros, L. ve Hermann, J. (der.) (2005) *Economia Brasileira Contemporanea*. Campus.
- Gilpin, R. (1981) *War and change in world politics*, Cambridge University Press.
- Gilpin, R. (1987) *The political economy of international relations*, Princeton University Press.
- Guillen, A. (2012) "Mexico, an example of the anti-development policies of the Washington consensus", *Estudios Avancados*, 26(75): 57–75.
- Guimarães, S. P. (2008) *Desafios Brasileiros Na Era Dos Gigantes*, Contraponto.
- Higginbottom, A. (2010) "Underdevelopment as Super-exploitation: Marini's Political-Economic Thought", *Paper presented at Historical Materialism conference*, SOAS Üniversitesi Londra, 13 Kasım 2010.
- Hobson, J. M. (2013a) "Part 1—Revealing the Eurocentric foundations of IPE: A critical historiography of the discipline from the classical to the modern era", *Review of International Political Economy*, 20(5): 1024–1054.
- Hobson, J. M. (2013b) "Part 2—Reconstructing the non-Eurocentric foundations of IPE: From Eurocentric 'open economy politics' to inter-civilizational political economy", *Review of International Political Economy*, 20(5): 1055–1081.
- Ibarra, C. A. ve J. Ros (2019) "The decline of the labor income share in Mexico, 1990–2015", *World Development*, 122: 570–584.
- Jinkings, I., Doria, K., ve Cleto, M. (der.) (2016) *Por que gritamos Golpe?: Para entender o impeachment e a crise política no Brasil*, Boitempo Editorial.
- Kaltenbrunner, A. ve J. P. Paineira (2018) "Subordinated financial integration and financialisation in emerging capitalist economies: The Brazilian experience", *New Political Economy*, 23(3): 290–313.
- Katz, Claudio. (2019) *La teoría de la dependencia, cincuenta años después*, Batalla de Ideas.
- Keohane, R. O. ve J. S. Nye (2012) *Power and interdependence* (4th ed.), Longman.
- King, A. (2006) *Ten years with NAFTA: A review of the literature and an analysis of farmer responses in Sonora and Veracruz*, Mexico, CIMMYT Special Report 06-01, <http://repository.cimmyt.org/8080/xmlui/bitstream/handle/10883/1051/89073.PDF?sequence=4>, indirilme tarihi: 16 Haziran 2016.
- Knafo, S. ve J. S. Dutta (2020) "The myth of the shareholder revolution and the financialization of the firm", *Review of International Political Economy*, 27(3): 476–499.
- Krippner, G. R. (2005) "The financialization of the American economy", *Socio-Economic Review*, 3(2): 173–208.
- Kvangraven, I. H. (2021) "Beyond the stereotype: Restating the relevance of the dependency research programme", *Development and Change*, 52(1): 76–112.

- Lapavitsas, C. (2009) "Financialisation embroils developing countries", *Research on Money and Finance Discussion Paper*, no. 14, http://www.researchonmoneyandfinance.org/images/discussion_papers/RMF-14-Lapavitsas.pdf, indirlme tarihi: 28 Ağustos 2016.
- Lapavitsas, C. (2013a) *Profiting without producing: How finance exploits us all*, Verso.
- Lapavitsas, C. (2013b) "The financialization of capitalism: 'Profiting without producing'", *City*, 17(6): 792–805.
- Lapyda, I. (2019) *Financeirização no Brasil nos anos Lula (2003–2010)*, Doktora tezi, Universidade de São Paulo.
- Lavinas, L. ve D. Gentil (2018) "Brasil Anos 2000: A política social sob regência da financeirização", *Novos Estudos*, 37(111): 190–211.
- Levy Orlik, N. (2013) *Dinero, Estructuras Financieras y Financiarización: Un Debate Teórico Institucional*, Editorial Itaca.
- López González, T. S. (2013) "Deuda pública interna y estabilidad monetaria en México: El dilemma de la política fiscal con liberalización financiera", M. I. Manrique Campos (der.), *Globalización financiera y nuevo marco institucional: Referencias obligadas para la política fiscal y financiera*, Ciudad de México, 34–63.
- Luna, M. ve R. Tirado (1993) "Los empresarios en el escenario del cambio. Trayectoria y tendencias de sus estrategias de acción colectiva", *Revista Mexicana de Sociología*, 55(2): 243–272.
- Mantz, F. (2019) "Decolonizing the IPE syllabus: Eurocentrism and the coloniality of knowledge in International Political Economy", *Review of International Political Economy*, 26(6): 1361–1378.
- Marini, R. M. (2011 [1973]) "Dialética da dependência", J. P. Stedile ve R. Traspadini (der.), *Ruy Mauro Marini – vida e obra*, Expressao Popular.
- Marini, R. M. (2017 [1975]) *Subdesenvolvimento e revolução*. Insular, 131–173.
- Marois, T. (2011) "The socialization of financial risk in neoliberal Mexico", *Research on Money and Finance Discussion Paper*, No. 25, http://www.researchonmoneyandfinance.org/images/discussion_papers/RMF-25-Marois.pdf, indirlme tarihi: 14 Aralık 2016.
- Marois, T. (2012) *States, banks and crisis. Emerging finance capitalism in Mexico and Turkey*, Cheltenham. Edward Elgar.
- Marois, T. (2014) "Historical precedents, contemporary manifestations: Crisis and the socialization of financial risk in neoliberal Mexico", *Review of Radical Political Economics*, 46(3): 308–330.
- Martínez Peinado, J. (2011) "La estructura teórica Centro/Periferia y el análisis del Sistema Económico Global: ¿obsoleta o necesaria?", *Revista de Economía Mundial*, 29: 29–59.
- Marx, K. (1990 [1867]) *Capital – Volume 1*, Penguin Classics.
- Maxfield, ve J. H. Nolt (1990) "Protectionism and the internationalization of capital: US sponsorship of import substitution industrialization in the Philippines, Turkey and Argentina", *International Studies Quarterly*, 34(1): 49–81.
- Mendoza Hernández, A. (2009) "Financiarización y ganancias corporativas en México", *Revista Ola Financiera*, 3(5): 165–197.
- Morton, A. D. (2013) *Revolution and state in modern Mexico. The political economy of uneven development*, Rowman & Littlefield.
- Neri, M. C. (2014) "Programa Bolsa Família e a inclusão financeira", *O Brasil Sem Miséria*, 1: 727–744.
- Offner, A. C. (2019) *Sorting out the mixed economy*, Princeton University Press.
- Organización Internacional de Trabajo (OIT) (2018) "Mujeres y hombres en la economía informal: un panorama estadístico", Ginebra, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-/dgreports/-/dcomm/documents/publication/wcms_635149.pdf, indirlme tarihi: 28 Ekim 2020.
- Osorio, J. (2016) *Sistema mundial, intercambio desigual y renta de la tierra*, Ciudad de México.

- Painceira, J. P. (2009) "Developing countries in the era of financialisation: From deficit accumulation to reserve accumulation", *Research on Money and Finance Discussion Paper*, no. 4, <http://www.researchonmoneyandfinance.org/media/papers/RMF-04-Painceira.pdf>, indirilme tarihi: 14 Aralık 2016.
- Palocci, A. (2007) *Sobre Formigas e Cigarras*, Objetiva.
- Powell, J. (2013) *Subordinate financialization: A study of Mexico and its nonfinancial corporations*, Doktora tezi, SOAS, University of London.
- Prebisch, R. (2000 [1949]) "O desenvolvimento econômico da América Latina e alguns de seus problemas principais", A. Bielschowsky (der.), *Cinquenta anos de pensamento na CEPAL, Record*, 71–136.
- Reis, N. (2019) "A farewell to urban/rural bias: Peripheral finance capitalism in Mexico", *The Journal of Peasant Studies*, 46(4): 702–728.
- Reis, N. (2020) "The 'Bank of Welfare' and Mexico's moral economy", D. McDonald, T. Marois, ve D. Barrowcough (der.), *Public banks and Covid-19. Combatting the pandemic with public finance. Municipal Services Project*, Municipal Services Project, UNCTAD, Eurodad, 171–192.
- Ribeiro, A., Jr. (2011) *A privatária Tucana*, Geração Editorial.
- Rousseff, D. (2011) Discurso de Posse 2011, <http://www.biblioteca.presidencia.gov.br/presidencia/ex-presidentes/dilma-rousseff/discursos/discursos-da-presidenta>
- Salas-Porras, A. (2014) "Las élites neoliberales en México: Como se construye un campo de poder que transforma las practicas sociales de las elites politicas?", *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales*, LIX(222): 279–312.
- Scott, J. (2010) "Agricultural subsidies in Mexico: Who gets what?", J. Fox ve L. Haight (der.), *Subsidizing inequality: Mexican corn policy since NAFTA*. Wodrow Wilson International Center for Scholars, University of Santa Cruz, 67–118. https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Subsidizing_Inequality_Ch_1_Fox_and_Haight.pdf, indirilme tarihi: 12 Kasım 2015.
- Sharma, R. (2012) "Bearish on Brazil: The commodity slowdown and the end of the magic moment", *Foreign Affairs*, 91(3): 80–87.
- Singer, A. (2012) *Os sentidos do lulismo*, Companhia das Letras.
- Singer, A. (2014) "Rebellion in Brazil", *New Left Review*, 11(85): 19–37.
- Singer, A. (2018) *O lulismo em crise: um quebra-cabeça do período Dilma (2011–2016)*, Companhia das Letras.
- Smith, J. (2016) *Imperialism in the twenty-first century. Globalization, super-exploitation, and capitalism's final crisis*, Monthly Review Press.
- Solano, E., B. P. Manso, ve W. Novaes (2014) *Mascarados: A verdadeira história dos adeptos da tática Black Bloc*, Geracao Editorial.
- Sotelo Valencia, A. (2015) *The future of work: Super-exploitation and social precariousness in the 21st century*, Brill.
- Sotelo Valencia, A. (2017) *Sub-imperialism revisited. Dependency theory in the thought of Ruy Mauro Marini*, Brill.
- Souza, J. (2017) *A Elite do Atraso*, Sextante.
- Souza, J. (2018) *A classe média no espelho: sua história, seus sonhos e ilusões, sua realidade*, Sextante.
- Stallings, B. (2020) *Dependency in the twenty-first century?*, Cambridge University Press.
- Stockhammer, E. (2000) *Financialization and the slowdown of accumulation*, Wirtschafsuniversität Wien, Growth and Employment in Europe.
- Suwandi, I. (2019) "Labor-value commodity chains the hidden abode of global production", *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/2019/07/01/labor-value-commodity-chains/>, indirilme tarihi: 4 Temmuz 2020.
- Tapia Marchina, S. (2016) *Neoliberalismo y Patriarcado: El papel de las Reformas Estructurales en la Actual Condición de las Mujeres en México*, Doktora tezi, Benemérita Universidad Autónoma de Puebla.

Trade Association for the Emerging Markets (EMTA) (2009) *The Brady Plan*, 16 Ekim.

Vergara-Camus, L. ve C. Kay (2017) "The agrarian political economy of left-wing governments in Latin America: Agribusiness, peasants, and the limits of neo-developmentalism", *Journal of Agrarian Change*, 17(2): 415–437.

Wasserman, C. (2017) *A teoria da dependência: do nacional-desenvolvimentismo ao neoliberalismo*, Editora FGV.

Whitener, B. (2019) *Crisis cultures: The rise of finance in Mexico and Brazil*, University of Pittsburgh Press.

Zanini, F. (2017) *Euforia e Fracasso do Brasil Grande: política externa e multinacionais brasileiras da Era Lula*, Editora Contexto.

Bir “Dahili Pasifikasyon” Projesi Olarak “Acil Durum Hazırlığı” Mantiğı, “Acil Durum Devleti”nin Ortaya Çıkışı ve 2010’lardan İtibaren Türkiye Vakası

Biriz Berksoy¹

Öz

“Acil durum hazırlığı” mantığı, “facia”ya yol açma potansiyeli olduğu düşünülen doğal, teknolojik ve insan kaynaklı olayların ortaya çıkardığı ve “acil durum” olarak kategorize edilen süreçlere süratli ve etkin bir şekilde müdahale edilmesinin, son kertede toplumsal düzenin devamı adına elzem olduğu, bunun için önceden aralıksız hazırlık yapılmasının ve kurumlar arası koordinasyon mekanizmalarının oluşturulmasının şart olduğu anlayışı üzerine temellenen bir güvenlik mantığıdır. Bu makalenin amacı söz konusu güvenlik mantığının hem Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Kanada gibi ileri kapitalist ülkelerde 2000’lerin sonuna doğru günlük hayatta ağırlık kazanmasının hem de Türkiye’de Gezi Direnişi (2013) ile 6-8 Ekim Olayları’nın (2014) hemen akabinde benimsenmesinin ve “güvenlik tertibatı”nda, “Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezleri”nin (GAMER) kurulmasını da içeren yasal/yapısal değişikliklerin gerçekleştirilmesinin ardındaki sosyo-politik nedenleri ele almaktır. Makalede öne sürülen argümana göre, bahsi geçen ileri kapitalist ülkelerde savaş erki ile polis erkini birlikte cisimleştirmeye yönelik bir “dahili pasifikasyon” projesi olarak da uygulamaya konan söz konusu mantığın günlük hayatta ağırlık kazanması ve Türkiye’de de benimsenmesi, 2008 küresel finans krizi sonrasında iktisadi/siyasi krizler hız kazanırken, sermaye birikim rejimi “militarize birikim” olarak yeniden kurgulanırken, toplumsal gösteriler/hareketlenmeler artarken faşistleşme temayüllerinin açığa çıkması ve bu temayüllerin etkisi altında yeni bir devlet formunun ortaya çıkışıyla ilişkilidir. Siyasi iktidarın yürütmenin üst mevkilerinde yoğunlaştığı, egemenlik tarzı bir iktidar modelinin ölüm-siyaseti (necropolitics) ile birleşerek küresel çapta hâkim hale geldiği ve “acil durum” mefhumunun kullanışlı bir iktidar teknolojisine dönüştüğü bir süreçte ortaya çıkan bu yeni devlet formu, makalede, “acil durum devleti” olarak adlandırılmaktadır. 11 Eylül sonrası süreçte, her bir bireyin veya “çatışmacı siyaset”in “varoluşsal tehdit” oluşturabileceği varsayımının güvenlik politikalarını şekillendirdiği bir dönemde ortaya çıkan bu yeni devlet formu, “varoluşsal tehdit” olarak etiketlenen siyasi sorunlara ve toplumsal hareketlenmelere karşı her seferinde “olağanüstü hâl” ilan etmeden, ancak “olağanüstü hâl” sürecinin temelinde yer alan “savaş erki”ni günlük hayatta dolaylımsız ve olağan biçimde kristalize etmeye yönelik militarist/muharip bir yönetim rasyonalitesi çerçevesinde şekillenmiştir.

1 Dr., Bağımsız Araştırmacı

E-posta: birizberksoy@yahoo.com

Makale gönderim ve kabul tarihi: 18.07.2022 – 10.11.2022

ORCID: 0000-0002-3395-5204

Anahtar Kelimeler: *Acil Durum Devleti, toplumsal hareketler, polis, militarizasyon, Türkiye*

“Emergency Preparedness” as an “Internal Pacification” Project, the Rise of the “Disaster/Emergency State” and the Case of Turkey since the 2010s

Abstract

“Emergency preparedness” is a security rationality that prescribes incessant preparation and creation of coordination mechanisms among public/private institutions for swift and efficient intervention in the so-called “emergency intervals” caused by natural, technological, or human-induced events that are presumed to have the potential to turn into “catastrophes” and thereby, threaten the maintenance of social order. This article explores the socio-political reasons behind the frequent utilization of this security rationality within the daily lives of advanced capitalist countries such as the United States, United Kingdom and Canada towards the end of the 2000s and its adoption in Turkey immediately after the Gezi Resistance (2013) and 6-8 October Incidents (2014) leading to a comprehensive re-structuring process within its security dispositif including the founding of “Security and Emergency Coordination Centers”. The article argues that the prominence gained by this security rationality, which is increasingly employed in the mentioned advanced capitalist countries as an “internal pacification” project activating war power together with police power, is related to a new state form. This new state form is identified in the article as the “disaster/emergency state”. It has arguably emerged under the influence of growing fascist tendencies crystallizing amid the escalating economic/political crises in the aftermath of the 2008 global financial crises, the reconfiguration of the capital accumulation regimes as “militarized accumulation” and the burgeoning social protests/movements. In this post-9/11 period, as the assumption that any individual or “antagonistic politics” can turn into an “existential threat” has become decisive in the configuration of security policies, the political power is, pervasively, concentrated at the higher echelons of the executive, sovereign form of power, in the Foucauldian sense, operating through necropolitics has become dominant on a global scale and the notion of “emergency” has turned into a valuable power technology. Within this context, this new state form has arguably been fashioned by a militarist/belligerent governmental rationality and it prioritizes the unmediated and regular activation of “war power” that lies at the basis of “state of emergency” for the solution of social/political problems that are labeled as “existential threats” without resorting, each time, to its declaration

Keywords: *Disaster/Emergency State, social movements, police, militarization, Turkey*

Giriş

Türkiye’de Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümetlerinin üçüncü döneminde (2011-2015), Gezi Direnişi (2013) ile “6-8 Ekim Olayları”nın (2014) hemen akabinde, “güvenlik tertibatı”nda (*dispositif*)² kapsamlı bir dönüşüm süreci başlatılmıştır. Bu dönüşümün bir parçasını, 2014 itibarıyla kurulmaya başlanan

2 Foucault *dispositif* kavramını, söylemlerin, politikaların, bilginin, kurumların, yasaların, idari tedbirlerin, ahlaki önermelerin vs. bir toplumsal sorunu çözmek adına ve belli bir rasyonalite içerisinde, sadece kısmi olarak planlı bir şekilde, bir yönetim ağı oluşturması olarak tanımlamıştır. Bkz. Foucault (1980: 194); atıf için Seri (2012: 4).

"Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezleri" (GAMER) oluşturmuş; bu yapılanma ile birlikte İçişleri Bakanlığına göre son yıllarda artış gösteren ve "toplumun düzenini ve güvenliğini, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini olumsuz etkileyen, huzurunu bozan [olaylar]"a karşı Bakanlığın kendi birimleri arasında etkin bir koordinasyon içine girmesi, "bir toplumsal olayda yaşanabilecek can kayıplarının" önlenmesi ve "kamu düzenini bozacak eylemlerin" engellenmesi amaçlanmıştır (İçişleri Bakanlığı 2018: 5, 11). Bunun yanı sıra, "İç Güvenlik Paketi" adıyla bilinen ve toplumsal gösterilere yönelik dikkat çekici düzenlemelerin yer aldığı 6638 sayılı kanun (2015) kabul edilmiş; polis teşkilatının militarizasyonuna ve toplumsal olaylara/gösterilere karşı tahkimine yönelik yasal/yapısal değişiklikler gerçekleştirilmiş ve mahallelere kadar uzanan geniş istihbarat ağı kurulmuştur.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Birleşik Krallık, Kanada gibi ileri kapitalist ülkelerin "güvenlik tertibatları"nda, 11 Eylül saldırıları (2001) sonrası giderek ön plana çıkan muadil yapılanmalar incelendiğinde, şu açık olarak görülür ki, Türkiye'de "Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezleri", "acil durum hazırlığı" (*emergency preparedness* veya "hazırlıklı olma"/*preparedness*) mantığı olarak adlandırılan bir güvenlik anlayışı çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu mantık, "katastrof"a/"facia"ya yol açma potansiyeli olduğu düşünülen "olaylar"a süratle ve etkin bir şekilde müdahale etmek için önceden hazırlık yapma anlayışıyla kurgulanmıştır. Bu makalenin amacı, Türkiye'de söz konusu merkezler yoluyla uygulamaya sokulan "acil durum hazırlığı" mantığını ele almak ve bu mantığın ileri kapitalist ülkelerde 2000'lerin sonuna doğru günlük hayatta ağırlık kazanmasının, Türkiye'de ise 2010'ların ortasında benimsenmesinin ve "güvenlik tertibatı"nda geniş çaplı bir dönüşüm başlatılmasının ardındaki sosyo-politik nedenleri ortaya koymaktır.

Makalede, ilgili akademik literatüre dayanarak, söz konusu güvenlik mantığının bahsi geçen ileri kapitalist ülkelerde, "facia"ya yol açma potansiyeli olduğu düşünülen "olaylar"a yönelik olmanın yanı sıra, aynı zamanda, günlük hayatta giderek daha sıklıkla bir "dahili pasifikasyon"³ projesi olarak, yani ülke içinde kapitalist birikime yönelik toplumsal düzenin yeniden inşası ve buna karşı oluşan toplumsal direnişin bertaraf edilmesi (Neocleous, 2011) amacıyla da uygulamaya konduğu ve ağırlık kazandığı gösterilecektir. Burada öne sürülen argümana göre, bu mantığın, söz konusu ülkelerde, toplumsal pasifikasyonuna yönelik ağırlık kazanması, 2008 küresel finans krizi sonrasında iktisadi/siyasi krizler artarken ve sermaye birikim rejimi yeniden kurgulanırken faşistleşme temayüllerinin belirginleşmesi ve bu

3 "Pasifikasyon" (pacification) kavramının kökeni, 16. yüzyılda yürütülen sömürgecilik faaliyetlerine kadar geri gider ve ilk kullanımlarından birinde, "bir devletin çatışmaya veya hoşnutsuzluğa son vermesi", nüfusu "barışçı itaate zorunlu bırakması" (Oxford İngilizce Sözlüğü; atf için bkz. Neocleous, 2011: 38) olarak tanımlanır. Ancak, bunun da ötesinde, Neocleous'un (2011) ortaya koyduğu gibi, kapitalist ilişkiler ağı üzerine temellenen bir toplumsal düzeni "barış sağlama" adı altında kurmak ve toplumsal direnişi bertaraf etmek için yürütülen, isyan-karşıtı (counter-insurgency) stratejileri de içeren bir sürece tekabül eder. "Pasifikasyon" kavramı, menşei itibarıyla kolonyal coğrafyalara işaret ederken, "dâhili pasifikasyon", aşağıda ele alınacağı üzere, bu sürece has politikaların ülke içinde uygulanması anlamına gelir.

temayüllerin etkisi altında yeni bir devlet formunun ortaya çıkışı ile ilişkilidir. Egemenlik tarzı bir iktidar modeliyle ölüm-siyasetinin (*necropolitics*) (Mbembe, 2008; Dean, 2010; Dillon, 2011) birleştiği bir noktada kristalize olan bu yeni formu, “acil durum devleti” olarak adlandırmak mümkündür. Yine makalede öne sürülen argümana göre, Türkiye’de de “güvenlik tertibatı”nda bahsi geçen değişiklikler, “acil durum hazırlığı” mantığı temelinde yapılmış ve 2010’ların ortalarına doğru “güvenlik devleti”, kristalize olan faşistleşme temayülleri içerisinde, “acil durum devleti”ne dönüşürken bir “dâhili pasifkasyon” projesinin bileşenleri olarak gerçekleştirilmiştir. Bu yapılanma, toplumsal hareketlenmeler önceden engellenemediğinde polis erki ile savaş erkinin birlikte cisimleştirilmesini mümkün kılacaktır.

Söz konusu argümanları kanıtlamak üzere, makalede öncelikle “acil durum hazırlığı” mantığı ele alınacak ve bahsi geçen ileri kapitalist ülkelerin mevzuatında 11 Eylül saldırıları sonrasında yer alan “acil durum” kavramının toplumsal hareketlere de genişletilebilen tanımı irdelenecektir. Bu ülkelerde söz konusu mantığın, özellikle 2000’lerin sonuna doğru, günlük hayatta toplumsal gösterilere yönelik ön plana çıkışı, ortaya çıkan “acil durum devleti” ve hâkim hale gelen yeni iktidar tarzıyla birlikte ele alınacaktır. Takip eden bölümler, 2010’ların ortasından itibaren benzeri bir sürecin yaşandığı Türkiye’ye ayrılmıştır. Bu bölümlerde, Türkiye’de “güvenlik devleti”nin “acil durum devleti”ne dönüşmesi ve başta GAMERler olmak üzere “güvenlik tertibatı”nda “acil durum hazırlığı” mantığı temelinde gerçekleştirilen çeşitli değişiklikler değerlendirilecektir.

Batı’da “Acil Durum Hazırlığı” Mantığı ve “Acil Durum” Kategorisi

“Hazırlıklı olma” (*preparedness*) anlayışı, Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği’nin nükleer bir tehdit oluşturduğu gerekçesiyle ABD’de kurgulanmaya başlanan ve yoğun askerî seferberliğe dayanan bir “güvenlik” mantığıdır (Lakoff, 2007: 255, 257). Bu mantık, 20. yüzyılın başında, uluslararası çatışmalarda hava saldırılarının mümkün hale gelmesiyle hem sivil kayıplara hem de su/enerji/ulaşım gibi temel altyapı tesislerinin tahrip edilmesine karşı kurgulanmış olan “sivil savunma” anlayışını içermiş, 1970’lerin sonuna doğru “tüm riskler/tehlikeler” (*all hazards*) anlayışı üzerine temellenerek insan ve teknoloji kaynaklı felaketlerin yanı sıra doğal afetlere karşı hazırlık faaliyetlerini de kapsamıştır. 11 Eylül saldırıları sonrasında ise giderek ön plana çıkarak “iç güvenlik”e ilişkin “risk/tehdit” tahayyüllerinin ağırlık kazandığı güncel içeriğini almış ve halihazırda, ABD’nin yanı sıra Birleşik Krallık, Kanada gibi birçok ileri kapitalist ülkede, “hazırlıklı olma” veya “acil durum hazırlığı” (*emergency preparedness*) adı altında güvenlik politikalarını ve polislik mekanizmalarını şekillendirmiştir (Lakoff, 2007; Brasset ve Vaughan-Williams, 2015; Boyle ve Dafnos, 2019).

Yaygın olarak benimsenen güncel içeriğiyle⁴, "acil durum hazırlığı" anlayışı, "katastrof"/"facia" niteliğinde sonuçları olabileceği düşünülen ancak ortaya çıkma olasılığı hesaplanamayan, gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belirsiz olan çeşitli olaylara ilişkindir ve hepsinin birer "güvenlik tehdidi" olduğu varsayımı üzerine temellenir (Lakoff, 2007: 247-253). Bir diğer deyişle, bu anlayışa dayanarak, Katrina Kasırgası (2005) gibi "doğal", 11 Eylül saldırıları (2001) gibi "insan kaynaklı" ve Çernobil faciası (1986) gibi "teknoloji kaynaklı" olaylar tek bir kategori içinde, birer "güvenlik tehdidi" olarak ele alınır. Kanada'nın kabul ettiği Acil Durum Yönetim Yasası'ndan ⁵(2007) yola çıkarak "acil durum hazırlığı" mantığı çerçevesinde, bahsi geçen olaylara ilişkin başlıca dört hedefin gözetildiği söylenebilir: risk azaltma/önleme, hazırlıklı olma, karşılık verme, iyileşme sağlama (Dafnos, 2019: 383, 384). Risk azaltma/önleme amaçlardan biri olduğu üzere, söz konusu mantık, 11 Eylül saldırıları sonrasında öne çıkan "önleyici güvenlik" (*preemptive security*) anlayışını da içerir ve "katastrof" a/"facia"ya yol açma potansiyeli olduğu düşünülen olayların, oluşturulacak geniş istihbarat ağları yoluyla mümkün olduğunca önceden tespit edilmesi ve önlenmesini hedefler⁶. Ancak, "acil durum hazırlığı" mantığının temelinde, tüm engelleme çabalarına karşın, bu tür olayların bazılarının kaçınılmaz olduğu ve bir noktada gerçekleşeceği ön kabulü yer alır⁷ (Lakoff, 2007: 253). Dolayısıyla, asıl amaç, bu tür olaylarla birlikte ortaya çıkan "acil durum" safhasına (*emergency interval*), olaylar "facia"ya dönüşmeden, kritik öneme sahip altyapı tesisleri işleyemez hale gelmeden, dolayısıyla siyasi/toplumsal düzenin devamı tehlikeye girmeden, tüm hazırlıklar önceden tamamlanmış bir biçimde son derece hızlı ve etkin bir biçimde müdahale etmektir (Adey ve Andersen, 2011: 2879). Bunun için, kurumlar arası koordinasyon sağlanmalı, erken uyarı sistemleri kurulmalı, senaryo planlamaları yapılmalı, panik çıkmaması için halkla iletişim planı yapılmalı, kritik altyapı tesislerini korumak için tedbirler alınmalı ve hazırlıklı olunup olunmadığına dair ölçme sistemleri oluşturulmalıdır⁸ (Lakoff, 2007: 253).

"Acil durum hazırlığı" mantığı, yukarıda da belirtildiği gibi, 11 Eylül saldırıları⁹ sonrasında güncel içeriğini alarak yaygın olarak benimsenmiş; ABD'de İç Güven-

4 Söz konusu içeriği, birçok ülkede yürürlüğe konmuş ilgili yasal düzenlemeler ve politika belgelerinden takip etmek mümkündür. Bunlara örnek olarak, 2004'ta Birleşik Krallık'ta kabul edilen "Sivil Beklenmeyen Durumlar Yasası" (*Civil Contingencies Act*), ABD'de 2002'de benimsenen ve 2007'de güncellenen "Ulusal İç Güvenlik Stratejisi" (*National Strategy for Homeland Security*), Kanada'da 2007'de kabul edilen ve Acil Durum Hazırlık Yasasını (*Emergency Preparedness Act*, 1988) güncelleyen Acil Durum Yönetim Yasası (*Emergency Management Act*) vd. gösterilebilir.

5 Kanada bu yasal düzenlemeyi, ABD ve Birleşik Krallık'taki gelişmelere paralel olarak hazırlamıştır (Dafnos, 2019: 383).

6 Geniş çaplı istihbarat ağları, hükümet-dışı örgütleri, özel sektörü, yerel toplulukları, vatandaşları içerecek şekilde kurulmalıdır (bkz. Boyle ve Dafnos, 2019; Dafnos, 2019; Coafee ve Fussey, 2015).

7 Zira, bu mantığa göre "hayat" doğası itibarıyla "belirsiz"dır (bkz. O'Malley, 2010: 501). Aynı zamanda, söz konusu mantık çerçevesinde, belirsizlik/tehdit/acil durum mefhumları, yenilenme, uyumlanma ve iyiye yönelik dönüşüm için birer "fırsat" olarak ele alınır (O'Malley, 2010: 489; Evans ve Reid, 2013).

8 Yapılması gerekli diğer hazırlıklar arasında, simülasyon egzersizlerinin gerçekleştirilmesi, ilk müdahalede bulunacak olanlara eğitim verilmesi, "direncillik" (*resilience*) sağlama programlarının uygulanması vd. vardır (Lakoff, 2007: 253-255). "Direncillik" kavramı için bkz. dipnot 16.

9 Bu süreçte, 2004 Madrid ve 2005 Londra saldırıları da etkili olmuştur (Boyle ve Dafnos, 2019: 80).

lik Bakanlığı (*Department of Homeland Security*, 2002), Kanada’da Kamu Güvenliği Bakanlığı (*Public Safety Canada*, 2003) ve Birleşik Krallık’ta ise 2001’de kurulan Beklenmeyen Durumlar Sekreteryası (*Civil Contingencies Secretariat*) tarafından uygulamaya konmuştur.¹⁰ Söz konusu mantık, her ne kadar “facia”ya yol açma potansiyeli olduğu düşünülen olaylara karşı kurgulanmışsa da, uygulamalara zemin teşkil eden yasal düzenlemelerde “acil durum”, sıklıkla, “facia” yaratma potansiyelinden bağımsız bir biçimde oldukça geniş tanımlanmıştır. Örneğin, Birleşik Krallık, “Sivil Beklenmeyen Durumlar Yasası”nda (2004), savaş ve “terörizm”in yanı sıra son derece geniş ve belirsiz bir ifadeyle, “insan refahına ciddi hasar veren olaylar ve durumlar”ı (Brasset ve Vaughan-Williams, 2017: 37), Kanada ise, Acil Durum Yönetim Yasası’nda (2007) “sivil huzursuzluk/itaatsizlik eylemleri”ni “acil durum” kapsamına almıştır (Dafnos, 2013: 68). ABD’de 2003’te yayımlanan “Ulusal Hazırlıklılık” (*National Preparedness*) başlığına sahip başkanlık direktifinde¹¹, “tüm tehlikelere karşı hazırlıklı olma” mefhumunun, “yurtiçi terörist saldırılar”a, büyük felaketlere ve diğer acil durumlara atfen kullanıldığı açıklanmış; “yurtiçi terörizm”, ise “sivil nüfusu korkutma veya zorlama niyetinde gibi görünen”, ceza yasalarını ihlal eden ve “insan hayatına tehlike arz eden eylemler” olarak son derece geniş bir biçimde tanımlanmıştır (*USA PATRIOT Act*, 2001; Boukalas, 2016: 81).

Bu yasal düzenlemeler, böylelikle, muhalif hareketlerin ve toplumsal direniş mücadelelerinin de “acil durum” olarak kategorize edilebilmesinin önünü açmıştır. Toplumsal mücadelelerin hedefe konmasını mümkün kılan bu yönelimi, özellikle iki gelişmenin açığa çıkardığını söylemek mümkündür. Bunlardan biri, söz konusu ülkelerde 1990’ların sonuna doğru, bilhassa “küresel adalet hareketi” içerisinde yer alan küreselleşme/neoliberalleşme karşıtı grupların, dijital iletişimin de mümkün kılmasıyla, geniş çaplı ve uysallığı reddeden toplumsal gösteriler düzenleyebilmesi, bu gösterilerde polis teşkilatlarının müdahalelerinin etkisiz kalmasıdır.¹² Bununla birlikte, toplumsal hareketlerin “acil durum” kategorisine “tehdit” kavramı dolayısıyla sokulmasını mümkün kılan gelişme ise, önceden ekseriyetle devletlere atfen kullanılmış olan kavramın, Soğuk Savaş sonrası dönemde, ülke içi de dahil olmak üzere her zaman her yerde belirebilecek müphem ve birbiriyle bağlantılı olabilecek kişilere/gruplara/devlet-dışı ağlara tekabül edecek şekilde kurgulanması (Jackson,

10 ABD’de İç Güvenlik Bakanlığı, Federal Acil Durum Yönetim Ajansı (*Federal Emergency Management Agency*, 1979) ve Çevre Koruma Ajansını (*Environmental Protection Agency*, 1970) içermiş; Kanada’da Kamu Güvenliği Bakanlığı, Kritik Altyapı Koruma ve Acil Durum Hazırlık Ofisinin (*Office of Critical Infrastructure Protection and Emergency Preparedness*, 2001) yeri i almıştır.

11 Bkz. Homeland Security Presidential Directive/ HSPD-8, “Definitions”, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PPP-2003-book2/pdf/PPP-2003-book2-doc-pg1745.pdf> (erişim: 18.03.2021).

12 Bunun paradigmatik bir örneği, 1999’da Dünya Ticaret Örgütü’nün Seattle’da düzenlediği zirve sırasında yaşanmıştır. Kitlesele küreselleşme-karşıtı protesto eylemlerinde göstericilerle polisin karşılaşması “polislik felaketi” olarak nitelendirilmiştir. Zirve sırasında bazı toplanmalar gerçekleştirilememiş, sokağa çıkma yasağı konmuş, 50 bloklu bir bölgeye “protesto yasağı” getirilmiştir. Akabinde, toplumsal gösterilere yönelik polislik stratejileri yeniden kurgulanmış; öncesinde istihbarat toplamaya, göstericileri polis kordonu ile çevirmeye (*kettling*) ve “öldürücü olmayan silahlar” (*non-lethal weapons*) olarak bilinen aparatların kullanımına ağırlık verilmiştir (Wood, 2017: 56).

2013: 158) ve bu kurgunun, 11 Eylül saldırıları sonrası uygulamaya sokulan güvenlik politikalarının temel bileşeni haline gelmiş olmasıdır. Bu süreçte, her bir birey "şüpheli"ye dönüşürken¹³ (Boukalas, 2016: 167), söz konusu "tehdit"¹⁴, ulusal güvenlik strateji belgelerinde, "vatandaşları ve onların yaşam biçimlerini hedef haline getiren" oluşumları/kişileri de kapsayacak şekilde tanımlanmış (Jackson, 2013: 158); böylece, "ideolojik aşırılık" (*ideologically motivated extremism*), "çok-konulu aşırılık" (*multi-issue extremism*), "radikalizm", "terörizm" gibi çeşitli kategorileri içerir hale gelmiştir (Boukalas, 2020: 20, 21; Monaghan ve Walby, 2012; Jackson, 2013). "İdeolojik aşırılık"/"radikalleşme", "liberal ortak değerlerin", "seçilmiş hükümetin" vs. uzlaşmaksızın sorgulanması olarak ele alınırken ve "siyasal aktivizmi" içine alacak şekilde antagonizma/karşıtlık üzerine temellenen siyaset için kullanılırken (Jackson, 2013: 160; Jackson vd., 2017: 79; Monaghan ve Walby, 2012), "terörizm", ise, genel itibarıyla, "siyasi motivasyonu olan" veya "siyasi sonuç elde etmeye yönelik yasadışı eylem" (*Terrorism Act 2000*, UK) olarak, devletlerin dayattığı kanalların dışına çıkan siyasi mücadeleleri de içine alacak biçimde geniş tanımlanmıştır (Boukalas, 2020: 11; Jackson, 2013: 153). Böylece, siyasal-ekonomik düzenin eleştirisine yönelik toplumsal hareketlerin ve "siyasal aktivizm" in suçlaştırılması, terörizmle ilişkilendirilmesi¹⁵ ve "tehdit" olarak etiketlenmesi mümkün hale gelmiştir (Jackson, 2013: 150-160; Boukalas, 2020: 11, 20)¹⁶.

Bir "Dâhili Pasifikasyon" Projesi Olarak "Acil Durum Hazırlığı" Mantiğı ve "Acil Durum Devleti"nin Ortaya Çıkışı

Toplumsal hareketlerin ve statükoya karşı yürütülen "aktivizm" in kolaylıkla "tehdit" kategorisine alınmasının mümkün hale geldiği 11 Eylül sonrası süreçte, "acil durum hazırlığı" mantığının (ABD, Birleşik Krallık, Kanada gibi) ileri kapitalist ülkelerde, 2000'lerin sonuna doğru, günlük hayatta, bir "dâhili pasifikasyon" projesi olarak da uygulamaya sokulduğunu ve bunun sıklık kazandığını söylemek

13 "Önleyici güvenlik" mantığını temel alan bu yaklaşıma göre "...her bireyin bir terörist olma veya teröriste dönüşme, her bağlantının/bir araya gelmenin bir komploya işaret etme ve her bir eylemin bir saldırı hazırlığı olma ihtimali vardır" (Boukalas, 2020: 9, 18).

14 ABD İç Güvenlik Konseyi, 2004 yılında, "hazırlıklı olmak" için oluşturduğu senaryo planlamalarında "tehdit" için "evrensel hasım/muhalef/karşıt" (*universal adversary*) terimini kullanmıştır (Neocleous, 2016: 3).

15 Gelineen noktada, Neocleous'un (2016: 65, 128) belirttiği gibi, "kalabalıklar güvenlik tahayyülü içinde yeniden sahnenin merkezine yerleşmiş"; böylece, "devletin ve sermayenin iktidarına meydan okuyanlar, 'barış ve güvenlik' adına şiddet uygulayanlara karşı duranlar ve 'kanun ve düzen'e tehdit olarak görülen herkes, boş bir gösteren olan 'terörist' kategorisi içine kolaylıkla sokulabilir olmuştur"

16 Bu yönelim, "acil durum hazırlığı" mantığının bileşenlerinden olan "direncilik" (*resilience*) kavramı ile de beslenmiştir. Söz konusu kavram, "acil durumlar"da altyapı hizmetleri ve beşerî psikolojiye istinaden olanı koruma ve uyumlanarak değişim gösterme kabiliyeti/kapasitesi olarak tanımlanmıştır (Walker ve Cooper, 2011; Evans ve Reid, 2013). Dirençli bireyler, zorluklarla karşılaşırken direnmeyen, bunları fırsat olarak gören, uyum sağlayarak gelişim/dönüşüm sağlayan bireylerdir (Evans ve Reid, 2013: 85). Mevcut şartlara olumsuz olsalar da uyumlanmanın gerekliliğine yapılan bu vurgu, eşitsizliğe/sömürüye/baskıya dayalı siyasal/ekonomik şartları kabullenmeyen siyasi mücadeleleri dışlar (a.g.e.: 95). Uyumlanmayı reddeden bireyler, böylece, "liberal barışa/huzura, güvenliğe ve 'iyi yönetim'e birer 'tehdit'" (a.g.e.: 87) oluştururlar.

mümkündür. “Dâhili pasifikasyon” -yukarıda da belirtildiği üzere- kolonyal coğrafyalarda uygulanagelen¹⁷ ve kapitalist ilişkiler üzerine temellenen bir toplumsal düzeni “barış sağlama” adı altında inşa etmeye, bunun için toplumsal direnişi bertaraf etmeye yönelik stratejilerin, ülke içinde yürürlüğe konma sürecidir (Neocleous, 2011). Bu stratejiler, hem askerî eylemleri/savaş edimlerini içeren isyan-karşıtı (*co-unter-insurgency*) taktikleri hem de siyasi/idari programları içerir; ve Neocleous’un (2011) altını çizdiği gibi hem “yıkma” hem de “yeniden kurma” üzere yürütülür. Dolayısıyla, savaş erki¹⁸ ile polis erkinin beraber cisimleştiği kesintisiz bir “savaş” süreci anlamına gelir (Rigakos, 2011: atıf için Dafnos, 2013: 60; Neocleous, 2017).

Dafnos ve Boyle çalışmalarında (Dafnos, 2013; Dafnos, 2019; Boyle ve Dafnos, 2019), “acil durum hazırlığı” mantığının, 2000’lerin sonuna doğru sıklıkla bir “dâhili pasifikasyon” projesi olarak işlediğini Kanada özelinde ortaya koymuşlardır. Örneğin Dafnos iki çalışmasında (2013; 2019), Kanada’nın Kuzey bölgelerinde sermayenin yayılmacı eğilimine karşı yerli halkların direnişi yaygınlaşırken, “Kanada Yerli ve Kuzey İşleri” (*Indigenous and Northern Affairs Canada*) kurumunun, Acil Durum Yönetim Yasası’na (2007) dayanarak “sivil huzursuzluk” meselesine, “terörist eylemler”le birlikte, giderek daha fazla önem atfettiğini, “huzursuzluğun” “acil durum” olarak ele alınıp bastırılması için yerel ve bölgesel acil durum yönetim bürolarını, çeşitli devlet kurumlarını, özel sektör temsilcilerini, uluslararası kaynakları içine alan geniş bir gözetim/istihbarat ağının kurulduğunu, “sivil huzursuzluk”a ilişkin yapılan takibin yerli halkların yaşadığı bölgelerin yanı sıra tüm Kanada’ya genişletildiğini ve “dâhili pasifikasyon”u tekabül eden bu sürecin arkasındaki mantığın temelinde kolonyal “savaş” anlayışının olduğunu gösterir. Bunu bahsi geçen diğer ileri kapitalist ülkeler için de göstermek mümkündür. Örneğin, ABD’nin Kuzey Dakota eyaletinde, 2016’da, bir petrol boru hattının (*Dakota Access Pipeline*) döşenmesi sırasında, çoğunluğunu bölgede yaşayan yerli Amerikalılar’ın oluşturduğu muhalif bir topluluğun gösterilerine ve eylemlerine karşı “acil durum” ilan edilmesi; bu sayede, sürece diğerlerinin yanı sıra (askerî) Ulusal Muhafız Birlikleri ile Pentagon’un Ortadoğu savaşlarında kullandığı askeri aparatlardan biri olan TigerSwan isimli özel güvenlik şirketinin de dahil edilmesi; böylece, askerî “isyan-bastırma” stratejilerinin uygulanması buna paradigmatik bir örnektir¹⁹.

17 Pasifikasyon kavramı, ABD tarafından, Vietnam Savaşı’nda “isyan-bastırma” (*counter-insurgency*) terimi yerine kullanıldığı için bu savaşla özdeşleştirilir. Ancak kökeni, Fransa’nın 19. yüzyılda Kuzey Afrika ve Madagaskar’da yürüttüğü sömürgeleştirme faaliyetlerine ve İspanya’nın 16. yüzyılda Amerika kıtasına yönelik sömürgeci politikalarına kadar geri gider (bkz. Neocleous, 2011).

18 Neocleous, “savaş erki” ile polis erki’ni, devlet kurumları olarak ordu ile polis teşkilatına sınırlandırmaksızın, kapitalist devlet iktidarının cisimleşme süreçleri olarak ele alır. Savaş erki de, polis erki gibi toplumsal düzenin kurgulanması adına cisimleşir; ülke dışında olduğu kadar ülke içinde de devrededir; “düşman” addedilenlere karşı uygulamaya sokulan ve “şiddet” teknikleri/teknolojileri üzerine temellenen “savaş” mantığı yoluyla, “güvenlik”, “düzen” ve “birikim” sağlamaya yönelik somutlanır (bkz. Neocleous 2014: 1-15).

19 Muhalif kitle, kutsal kabul etikleri toprağı ve su kaynaklarını kirletecek olması nedeniyle Fortune 500 adlı şirketin, Stan-

Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere, "acil durum hazırlığı" mantığı, doğa ve teknoloji kaynaklı felaketlere karşı "hazırlık" anlayışı olarak devreye sokulmasının yanı sıra "teröre karşı savaş" çerçevesinde ve "tehdit" olarak kategorize edilen muhaliflerin/aktivistlerin eylemlerine karşı da uygulamaya konmuştur. Söz konusu mantık, "iç güvenlik" kurumları arasında koordinasyon kurulmasının elzem olduğu anlayışı üzerine temellenmiş; polis erki ile savaş erkini birlikte etkinleştirecek faaliyetlere tekabül etmiştir (Neocleous, 2016: 7, 22, 58). Bu süreç, aynı zamanda, dönüşen "tehdit" kurgusuyla beraber hem Küresel Güney'in hem de küresel kapitalizmin merkez şehirlerinde "savaş" niteliğinde çatışmaların çıkmasının hayli olası olarak görülmeye başlandığı; ABD'nin Bağdat gibi kolonyal savaş bölgelerinde uyguladığı isyan-bastırma tekniklerinden feyz alınarak kurgulanan "kent savaşı" (*urban warfare*)²⁰ anlayışına giderek daha fazla önem verildiği; ordu, polis ve istihbarat teşkilatları arasındaki hukuki ve operasyonel ayrımın bulanık hale geldiği, ordunun dahil olduğu stratejilerin öne çıktığı bir süreçtir²¹ (Graham, 2011: xv, xvi). Böylesi bir bağlamda, söz konusu mantığın uygulamaya geçirilmesi, aslında, sürekli ve topyekün bir "savaş" hazırlığı anlamına gelmiştir (Neocleous, 2016: 22; Larsson, 2021)²².

"Acil durum hazırlığı" mantığının, toplumsalın pasifikasyonuna yönelik "savaş" hazırlığı olarak uygulamaya sokulması, 1990'ların sonuna doğru neoliberalleşme

ding Rock Sioux Rezervasyonu yakınına döşediği petrol boru hattına karşı gösteriler düzenlemişler, ekipmanları geçişini engellemek gibi sivil itaatsizlik eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Eyalet valisi (Jack Dalrymple) bu eylemleri bastırmak için, "acil durum" ilan etmiş; böylece, yerel, eyalet ve federal polis teşkilatları, (askerî) Ulusal Muhafız Birlikleri ve söz konusu özel güvenlik şirketinin paralı askerleri devreye sokulabilmıştır. Bu süreçte, güvenlik şirketi, göstericileri "cihatçı savaşçılar" olarak nitelendirmiş, gösteri alanını "muharebe alanı" (*battlespace*) olarak adlandırmış ve istihbarat ile güvenlik birliklerinin koordinasyon içerisinde hareket ettiğini, "agresif istihbarat" toplama tekniklerinin uygulandığını açıklamıştır (Robinson, 2019b: 174). Bkz. Jennifer Cook, "North Dakota's Governor Declared a State of Emergency to Deal with Peaceful Oil Pipeline Protesters. We Call It a State of Emergency for Civil Rights.", 13.09.2016, <https://www.aclu.org/blog/free-speech/rights-protesters/north-dakotas-governor-declared-state-emergency-deal-peaceful-oil> (erişim: 26.03.2021).

20 "Isyan-bastırma" teknikleri üzerine temellenen "kent savaşı" anlayışı, Soğuk Savaş sonrası dönüşen "tehdit" kurgusuyla birlikte, giderek ön plana çıkmıştır. Söz konusu anlayışın Frank Kitson, Robert Killebrew, David Kilcullen gibi bazıları asker kökenli teorisyenlerine göre günümüzde "tehdit" artık kentlerde ortaya çıkan "huzursuzluk"tan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, çeperdeki coğrafyaların şehirlerinde "isyanlılar", "teröristler", "kaçakçılar" gibi devlet-dışı örgütlü silahlı gruplara ve bunların oluşturduğu ağlara karşı yürütülecek olan ve "isyan-bastırma" tekniklerinin kullanıldığı "düşük yoğunluklu" savaşlar artacak; bu savaşlar küresel kapitalizmin merkez şehirlerinde de yaşanacaktır (Khalili, 2017; Graham, 2011). Bu anlayışa uygun olarak, ABD ordusu Los Angeles isyanı sırasında (1992) ve Katrina Kasırgasının (2005) sonuçlarına yönelik askerî operasyonlar yürütmüş ve ilk defa 2002'de ABD'nin kuzeyi için "Kuzey Komutanlığı" adıyla bir komutanlık oluşturmuştur (Graham, 2011: xvi, 20-25). Kentlerin sıklıkla acısından elverişli olduğu, "isyanlılar"la sivilleri ayırt etmenin zor olduğu, tüm kentin "muharebe alanı" (*battlespace*) haline geldiği ve kırsalda etkili olan silahlarla savaş yürütülemeyeceği düşüncesiyle, ileri kapitalist ülkelerin orduları içerisinde "askerî kent araştırmaları" ön plana çıkmış; şehirlerde askerî konuşlanmaya karşı hukuki sınırlar esnetilmiş; protesto eylemleri gerçekleştiren muhalif sivililer ile gayri-resmî savaşçılar aynı kategoride ele alınmıştır (Graham, 2011: xvi, 21-24, 27, 31, 58).

21 Kolonyal coğrafyalar gibi küresel kapitalizmin merkez şehirleri de insansız hava araçlarının (*drone*) kullanıldığı, yüksek-teknolojili uyduların ve akıllı kameraların konuşlandırıldığı, gözetlemenin süreklileştiği mekanlara dönüşmüştür (Graham, 2011: xxi, 73; Wall, 2016). Kolonyal coğrafyalarda kullanılan askerî teknolojiler ve uygulanan pasifikasyon stratejileri, merkez ülkelerin şehirlerine de transfer edilmiş; bir "dahili sömürgeleştirme" (Foucault, 2003: 103; atf için bkz. Graham, xvii) sürecine tekabül edecek şekilde "sivil huzursuzluk"la ilişkin olarak kullanılır hale gelmiştir.

22 Savaş hazırlığı gündelik hayata sirayet ederek süreklilik kazanırken vatandaşlar, her an her yerde karşılaşabilecekleri "hasımlar"la karşı savaş erkini bir parçası haline gelmeye teşvik edilmiştir (Neocleous, 2016: 15, 58-60).

süreçlerinin kurumsal derinlik kazandığı ve ABD, Birleşik Krallık, Kanada gibi ileri kapitalist devletlerin finans sermayesinin hakimiyeti altında birer “güvenlik devleti”ne (Hallsworth ve Lea, 2011) dönüştüğü bir dönemde, neoliberal yönetim rasyonalitesinin şekillendirdiği “güvenlik tertibatı” içerisinde mümkün olmuştur²³. 11 Eylül saldırıları, bu yönelimi kristalize eden önemli bir olgudur; bununla birlikte, bu mantığın özellikle günlük hayatta toplumsal hareketlere karşı giderek daha sık uygulamaya geçirilmesinde ve yaygınlaşmasında etkili olanın, 2008 küresel finans kriziyle birlikte iktisadi/siyasi krizler hız kazanırken, sermaye birikim rejimi yeniden kurgulanırken ve toplumsal hareketlenmeler artarken “güvenlik devletleri”nin verimli zemininde faşistleşme temayüllerinin açığa çıkması ve bu temayüllerin -yeni bir iktidar tarzının belirginleşerek hakim hale geldiği süreçte- “güvenlik devletleri”ni dönüştürmesi olduğu söylenebilir.

Sürece yakından bakılırsa, faşistleşme temayülleri²⁴, 2008 küresel finans krizinin derin bir iktisadi durgunluğa/daralmaya yol açtığı, işsizliğin arttığı, alım gücünün düştüğü, Yunanistan, İspanya, İtalya, Portekiz gibi Avrupa Birliği üyesi devletlerde borç krizlerinin ortaya çıktığı, sermayenin aşırı birikiminin şiddetlendiği ve sermayenin devletlerin organize ettiği “militarize birikim”e -yani savaş/güvenlik sanayii ile kitleleri yerinden eden doğal kaynak/enerji/maden çıkarma sektörüne- yönelindiği (Robinson, 2019a: 851-3), bununla birlikte Ortadoğu ve Kuzey Afrika’ya yönelik emperyalist mücadelelerin kızıştığı bir bağlamda, siyasal krizler derinleşirken ortaya çıkmıştır. Siyasi krizler, diğerlerinin²⁵ yanı sıra, Yunanistan, İspanya başta olmak üzere birçok ülkenin (Syntagma ve Plaza del Sol gibi) meydanlarında 2010’dan itibaren düzenlenen geniş çaplı gösterileri ve toplumsal hareketlenmeleri de²⁶ içermiştir (Robinson, 2019a; Akçay, 2015; Thörn vd., 2016). İktidar blokları içerisinde hâkim hale gelen askerî-güvenlik/doğal kaynak/finans kompleksleri, iktisadi/siyasi krizlere cevap olarak, aşırı sağa destek vermeye hazır hale gelmiş; aşırı-sağ partiler seçim süreçlerinde yükselişe geçmiş ve devlet kurumları ırkçı oluşum-

23 Zira, “önleyici güvenlik” mantığının hâkim olduğu “güvenlik tertibatı” içerisinde, yoksulluk gibi toplumsal problemler, toplumsal muhalefet gibi sosyo-politik düzene karşı hareketlenmeler “önleyici suçlulaştırma” yoluyla bertaraf edilmesi gereken “riskler” olarak tanımlanmıştır (Hallsworth ve Lea, 2011; Boukalas, 2020). Söz konusu riskleri yönetmek için şiddet kullanmak, tüm siyasi-toplumsal alanlara sirayet eden iktisadi rasyonalite ve maliyet-fayda hesaplamaları çerçevesinde, devletin her daim uygulayabileceği olası stratejilerden biri olarak ele alınmıştır (Oksala, 2011: 480, 481).

24 Faşistleşme süreci, aşırı milliyetçiliğin hâkim olduğu ve toplumsal hoşnutsuzluğun etnik/dini gruplara yöneltildiği bir siyasi hegemonyanın altında cisimleşir (Payne, 2015; Griffin, 2015); ancak, Poulantzas’ın (2004: 87-94) belirttiği gibi, ortaya çıkışı, emperyalist bir bağlamda, iktidar bloğu içerisinde belirginleşen çelişkilerin yol açtığı ve devlet aygıtları içinde ikiliklere/çatıklara yol açan ciddi bir siyasi krizle ilgilidir.

25 Suriye ve Libya’ya yönelik çekişmelerin kızıştığı bir süreçte ortaya çıkan “mültecî krizi” ve Avrupa Birliği içerisinde borç krizi içine giren ülkelerde hükümetlerin kurulma sürecinde gerçekleşen siyasi alt üst oluşlar bunlar arasında sayılabilir (bkz. Bosco ve Verney, 2016).

26 2011’de New York şehrinde başlayan Occupy Wall Street hareketi (Calhoun, 2013), 2018’de Fransa’da başlayan ve iş güvencesini kaybedip ekonomik durumlarında bozulma yaşayan ekseriyetle beyaz işçi sınıfının hem aşırı sağ hem de sol gruplarının katıldığı “Sarı Yelekliler” hareketi (Kipfer, 2019), Kuzey Afrika ve Ortadoğu’da birçok ülkede 2010’dan itibaren ortaya çıkan ve “Arap Baharı” olarak adlandırılan isyanlar (Hanieh, 2015), Kanada’da yerli halkların, sermayenin (devlet desteğiyle) yayılımına karşı 2012’de başladığı “Aylaklığa Son!” (*Idle No More*) hareketi gibi birçok yerli halk hareketi (Dafnos, 2013) bunların paradigmatik örnekleridir.

larla ilişkilenemeye başlamıştır²⁷ (Robinson and Barrera, 2012; Fekete, 2014; Fekete, 2015; Bellamy Foster, 2017; Balorda, 2019). Böylece, küresel çapta milliyetçi/ırkçı, militarist, toplumsal mücadeleleri suçlulaştıran ve şiddeti yücelten siyasi projeler öne çıkmıştır (Robinson, 2019a: 853).

Bu süreçte, ABD, Birleşik Krallık gibi ileri kapitalist ülkeler de dahil olmak üzere birçok ülkede "güvenlik devletleri"nin bir dönüşüm sürecine girdiği söylenebilir. Aşırı biriken sermayenin savaş/çatışma/zor kullanma süreçlerine yönlen(diril) diği ve siyasi iktidarların giderek yürütmenin üst mevkilerinde yoğunlaştığı söz konusu bağlamda (Dean, 2010: 468-472; Boukalas, 2020; Robinson, 2019a: 851-3) ortaya çıkan yeni devlet formunu, "acil durum devleti"²⁸ olarak adlandırmak mümkündür. Zira, iktisadi/siyasi krizler derinleşirken ve keskinleşen iktisadi sömürü toplumsal hareketlenmeleri tetiklerken, 11 Eylül sonrası hakim hale gelen her zaman her yerde belirebilecek müphem "tehdit"/"düşman" kurgusu çerçevesinde "olağanüstü/acil durumlar"ın sıklıkla ortaya çıkabileceği, bununla birlikte iç/dış siyasette toplumsal/siyasal sorunların toplumsal düzenin devamını tehlikeye sokabilecek birer "varoluşsal tehdit" oluşturabileceği varsayımının, faşistleşme temayüllerinin yarattığı verimli zeminde, belirleyici nitelik kazandığı ve böylece, "acil durum" mefhumunun kullanışlı bir iktidar teknolojisi olarak öne çıktığı (Neocleous 2016: 15-17) söylenebilir. Bu bağlamda, "acil durum"u ortaya çıkaran "varoluşsal tehditler"e karşı, her seferinde, "olağanüstü hâl" ilan etmeden, ancak, "olağanüstü hâl" sürecinin temelinde bulunan "savaş" mantığını günlük hayatta dolaylımsız bir biçimde kristalize etmeye yönelik militarist/muharip bir yönetim rasyonaliyetinin ağırlık kazandığını söylemek mümkündür (bkz. Boukalas, 2020; Dean, 2010: 465; Neocleous, 2016: 1-11; Robinson, 2019b; Agamben, 2005: 1-31). Söz konusu rasyonaliteye uygun olarak dönüşen devletlerin örgütlenmesi içinde, istihbarat teşkilatlarının, siyasi iktidarın yoğunlaştığı ve "egemen" konumuna yerleşen yürütmenin üst mevkilerinin hemen ardından gelecek şekilde hakim bir konum edindiği, "ulusal güvenlik" ile "iç güvenlik" anlayışlarını birleştirerek tüm "güvenlik" aygıtlarını, yargıyı ve oluşturulan istihbarat ağlarını yönlendirecek yetkiler

27 Donald Trump'ın ABD'de başkan (2016-2021) seçilebilmesi ve yapılan referandumla (Brexit, 2016) Birleşik Krallık'ın Avrupa Birliği'nden ayrılması söz konusu yönelimi, ABD ve Birleşik Krallık özelinde cisimleştirmiştir. Referandumun sonucu, hem kitlelerin iktisadi hoşnutsuzluğunu hem de bu hoşnutsuzluğun, Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi gibi ırkçı siyasi oluşumlarca göçmen düşmanlığına ve ırkçılığa tahvil edilebildiğini göstermiştir (Jessop, 2017; Khalili, "After Brexit: Reckoning With Britain's Racism and Xenophobia", [30 June 2016], <https://truthout.org/articles/after-brexit-reckoning-with-britain-s-racism-and-xenophobia/> [erişim: 30.03.2021]).

28 Bu adlandırma, Neocleous'un (2016: 15) *Universal Adversary-Security, Capital and "The Enemies of All Mankind"* başlıklı çalışmasında, söz konusu güvenlik mantığı öne çıkarken devletin aldığı forma istinaden kullandığı ancak teorize etmediği "disaster-security state" kavramından yola çıkılarak yapılmıştır. "Disaster" kelimesinin, anlam olarak, elde olmayan sebeplerle ortaya çıkan ve daha çok doğal ve teknoloji kaynaklı olan afetlere gönderme yaptığı söylenebilir (bkz. <https://www.etymonline.com/word/disaster>). Dolayısıyla hem bu sebeple hem de söz konusu güvenlik mantığının "olağanüstü hâl" anlayışını, mekanizmalarını ve yetkilerini toplumsalın pasifikasyonuna yönelik olağanlaştırması ve "güvenlik devleti"nin temel bileşeni olan "önleyici güvenlik" mantığını da içermesi nedeniyle, bu makalede, "güvenlik devleti" kavramı dışarıda bırakılarak yeni devlet formunun adı olarak, Türkçe'de "acil durum devleti", İngilizce'de ise "disaster/emergency state" kavramları önerilmektedir.

edindiği, “risk” olarak kodlanmaktan öte giderek daha fazla Schmittyen²⁹ anlayışla dost/düşman ayrımı çerçevesinde ele alınan muhalif oluşumları/aktiviteleri hedef haline getirdikleri görülür (Boukalas, 2020; Monaghan ve Walby, 2012). Bununla birlikte, “olağanüstü hâl” yetkilerinin olağan yasalara eklendiği³⁰ ve bu düzenlemelerle kişi hak ve özgürlüklerinin olağan işleyiş içerisinde sıklıkla askıya alınmasının mümkün hale getirildiği, hem içeride hem de dışarıda “olağanlaşmış/süreklileşmiş savaş halini” yürütmek üzere polislik mekanizmalarının giderek daha fazla militer nitelik kazanarak geniş hareket alanı elde ettikleri ve vatandaşları da kapsayacak biçimde ağ tarzı bir yapılanma içine girdikleri söylenebilir (Dean, 2010; Chappell, 2006; Graham, 2011; Robinson, 2019b; Neocleous, 2016).

“Savaş” mantığının ve militarist/muharip bir yönelimin belirleyici hale geldiği bu süreçte, Foucauldien anlamda hâkim iktidar tarzının da dönüştüğünü gözlemlemek mümkündür. Devletler hem ekonomik krize ilişkin hem de “terörle mücadele” adına olağanüstü yetkileri olağan mevzuata ekleyerek “egemen” konumlarını tahkim ederken (Dean, 2010: 471; Boukalas, 2020: 10) bir yandan da “öldürme”, “ölüme bırakma” veya “yaşayan ölümler dünyası yaratma” gibi pratikler, biyo-siyasetin³¹ etkilerini teşkil etme ve sıklıkla “ırksal” ayrıştırma/dışlama sonucu somutlanmanın ötesinde, iddia edilebilir ki, tüm nüfusa yönelik birer olağan yönetim teknolojisi olarak uygulamaya sokulmuştur. Zira, “işsiz kalan/bırakılan ve “artık beşeriyet” (surplus humanity) konumuna düşürülen geniş kitleler küresel düzeyde “sosyal ölüm”e terkedilirken (Haskaj, 2018; Robinson, 2019a), ölümün/öldürmenin özel güvenlik şirketleri ve paralı askerler yoluyla meta haline dönüşmesi (Haskaj, 2018), “terörist” olarak etiketlenen kişilerin hedef gözetilerek öldürülmesi, silahlı insansız hava araçlarının bu amaçla sıklıkla kullanılan kullanımı ve bu pratiklerin açıkça birer “gösteri”ye dönüştürülmesi (Dean, 2010: 468-9; Neocleous, 2017: 16; Gregory, 2017); savaş bölgelerinde (örneğin Filistin’de) yaşam alanlarının altyapısının hedeflenmesi ile birlikte “ölüm dünyaları”nın yaratılması ve böylece bireylerin “yaşayan ölümlere” dönüştürülmesi (Mbembe, 2008; Gressgård, 2019) veya “ölü bedenler”in bile “insan” olma vasıfları yok sayılarak şiddete/vahşete maruz kalması mümkün hale gelmiş ve yaygınlaşmıştır³² (Debrix ve Barder, 2012; Bargu, 2019a: 9). Dolay-

29 Carl Schmitt, (1932) başlıklı çalışmasında siyasal olanın temeline dost/düşman ayrımını yerleştirir. Schmitt’e göre “kamusal düşman”ın kim olduğuna dair verilecek kesin karar, özü itibarıyla, egemene aittir ve egemenin yaptığı bu tanım, hem siyasal topluluğun hem de “makbul siyasi kimliğin”, yani “dost”un, tanımını yapar. “Dost ile düşman arasındaki ilişkilene ise, ancak karşılıklı varoluşsal olumsuzlama, ölümüne mücadele ile olabilir” (Boukalas 2016: 94; Neocleous 2003: 93).

30 Örneğin ABD’de, Milli Savunma Yetki Yasası (*National Defense Authorization Act*, 2012) yoluyla “olağanüstü hâl” yetkileri mevcut olağan mevzuata eklenmiştir (Boukalas, 2016: 80; Boukalas, 2020: 10).

31 Foucault, biyo-iktidar yaşamı teşvik etme veya yaşama, ölüm noktasına varana kadar, müsaade etmeme üzerinden işleyen bir iktidar tarzı olarak tanımlar. Amaç, biyo-siyaset yoluyla, nüfusun biyolojik varlığını-yaşamını garantilemek, kontrol etmek, düzenlemek ve geliştirmektir. Nüfusun varlığı adına, “ırk” kavramının önemli rol oynadığı savaşlar ve soykırımlar gereklilik olarak kurgulanır. Dolayısıyla, biyo-iktidar aynı zamanda “ölüm iktidarı”na da içerir (Foucault, 1998: 135-137; ayrıca bkz. Dillon, 2011).

32 Debrix ve Barder (2012), hem canlı hem de ölü bedenleri, “öldürmek”ten öte, paralyze edici “dehşet” (horror) etkisi

sıyla, söz konusu dönüşüm sürecinde, Foucauldyen anlamda "kimin ölmesi gerektiğine, kimin yaşayabileceğine" karar veren "egemenlik" tarzı bir iktidar modelinin, biyo-siyasetin diğer yüzünü oluşturan ölüm-siyaseti (*necropolitics*) ile birleşerek hâkim hale geldiği ve buna içkin şiddetin yaygınlaştığı söylenebilir (bkz. Foucault, 1998: 135, 136; Mbembe, 2008; Dillon, 2011: 195; Dean, 2010; Chappell, 2006). "Savaş hazırlığı"nın süreklileşmesi anlayışı üzerine temellenen "acil durum hazırlığı" mantığının günlük hayatta öne çıkması ve sıklıkla bir "dâhili pasifikasyon" projesi olarak işletilmesi böylesi bir bağlamda söz konusu olmuştur. Benzeri bir dönüşümü, 2010'ların ortasına doğru Türkiye'de de gözlemlemek mümkündür.

Türkiye'de "Acil Durum Devleti"nin Ortaya Çıkışı ve Siyasi/Toplumsal Muhalefet

Türkiye'de de Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümetlerinin üçüncü döneminde (2011-2015) iktisadi/siyasi krizler hız kazanırken, 2000'lerin ortasından itibaren kurgulanan "güvenlik devleti"nin³³, faşistleşme temayülleri içerisinde, bir "acil durum devleti"ne dönüştüğü söylenebilir. Bu bağlamda hâkim iktidar tarzı da dönüşürken, "güvenlik tertibatı"nda önemli değişikliklere gidilmiş ve bir güvenlik anlayışı olarak "acil durum hazırlığı" mantığı benimsenmiştir. Söz konusu süreç yakından bakılırsa, 2010'ların ilk yarısının bir dönüm noktasına tekabül ettiği görülür. İktisadi açıdan, 2008'de belirginleşen küresel finans krizi, Türkiye ekonomisini, özellikle 2013 itibarıyla olumsuz yönde etkilemiş³⁴; uluslararası sermaye akışındaki değişkenliğe ve uygulanan faiz politikalarına bağlı olarak ekonomik durgunluk ortaya çıkmış; enflasyon ve işsizlik giderek artarak kamu harcamalarındaki kesintilerle birleşmiş; artan gelir eşitsizliğini, yaygınlaşan proleterleşmeyi ve

yaratacak şekilde hedef alan bu pratikleri, yeni bir yıkıcı iktidar tarzının, şiddet için şiddet üreten tezahürleri olarak ele alabilir ve bu tarzı, Foucault'nun "egemenlik" veya "biyo-iktidar" kavramlarının ötesinde "agonal egemenlik" (*agonal sovereignty*) olarak tanımlamışlardır. Onlara göre, "düşman" imgesinin "hayaletimsi" ve belirsiz hale geldiği bu süreçte ortaya çıkan söz konusu iktidar tarzının paradigmatik göstergelerinden biri "silahlı insansız hava araçlarıdır"; zira, bu araçlar, insan aklının ve duygularının ahlaki/siyasi mülhazalarını büyük ölçüde devre dışı bırakarak insanı olanı insanlık-karşıtı yöntemlerle paramparça etmeyi mümkün kılmak üzere tasarlanmışlardır (Debrix ve Barder, 2012: 43).

33 Türkiye'de "güvenlik devleti" AKP hükümetlerinin ikinci döneminde (2007-2011), neoliberalleşme sürecinin kurumsallaşma safhasında, Milli Güvenlik Kurulu'nun hâkim olduğu "milli güvenlik devleti"nin çözülmesi ile ortaya çıkmış ve 2000'lerde yapılan bir dizi yasal/kurumsal değişikliklerle şekillenmiştir. Bu süreçte, Avrupa Birliği üyelik şartları çerçevesinde, Milli Güvenlik Kurulunun yapısı sivilleştirilerek yetkileri daraltılmış ve bir danışma kuruluna dönüştürülmüş; 2007 yılından sonra Cumhurbaşkanlığının kontrolü AKP'ye geçmiş; 2010 anayasa referandumu ile yüksek yargı organlarının yeniden yapılandırılabilmesi mümkün hale gelmiştir. Böylece, hükümet-polis-yargı ekseninde yeni bir iktidar hattı kurulurken, neoliberal yönetim rasyonalitesi çerçevesinde "risk" önlenme/bertaraf etme temel amaçlardan biri haline gelmiş ve "önleyici güvenlik" mantığının hâkim olduğu bir "güvenlik tertibatı" devletin örgütlenmesi içerisinde merkezi bir konum edinmiştir. Sürecin belirleyici aşamaları olarak, 2005 yılında yeni Türk Ceza Kanunu (TCK; no: 5237) ve Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK; no: 5271) yürürlüğe girmiş, 2006 yılında Terörle Mücadele Kanunu'nun 7. maddesi başta olmak üzere diğer bazı maddeleri değiştirilmiş (kanun no: 5532) ve 2007'de Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nda (kanun no: 5681) değişikliklere gidilmiştir. Yargı "önleyici güvenlik" mantığının siyasi muhaliflere genişletilmesinde önemli rol oynarken, polis teşkilatının, istihbarat toplama yönelik faaliyet alanı genişlemiş ve devlet dışı aktörleri de içeren yeni mekanizmalar ön plana çıkmıştır (bkz. Berksoy 2016; 2021; Hallsworth ve Lea, 2011).

34 Bu süreçte, yabancı sermayenin ülke dışına yönelmesi, ihracatta azalma ve genel bir ekonomik yavaşlama trendi, iktidar bloğu içerisinde çatlakların kristalize olmasını sağlamıştır (Akçay, 2018; Hoşgör, 2013: 314-316).

derinleşen yoksullaşmayı beraberinde getirmiştir (Bahçe ve Köse, 2019: 413-415; Öniş ve Özçelik, 2019; Akçay, 2021; Madra, 2018). Kriz süreciyle birlikte, yoksullaşan emek/işsiz kitleler ile sermaye arasındaki çelişkiler ve sermaye fraksiyonları arasında süreden çekişmeler artmıştır (Bahçe ve Köse, 2019: 413; Akçay, 2021).

İktisadi krizin derinleştiği bu süreçte siyasi krizler de birbirini takip etmiştir. Öncelikle, AKP yakın iş birliği yaptığı Gülen Cemaati ile 2010'dan itibaren bir mücadele içine girmiş; bu mücadele 15 Temmuz 2016'da gerçekleşen ve cemaat mensuplarının yer aldığı darbe teşebbüsüyle devlet krizi seviyesine varmıştır. Aynı dönemde, Gezi Direnişi (2013) AKP'nin iktidara geldiği 2002 seçimlerinden beri inşa ettiği siyasi hegemonyayı temelinden sarsmıştır. Ülkenin neredeyse tüm kentlerinde gerçekleştirilen eylemler dizisi³⁵, hem AKP'nin baskıcı stratejilerini faş ederek yaygın hegemonya projesini sürdürülemez kılmış (Akça, 2014; Özen, 2020: 2) hem de polis teşkilatını, Batı'da küreselleşme karşıtı aktivist grupların gösterileri karşısında 1990'ların sonunda tecrübe edilenlere benzer şekilde, "geçici olarak felce uğratmıştır" (Dölek, 2020: 285). Söz konusu eylemlerle birlikte, 2014'te ekseriyetle Kürt illerinde yaygın katılımı ile gerçekleşen ve hükümetin, Suriye'nin Rojava bölgesinde IŞİD'e karşı Kobani direnişini gerçekleştirenlerin karşısında yer almasına tepki olarak ortaya çıkan 6-8 Ekim Olayları da³⁶ siyasi iktidar tarafından bir siyasi kriz olmanın ötesinde "varoluşsal bir tehdit" olarak kurgulanmıştır³⁷.

İktisadi krizin ağırlaştığı bir bağlamda ortaya çıkan söz konusu siyasi krizlerin, 2000'lerin ortasında kurgulanmış olan "güvenlik devleti"nin verimli zemininde faşistleşme potansiyelini açığa çıkardığını söylemek mümkündür³⁸ (bkz. Oğuz 2016; Berksoy, 2021: 220-225). Zira bu süreçte, ilk defa halkın oyuyla 2014'te cumhurbaşkanı seçilen R. T. Erdoğan pratiklerinde sıklıkla anayasal sınırlar dışına çıkarken, darbe teşebbüsü sonrası ilan edilen "olağanüstü hal" (20.07.2016 - 19.07.2018) ile otuz yedi kanun hükmünde kararname (KHK) (no: 667-703) çıkarılmış, böylece, yürütme hem yasamayı hem de yargıyı devre dışı bırakabilmiş³⁹; devletin örgütlenmesi 16 Nisan 2017 referandumuyla kabul edilen 6771 sayılı ka-

35 İstisnai genişlikteki kitleler, kamuya ait kentsel alanların ranta açılmasına, AKP'nin giderek daha fazla İslami-muhafazakâr anlayış üzerine temellenen siyasi projelere yönelmesine ve bu projeleri otoriter yöntemlerle dayatmasına karşı tepki vermiştir (Akça, 2014; Özen, 2020).

36 Polis müdahaleleri ve paramiliter grupların göstericilere saldırıları ile birlikte 46 kişi hayatını kaybetmiştir. Bkz. Uluslararası Af Örgütü, 2015; İnsan Hakları Derneği, 2014.

37 Zamanın başbakanı Erdoğan, Gezi Direnişini bir "darbe provası" olarak tanımlamış; 6-8 Ekim Olayları ise, 2020'ye gelindiğinde, "Gezi olaylarıyla fitili ateşlenen" ve 15 Temmuz darbe teşebbüsüne uzanan "saldırı zincirinin" bir halkası olarak lanse edilmiştir (Bora, 2017: 501; "Erdoğan'dan Kobani soruşturması açıklaması", *Habertürk*, 02.10.2020).

38 Faşistleşme süreci tamamlandığında somutlanan faşist devlet, Poulantzas'ın (2004: 95-100; 349-389) ortaya koyduğu gibi, yürütmenin yasama üzerinde kesin biçimde üstünlük elde ettiği, devletin "liderlik prensibi"ne göre yeniden yapılandırıldığı, yargının hâkim devlet aparatına dolaysız olarak tâbi hale geldiği, hukukun sınır koyucu işlevini yitirdiği ve fiziksel şiddetin son derece arttığı bir devlet formudur. Diğer özellikler arasında seçim sisteminin feshedilmesi vardır (a.g.e.).

39 Çıkarılan KHK'lardan bazıları (ör. KHK no: 668 ve 669), anayasaya aykırı olarak, mevzuatta kalıcı değişiklik yapmış; 100 binden fazla kamu çalışanı hiçbir yargılama sürecine tabi tutulmadan suçlu ilan edilmiş ve ihraç edilmiştir (bkz. Berksoy, 2021: 223).

nun⁴⁰ çerçevesinde ve "cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi" adı altında yeniden yapılandırılmış; parlamento ve yargı kurumları yürütmeye ve özellikle yürütmenin başı olan cumhurbaşkanına tâbi konuma gelmiştir (Jongerden, 2019: 264-267). Bununla birlikte, Erdoğan "millet" ve "milli değerler"in vücut bulmuş hali olarak takdim edilmiş ve etrafında bir "liderlik kültü" kurgulanmış (Saraçoğlu, 2011: 44; Bora ve İnsel, 2016: 11); "yerli ve milli" göstereni ile "Sünni-Türk-muhafazakar" kimlik, diğer etnik/dini kimlikler ırkçılığa varan dışlayıcı pratiklere açık hale gelecek şekilde, "makbul kimlik" olarak ilan edilirken (Laçiner, 2016: 4, 5; Bora, 2017: 502) Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile uzun erimli bir ittifak içine girilmiş; 2015'te Güneydoğu'da şehirlerde PKK'ye karşı başlatılan askerî operasyonlar "kent savaşı" seviyesine varmış ve "şehitlik" militarist bir anlayışla yüceltilmiş (Bakiner, 2019); "%50'yi evde zor tutuyoruz" gibi söylemlerle şiddet normalleştirilmiştir⁴¹. Bu süreçte, egemenlik tarzı bir iktidar modelinin biyo-siyasetin diğer yüzü olan ölüm-siyaseti (Dillon, 2011) ile birleşerek hâkim hale geldiğini gözlemlemek de mümkündür. Zira, "şehitliğin" militarist anlamda yüceltilmesinin ötesinde "ölüm" hem siyasi iktidar adına kendini feda olarak hem de son derece sıradan nedenlerle doğallaştırılmış⁴², söz konusu operasyonlarda şehirleri kapsayan "ölüm dünyaları" oluşturulmuş ve Hacı Lokman Birlik vakasında⁴³ olduğu gibi "ölü bedenler" ve cenazeleri "dehşet" yaratacak şekilde iktidar kurmanın aracı haline getirilmiştir (bkz. Bargu, 2019b; Yanık ve Hisarlıoğlu, 2019; Bakiner, 2019; Darıcı ve Hakyemez, 2019).

İktisadi/siyasi krizlerin arttığı ve faşistleşme potansiyelinin açığa çıktığı bu bağlamda yeniden yapılanma sürecine giren devletin gelinen noktada aldığı formu "acil durum devleti" olarak adlandırmak mümkündür. Zira, 2010'ların ortasından itibaren devletin cumhurbaşkanının hakimiyeti altında yeniden örgütlendiği ve (aşağıda ele alınacağı üzere) sermaye birikiminin "militarize birikime" yönlendirildiği bu bağlamda, çeşitli toplumsal sorunların, siyasi iktidar tarafından, "devletin/ülkenin bekası"na tehlike arz eden birer "varoluşsal tehdit" oluşturdukları savına vurgu yapıldığı, ekseriyetle hükümeti devirme/darbe girişimi biçiminde ifade edilen "olağanüstü/acil durum" mefhumunun bir iktidar teknolojisi olarak öne çıkarıldığı; böylece, Schmittyen dost/düşman ayrımının belirleyici hale geldiği;

40 Resmi Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", 11 Şubat 2017, no: 29976. Kanun aşamalı olarak yürürlüğe girmiştir; 24 Haziran 2018 seçimleri sonrasında sistemi tamamen dönüştürmüştür.

41 "Başbakan: Yüzde 50'yi evinde zor tutuyorum", *Hürriyet*, 04.06.2013

42 AKP, Yanık ve Hisarlıoğlu'nun ortaya koyduğu gibi, özellikle 15 Temmuz darbe girişimine gösterilen sivil direniş üzerinden hem söylemsel olarak hem de "Şehitler Makamı" gibi mekanlar yoluyla vatandaşları, devlet için kendilerini feda etmeye, "şehit" olmaya teşvik ederken ve böylece, "ölüm"ü her vatandaş için "vatanseverliğin" günlük/normal/arzu edilir tezahürü olarak lanse ederken (Yanık ve Hisarlıoğlu, 2019), bir yandan da, Bakiner'in altını çizdiği gibi, hem "savaş" süreçleri i 2015 sonrasında normalleştirilmiş hem de Soma maden faciası ve benzeri engellenebilir ölümcül vakaların nedenlerini ortadan kaldırmak yerine "ölüm"ü siyasi, ekonomik, toplumsal yaşamın kaçınılmaz doğal bir gerçeği olarak kurgulamayı tercih etmiştir (Bakiner, 2019: 26).

43 Bkz. Hacı Bışkin, "Ölümünün üzerinden 5 yıl geçti: Hacı Lokman Birlik dosyası AYM'de", *Gazeteduvar*, 02.10.2020.

buna uygun olarak, siyasi/toplumsal muhalefete yönelik “kamplaşma” anlayışının benimsendiği ve muhaliflerin birer “muharip”/“düşman” olarak kurgulandığı; dolayısıyla, toplumsal sorunların çözümüne yönelik şiddet kullanımı ile savaş/çatışma süreçlerinin normalleştirildiği ve yönetim rasyonelitesinin başat bileşenleri haline geldiği söylenebilir. Bu süreçte yeniden örgütlenen devlet içerisinde, Milli İstihbarat Teşkilâtının (MİT) cumhurbaşkanından sonra gelecek şekilde hâkim bir konuma yerleştiği ve (yine aşağıda ele alınacağı üzere) özellikle 2014’ten sonra hem ülke içine yönelik hem de, ordu ile birlikte, ülke dışında yürütülen faaliyetler açısından son derece geniş yetkiler edindiği, toplumsalın tüm bilgisine nüfuz edebilecek ve tüm kamu kurumları ile “güvenlik tertibatını” yönlendirebilecek bir kapasiteye eriştiği, mülki idare amirleri olarak özellikle valilere ve polis teşkilatına olağan mevzuat içerisinde “olağanüstü yetkiler” tanındığı, “güvenlik tertibatı”nın geniş çaplı olarak yeniden yapılandırıldığı, giderek militarize edildiği ve böylece, “olağanüstü hal” ilan etmeye gerek kalmadan polis erkiyle savaş erkini birlikte etkinleştirecek stratejilerin uygulanmasının mümkün kılındığını gözlemlenebilir.

Söz konusu devlet formunun kristalize olduğu bu süreçte, AKP iktidarı çeşitli alanlarda, “savaş” mantığını yönetim rasyonelitesinin başat bileşeni olarak uygulamaya sokmuştur. İktisadi alanda, hem “ekonomik durgunluğu” aşmak hem de iktidar bloğundaki çelişkileri idare etmek ve TÜSİAD bazlı sermaye ile İslami/muhafazakâr sermaye arasında bağ oluşturmak için “militarize birikim” olarak tanımlanabilecek bir sürecin organize edilmesine ağırlık verilmiştir. Bu sürecin bir parçasını, 2006’dan beri artan askerî harcamalar ve Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı’nın bünyesinde bulunan şirketler (ör. Aselsan, Roketsan) ile silah sanayiinde faaliyet gösteren özel şirketlerin proje ve fon bazında organizasyonu oluştururken⁴⁴, diğer parçasını ise kitleleri yerinden eden, dolayısıyla toplumsal hareketleri tetikleyen ve militarist stratejilerin devreye sokulmasını beraberinde getiren enerji/maden/doğal kaynaklar sektörünü desteklemek teşkil etmiştir⁴⁵ (Madra, 2018: 13; Madra ve Yılmaz, 2019; Şahin, 2020: 72; Cörte Réal-Pinto, 2017; Erensü, 2018). Ülke dışına yönelik politikalarda ise, 2010’ların başından itibaren “Arap Baharı” olarak adlandırılan isyanların yaygınlaşmasıyla birlikte, yeni-Osmanlıcı bir anlayış içerisinde, özellikle, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine nüfuz etmek üzere alt-emperyal politikalar uygulamaya sokulmuş; çatışma bölgelerine askerî olarak da dahil olunmuştur (Bora, 2017: 481-486; Uysal, 2019).

44AKP iktidarının ağırlık verdiği sektörler arasında silah sanayii de vardır. Hem İslami/muhafazakâr sermaye gruplarının (ör. FNSS/Nurol Holding) hem de TÜSİAD bazlı sermayenin (ör. Otokar/Koç Grubu) faaliyet gösterdiği silah sanayiinde, 2000’lerde amaç, “dışa bağımlılığın azaltılması”yken 2010’ların ortasına doğru bunun en az %50 düzeyinde sağlanmış olduğu iddiasıyla, temel amaç sermaye birikimine yönelik ihracatın artırılması ve ilgili sivil sanayiinin genişlemesi, böylece ekonomik büyümeye katkı yapması olmuştur (Şahin, 2020: 67, 76; Cörte Réal-Pinto, 2017).

45 Enerji/doğal kaynak sektöründe faaliyet gösteren firmalar çeşitli biçimlerde desteklenmiştir. Örneğin, 2010 Anayasa Referandumu ile yargının “kamu yararı” gerekçesiyle müdahale etme kapasitesi kısıtlanmış; geçmişte arazi anlaşmazlıklarında nadiren başvurulana “acele kamulaştırma” kararları (kanun no: 2942, md. 27) 2004’ten itibaren giderek daha sık verilmiş ve yerel halktan rızanın alınmadığı, toplumsal direnişin ortaya çıktığı durumlarda ise şiddet içeren polislik stratejileri devreye sokulmuştur (Erensü, 2018: 152-154; Ercan ve Oğuz, 2020).

Bu bağlamda, siyasi/toplumsal muhalefete yaklaşım da yeniden şekillenmiştir. Muhalif toplumsal hareketler, AKP'nin iktidara geldiği ilk dönemden itibaren, neoliberalleşme sürecinin de bir parçası olarak, çeşitli polislik stratejileri ile pasifize edilmeye çalışılmıştır⁴⁶ (bkz. Saymaz, 2013; Berksoy, 2016). Ancak, 2011 sonrasında hem Batı'da hem de Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da geniş çaplı toplumsal hareketlenmelerin ortaya çıktığı bir bağlamda ve Gezi Direnişi ile 6-8 Ekim Olaylarının hemen akabinde, toplumsal muhalefete yönelik stratejilerin de yeniden tanzim edildiği söylenebilir (Özen, 2020; Arslanalp ve Erkmen, 2020: 14). Bu süreçte, milliyetçi muhafazakâr kesimde kaygı/korku yaratmaya yönelik söylemlere ağırlık verilirken, Erdoğan başta olmak üzere AKP iktidarı, bir yandan İslami söylemlere vurgu yapmış, bir yandan da muhalifleri, sınırlı hegemonya projesi çerçevesinde, artık tüm toplumun değil, Erdoğan'ın "benim milletim" sözüyle imlediği "Sünni Türk" kimliğinin ve İslami/muhafazakâr yaşam tarzının "karşısı"/"düşmanı" olarak kodlamaya başlamıştır⁴⁷ (Özen, 2020: 11-14; Özden vd., 2017: 199; Bora, 2017: 502; Akça, 2014: 140-143). Her bir muhalif herhangi bir örgütle uzaktan dahi ilişkili olmasa bile hem "terörist" olarak etiketlenebilmiş, itibarsız kılınmaya çalışılmış ve sıklıkla yargı süreçlerine dahil edilmeye başlanmış hem de "hain" olarak yaftalanabilmiş ve düşmanlaştırılmıştır (Davas ve Tekin, 2021a: 29; Özen vd., 2021). Birçoğu haklarından yoksun birer "çıplak yaşam"a (Agamben, 1998) indirgenmeye, ölüm-siyasetinin bir tezahürü olarak "medeni ölüm"e tabi tutulmaya ve "yaşayan ölümler" haline getirilmeye çalışılmıştır (Özdemir ve Özyürek, 2019). Toplumsal/siyasi muhalefete ilişkin stratejiler kamplaşma/muharebe anlayışı içerisinde, böylece, yeniden tanzim edilirken, muhalefetin günlük hayatta kitlesel tezahürünün engellenmesi/bertaraf edilmesi ve "dahili pasifikasyon" sağlamaya yönelik "güvenlik tertibatı"nda da bir yeniden yapılanma süreci başlatılmıştır. Takip eden bölümler, söz konusu yapılanmanın bileşenlerinin incelenmesine ayrılmıştır.

Türkiye'de "Acil Durum Hazırlığı" Mantiğı ve "Güvenlik Tertibatı"nın "Dahili Pasifikasyon"a Yönelik Dönüşümü

Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezleri (GAMER)

Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezleri'nin temeli, birçok ülkede toplumsal hareketlenmelerin ortaya çıktığı bir uluslararası bağlamda ve Gezi Direnişi ile 6-8 Ekim Olayları'nın hemen akabinde, 28 Ekim 2014'te yayımlanan bir başbakan-

46 Kürt hareketi, sol/emek hareketi, hidro-elektrik santralleri (HES) ve maden ocaklarına karşı eylemlilik içinde olan ekolojik hareketi, büyük kentlerde özellikle Kürt ve Alevi nüfusun yoğunluğu oluşturduğu yoksul mahalleler, şiddet dozu yüksek polislik stratejilerine maruz kalmıştır (Dölek, 2020; Yonucu, 2018; Gönen, 2016; Berksoy 2016: 134-136).

47 Bu çerçevede, Erdoğan'ın kullandığı "'[b]izim ... milli ve medeniyet ruhumuzda esnaf ve sanatkâr gerektiğinde askerdir, alperendir, gerektiğinde cephede vatanını savunan şehittir, gazidir, kahramandır. Gerektiğinde asayiş tesis eden polistir. ...' gibi ifadeler, AKP tabanının "düşman" olarak kodlanan muhaliflere karşı para-militer örgütlenme içerisine girmesini de mümkün kılmıştır (Bora, 2017: 502; "Erdoğan: Esnaf Gerektiğinde Askerdir, Alperendir...", Bianet, 26.11.2014).

lık genelgesiyle⁴⁸ (no: 2014/18) atılmıştır. Söz konusu genelgede, İçişleri Bakanlığının sorumluluğunda, “[y]urt içinde kamu düzenini ve güvenliğini ciddi şekilde bozucu nitelikte olayların yol açtığı acil durumlar[a]” yönelik koordinasyon merkezlerinin oluşturulacağı belirtilmiş ve başta bakanlığın merkez teşkilatında olmak üzere 81 ilde kurulum sürecine başlanmıştır. Merkezler için hazırlanan el kitabına göre “özel-likle son yıllarda toplumun düzenini ve güvenliğini, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini olumsuz etkileyen, huzurunu bozan olaylarda artış gözlemlenmektedir” (İçişleri Bakanlığı, 2018: 11); dolayısıyla, kurulan merkezlerle, “güvenlik odaklı acil durumlarda İçişleri Bakanlığının kendi birimleri [merkez birimleri ve Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı, Sahil Güvenlik Bölge/Grup Komutanlığı Harekat Merkezi vs.] arasında etkin bir koordinasyon” içine girilmesi amaçlanacak; böylece, “bir toplumsal olayda yaşanabilecek can kayıplarının” önlenmesi ve “kamu düzenini bozacak eylemlerin” önünün alınabilmesi mümkün olacaktır (İçişleri Bakanlığı, 2018: 5). 2016 yılında çıkarılan İçişleri Bakanlığı genelgesinde (22.12.2016; sayı: 65945803-2016/27) ve takip eden düzenlemelerde⁴⁹ öngörüldüğü üzere, bu merkezler, aynı zamanda, belediyelerin de parçası olduğu mahalli idare birimlerinin, sivil toplum kuruluşlarının, özel sektör, üniversiteler, vatandaşlar ve (valinin gerek duyması halinde) garnizon komutanlığı temsilcisinin de katılacağı bir yapılanma olacak; “önleyici güvenlik” mantığına içkin “risk/tehdit” önleme amacını da içeren “çok katmanlı ve bütünleşik bir yönetim anlayışı” üzerine temellenecektir (İçişleri Bakanlığı, 2018: 12, 15). Yani, söz konusu merkezlerin kurulmasının temelinde yatan ve “acil durum hazırlığı” mantığına tekabül eden güvenlik anlayışına göre olağanüstü/aciliyet içeren toplumsal olaylar hayli olasıdır; bu tür olaylarda can kayıplarının olması mümkündür; bu tür olaylara yapılacak müdahale için, öncesinde (Jandarma Genel Komutanlığının yanı sıra gerektiğinde diğer askerî birimleri de içeren) geniş çaplı ağ tarzı bir yapılanmaya gidilmeli, olay sırasında birimler koordinasyon içerisinde topyekûn seferber olmalıdır.

“Acil durum hazırlığı” mantığı, aslında, 2009 yılında kabul edilen “Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun”⁵⁰ (no:

48 Resmi Gazete, 28.10.2014, no: 29159.

49 “İçişleri Bakanlığı Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezleri Yönergesi”, 11.04.2017, no: 1530; Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (bundan sonra C.K.), no: 32, *Resmî Gazete*, 18.04.2019, no: 30749; “Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezi Teşkilat, Görev, Yetki, Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik”, *Resmî Gazete*, 24.10.2019, no: 30928, “İçişleri Bakanlığı Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezi Başkanlığı Teşkilat, Görev, Yetki, Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönerge” (GAMER Başkanlığı Yönergesi), 2021, Bakanlık onayı no: 781, 10.03.2021, <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/lcSite/gamer/Yonerge/YONERGE.pdf>.

50 *Resmî Gazete*, 07.06.2009, no: 27261. “Acil durum hazırlığı” mantığı, Başbakanlık Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlüğü (1999) aktif hale getirilemediğinden, 2009’da kurulan Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) tarafından yürürlüğe konmuştur (bkz. AFAD, *Türkiye’de Afet Yönetimi ve Doğa Kaynaklı Afet İstatistikleri*, https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/35429/xfiles/turkiye_de_afetler.pdf, erişim: 20.02.2023). Bununla birlikte, 06.02.2023’te gerçekleşen ve merkezi Maraş olan depremlerde, başta AFAD olmak üzere devlet kurumları kırk sekiz saati aşkın bir süre boyunca, koordinasyonu sağlayamamış/sağlamamış; arama-kurtarma çalışmalarını ve insani ihtiyaçları tedarik etmeye yönelik süreçleri, süratli, etkin ve kapsayıcı olarak başlatamamış/başlatmamıştır. Sonuç olarak, 10 ilde insani açıdan ağır bir yıkım ortaya çıkmıştır. Bu sonucun ortaya çıkışını, depremin olağanüstü yıkıcı etkisi ve hava muhalefetiyle veya “cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi” çerçevesinde devletin, cumhurbaşkanının hakimiyeti altında yeniden örgütlen-

5902) ile benimsenmiş; ancak, "acil durum" kavramı daha çok doğal afetlere ilişkin olarak ("düşman saldırılarına karşı" sivil savunma faaliyetlerini de kapsayacak biçimde) tanımlanmıştır. 1996'da kabul edilen ve 2009'da halen yürürlükte olan Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi Yönetmeliği⁵¹ sadece "kriz hali"⁵² tanımını ihtiva ederken, bahsi geçen kanun "acil durum"u "[t]oplumun tamamının veya belli kesimlerinin normal hayat ve faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan ve acil müdahaleyi gerektiren" olaylar ve "bu olayların oluşturduğu kriz [hali]" olarak tanımlamıştır⁵³. 2011'de kabul edilen "Afet ve Acil Durum Yönetim Merkezleri Yönetmeliği"⁵⁴, bahsi geçen kriz yönetim merkezi yönetmeliğini yürürlükten kaldırmıştır. Böylece, GAMER El Kitabı'na göre "güvenlik odaklı acil durumlar"la ilişkin, yani "terör olayları, yaygın şiddet hareketleri, ağır ekonomik bunalımlar, siber saldırılar, enerji arz güvenliği, milli güvenliğimiz ile hak ve menfaatlerimizi tehdit eden yurt dışı kaynaklı gelişmeler" gibi konularda teşkilat, yönetim ve koordinasyon açısından bir takım boşluklar ortaya çıkmıştır" (İçişleri Bakanlığı, 2018: 5, 13).

Söz konusu "boşlukların" doldurulmasına yönelik tasarlanan koordinasyon merkezleri, Aralık 2017 itibarıyla İçişleri Bakanlığında GAMER Başkanlığı ve 81 ilde

mesi ve kurumsal kapasite yetersizliğine sebep olan siyasi tercihlerle ilişkilendirerek açıklamak mümkündür. Ancak, söz konusu ağır yıkıma yol açan nedenleri, aynı zamanda, "acil durum" safhasına hiçbir biçimde hâkim olamayacağını öngören siyasi iktidarın, yine "acil durum hazırlığı" mantığına uygun bir biçimde ve ölüm-siyasetinin bir başka tezahürü olarak, devletin "aczi içinde görünmemesini" garantiye almak, böylece son kertede "siyasi-toplumsal düzenin" devamını sağlamak adına, topluma/sivil toplum örgütlerine/muhalefet partilerinin yönetiminde olan belediyelere yardım için çağrı yapmamasında ve toplumu seferber etmekten imtina etmesinde aramak da mümkündür (bkz. Nevzat Çiçek, "Sizden kaç kişi gitti?, Independent Türkçe, 17.02.2023; Gülsen Solaker, "AFAD büyük bir depreme ne kadar hazır?, Deutsche Welle/T24, 08.02.2023). Bu açıdan bakıldığında, bölgeye yönelik olağanüstü hâl ilanı ve devletin, "toplumsal düzen"i'nin dışına düşen ve "yağma" olarak adlandırılan eylemlere karşı hızla şiddet stratejilerini devreye sokması da uygunluk arz eder. Söz konusu mantığın kaynağı olan Amerika Birleşik Devletleri'nde de, buna benzer biçimde, 2005'te gerçekleşen Katrina kasırgası sonrası, çoğunluğunu siyahların oluşturduğu mağdurlar ilk günlerde, ırksal dışlamanın da rol oynadığı bir süreçte, kaderlerine terk edilirken "yağma" yapıldığı gerekçesiyle "isyancı" olarak tanımlanan gruplara ve "sivil huzursuzluğa" karşı hızla askerî operasyon düzenlenmiş ve ölümlere neden olunmuştur (bkz. Graham, 2011: 25, 344).

51 Resmî Gazete, 09.01.1997, no: 22872.

52 Yönetmeliğe göre kriz hali "...Devletin ve milletin bölünmez bütünlüğü ile milli hedef ve menfaatlerine yönelik hasmane tutum ve davranışların, Anayasa ile kurulan hür demokrasi düzenini veya hak ve hürriyetlerini ortadan kaldırmaya yönelik şiddet hareketlerinin, tabi afetlerin, tehlikeli ve salgın hastalıkların, büyük yangınların, radyasyon ve hava kirliliği gibi önemli nitelikteki kimyasal ve teknolojik olayların, ağır ekonomik bunalımların ve iltica ve büyük nüfus hareketleri in ayrı ayrı veya birlikte vuku bulduğu..." hallerine tekabül etmektedir.

53 İki düzenleme arasında temel olarak üç fark olduğu söylenebilir. Başbakanlık yönetmeliğinin, "kriz durumları"nı zamanında teşhis edilmesi gereken "istisnai" durumlar olarak ele aldığı iddia edilebilir; zira, kriz önlenemediği veya tırmanma eğilimi gösterdiği hallerde "olağanüstü hâl" veya diğer "istisnai haller" in ilan edilmesi söz konusudur (md.6/a ve 6/d; md. 14). "Kriz yönetimi" ise, meydana gelmiş olaylara yönelik, yani "reaktif" mantık üzerine temellenir ve yönetim merkezini faal halde tutma görevi, Milli Güvenlik Kurulunun o dönemde devlet içinde sahip olduğu hâkim konuma uygun olarak, "Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği"ne verilmiştir. "Afet ve Acil Durum Yönetim Merkezleri Yönetmeliği" ise "yurt içinde ve yurtdışında meydana gelen afet ve acil durumlar"la yönelik hazırlanmıştır (md. 1); gerçekleşmesinin muhtemel kabul edildiği anlaşılan bu durumlarda, "olağanüstü hâl" veya diğer istisnai hallerin ilanı öngörülmez; düzenlemeler, geleceğe dönük "proaktif" bir anlayış ve "risk/tehdit" önlemeye yönelik "önleyici güvenlik" mantığı üzerine temellenir (İçişleri Bakanlığı, 2018: 13); yönetim merkezi ise, devletin örgütlenmesinde 2007 sonrasında gerçekleşen dönüşüme uygun olarak (bkz. Berksoy, 2012) başbakanlıkta teşkilatlanır.

54 Resmî Gazete, 19.02.2011, no: 27851.

İl GAMER olarak⁵⁵ 7/24 esasına göre çalışacak şekilde faaliyete geçirilmişlerdir⁵⁶ (Sungur, 2019; Çapar, 2018: 115). GAMER Başkanlığının 2021 yılında kabul edilen yönergesinde (önceki düzenlemelerde olduğu gibi) merkezlerin görevleri arasında, son derece geniş bir ifadeyle “[k]amu düzeni ve güvenliğini, bireylerin temel hak ve özgürlüklerini, can ve mal emniyetini toplumun güven ve huzurunu temin etmeye yönelik faaliyetler” (md. 5) vardır. Merkezlerin görevleri, aynı zamanda, “doğa, insan ve teknoloji kaynaklı acil durumlarda ortaya çıkan her türlü güvenlik riskine karşı” da düzenlenmiş ve “risk analizleri”ni ihtiva edecek şekilde (yönerge-deki sıralama takip edilmeden) özetle şunları içermiştir: olay öncesi, sırası ve sonrasında yönelik planlamaların yapılması, takip ve koordine edilmesi; kamu kurumları, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ile koordinasyon ve işbirliğinin temin edilmesi; kritik altyapı, tesis ve yatırımların güvenliğini sağlayan kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyonun sağlanması; tüm kamu kurum ve kuruluşlarından bilgi, veri ve istihbarat edinilmesi ve bunların üst makamlara iletilmesi; üst makamlarca verilen talimatların kamu kurumlarına iletilmesi; “toplumsal olaylar” ile “terör saldırıları” sonucu hayatını kaybedenlerle ilgili iş ve işlemlerin yürütülmesinde eşgüdümün sağlanması... (md. 5, 10, 11, 16, 17, Ek-8).

Merkezlere ilişkin oluşturulmuş olan metinler ile yasal düzenlemelere, “(güvenlik kaynaklı) acil durum”⁵⁷ ve “kriz” kavramlarının tanımları açısından bakıldığında, bu kavramların sıklıkla birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanıldığı ve toplumsal hareketler/gösterileri de kapsayabilecek şekilde hayli belirsiz/geniş ifadeler üzerinden ele alındığı görülür. GAMER Başkanlığının 2021 yönergesinde “güvenlik kaynaklı acil durum”, 2014 başbakanlık genelgesinde “acil durumlar”ı betimleyen ifadeyle, “yurt içinde kamu düzeni ve güvenliğini ciddi şekilde bozucu nitelikte olayların yol açtığı durum” olarak tanımlanmıştır (md. 3). “Kriz” ise, yazarlarından biri 2017-2020 yılları arasında GAMER başkanlığı yapmış bir bürokrat olan makalede⁵⁸, “[t]emel yapıların, değerlerin ve normların beklenmedik gelişmeler sonucu, olumsuz yönde etkilenme durumu” olarak tanımlanmış

55 Merkezler, illerde eğer altyapısı kurulmuşsa, 112 Acil Çağrı Merkezlerinde faaliyete geçmiştir (bkz. GAMER Başkanlığı 2021 yönergesi, md.13/4).

56 GAMER Başkanlığı 2021 yönergesi madde 4 ve 13’e göre, Bakanlık merkez teşkilatında kurulan GAMER Başkanlığı, başkan ve çalışma gruplarından oluşur. İl GAMERler ise, başkan, “İzleme, Değerlendirme ve Koordinasyon Kurulu”, İl Sosyal Etüt ve Proje Müdüründen oluşur. Madde 15’e göre “[k]urul valî in başkanlığında, kaymakamlar, İl Sosyal Etüt ve Proje Müdürü, İl Jandarma Komutanı, İl Emniyet Müdürü, Sahil Güvenlik Bölge/Grup Komutanı, İl Göç İdaresi Müdürü, İl Afet ve Acil Durum Müdürü, İl Nüfus ve Vatandaşlık Müdürü, 112 Acil Çağrı Merkezi Müdürü ve Belediye Başkanı katılımlıyla teşkil olur. Valinin uygun görmesi halinde garnizon komutanlığı temsilcisi, diğer il müdürleri, özel sektör, üniversite ve sivil toplum kuruluş temsilcileri kurula çağrılabilir.”

57 “Acil durum” terimi 2019’a kadar, daha sonrasında spesifik olarak “güvenlik kaynaklı acil durum” olarak tanımlanan durumları için de kullanılmıştır. 32 no’lu C.K. (Resmî Gazete, 18.04.2019, no: 30749) ile iki terim ayrıştırılmıştır.

58 Bu makale ve başka yazarların sekiz makalesi, İçişleri Bakanlığının GAMER Başkanlığı için oluşturduğu web sayfasında “Yayınlar” kısmında yer almaktadır (bkz. <https://www.icisleri.gov.tr/gamer/makaleler> [erişim: 18.05.2022]). Söz konusu yazar Selim Çapar’dır. Aynı makalede bu süreçlerin örgüt ve devletler için birer “fırsat” da oluşturduğunun altı çizilmiştir. “Kriz”i iktidar stratejileri bağlamında “fırsat” olarak ele alınmasına dair bkz. O’Malley 2010; Porozov 2021.

(Çapar ve Koca, 2017: 2); aynı makalede, "güvenlik açısından kriz", "barışta ve normal şartlarda ülkenin ulusal güvenlik ve çıkarlarını, siyasal sosyal ve ekonomik yaşamını olumsuz yönde etkileyebilecek, tehlikeye sokabilecek aniden ortaya çıkan beklenmedik durum ve olaylar ile başlayarak silahlı çatışmaya kadar tırmanan, müteakiben barış durumuna ve normal şartlara dönülmesine kadar uzanan bir [süreç]" olarak tarif edilmiştir (a.g.e). İçişleri Bakanlığı İç Güvenlik Stratejileri Dairesi Başkanlığının halihazırdaki bir mensubu ise "kriz"i, "kurum/kuruluşların varlığına yönelik tehdit içeren büyük bir değişime neden olma potansiyeline sahip" olaylar olarak, "terörizm bağlamında kriz"i "toplumun gündelik hayatının bir terör olayıyla ya da *toplumsal çatışmaya neden olabilecek ve sonrasında terör örgütleri tarafından istismar edilebilecek* olaylar" şeklinde tanımlamış (Birinci, 2018: 77, *italik eklenmiştir*), "terör olayları" ile "illegal kitlesel eylemleri" birlikte ele almış, "terör bağlamında kriz sinyallerinin analizi" için takip edilmesi gereken unsurlar arasında "dönemsel sosyal hareketler ve etkinlikleri" de saymıştır (Birinci, 2018: 79, 81). "(Güvenlik kaynaklı) acil durum" ve "kriz" kavramlarına istinaden, İçişleri Bakanlığının konuya ilişkin hazırladığı metinlerde ve yine yasal düzenlemelerde, "toplumun düzenini ve güvenliğini...huzurunu bozan olaylar", "yaşam standardını ve kalitesini, bireylerin ve toplumların refahını olumsuz yönde" etkileyen olaylar, "toplumun sağlıklı işlemlerini zorlaştıran engeller", olağan yönetim yapılanması ve faaliyetlerinin yetersiz kaldığı durumlar gibi ifadeler kullanılmıştır (İçişleri Bakanlığı, 2018: 5, 11, 13; İçişleri Bakanlığı Genelgesi, 2016; GAMER 2017 Yönergesi; *Kriz ve Acil Durum Yönetimi*, 2018: 1).

Tüm bu tanımlamalar, herhangi bir toplumsal hareketlenmenin veya gösterinin kolaylıkla "güvenlik kaynaklı acil durum" veya "kriz" olarak kategorize edilebilmesine de zemin sağlamıştır. Bunu, "kriz/acil durum yönetimi hizmet içi eğitim semineri" sunumlarından derlenen kitapta (*Kriz ve Acil Durum Yönetimi*, 2018) "kriz" kavramına ilişkin verilen örneklerden teyit etmek mümkündür. Kitapta, Gezi Direnişi, 6-8 Ekim Olayları, 2010 yılından itibaren ortaya çıkan Arap isyanları, 2014'te ABD'de ortaya çıkan "Siyah Hayatlar Değerlidir" hareketi gibi toplumsal hareketler, 11 Eylül saldırıları (2001), 15 Temmuz 2016 darbe teşebbüsü gibi olaylarla aynı kategoride ele alınmış ve "krizler"e birer örnek olarak gösterilmiştir (a.g.e.: 174, 175). Böylece, toplumsal hareketler/gösteriler "güvenlik kaynaklı acil durum" veya "kriz" olarak tanımlanabilir hale gelirken, bu durumlarda, jandarma teşkilatı da içinde olmak üzere tüm kamu kurumlarının, diğer askerî birimler de dahil olmak üzere, özel kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri ile birlikte, topyekûn seferber edilebilmesi mümkün kılınmıştır⁵⁹. Verilen "kriz" örneklerine, "Temmuz

59 Seferber olacak kurumlardan biri, 2020'de 66 no'lu CK ile İletişim Başkanlığı'na bağlı olarak kurulan "Stratejik İletişim ve Kriz Yönetimi Dairesi Başkanlığı"dır (*Resmî Gazete*, no: 31248; 18.09.2020). Başkanlığın görevleri arasında şunlar vardır: "ç) Türkiye Cumhuriyetine karşı yürütülen psikolojik harekât, propaganda ve algı operasyonu faaliyetlerini belirleyerek her tür manipülasyon ve dezenformasyona karşı faaliyette bulunmak"; d) [k]riz, afet, olağanüstü hâl dönemleri ile yakın

2015-Mart 2016 yılları arasında... toplam 33 bölgede PKK-KCK terör örgütü tarafından sözde özerklik ilanı ile başlayan olaylar”ın da eklenmiş olması, yapılacak müdahalelerde, söz konusu olaylara yönelik yürütülmüş olan ve “kent savaşı” seviyesine varan askerî operasyonların benzerlerinin uygulanmasının da ihtimal dahilinde olduğunu ima etmektedir⁶⁰. Dolayısıyla, “acil durum hazırlığı” mantığı üzerine temellenen bu yapılanmayla, herhangi bir toplumsal hareketlenmede, “olağanüstü hâl” ilan etmeden polis erkiyle savaş erkini birlikte cisimleştirecek biçimde ve “dâhili pasifikasyon” sağlamaya yönelik ağ-tarzı bir örgütlenmeye gidildiği söylenebilir.

“İç Güvenlik Paketi” (2015) ve Polis Teşkilatının Militarizasyonu/ Toplumsal Hareketlere Karşı Tahkimi

“Güvenlik tertibatı”nda söz konusu yapılanmaya koşut ve “dahili pasifikasyon” sağlamaya yönelik başka değişiklikler de yapılmıştır. Toplumsal gösterilere yönelik önemli düzenlemeler içeren ve “İç Güvenlik Paketi” adıyla bilinen 6638 sayılı kanun⁶¹, Gezi Direnişi ve “6-8 Ekim Olayları”nın hemen akabinde kabul edilmiş; polis teşkilatının militarizasyonuna ve toplumsal olaylara/hareketlenmelere karşı tahkimine yönelik çeşitli yasal/yapısal değişiklikler yapılmıştır. Öncelikle “İç Güvenlik Paketi” ele alınırsa, hemen belirtmek gerekir ki, kanun hem “acil durum hazırlığı” mantığının bileşenlerini zımnen ihtiva eden hem de muhalifleri “muharip” olarak kurgulayan çarpıcı düzenlemeler içermiştir. Bu düzenlemelerden burada ele alınacak olanlar kısaca şöyle sıralanabilir: her şeyden önce, kanunla, toplantı ve gösteri yürüyüşlerini “yasa dışı” ilan etmeye yönelik gerekçeler arttırılmış; havai fişek, sapan gibi aletlerin sadece taşınması bile yeterli sayılmıştır (6638, md. 7; Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu [TGKY], md. 23). Bununla birlikte, polise “başkalarının can güvenliğini tehlikeye düşürenler” gibi son derece belirsiz bir tanımlama üzerinden, savcıya bildirmeksizin, içeriği belirsiz bir “koruma altına alma”⁶² yetkisi tanınmış (6638, md. 2; Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu [PVSK], md. 13); daha da ötesinde, mülki amirin atayacağı polis amirine, kişileri “sapan taşımak” veya “kimliği gizlemek için yüzünü örtme”nin de içinde bulunduğu çeşitli gerekçelerle 24 saate kadar; “şiddet olaylarının yaygınlaşarak kamu düzeninin ciddi

savaş tehdidi, seferberlik ve savaş halinde, Devletin belirlediği amaç ve hedeflere ulaşmak için stratejik iletişim ve kriz yönetimi faaliyetlerinde bulunmak” (md.5).

60 Bunu mümkün kılan yasal düzenleme İl İdareleri Kanunu’nun 11. maddesinin D fıkrasında yer almakla birlikte, bu düzenleme, 2016’da 6722 sayılı kanunla 11. maddeye eklenen J fıkrası ile tahkim edilmiştir. Eklenen J fıkrasına göre, “[G]enel kolluk kuvvetlerini imkân ve kabiliyetlerini aşan durumlarda terörle mücadele için gerekli olması veya terör eylemlerinin kamu düzenini ciddi şekilde bozması hâlinde, İçişleri Bakanlığının teklifi üzerine Cumhurbaşkanı kararıyla Türk Silahlı Kuvvetleri görevlendirilebilir.”

61 *Resmî Gazete*, “Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu, Jandarma Teşkilat, Görev ve Yetkileri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, 04.04.2015, no: 29316.

62 “Koruma altına alma” ibaresi, Nazi Almanyası’nda muhaliflere yönelik mahkeme kararı olmaksızın uygulanan ve kişilerin “toplama kampı”na gönderilmesiyle sonuçlanan “koruyucu gözaltı” (*Schutzhaft*) işlemini isim olarak hatırlatmasıyla dikkat çekicidir (bkz. Neocleous, 2009: 29).

şekilde bozulmasına yol açabilecek toplumsal olaylarda" ise, toplu olarak işlenen "suçlarda" 48 saate kadar savcıya bildirmeksizin gözaltına alma yetkisi verilmiştir (6638, md. 13; CMK md. 91). Toplumsal gösterilerde kullanılan her türlü aleti kapsayacak şekilde "silah" kavramının ucu açık bırakılmış, bu aletleri kullanarak kendisine, başkasına veya (konut, kamu binaları gibi) binalara saldıranlara veya saldırmaya sadece teşebbüs edenlere karşı da, polise, sadece ölçülülük ilkesine işaret edilerek, son derece geniş bir silah kullanma yetkisi tanınmıştır (6638, md. 4; PVSK md. 16). Polisin, 72 saat boyunca hâkim kararı olmaksızın, iletişimi fiilen dinleyebilmesi ve internet veri trafiğini takip edebilmesi olanaklı hale gelmiştir⁶³ (6638, md. 5; PVSK, ek md. 7; Kaboğlu ve İlkiz, 2015; TİHV, 2015).

Dolayısıyla, polise söz konusu kanunla tanınan "koruma altına alma", "gözaltına alma" yetkileriyle birlikte ve iletişimin, polis tarafından, oldukça uzun bir süre fiilen takip edilebilir hale gelmesiyle, toplumsal gösterilere katılmış kişilerin de, adeta "olağanüstü hal" ilan edilmişçesine ve hukuki statüleri belirsizleştirilmiş, hak ve özgürlükleri askıya alınmışçasına, yargısal denetim olmaksızın (olası işkence pratiklerine de açık hale getirilerek) "alıkonulması"/"enterne edilmesi" ve polis gözetimine alınabilmesini mümkün hale gelmiştir. Polise, Terörle Mücadele Kanunu (TMK; no: 3713) ek madde 2'de düzenlenen yetkiye benzer bir biçimde⁶⁴, son derece geniş bir silah kullanma yetkisinin tüm toplumsal gösterileri kapsayabilecek biçimde tanınmış olması ve kanunun genel gerekçesinde toplumsal gösterilerin "terör örgütleri" ile ilişkilendirilmesi⁶⁵ ise, hak ve özgürlüklerden yoksun "çıplak yaşam" (Agamben, 1998) olarak kurgulanan "terörist" kategorisinin tüm muhalifleri kapsayacak şekilde genişletildiğine işaret etmektedir (bkz. TİHV, 2015). Polis teşkilatının ve mülki amirlerin yetkilerini, olağan mevzuat içinde olağanüstü bir biçimde genişleten ve valileri yerelde birer "egemen" konumuna taşıyan⁶⁶ bu düzen-

63 PVSK ek madde 7'de belirlenen yetkililerin yazılı emriyle polis, iletişim ve internet veri trafiğini takip edebilmek için hâkim onayına başvurma süresi 24 saat; yapılan değişiklikte birlikte hâkim kararı için tanınan süre 48 saate çıkarılmıştır. Böylece polis söz konusu takibi, hâkim kararını verene kadar 72 saat boyunca fiilen sürdürebilir hale gelmiştir. Hâkim onayının, yerel mahkemenin değil, keyfi kararlara yol açabilecek şekilde, Ankara Ağır Ceza Mahkemesi üyeleri arasından görevlendirilecek hâkimden alınması öngörülmüştür.

64 TMK ek madde 2'de "[t]erör örgütlerine karşı icra edilecek operasyonlarda 'teslim ol' emrine itaat edilmemesi" silah kullanmak için yeterli sayılmıştır.

65 Kanunun kişi hak ve özgürlüklerini düzenleyen maddelerinin gerekçesinde "[s]on zamanlarda meydana gelen toplumsal olayların, terör örgütleri in propagandasına dönüşmesi ve göstericilerin, vatandaşların can ve mal güvenliklerini tehdit etmesi sebebi ile özgürlük-güvenlik dengesini bozmadan yeni tedbirler alınmasının zorunlu hale geldiği" belirtilmiştir (6638, md. 15; İlk, Madde 11/H; bu yetkiler ilçede kaymakamlar tarafından da kullanılabilir). "Kamu düzenini ve güvenliğini veya kişilerin can ve mal emniyetini tehlikeye düşürecek toplumsal olayların baş göstermesi halinde" vali tarafından alınan karar ve tedbirlere aykırı davranışlara hapis cezası öngörülmüştür (6638, md. 16; İlk, md. 66). Bu düzenlemeler, polis amirlerine tanınan, ancak yargısal denetim altında olması gereken, "gözaltı kararı" düzenlemesiyle birlikte, güçler ayrılığı ve yargı bağımsızlığı ilkelerini yok saymıştır. Valiler/kaymakamlar, hem savcı ve hakimlerin adli soruşturmaya ilişkin yetkilerini kullanma olanağı edinmiş hem de seçilmiş belediye başkanlarına talimat verme kapasitesine sahip olmuştur. Böylelikle yargı kurumları ile mahalli idareler, vali aracılığı ile yürütmeye ama aslında hem yü-

66 Kanunla, valilere, "lüzumu halinde kolluk amir ve memurlarına suç faillerinin bulunması için gereken emirleri" verebilme (6638, md. 15; İl İdaresi Kanunu, [İİK], md. 11) ve kamu düzenini ve güvenliğini veya kişilerin can ve mal emniyetini sağlamak amacıyla, (adli kuruluşlar ve İlk madde 11'in D hükmü saklı kalmak kaydıyla askerî kuruluşlar dışında) belediye başkanı gibi seçilmiş göreve gelmiş kamu görevlileri dahil tüm kamu kurum ve kuruluşlarına talimat verebilme yetkisi tanınmıştır (6638, md. 15; İlk, Madde 11/H; bu yetkiler ilçede kaymakamlar tarafından da kullanılabilir). "Kamu düzenini ve güvenliğini veya kişilerin can ve mal emniyetini tehlikeye düşürecek toplumsal olayların baş göstermesi halinde" vali tarafından alınan karar ve tedbirlere aykırı davranışlara hapis cezası öngörülmüştür (6638, md. 16; İlk, md. 66). Bu düzenlemeler, polis amirlerine tanınan, ancak yargısal denetim altında olması gereken, "gözaltı kararı" düzenlemesiyle birlikte, güçler ayrılığı ve yargı bağımsızlığı ilkelerini yok saymıştır. Valiler/kaymakamlar, hem savcı ve hakimlerin adli soruşturmaya ilişkin yetkilerini kullanma olanağı edinmiş hem de seçilmiş belediye başkanlarına talimat verme kapasitesine sahip olmuştur. Böylelikle yargı kurumları ile mahalli idareler, vali aracılığı ile yürütmeye ama aslında hem yü-

lemeler, iddia edilebilir ki, siyasi iktidarın muhalif kitlesel gösterileri, “siyasi/toplumsal düzen”in devamını tehlikeye sokan birer “olağanüstü durum”/“acil durum” olarak kategorize ettiğine, polisin genişletilmiş silah kullanma yetkisi de göz önüne alındığında, bunları adeta birer “karşılaşma”/ “muharebe” olarak ele aldığına, göstericilere istinaden kullanılan “silah” kavramının içeriğinin taşıdıkları her türlü aleti de içerecek şekilde muğlak bırakılmasıyla birlikte bu kişilere zımnen “muharip” niteliği atfedildiğine, göstericilerin “kanuna aykırı” eylemde bulunduğu iddia edilen “zanlı”dan öte Schmittyen bir anlayışla dost/düşman ayrımı çerçevesinde değerlendirildiklerine ve böylece, “yaşama hakkı” da dahil olmak üzere, anayasa-dan kaynaklanan hak ve özgürlüklerinin yok sayılmasının mümkün kılındığına delalet etmektedir.

Söz konusu yasa 2015’te kabul edilirken, öncesinden başlayarak polis teşkilatını militarize eden ve toplumsal olaylara/gösterilere karşı tahkimini sağlayan birçok yasal/yapısal değişiklik de gerçekleştirilmiştir⁶⁷. Öncelikle bu dönemde, teşkilatın kullandığı silah ve ekipmana ilişkin dikkat çekici değişikliklere gidilmiştir. Bunlardan ilki, Savunma Sanayii Başkanlığının 3238 sayılı kanunda düzenlenen görevlerine yapılan ekleme ile gerçekleşmiştir. Başkanlığın başlıca görevi ordunun silah ve teçhizat açısından modernizasyonu olagelmıştır. Ancak, 2011 tarihinde çıkarılan 661 no’lu KHK (md. 44) ile yeniden düzenlenen görevlerine (kanun no: 3238; md. 10), MİT ve EGM’nin istihbarat ve güvenliğe ilişkin acil ihtiyaçlarını tedarik etmek ve bunları fondan karşılamak da eklenmiştir. Böylece, EGM, ordunun silah ve teçhizat açısından tahkim edildiği sürece dahil edilmiştir. Bunun yanı sıra, polis teşkilatı, 27.07.2016 tarihli ve 668 sayılı KHK’nın⁶⁸ 12. maddesi ile, İçişleri Bakanının onayı alındığı takdirde, Jandarma Genel Komutanlığına ait silah, mühimmat, teçhizat, taşıt ve diğer taşınırılar ile taşınmazları geçici olarak kullanabilir veya devralabilir hale gelmiştir. Daha da ötesinde, Ocak 2021’de yeniden düzenlenen “Türk Silahlı Kuvvetleri, Millî İstihbarat Teşkilatı, Emniyet Genel Müdürlüğü Taşınır Mal Yönetmeliği”nin⁶⁹ 21. maddesi ile, idarelerin, “milli güvenlik, kamu düzeni ve kamu güvenliğini ciddi şekilde tehdit eden terör, toplumsal olaylar⁷⁰ ve

rütmenin başı hem de yeni kurulan iktidar ekseninde hâkim konuma yükselen cumhurbaşkanına tâbi kılınmıştır (TİHV, 2015). Valinin bahsi geçen durumlarda alacağı karar ve tedbirlere bir sınır konmamış olması; bunlara aykırı davrananlara hapis cezasının öngörülmesi, dolayısıyla, her türlü hal ve davranışın hapis cezasına çarptırılabilir hale gelmesi, valileri, iddia edilebilir ki, yeni kurulan iktidar ekseninde, cumhurbaşkanını yerelde kristalize eden birer “küçük egemen”e (petty sovereigns, Butler, 2004) dönüştürmüştür (bkz. Kaboğlu ve İlkiz, 2015; TİHV, 2015).

67 Polis Akademisi Başkanlığı için hazırlanan *Türkiye’de Güvenlik Sektörünün Dönüşümü-Polisliğin Yeniden Yapılandırılması* başlıklı raporda da (Aslan, 2016: 5) “Gezi Parkı Protestoları, 17-25 Aralık (2013) darbe girişimi ve 6-7 Ekim (2014) olayları” sonrasında teşkilatta kapsamlı bir dönüşüm sürecinin başlatıldığının altı çizilmiş ve bu süreç ele alınmıştır. Rapora göre mevcut iktidar, “küresel ölçekte kendisini gösteren yeni bir istikrarsızlık dalgası”na ilişkin olarak, “kuvvetli ve demokratik bir polis gücü”nün “ülkede hukuk ve düzeni korumak ve demokratik sistemin özünde var olan ve manipülasyona açık boşlukların sömürülmesi i engellemek için elzem” olduğu görüşündedir (a.g.e: 9; italik eklenmiştir).

68 KHK 08.11.2016’da kanunlaşmıştır (kanun no:6755, *Resmî Gazete*, 24.11.2016, no:29898.

69 *Resmî Gazete*, 06.01.2021, no: 31356.

70 “Toplumsal olay” kavramı çevik kuvvet yönetmeliğinde “kanuna uygun” ya da “aykırı” tüm toplumsal gösteriler için de kullanılmaktadır. Bkz. Çevik Kuvvet Yönetmeliği, <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=9225&m>

şiddet hareketlerinin meydana gelmesi durumunda veya emniyet ve asayişin zorunlu kıldığı diğer hallerde", diğer idarelerden ihtiyaç duyulan taşınır malları, gerekli onaylar alındığı takdirde⁷¹, bedelsiz devralabileceği öngörülmüştür. Böylece, orduya ait silahlar ve taşıtlar, "terör, toplumsal olaylar ve şiddet hareketleri" gerekçe gösterilerek, MİT ile Milli Savunma Bakanının onayıyla, EGM'ye devredilebilir hale gelmiştir. Bu düzenlemelerle polis teşkilatının, jandarma ve diğer askerî birimlerin silah ve ekipmanlarını kullanabilmesi mümkün kılınmıştır.

Polis teşkilatını silah ve ekipman açısından militarize eden söz konusu değişikliklerin yanı sıra belli bölgelerde, 2010'ların ortasından itibaren, yüksek güvenlikli polis merkezleri de inşa edilmeye başlanmıştır. "Güvenlik merkezleri" adı verilen bu yapılar, ordunun 2000'lerin sonuna doğru Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde sınır karakolu olarak yaptırdığı, ağır silahlarla donattığı, roket ve havan gibi tahrip gücü yüksek silahlara karşı güçlendirilmiş olan, gözetleme kuleleri içeren ve dolayısıyla "kalekol" olarak adlandırılan yapılara benzer biçimde inşa edilmiş ve bu merkezlere, 7/24 saat kalınabilecek şekilde, çevik kuvvet, özel tim, terörle mücadele, asayiş birimleri ve zırhlı araçlar "konuşlandırılmıştır"⁷² (Dölek, 2020: 283, 284). Askerî bir yapıda inşa edilen bu merkezlerin başat kuruluş amacı "terör ve toplumsal olaylara hızlı müdahale etmek" olarak açıklanmıştır⁷³. İlk "güvenlik merkezi" İstanbul'da Başakşehir'de 2017'de inşa edilmiş⁷⁴; benzerleri daha sonra Ataşehir, Gaziosmanpaşa, Sultangazi, Okmeydanı ve Sancaktepe'de kurulmuş; Ankara, İzmir, Adana, Mersin gibi birçok ilde de kurulacağı ilan edilmiştir⁷⁵ (Dölek, 2020: 284).

Bu merkezlerin yanı sıra Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) Güvenlik Dairesi Başkanlığı bünyesinde "Takviye Hazır Kuvvet" adı altında iki yeni birim de oluşturulmuştur. Bu birimlerden ilki, 04.06.2018 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ve 500 personelle Ankara Takviye Hazır Kuvvet Müdürlüğü, ikincisi ise 20.08.2020 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararı ve yine 500 personelle İstanbul Takviye Hazır Kuvvet Müdürlüğü olarak kurulmuştur⁷⁶ (Gemici, 2018). Çevik kuvvet eğitimi ile diğer ilgili eğitimleri alan yeni birimler, Türkiye genelinde hem toplumsal ey-

evzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5 (erişim: 15.05.2022).

71 MİT ve ilgili bakanın, devralacak idarenin üst yöneticisinin teklifine vereceği onay neticesinde devir gerçekleşebilecektir.

72 Bu askerî terim haber metninde kullanılmıştır. Bkz. *Anadolu Ajansı*, "İstanbul'da 'kale' gibi polis merkezi", 25.05.2017. Ayrıca bkz. *Diken*, "Çözüm süreci 'kalekol'luk oldu", 27.04.2014. Bu süreçte, 2017'de çıkarılan 694 sayılı KHK ile Özel Harekât Dairesi Başkanlığı, Özel Harekât Başkanlığı statüsüne yükseltilmiş ve özel harekât polislerinin sayısı hızla arttırılmaya başlanmıştır (bkz. Uludağ, 2020; "Terörle mücadele yurt çapına yayılıyor", *Sözcü*, 11.01.2016).

73 *Anadolu Ajansı*, "İstanbul'da 'kale' gibi polis merkezi", 25.05.2017.

74 *Anadolu Ajansı*, "İstanbul'da 'kale' gibi polis merkezi", 25.05.2017.

75 *Sözcü*, "Terörle mücadele yurt çapına yayılıyor", 11.01.2016.

76 Basında çıkan haberlere göre, İzmir, Adana, Diyarbakır, Bursa gibi büyükşehirlerde de Takviye Hazır Kuvvet Müdürlüğü'nün kurulması planlanmaktadır (bkz. Kızılkoyun, 2020).

lemler/gösteriler, etkinlikler ve olaylarda hem de “olağanüstü durumlar/“acil durumlar” ve doğal afetlerde görevlendirilmek üzere oluşturulmuşlardır⁷⁷. Birimlerin kurulmasındaki amaç, EMG’nin yaptığı açıklamaya göre, toplumsal gösterilerde ve olaylarda, başka illerden takviye çevik kuvvet polisinin talep edilmesinin önüne geçilmesi, böylece, hem o illerde yetersiz çevik kuvvet birimlerinin kalmasına mahal verilmemesi hem de takviye kuvvet birimlerinin “olay” yerine sevkinin çok daha süratli bir biçimde sağlanmasıdır (Gemici, 2018). Söz konusu birimler, EGM’nin merkez teşkilatında kurulmuş; böylece “olay”lara müdahalenin merkezden koordine edilmesi kolaylaştırılmış ve çok daha seri biçimde intikal edilmesi mümkün kılınmıştır (bkz. Uludağ, 2020). Böylece, tüm bu yasal/yapısal düzenlemelerle, kitlesel hareketlenmelerin süratle pasifize edilmesi, bunun için gerekirse, polis erkiyle savaş erkinin birlikte cisimleştirilmesi olanaklı hale getirilmiştir.

Genişleyen İstihbarat Ağları

“Güvenlik tertibatı” “acil durum hazırlığı” mantığı temelinde ve “dahili pasifikasyon” a yönelik yeniden yapılandırılırken, bu sürecin bir diğer parçasını, hem GAMER yapılanması çerçevesinde hem de mahallelerde geniş istihbarat ağlarının teşkil edilmesi oluşturmuştur. İstihbaratın geniş çapta toplanmasına bu bağlamda atfedilen önem, GAMERlere ilişkin metinlerde açıkça ifade edilmiştir. 2017-2020 yılları arasında GAMER başkanlığı yapmış olan Çapar ve Koca’ya (2017: 4) göre “[k]rizi önlemek veya krize hazır olabilmek için krize neden olan iç ve dış faktörlerin sürekli ve dikkatle izlenmesi ve alınan sinyallerin dikkatli bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir.... Doğru kaynaklardan zamanında elde edilebilen ve etkin bir şekilde değerlendirilen bir istihbarat, krizleri önleme noktasında hayati bir önem taşımaktadır...” Yine, İçişleri Bakanlığı İç Güvenlik Stratejileri Dairesi Başkanlığının bir mensubuna göre ise, “terör bağlamında kriz sinyallerinin analizi” için “[k]apalı kaynakların analizi; istihbarat birimlerinin rapor ve bilgilendirme [notları]...[t]erör olaylarına, toplumsal çatışma zeminlerine ilişkin; resmi birimlere ulaşan tüm ihbarlar...değerlendirilmelidir” (Birinci, 2017: 6).

GAMERlerin geniş istihbarat toplanmasına yönelik yapılanmasını GAMER Başkanlığı 2021 yönergesinden takip etmek mümkündür. Yönergeye göre, başkanlığa bilgi ve veri akışı, “kesintisiz ve güvenli iletişim sistemi” üzerinden, il GAMERler, genel kolluk kuvvetleri ve Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığından (md. 10); il GAMERler’e ise, kaymakamlık, İl Emniyet Müdürlüğü, İl Jandarma Komutanlığı, Sahil Güvenlik Bölge/Grup Komutanlığının ilgili birimleri ve 112 Acil Çağrı Merkezinden sağlanır. Diğer kamu kurum ve kuruluşların sorumluluk alanında meydana gelen olaylar hakkında bilgiler gecikmeye mahal vermeden il GAMER’e bildirilir (md. 17/3; md.17/5). Özel sektör ve sivil toplum kuruluşları ile

⁷⁷ Yeni Şafak, “O birim 2 yıldır var”, 28.08.2020.

iş birliği ve koordinasyon içerisinde olmak il GAMERler'in görevlerinden olduğu üzere, bu kuruluşlardan da bilgi ve veri akışının sağlanacağı açıktır (md. 16). Bu merkezler, "güvenlik kaynaklı acil durumlarda", "valinin emri doğrultusunda", ilde bulunan özel sektör kuruluşlarının bilgi, görüntü ve haberleşme sistemlerini GAMER bilgi ve görüntü sistemlerine entegre edebilir (md. 17/4). GAMER Başkanlığı edindiği bilgi, veri ve istihbaratı, İçişleri Bakanlığına, Cumhurbaşkanlığı Devlet Bilgi Koordinasyon Merkezine⁷⁸ ve diğer ilgili mercilere, il GAMERler ise GAMER Başkanlığına, valilere ve kaymakamlara iletmekle yükümlüdür (md. 10/8, 16/c, 17/6).

Geniş çaplı istihbarat toplamaya yönelik bu yapılanmaya uygun olarak, İl GAMER yönergelerinin bazılarında, MİT mensuplarının da GAMER kadrolarında yer alacağı belirtilmiştir. MİT, 694 sayılı KHK⁷⁹ (md. 60) ile Cumhurbaşkanına bağlanırken, teşkilat kanununda (no: 2937) 2010'ların başından itibaren üç ayrı seferde geniş yetkiler sağlayan değişiklikler (kanun no: 6278 [2012]; kanun no: 6532 [2014]; KHK no: 694 [2017]) yapılmıştır. Bu değişikliklerle birlikte, "dış istihbarat, millî savunma, terörle mücadele ve uluslararası suçlar ile siber güvenlik konularında", yani aslında her türlü konuda hiçbir hukuki sınırlamaya tâbi olmadan, bilgi, belge, veri toplamak görevleri arasında sayılmış (6532, md. 1; 2937, md. 4/i); bu bilgi, belge, veri ve kayıtları her türlü kurum ve kuruluştan edinebilme (6532 md. 3; 2937, md. 6/b) ve aynı zamanda telekomünikasyon kanallarından geçen verileri toplama yetkisine sahip olmuştur (6532, md. 3; 2937, md. 6/g). Yerli ve yabancı her türlü kurum ve kuruluş, örgüt ya da oluşumla ve kişilerle doğrudan ilişki kurup, koordinasyon yöntemleri uygulamaya yetkili kılınmıştır (6532, md. 3; 2937, md. 6/a)⁸⁰. Yani, toplumsalın her türlü bilgisine ulaşabilecek ve "güvenlik tertibatını" yönlendirebilecek kapasiteye erişmiştir. Kocaeli, Kayseri gibi bazı il GAMERler'in yönergelerinde⁸¹, MİT mensuplarının çalışma gruplarında yer almaları, çekirdek kadroda veya "kamu güvenliğini" ilgilendiren olaylarda ("terör, saldırı, sabotaj, toplumsal olaylar" gibi) faaliyete geçecek tam kadroda bulunmaları öngörülmüştür.

78 "Cumhurbaşkanlığı Devlet Bilgi Koordinasyon Merkezi" 2019'da oluşturulmuştur. Merkeze ilişkin çıkarılan yönetmeliğe (Resmî Gazete, 01.06.2019, no: 30791) göre, görevlerinden biri "Yurt içinde ve yurt dışında meydana gelen siyasi, ekonomik, askeri, sağlık, güvenlik ve benzeri alanlar ile acil durumlara ilişkin tüm gelişmeleri takip etmek ve önemli görülenlerin arzını sağlamak"tır (md. 8/1a) ve yine yönetmeliğe göre "[m]erkez gerektiğinde Cumhurbaşkanlığı Harekât Merkezine döndürür" (md.7/3). Merkezi isimde askerî bir terim olan "harekât"ın kullanılması dikkat çekicidir.

79 Resmî Gazete, 25.08.2017, no: 30165.

80 nların yanı sıra, teşkilatla ilgili yapılmış değişiklikler arasında şunlar da vardır: MİT'e yurtdışında operasyon yapma yetkisi tanınmış (6532, md. 1; 2937, md.4/h); 694 no'lu KHK ile uzunca bir aradan sonra 2012'de tekrar toplanmaya başlayan Milli İstihbarat Koordinasyon Kurulu'na Cumhurbaşkanının başkanlık edeceği hükmüne bağlanmıştır (bkz. T24, "Milli İstihbarat Koordinasyon Kurulu toplandı", 17.01.2012, <https://t24.com.tr/haber/milli-istihbarat-koordinasyon-kurulu-toplandi-ankara-aa,192408> (erişim: 20.09.2021)).

81 Kayseri il GAMER yönergesi (2021) için bkz. <http://www.kayseri.gov.tr/kurumlar/kayseri.gov.tr/Y%C3%B6nergeler/GAMER.pdf> (erişim: 22.04.2022); Kocaeli il GAMER yönergesi (2021) için bkz. http://www.kocaeli.gov.tr/kurumlar/kocaeli.gov.tr/Sosyal-Etutu-ve-Proje/Dosyalar/Il-Guvenlik-ve-Acil-Durumlar-Koordinasyon-Merkezi_-_GAMER_-_Yonergesi.pdf (erişim: 22.04.2022).

Polis teşkilatının 2000’lerde oluşturmaya başladığı istihbarat ağları da bu süreçte genişlemiş; mahallelerde bekçilerin ve muhtarların yer aldığı yeni ağlar teşkil edilmeye başlanmıştır. GAMERler’in bilgi/istihbarat kaynaklarından biri olan polis teşkilatı bir yandan 155 Polis İmdat Hattı ve çoğu 2010’larda kurulan ALO 140 Terör İhbar Hattı gibi telefon hatları ve web siteleri üzerinden vatandaşları ihbara teşvik ederken bir yandan da 2000’lerde benimsenen toplum destekli polislik (TDP) stratejilerini mahallelerde uygulamayı sürdürmüş; bu stratejiler, vatandaştan polise bilgi akışını sağlayacak şekilde, polislerin sorumluluk alanları içerisinde ikamet eden mahalle sakinleri, esnaf, apartman temsilcileri, muhtarlar vd. ile sosyal ilişkiler içine girmeleri üzerine temellenmiştir (bkz. Berksoy, 2021: 229, 230). Bunun yanı sıra, mahallelerde, 2016 yılından itibaren bekçilik sistemi de yeniden aktif hale getirilmiştir. Konu üzerine polis teşkilatının hazırladığı metinlerde bekçiliğin “halkı güvenlik hizmetlerine dahil eden” bir anlayışa dayandığı belirtilmiş; görev yaptıkları alanlarda, muhtar, esnaf ve mahalle sakinleri ile iletişim kurduklarına ve bunun “önleyici müdahale, suçun kaynağının belirlenmesi ve bilgi edinme konularında güvenlik güçlerine fayda sağladığına” (Polis Dergisi, 2019 [sayı 100]: 38; İrdem vd., 2020; Berksoy, 2021: 231, 232) dikkat çekilmiştir. Bekçilerin de istihbarat ağlarının bir parçası haline gelmelerinin hedeflendiği anlaşıldığında, bu yapılanmaya, 2015’ten itibaren muhtarlar da dahil edilmeye çalışılmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ocak 2015-Aralık 2018 arasında muhtarlarla kırk dokuz toplantı yapmış, onları muhbir olmaya teşvik etmiş; bu süreçte, muhtarların hem taleplerini iletebilmeleri hem de, yapılan çağrılardan anlaşıldığı üzere, ihbarda bulunabilmeleri için “Muhtar Bilgi Sistemi” adıyla bir internet portalı oluşturulmuştur (bkz. Berksoy, 2021: 231).

Sonuç

“Acil durum hazırlığı” mantığı, bir güvenlik mantığı olarak, “katastrof” a/“facia” ya yol açma potansiyeli olduğu ve son kertede siyasi/toplumsal düzenin devamını tehlikeye sokabileceği düşünülen olayların er ya da geç gerçekleşeceği, ortaya çıkan “acil durum” a hızla ve etkin bir biçimde müdahale edilmesi gerektiği ve bunun için teyakkuz halinde hazırlık yapılmasının gerekli olduğu anlayışı üzerine temellenir. ABD, Birleşik Krallık ve Kanada gibi ileri kapitalist ülkelerde 11 Eylül saldırıları sonrasında söz konusu güvenlik mantığına ilişkin oluşturulan yasal/yapısal tertibat, 2000’lerin sonuna doğru günlük hayatta bu mantık çerçevesinde giderek sıklaşan uygulamalar ve bunlarla ilgili oluşturulmuş akademik literatür (Dafnos, 2019; Boyle ve Dafnos, 2019; Jackson vd., 2017) incelendiğinde, “acil durum hazırlığı” mantığının, bu ülkelerde, teknoloji ve doğa kaynaklı olaylara karşı hazırlık anlayışı olarak benimsenmesinin yanı sıra, aynı zamanda, “teröre karşı savaş” çerçevesinde bir “dahili pasifikasyon” projesi olarak da uygulamaya konduğu görülür. Zira, bu süreçte, “tehditkâr özneliliğin” emareleri arasına, “toplumsal normallik” olarak

belirlenen değer ve kuralların dışına çıkmayı hedefleyen mücadeleler, "muhalif/ çatışmacı siyaset" ve siyasi alternatif/değişim yaratma motivasyonu da eklenmiş (Boukalas, 2020: 11, 20), söz konusu mantık, günlük hayatta, giderek daha sık, toplumsal hareketlenmelere karşı da devreye sokulmuştur. "Güvenlik" kurumları arasında koordinasyon kurulması anlayışı üzerine temellenen bu mantık, savaş erkiyle polis erkini birlikte cisimleştirmeye yönelik süreklileşmiş bir "savaş" hazırlığına tekabül etmiştir (Neocleous, 2016: 22, 44).

Söz konusu mantığın bahsi geçen ülkelerde bir "dahili pasifikasyon" projesi olarak öne çıkışı, iddia edilebilir ki, iktisadi/siyasi krizler hız kazanırken, sermaye birikim rejimi "militarize birikim" olarak yeniden kurgulanırken ve faşistleşme temayülleri kristalize olurken (Robinson, 2019a: 851-3), devlet formunun ve hâkim iktidar tarzının dönüştüğü bir bağlamda söz konusu olmuştur. Egemenlik tarzı bir iktidar modelinin ölüm-siyaseti ile birleşerek hâkim hale geldiği (Mbembe, 2008; bkz. Dean, 2010; Dillon, 2011) bir noktada kristalize olan yeni devlet formunu "acil durum devleti" olarak adlandırmak mümkündür. Zira, bu süreçte, siyasi iktidar yürütmenin üst kademelerinde yoğunlaşırken ve temel hak ve özgürlükleri had safhada kısıtlayabilecek yetkiler edinirken, devletin örgütlenmesi, toplumsal düzenin devamını tehlikeye sokabilecek toplumsal olayların sıklıkla gerçekleşebileceği varsayımıyla, "olağanüstü hâl" ilan etmeden, bu ilanın temelindeki "savaş" mantığını olağan mevzuat ve yapılanma içerisinde uygulamaya koyabilecek biçimde dönüşmüştür.

Benzeri bir süreci Türkiye'de açık bir biçimde gözlemlemek mümkündür. Burada bir güvenlik anlayışı olarak "acil durum hazırlığı" mantığı, 2010'ların ortasına doğru iktisadi/siyasi krizler birbirini takip ederken, sermaye birikimi "militarize birikim"e tahvil edilirken "güvenlik devleti"nin verimli zemininde faşistleşme potansiyelinin açığa çıktığı bir bağlamda, siyasi iktidar devletin örgütlenmesini dönüştürürken benimsenmiştir. Bu süreçte, devlet cumhurbaşkanının hakimiyeti altında örgütlenmiş, MİT yeni kurulan iktidar ekseninde iktidarın odağına yakın bir yerde konumlanmış, hem MİT hem de mülki idare amirleri ile polis teşkilatı olağan mevzuat içinde "olağanüstü yetkiler" edinmiş; güvenlik tertibatı militarize edilmiş ve toplumsal hareketlenmelere karşı tahkim edilmiştir. Kişilerin hukuki statüsünü belirsizleştiren, hak ve özgürlükleri "olağanüstü hâl" ilan etmeden askıya almayı mümkün kılan yasal düzenlemelere gidilmiştir. "Acil durum devleti" olarak adlandırılabilir bu yeni devlet formu içerisinde, toplumsal sorunlar birer "varoluşsal tehdit" olarak kurgulanırken "olağanüstü hâl" sürecinin temelinde bulunan "savaş" mantığı ve militarist/muharip bir yönelim hem sermaye birikimi adına hem de iç ve dış politikada toplumsal sorunların çözümüne yönelik yönetim rasyonelitesinin başat bileşenleri haline gelmiştir. Bu bağlamda, güvenlik tertibatında "acil durum hazırlığı" mantığı temelinde gerçekleştirilen yeniden yapılanma, bir "dahili pasifikasyon" projesinin yürürlüğe konmasına tekabül etmiştir. Bunun

günlük hayata yansımaları ise, muhaliflerin “savaş”/“terör” anlatılarının parçası haline getirilmesi (Özen vd., 2021: 25, 51), mülki idare amirlerinin toplantı ve gösteri yürüyüşlerini giderek daha sıklıkla ertelemesi/yasaklaması (Arslanalp ve Erkmen, 2020), polis/jandarma teşkilatlarının barışçıl gösterilere sistematik müdahalesi (Davas ve Tekin, 2021a: 52), toplumsal gösterilere yapılan müdahaleler sırasında uygulanan fiziksel zorun, konu üzerine hazırlanan raporlardan takip edildiği üzere, sıklıkla kuraldışı/denetimsiz şiddet eylemlerine dönüşmesi ve hatta işkence boyutuna varması (TİHV, 2020; Davas ve Tekin, 2021b: 14) ve tüm toplumsalın kurulan istihbarat ağları yoluyla gözetim altına alınması şeklinde olmuştur (Topak, 2019).

Kaynakça

- Adey P. ve B. Andersen (2011) “Event and anticipation: UK Civil Contingencies and the space-times of decision”, *Environment and Planning A*, 43: 2878-2899.
- Agamben, G. (1998) *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (2005) *State of Exception*, Chicago: The University of Chicago Press
- Akça, İ. (2014) “Gezi ve Siyasal İktidar üzerinde Etkileri: Yaygın Hegemonyadan Sınırlı Hegemonyaya”, Abat, E., E. Bulduruc, F. Korkmaz (der.), *Bizim Bir Haziranımız. Haziran Ayaklanması Üzerine Notlar*, İstanbul: Patika Kitap, 127-147.
- Akçay, Ü. (2015) “Yunanistan Aynasında Avrupa’nın Krizi ve Emperyalizm”, *Emperyalizm: Teori ve Güncel Tartışmalar* içinde, Ahmet Bekmen ve Barış Alp Özden (der.), Habitus Yay., İstanbul, ss: 289-312.
- Akçay, Ü. (2018), “Neoliberal Populism in Turkey and Its Crisis”, Institute for International Political Economy, Berlin, Working Paper, No. 100/2018.
- Akçay, Ü. (2021) “Erdoğan’s Zigzags”, *New Left Review/Sidecar*, 17.05.2021, <https://newleftreview.org/sidecar/posts/erdogans-zigzags> (erişim: 19.06.2022).
- Anadolu Ajansı, “İstanbul’da ‘kale’ gibi polis merkezi”, 25.05.2017.
- Arslanalp M. ve D. Erkmen (2020) “Mobile emergency rule in Turkey: legal repression of protests during authoritarian transformation”, *Democratization*, DOI: 10.1080/13510347.2020.1753701
- Aslan, Ö. (2016) *Türkiye’de Güvenlik Sektörünün Dönüşümü Polisliğin Yeniden Yapılandırılması*, Ankara: Polis Akademisi Yayınları, https://www.pa.edu.tr/Upload/editor/files/TGSDPYYP_Rapor.pdf (erişim: 20.06.2019).
- Bahçe, S. ve A. Köse (2019) “Uzun Durgunluk ya da Yapısal Kriz: Kriz İktidarının Krizine Dair Gözlemler”, *Çalışma ve Toplum*, 60: 411-422.
- Bakiner, O. (2019) “‘These Are Ordinary Things’: Regulation of Death under the AKP Regime”, Bargu, B. (der.), *Turkey’s Necropolitical Laboratory: Democracy, Violence and Resistance* içinde, Edinburgh: Edinburgh University Press, 25-45.
- Balorda, J. (2019) “Denmark: The Rise of Fascism and the Decline of the Nordic Model”, *Social Policy & Society*, 18/1: 133-145.
- Bargu, B. (2019a) “Turkey’s Necropolitical Laboratory: Notes Towards an Investigation”, Bargu, B. (der.), *Turkey’s Necropolitical Laboratory Democracy, Violence and Resistance* içinde, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1-22.
- Bargu, B. (2019b) “Another Necropolitics”, Bargu, B. (der.), *Turkey’s Necropolitical Laboratory* içinde, Edinburgh: Edinburgh University Press, 209-231.
- Berksoy, B. (2016) “‘Güvenlik Devleti’, Gözetim-Polislik Ağları ve 2000’li Yıllarda Türkiye’de Üniversite Kampüslerine Yansımaları: Kürt Özgürlük Hareketi Özelinde Bir Değerlendirme”, *Praksis*, 40: 121-151.

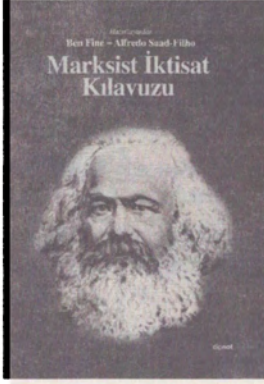
- Berksoy, B. (2021) "İhbar Mekanizmaları, Neoliberal Yönetim Rasyonalitesi ve Faşistleşme Potansiyelinin Açığa Çıkışı: 2010'larda Türkiye Vakası", *Toplum ve Bilim*, 155: 212-239.
- Birinci, M. K. (2017) "Terörizmle Mücadelede Kriz İletişim Yönetimi", *İdarecinin Sesi Dergisi*, sayı: 170, <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/lcSite/gamer/2018/Makaleler/TerorizmleMucadeledelletisim.pdf> (erişim: 20.06.2022).
- Birinci, M.K. (2018) "Terörizmle Mücadelede Kriz İletişim Yönetimi", S. Çapar (der.), *Kriz ve Acil Durum Yönetimi* içinde, Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı, 77-86.
- Bora, T. ve A. İnsel (2016) "Hamit Bozarslan'la hegemonya, kriz, popülizm, faşizm üzerine: 'Toplumsal akli melekelerine karşı sistemli bir saldırı'", *Birikim* 330: 7-21.
- Bora, T. (2017) *Cereyanlar-Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bosco, A. ve S. Verney (2016), "From Electoral Epidemic to Government Epidemic: The Next Level of the Crisis in Southern Europe", *South European Society and Politics*, 21(4): 383-406.
- Boukalas, C. (2016) *Homeland Security, Its Law and Its State: A Design of Power for the 21st Century*, London: Routledge.
- Boukalas, C. (2020) "Overcoming Liberal Democracy: "Threat Governmentality" and the Empowerment Of Intelligence in the UK Investigatory Powers Act", *Studies in Law, Politics, and Society*, 82: 1-25.
- Boyle, P. ve T. Dafnos (2019) "Infrastructures of Pacification: Vital Points, Critical Infrastructure, and Police Power in Canada", *Canadian Journal of Law and Society*, 34(1): 79-98.
- Brassey, J. ve N. Vaughan-Williams (2015) "Security and the performative politics of resilience: Critical infrastructure protection and humanitarian emergency preparedness", *Security Dialogue*, 46(1): 32-50.
- Butler, J. (2004) *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. London: Verso.
- Calhoun, C. (2013) "Occupy Wall Street in perspective", *British Journal of Sociology*, 64 (1): 26-38.
- Chapell, B. (2006) "Rehearsals of the Sovereign: States of Exception and Threat Governmentality", *Cultural Dynamics*, 18(3): 313-334.
- Coaffee J. ve P. Fussey (2015) "Constructing Resilience through Security and Surveillance: The Politics, Practices and Tensions of Security-Driven Resilience", *Security Dialogue*, 46(1): 86-105.
- Côrte Réal-Pinto, A. G. (2017) "A Neo-Liberal Exception? The Defence Industry 'Turkification' Project", *International Development Policy*, <http://journals.openedition.org/poldev/2316> (erişim: 19.06.2022).
- Çapar, S. ve M. Koca (2017) "Güvenlik ve Kriz Yönetimi", *İdarecinin Sesi*, 179, <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/lcSite/gamer/2018/Makaleler/GuvenlikveKrizYonetimi.pdf> (erişim: 20.06.2022).
- Çapar, S. (2018) "Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezi (GAMER) Kuruluş ve Görevleri", S. Çapar (der.), *Kriz ve Acil Durum Yönetimi* içinde, Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı, 109-118.
- Dafnos, T. (2013) "Pacification and Indigenous Struggles in Canada", *Socialist Studies*, 9(2): 57-77.
- Dafnos, T. (2019) "The enduring settler-colonial emergency: Indian Affairs and contemporary emergency management in Canada", *Settler Colonial Studies*, 9(3): 379-395.
- Darıcı, H ve S. Hakyemez (2019) "Neither Civilian nor Combatant: Weaponised Spaces and Spatialised Bodies in Cizre", *Turkey's Necropolitical Laboratory* içinde, Edinburgh: Edinburgh University Press, 71-96.
- Davas, A. ve S. Tekin (2021a) *Kuşatma Altındaki Yurttaşlık Alanı Susturma, Baskılama ve Suçlulaştırma Pratikleri*, Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları, https://tihvakademi.org/wp-content/uploads/2022/01/Kusatma_Altindaki_Yurttaslik_Alanı.pdf (erişim: 20.06.2022).
- Davas, A. ve S. Tekin (2021b) *Sokağı Kapatmak: Toplanma ve Gösteri Özgürlüğüne Yönelik İhlaller (2015-2019)*, TİHV, https://tihvakademi.org/wp-content/uploads/2021/05/Yurttaslik_Alanı_Bilgi_Notu_2.pdf (erişim: 20.06.2022).

- Dean, M. (2010) "Power at the heart of the present: Exception, risk and sovereignty", *European Journal of Cultural Studies*, (13): 459-475.
- Debrix, F. ve A. Bader (2012) *Beyond Biopolitics: Theory, Violence and Horror in World Politics*, London: Routledge.
- Dillon, M. (2011) "Security, Race and War", Dillon M. ve A. W. Neal (der.), *Foucault on Politics, Security and War* içinde, Hampshire: Palgrave Macmillan, 166-196.
- Dölek, Ç. (2020) "'The Law of the City': Social War, Urban Warfare and Dispossession on the Margin", Bedirhanoglu, P., Ç. Dölek, F. Hülago, Ö. Kaygusuz (der.), *Turkey's New State in the Making: Transformations in Legality, Economy And Coercion*, London: Zed Books, 276-294.
- Ercan, F. ve Ş. Oğuz (2020) "Understanding the Recent Rise of Authoritarianism in Turkey in Terms of the Structural Contradictions of the Process Of Capital Accumulation", Bedirhanoglu, P. vd. (der.), *Turkey's New State in the Making: Transformations in Legality, Economy And Coercion*, London: Zed Books, 97-117.
- Erensü, S. (2018) "Powering Neoliberalization: Energy and Politics in the Making of a New Turkey", *Energy Research and Social Science*, 41: 148-157.
- Evans B. ve J. Reid (2013) "Dangerously Exposed: The Life and Death of the Resilient Subject", *Resilience*, 1(2): 83-98, DOI: 10.1080/21693293.2013.770703
- Fekete, L. (2014) "Anti-Fascism or Anti-Extremism", *Race and Class*, 55/4: 29-39.
- Fekete, L. (2015) "Neoliberalism and Popular Racism: The Shifting Shape of the European Right", Leo Panitch ve Greg Albo (der.), *Socialist Register 2016: The Politics of the Right* içinde, London: The Merlin Press, e-kitap.
- Foster, J.B. (2017) "Neofascism in the White House", <https://monthlyreview.org/2017/04/01/neofascism-in-the-white-house/> (erişim: 19.06.2019).
- Foucault, M. (1980) "The Confession of the Flesh", in *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*. 1972-77, Colin Gordon (ed.), New York: Pantheon, 194-228.
- Foucault, M. (1998) *The Will to Knowledge: The History of Sexuality:1*, London: Penguin Books.
- Foucault, M. (2003) "Society Must Be Defended", New York: Picador.
- Gemici, O. (2020) "EGM'den 'takviye hazır kuvvet' açıklaması", *Anadolu Ajansı*, 22.08.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/egmden-takviye-hazir-kuvvet-aciklamasi/1950210> (erişim: 02.04.2022).
- Gönen, Z. (2017) *The Politics of Crime in Turkey: Neoliberalism, Police and the Urban Poor*, London: I.B. Tauris.
- Graham, S. (2011) *Cities under Siege: The New Military Urbanism*, London: Verso.
- Gregory, T. (2017) "Targeted killings: Drones, noncombatant immunity, and the politics of killing." *Contemporary Security Policy*, 38(2): 212-236, doi: 10.1080/13523260.2017.1336296.
- Gressgård, R. (2019) "The Racialized Death-Politics of Urban Resilience Governance", *Social Identities*, 25(1): 11-26.
- Griffin, R. (2015) "Faşizm-Genel Giriş", Constantin Iordachi (ed.), *Karşılaştırmalı Faşizm Çalışmaları* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 187-208.
- Hallsworth, S. ve J. Lea (2011) "Reconstructing Leviathan: Emerging Contours of the Security State", *Theoretical Criminology*, 15/2: 141-157.
- Hanieh, A. (2015) *İsyanın Kökenleri: Kapitalizmin Ortadoğudaki Sorunları*, Ankara: Notabene Yay.
- Haskaj, F. (2018) "From Biopower to Necroeconomies: Neoliberalism, Biopower and Death Economies", *Philosophy and Social Criticism*, 44(10): 1148-1168.
- Hoşgör, E. (2013) "AKP'nin Hegemonya Sorunsalı: Uzlaşmasız Mutabakat", Neşecan Balkan, Erol Balkan & Ahmet Öncü (der.), *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP* içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 291-336.
- İçişleri Bakanlığı (2018) *Gamer El Kitabı*, Ankara: Güvenlik ve Acil Durumlar Koordinasyon Merkezi Başkanlığı, <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/lcSite/gamer/2018/mevzuat/gamerelkitabı.pdf> (erişim: 15.06.2021).

- İnsan Hakları Derneği (2014) "Kobanê Direnişi ile Dayanışma Kapsamında Yapılan Eylem ve Etkinliklere Müdahale Sonucu Meydana Gelen Hak İhlalleri Raporu (2-12 Ekim 2014)", <https://www.ihd.org.tr/kobane-direnisi-ile-dayanisma-kapsaminda-yapilan-eylem-ve-etkinliklere-mudahale-sonucu-meydana-gelen-hak-ihlalleri-raporu-2-12-ekim-2014/> (erişim: 14.09.2021).
- İrdem, İ., E. Öztürk ve N.U. Akıncıoğlu (2020) *Güvenliğin Kurumsal Yönetiminde Destekleyici Polislik: Bekçilik Örneği*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Jackson, W. (2013) "Securitisation as Depoliticisation: Depoliticisation as Pacification", *Socialist Studies*, 9(2): 146-166.
- Jackson, W., H. Monk ve J. Gilmore (2017) "Going All Out for Shale: Fracking as Primitive Accumulation", Wall, T., P. Saberi, W. Jackson, *Destroy, Build, Secure: Readings on Pacification* içinde, Ottawa: Red Quill Books, 68-86.
- Jessop, B. (2017) "The Organic Crisis of the British State: Putting Brexit in its Place", *Globalizations*, 14(1): 133-141.
- Jongerden, J. (2019) "Conquering the State and Subordinating Society under AKP Rule: a Kurdish Perspective on the Development of a New Autocracy in Turkey", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21/3: 260-273.
- Kaboğlu İ. ve F. İlkiz (2015) *6638 Sayılı Kanuna İlişkin Genel Değerlendirme*, <http://www.tchd.org.tr/Uploads/dosyalar/RAPOR.pdf> (erişim: 11.02.2022).
- Khalili, L. (2017) "Pacifying Urban Insurrections", *Historical Materialism*, 25(2): 115-130.
- Kızılkoyun, F. (2020) "Ankara'dan sonra İstanbul'da da kuruldu: İstanbul'a Takviye Hazır Kuvvet Müdürlüğü", *Hürriyet*, 23.08.2020, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ankaradan-sonra-istanbulda-da-kuruldu-istanbula-takviye-hazir-kuvvet-mudurlugu-41593536> (erişim: 01.04.2022).
- Kipfer, S. (2019) "What colour is your vest? Reflections on the yellow vest movement in France", *Studies in Political Economy*, 100(3):209-231.
- Kriz ve Acil Durum Yönetimi, Çapar, S. (der.), Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı.
- Laçiner, Ö. (2016) "O halde?", *Birikim*, 330: 4-6.
- Lakoff, A. (2007) "Preparing for the Next Emergency", *Public Culture*, 19(2): 247-271.
- Larsson, O. (2021) "The Connections between Crisis and War Preparedness in Sweden", *Security Dialogue*, 52(4): 306-324.
- Madra, Y. (2018) "Crisis of Capitalism, Crisis of the Republic", *Middle East Report*, 288: 10-13.
- Madra, Y. ve S. Yılmaz (2019) "Turkey's Decline into (Civil) War Economy: From Neoliberal Populism to Corporate Nationalism", *The South Atlantic Quarterly* 118(1): 41-59.
- Mbembe, A. (2008) "Necropolitics", Morton, S. ve S. Bygrave, *Foucault in an Age of Terror* içinde, Hampshire: Palgrave Macmillan, 152-182.
- Monaghan, J. ve K. Walby (2012) "Making up 'Terror Identities': Security Intelligence, Canada's Integrated Threat Assessment Centre and Social Movement Suppression", *Policing and Society*, 22(2): 133-151, DOI: 10.1080/10439463.2011.605131
- Neocleous, M. (2003) *Imagining The State, Maidenhead*: Open University Press.
- Neocleous, M. (2009) "The Fascist Moment: Security, Exclusion, Extermination", *Studies in Social Justice*, 3(1): 23-37.
- Neocleous, M. (2011) "Security as Pacification", Neocleous, M. ve G. Rigakos (der.), *Anti-Security* içinde, Ottawa: Red Quill Books, 23-56.
- Neocleous, M. (2014) *War Power, Police Power*, Edinburgh University Press: Edinburgh.

- Neocleous, M. (2016) *The Universal Adversary: Security, Capital and The Enemies of All Mankind*, Oxon: Routledge.
- Neocleous, M. (2017) "Fundamentals of Pacification Theory: Twenty-six Articles", Wall, T., P. Saberi, W. Jackson, *Destroy, Build, Secure: Readings on Pacification* içinde, Ottawa: Red Quill Books, 13-27.
- Oğuz, Ş. (2016) "Yeni Türkiye'nin Siyasal Rejimi", Tolga Tören ve Melahat Kutun (der.), *Yeni Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar* içinde, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 81-127.
- Oksala, J. (2011) "Violence and Neoliberal Governmentality", *Constellations*, 18/3: 474-86.
- O'Malley, P. (2010) "Resilient subjects: uncertainty, warfare and liberalism", *Economy and Society*, 39(4): 488-509, DOI: 10.1080/03085147.2010.510681
- Öniş, Z ve E. Özçelik (2019) "Küreselleşme, Servet Eşitsizliği ve Demokrasi Üçgeni Üzerine", *Çalışma ve Toplum*, 60: 259-278.
- Özdemir, S.S. ve E. Özyürek (2019) "Civil and Civic Death in The New Authoritarianisms: Punishment of Dissidents through Juridical Destruction, Ethical Ruin, and Necropolitics in Turkey", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 46(5), 699-713.
- Özden B.A., İ. Akça ve A. Bekmen, (2017) "Antinomies of Authoritarian Neoliberalism in Turkey: The Justice and Development Party Era", Cemal Burak Tansel (der.), *States of Discipline: Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order* içinde, London: Rowman & Littlefield, 189-209.
- Özen, H. (2020) "Reproducing 'Hegemony' Thereafter? The Long-Term Political Effects of the Gezi Protests in Turkey", *Southeast European and Black Sea Studies*, DOI: 10.1080/14683857.2020.1745417
- Özen, Z., G. Özatağan, F. A. Tanık ve H. Kurt (2021) *Türkiye'de Güvenlikleştirme Söylem ve Pratikleri: Bileşenler, İşleyiş ve Sonuçlar*, Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları, https://tihvakademi.org/wp-content/uploads/2022/01/Guvenliklestirme_Soylem_ve_Pratikleri.pdf (erişim: 20.06.2022).
- Payne, S. (2015) "Faşizm: Taslak Bir Tanım", Constantin Iordachi (der.), *Karşılaştırmalı Faşizm Çalışmaları* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 161-186.
- Polis Dergisi* (2019) "Bekçiler Mahalleye Güven Verdi", 100: 38, 39.
- Poulantzas, N. (2004) *Faşizm ve Diktatörlük*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Prozorov, S. (2021) "Foucault and the Birth of Psychopolitics: Towards a Genealogy of Crisis Governance", *Security Dialogue*, 52(5): 436-451.
- Rigakos, G. (2011) 'To Extend the Scope of Productive Labour': Pacification as a Police Project", Neocleous, M. and G. Rigakos, *Anti-Security* içinde, Ottawa: Red Quill Books: 57-84.
- Robinson, W. ve M. Barrera (2012) "Global Capitalism and 21st Century Fascism: a US Case Study", *Race and Class*, 53/3: 4-29.
- Robinson, W. (2019a) "Accumulation Crisis and Global Police State", *Critical Sociology*, Vol. 45, No: 6, ss: 845-858.
- Robinson, W. (2019b) "Global Capitalist Crisis and Twenty-First Century Fascism: Beyond the Trump Hype", *Science and Society*, vol. 83, No. 2, pp: 155-183.
- Saraçoğlu, C. (2011) "İslami-Muhafazakâr Milliyetçiliğin Millet Tasarımı: AKP Döneminde Kürt Politikası", *Praksis*, 26: 31-54.
- Saymaz, İ. (2013) *Sözde Terörist*, İstanbul: İletişim Yay.
- Schmitt, C. (1996 [1932]) *The Concept of the Political*, Chicago: Chicago University Press.
- Seri, G. (2012) *Seguridad: Crime, Police Power and Democracy in Argentina*, New York: Continuum International Publishing.
- Sözcü, "Terörle mücadele yurt çapına yayılıyor", 11.01.2016.

- Sungur, A. (2019) "Her Alanda Koordinasyon Güvenlikte GAMER", *Idarecinin Sesi*, 188: 34-36.
- Şahin, M.O. (2020) *Explaining the Expansion of Turkey's Arms Industry*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Thörn, H, M. Mayer ve C. Thörn (2016) Re-Thinking Urban Social Movements, 'Riots' and Uprisings: An Introduction", Mayer, M. vd. (der.), *Urban Uprisings: Challenging Neoliberal Urbanism in Europe* içinde, London: Palgrave Macmillan, 3-55.
- TİHV (2015) "TİHV'den İç Güvenlik Paketi Eleştirisi", <https://tihv.org.tr/basin-aciklamalari/turkiye-insan-haklari-vakfinin-tihv-yeni-ic-guvenlik-paketinin-elestirisi/>, (erişim: 06.02.2022).
- TİHV (2020) *1 Ocak ile 31 Ağustos 2020 Tarihleri Arasında İfade, Toplanma ve Örgütlenme Özgürlükleri İhlal Raporu*, TİHV Dokümantasyon Merkezi, Eylem Yıldizer, Cihan Deniz Zarakolu, Coşkun Üsterci, Ankara, <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2020/10/1%CC%87fadeToplanmaOrgutlenmeRapor.pdf> (erişim: 20.06.2022).
- Topak, Ö. (2019) "The Authoritarian Surveillant Assemblage: Authoritarian State Surveillance in Turkey", *Security dialogue* 50(5): 454-472.
- Uludağ, A. (2020), "Takviye hazır kuvvet müdürlüğü kurulması endişe yarattı", *Cumhuriyet*, 23.08.2020, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/takviye-hazir-kuvvet-mudurlugu-kurulmasi-endise-yaratti-1760347> (erişim: 01.04.2022).
- Uluslararası Af Örgütü (2015) *Kobane Protestoları: İnsan Hakları İhlalleri*, <https://www.amnesty.org.tr/public/uploads/files/Rapor/Kobane%20Protestolar%C4%B1%201%CC%87nsan%20Haklar%C4%B1%201%CC%87halleri.pdf> (erişim: 19.06.2022).
- Uysal, G. (2019) "Türkiye'nin AKP Dönemi Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da İzlediği Alt-emperyalist Dış Politika", *Praksis*, 51(3): 141-158.
- Walker, J ve M. Cooper (2011) "Genealogies of resilience: From systems ecology to the political economy of crisis adaptation", *Security Dialogue*, 42(2): 143-160.
- Wall, T. (2016) "Ordinary Emergency: Drones, Police, and Geographies of Legal Terror", *Antipode*, 48(4): 1122-1139.
- Wood, L. (2015) "Reorganizing Repression: Policing Protest, 1995-2012", Beare, M. vd. (der.), *Putting the State on Trial: The Policing of Protest during the G20 Summit* içinde, Vancouver: UBC Press, 44-63.
- Yanık, L. K. Ve F. Hisarlioğlu (2019) "They wrote history with their bodies': Necrogeopolitics, Necropolitical Spaces and the Everyday Spatial Politics of Death in Turkey", *Turkey's Necropolitical Laboratory* içinde, Edinburgh: Edinburgh University Press, 46-70.
- Yonucu, D. (2018) "Urban Vigilantism: A Study of Anti-Terror Law, Politics and Policing in Istanbul", *International Journal of Urban and Regional Research*, Doi:10.1111/1468-2427.12611

ISBN: 9786054412242
150x210, 580 sayfa

Ben Fine, Alfredo Saad-Filho (Haz.)

Marksist İktisat Kılavuzu

Marksizmin eleştirel/açıklayıcı/değiştirici potansiyelini en etkili biçimde kullanma gayretinde olan yazarların, yani Marksistlerin elinden çıkma bu benzersiz çalışma, bir bütün olarak, Marksist ekonomi politiği üç kategori içerisinde analiz etmektedir: ana akım iktisadın bütün versiyonlarıyla eleştirisi; Marksist ekonomi politiğin sosyal bilim disiplinlerinin her biri üzerindeki etkisi; ve salt belli bir disiplinle sınırlanamayacak konuların analizi. Kılavuz'da yer alan maddelerden bazıları Marx'ın özgün katkısını, bu katkının önemini ve Marksist ekonomi politik içerisinde daha sonraları geliştirilen pozisyonlar ile yaşanan tartışmaları belirttik kılmakta, bu arada temel kavramları da genel okurun anlayabileceği bir dille serimlemektedir. Yazarlar, ayrıca, kapitalizmin tarihsel gelişimine ve geçen zaman içerisinde ortaya çıkan yeni maddi, tarihsel ve düşünsel gelişmelerle zorluklara ilişkin değerlendirmelerde de bulunmaktadır.

Philip Pettit, Thomas Pogge, Robert E. Goodin (Haz.)

Çağdaş Siyaset Felsefesi Kılavuzu

Disiplinler ve İdeolojiler

Çok farklı alanlardan öğrencilerin ve akademisyenlerin faydalanması için hazırlanan *Çağdaş Siyaset Felsefesi Kılavuzu*, siyaset felsefesi gibi dinamik bir alana dair bugünün en kapsamlı ve en güncel kaynağı olma özelliği taşıyor.

Çağdaş Siyaset Felsefesi Kılavuzu, özellikle son kırk yılda giderek etkin bir inceleme/araştırma alanı haline gelen siyaset felsefesinin büyüyen ihtiyacına yanıt olarak, bugün siyaset felsefesi alanında araştırmalarını sürdüren önde gelen yazarlarca kaleme alınan maddelerden oluşuyor.

Ekonomi, tarih, hukuk, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, sosyoloji ve siyasal düşünceler tarihi gibi farklı alanları disiplinler arası bir yaklaşımla ele alan bu Kılavuz, siyasal ideolojilere dair derinlikli kuramsal analizler sunmanın yanı sıra kozmopolitizm ve fundamentalizm gibi son yıllarda yoğun biçimde tartışılan kavramlardan uluslararası ilişkiler ve küresel adalete kadar uzanan bir yelpazede ayrıntılı irdelemeler içeriyor.

ISBN: 9786054878680
150x210, 618 sayfa

Hegel'in Felsefesinde İmkân ve Sınırlar: Hikmet Kıvılcımlı'nın Hegel Okumaları

Caner Selçuk Sevindik¹

Öz

Bu çalışma esas olarak *Hegel ve Felsefe Notları* çalışması temelinde, Hikmet Kıvılcımlı'nın Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in felsefesine ilişkin geliştirdiği düşüncelere odaklanmaktadır. 1960'lı yıllarda sol-sosyalist bir kuramcının felsefeyle kurduğu bağlantı noktalarını göstermesi açısından önem arz eden bu çalışma, Kıvılcımlı'nın yorumları ve Hegel'in kendi metinleriyle diyalog halinde incelenmiştir. Bir başka ifadeyle Kıvılcımlı'nın yorumlarında öne çıkan "diyalektik", "gerçeklik", "kavram", "devlet" ve "tarih" gibi kavramlar Hegel'in *Tinin Fenomenolojisi*, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi* ve *Tüze Felsefesi Doğal Hak ve Politik Bilim ve Mantık Bilimi* adlı çalışmalarıyla birlikte ele alınmıştır. Bununla birlikte Macar filozof Georg Lukacs, Frankfurt Okulu mensuplarından Herbert Marcuse ve Yener Orkunoğlu'nun Hegel felsefesine yönelik geliştirdiği düşüncelere de başvurulmuştur. Hikmet Kıvılcımlı'nın Hegel felsefesini ele alırken öne çıkardığı vurguların ve eksikliklerin saptanması; Hegel'in devlet fikrini ve tarih tezini hangi açılardan eleştirdiğinin ortaya konması bu çalışmanın temel amacıdır.

Anahtar Kelimeler: *Hegel, Diyalektik, Gerçeklik, Verstand, Vernunft, Devlet.*

Possibilities and Limits in Hegel Philosophy: Hikmet Kıvılcımlı's Reading of Hegel

Abstract

This study mainly focuses on Hikmet Kıvılcımlı's thoughts on Hegelian philosophy, based on his work *Hegel and Philosophy Notes*. This study, which shows importance in showing connection points between a left-socialist theoretician in 1960s and philosophy, will be examined in this study as a dialogue between Hegel's writings and Kıvılcımlı's understanding of those. That is to say that, in this study, prominent concepts in Kıvılcımlı's commentations such as *dialectic, reality, concept, state and history* will be examined in the light of Hegel's works such as *Phenomenology of Spirit, Philosophical Sciences Encyclopedia and Legal Philosophy, Natural Rights and Political Science*. Furthermore, this study resorts to commentary on Hegelian philosophy developed by Hungarian philosopher György Lukacs, Herbert Marcuse from the Frankfurt School, and Yener Orkunoğlu as well. This study's main aim is to ascertain the emphases and deficiencies on Kıvılcımlı's studies on Hegelian philosophy and Kıvılcımlı's commentary on Hegel's theses on state and history

Keywords: *Hegel, Dialectic, Reality, Verstand, Vernunft, State.*

1 İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktora Öğrencisi.

E-posta: sevindikcaner@gmail.com

Makale gönderim ve kabul tarihi: 03.09.2022 – 02.01.2023

Orcid Numarası: 0000-0001-6920-4261

Giriş

“Hegel, filozof labirentinden kendisi çıkıp kurtulamadıysa bile, oradan aydınlığa çıkmanın ipucunu, ifşa yolunu gösterdi.”

Hikmet Kıvılcımlı

Hikmet Kıvılcımlı'nın *Hegel ve Felsefe Notları* kitabını yayıma hazırlayanlar arasında yer alan Hamza Tığlay, Türkiye'de özellikle sol-sosyalist görüşlü okuyucu kitlesinin Karl Marx'ın Georg Wilhelm Friedrich Hegel'den etkilendiğini ve Marx'ın düşüncesine nüfuz etmek isteyen okuyucuların “hevesle” Hegel'i okuma faaliyetine giriştiğini ifade etmektedir (Kıvılcımlı, 2021: 13). Ancak Tığlay'ın sözünü ettiği bu faaliyet, sol-sosyalist düşün ve politikanın etkin olduğu 1960-1980 arasındaki dönem söz konusu olduğunda, sistematik bir yaklaşımdan uzak bir görünüm sunmaktadır. Sözü edilen dönemin özellikle ilk yarısında öne çıkan sol-sosyalist kuramcılar, Marx'ın kuramındaki felsefi kökler yerine iktisat ve toplum yapısına odaklanan çalışmalarına ağırlık vermiştir². Ancak Kıvılcımlı'yı kendi kuşağının kuramcılarından ayıran temel niteliklerden biri onun felsefeyle de ilgili olmasıdır. *Bergsonizm, Metafizik Sosyolojiler ve Hegel ve Felsefe Notlarını* da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Hegel ve Felsefe Notları'na göre “tarihcil maddeciliğin diyalektik metodunun” ortaya çıkışı, Hegel ve Feuerbach'ın felsefeleri sayesinde mümkün olmuştur (Kıvılcımlı, 2021: 22). Çalışmanın Hegel'i konu edinen bölümünde sıklıkla Hegel ve Marx'ın felsefesi arasındaki ilişkinin altını çizen Kıvılcımlı, Marx'ın yöntemsel ve kuramsal olarak beslendiği Hegel'in felsefesini incelemektedir. Diğer bir ifadeyle Kıvılcımlı, Rus Marksist devrimci ve kuramcı Vladimir Lenin'in “Marksizmin üç kaynağı ve üç bileşeni” (Lenin, 2013: 81-86) olarak tarif ettiği bileşenlerden biri olan Alman felsefesi ile Marx'ın kuramı arasında süreklilik ve kopuş boyutlarını da içeren bir ilişki kurmaktadır³.

Bu çalışma esas olarak *Hegel ve Felsefe Notları*'nın Hegel bölümüne odaklanarak Kıvılcımlı'nın Hegel'in felsefesine ilişkin geliştirdiği düşüncelere fener tutmayı amaçlamaktadır. Çalışma giriş ve sonuç bölümleri hariç iki ana bölüm halinde örgütlenmiştir. Birinci bölüm Kıvılcımlı'nın Hegel'in felsefesi ve yöntemine ilişkin

2 Sol-sosyalist düşün ve politika içerisinde bu dönemde öne çıkan kuramcılar arasında Behice Boran, Mehmet Ali Aybar, Doğan Avcıoğlu, Mihri Belli ve İdris Küçükömer'in isimlerini zikredebiliriz. Ancak bu dönemde ve bu dönemin sonrasında yayımlanan eserlerin büyük bir bölümü Türkiye'nin tarihi, toplumsal yapısı ve devrim stratejisiyle ilgilidir. Bkz.: Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1973. Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, İstanbul, Yordam Kitap, 2016. Mehmet Ali Aybar, *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1968. İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2002.

3 Metin Çulhaoğlu, Marx'ın kuramının biçimlenmesinde Marksizmin üç kaynağı olarak değerlendirilen Alman felsefesi, İngiliz ekonomi politiği ve Fransız sosyalizmi arasında Alman felsefesine öncelik tanımaktadır. Çulhaoğlu'na göre “Marksizmin bilinen kaynakları arasında Alman felsefesi, itici güç olarak, Fransız sosyalizminden çok daha önemli bir rol oynamıştır” (2002: 26-27).

geliştirdiği fikirleri sistematik bir biçimde incelemektedir. Bu sayede *Hegel ve Felsefe Notları*'nın öne çıkardığı ve dışarda bıraktığı unsurlar tespit edilecektir. Ayrıca Kıvılcımlı'nın argümanlarını birincil ve ikincil metinler aracılığıyla okumak da mümkün olacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Hegel'in devlet ve tarih gibi konularda geliştirdiği fikirler Kıvılcımlı'nın merceğinden aktarılmaktadır. Bu doğrultuda ikinci bölüm Kıvılcımlı'nın Hegel'e hangi açılardan yaklaştığını ve uzaklaştığını göstermeyi hedeflemektedir. Ayrıca bu bölüm Kıvılcımlı'nın tarih tezinde önemli bir ayrıma işaret eden insan ve teknik ayrımını *Hegel ve Felsefe Notları* çerçevesinde ele almaktadır.

Kavram, Gerçeklik ve Diyalektik

Kıvılcımlı, Hegel'in felsefeye yönelik düşüncelerinin üç temel niteliğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Almanya'da 19. yüzyılın başlarında düşünce ve kuram yerine edebiyatın baskın çıktığını kaydeden Kıvılcımlı'ya göre Hegel, bütün bu eğilimlerin "sosyal sıkıntılar"dan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Ancak Hegel "güzel sanatlar modasını" yıkıp felsefeye "bilim ciddiliğini" getirmiş olsa da toplumsal sıkıntıların "duru açıklaması" Marx ve Engels tarafından yapılacaktır (Kıvılcımlı, 2021: 42). Bu nedenle Hegel ile Marx ve Engels arasındaki birinci bağlantı noktası bu düzlemde aranmalıdır.

Kıvılcımlı'nın Hegel'in felsefesinde saptadığı ikinci nitelik, felsefe ve deney arasındaki ilişkinin boyutlarıyla ilgilidir. Buna göre Hegel'de, insan zekasının boş fikirler içinde kendini yitirmeden deneme dünyasının üzerine çıkamayacağı düşüncesi mevcuttur. Bu bağlamda Hegel ve Immanuel Kant arasındaki sürekliliği vurgulayan Kıvılcımlı'ya göre Hegel, kuram/düşünce ile pratik/deneme arasındaki diyalektik ilişkiye vurgu yapmaktadır. Hegel bu sayede güzel sanatla felsefeyi, edebiyat yapmakla düşünmeyi birbirinden ayırt etmektedir (Kıvılcımlı, 2021: 43).

Kıvılcımlı'nın saptadığı üçüncü nitelik ise objektiflikle ilgilidir. Bu noktada doğrudan Hegel'in "insanlığın en yüksek armağanları olan zekâyı ve bilimi küçümsedik mi, kendini şeytana adanmış olursun" ifadesine referans veren Kıvılcımlı, felsefenin fizik ötesi soyutlamalar yerine zekâ ile bilimin sentezine dayanması gerektiğini savunmaktadır (2021: 46). Kıvılcımlı'nın bu savı, Hegel'in kavrama ve somuta ilişkin fikirleri söz konusu olduğunda sıklıkla tekrarlanmaktadır. Sözü edilen üç nitelik birlikte düşünüldüğünde Kıvılcımlı, Hegel'in felsefe ve bilim arasındaki "uçurumu" kaldırdığına ve en büyük keşfini yaptığına inanmaktadır.

Felsefenin ideoloji veya fikir bilimi olduğunu ifade eden Kıvılcımlı, kuşkusuz ki ideoloji kavramını ilk ortaya çıkışındaki biçimiyle kullanmaktadır. Bu kullanıma göre kavram, fikirlerle ilgili bilimsel araştırma anlamına gelirken sonraları ise fikir sistemlerinin kendisi anlamına gelmeye başlamıştır (Eagleton, 2011: 95). Ancak Marx'ın eserlerinde kavram, nötr bir anlamdan öte olumsuz bir anlam kazanmış-

tır. Terry Eagleton’a göre 1844 *Elyazmaları*’ndaki yabancılaşma ve “tersine dönme” mantığı, *Alman İdeolojisi*’nde somutlaşan ideoloji kuramının temelini oluşturmaktadır⁴.

Kıvılcımlı, Hegel’in idealist bir filozof olduğunu ve buna bağlı olarak da maddeyi/nesneyi, ide/fikirden çıkardığını ileri sürmektedir. Buna göre Hegel’in felsefesinde “fikir” dışarıdaki bir gerçekliğin “insan kafasında yankı bulması” değil aksine dışarıdaki gerçeklik, fikrin dışarılaşmasıdır (Kıvılcımlı, 2021: 53). Kıvılcımlı bu düşüncesine rağmen Hegel’in idealist felsefe geleneği içerisindeki ayrıksı konumunu vurgulamaktadır. Çünkü ona göre Hegel “gerçekleşmesi” olmayan kavramın “boş” ve “beyhude” bir çaba olduğunu vurgulamakta ve idealizmin ezeli, ebedi ve mutlak gördüğü “fikir” kavramına karşı cephe almaktadır. Bu bağlamdan hareketle yazar fikir, kavram ve gerçeklik arasındaki ilişkiyi “fikir=kavram+gerçeklik” biçiminde formülleştirmektedir. Kıvılcımlı’ya göre bu toplam ilişkisel bir düzeyde kavranmalıdır çünkü “kavram” ve “gerçeklik” eş anlamlı bir biçimde var olmaktadır. Böyle bir durumda ise “kavram” doğrudan “gerçeklik”le ilişkilendirilmekte ve asıl çözünü fikir yerine somut gerçeklikten almaktadır.

Kavram ve gerçeklik söz konusu olduğunda, Hegel’in somut gerçekten yola çıktığını söylemek mümkündür. Georg Lukacs’a göre Hegel, Aristoteles’ten bu yana hiçbir düşünürde eşi benzeri görülmemiş, “güçlü ve kapsamlı bir gerçeklik algısına sahip, hakiki gerçeklik için yanıp tutuşan” bir filozoftur (Lukacs, 2018: 51). Ancak Hegel’i ampirist filozof ve düşünürlerden ayıran temel nitelik, şeyler arasındaki bağlantısızlığı ve ilişkisizliği reddetmesinde aranmalıdır. Hegel’e göre, tekil unsurlar arasında ilişkisellik ortaya çıkarılmalı ve bu sayede tikelliklere ulaşılması gerekmektedir. Bu fazdan sonra ise tikel unsurların arasındaki bağlantı noktaları kurulmalı ve ilişkiye giren tikellikler bir bütünün içerisine yerleştirilmelidir. Hegel’e göre bu yöntem, duyulur olandaki “kalıcı” ve “evrensel” yönü ortaya çıkaracak ve duyulur olanı tekil ve yiten bir şey olmaktan kurtaracaktır (2020: 77). Böylelikle somut, soyutlama yoluyla açıklanacak ve nesneler aracılığıyla kavram düzeyine geçilecektir.

Kıvılcımlı’nın “kavram” ve “gerçeklik” arasında saptadığı ilişkisellik Hegel’in yönteminin doğru bir yönüne işaret etmektedir. Ancak Hegel gerçekliğin kavram ile özdeş olduğunu savlamakla birlikte, şeylere asıl kalıcılıklarını veren kavramlar olduğunu ifade etmektedir (2020: 349). Hegel’e göre “nesnelerde, olaylarda gerçek olan, iç ve özsel olan” dolaysız bir biçimde bulunmaz (2020: 76). Bunun “derin-düşünme” yoluyla ortaya konması gerekmektedir. Dolayısıyla Hegel’in öznesi somut gerçekliğin pasif bir algılayıcısı değildir. Aksine Hegel’in felsefesindeki biçimiyle özne aktif bir konumdur. Ancak Kıvılcımlı, kavram ve gerçeklik arasında önerdi-

4 Metin Çulhaoğlu, Marx’ta ideoloji kavramının olumsuz bir anlam kazandığını ifade etmekle birlikte Marx’ın kimi eserlerinde nötr bir ideoloji tanımının yapılmasına imkân veren çeşitli vurguların olduğunu öne sürmektedir. Bkz.: (2015: 151-160).

ği ilişkisel yöntemin aksine kavramı gerçekliğe eşitlemekte ve fikrin de maddeden başka bir şey olmadığını ileri sürmektedir⁵. Bu doğrultuda Kıvılcımlı'nın kavram ve gerçekliğe ilişkin fikirleri çelişkili bir görünüm sunmaktadır. Bu çelişki ancak Hegel'in özne ve nesne arasında kurduğu diyalektik bütünlüğün doğru bir biçimde kavranmasıyla aşılabilir.

Hegel'in gerçekliğe ilişkin fikirleri özne ve nesne arasında kurduğu çifte özdeşlikle anlam kazanabilir. Özne ve nesneyi birbirinden ayıran pozitivistlik karşı çıkan Hegel, J. G. Fichte ve F. Schelling'in görüşlerini değerlendirmektedir. Hegel'e göre Fichte, özne tarafından yaratılan nesnel dünya varsayımına yaslanırken Schelling doğadaki nesnelerin zihne nasıl girdiğini ve öznel deneyimleri nasıl belirlediğiyle ilgilenmektedir. Hegel ise üç düzeyli bir formül önermektedir: Öznen hareketle nesneye yaklaşım "öznel özne-nesne", nesneden hareketle özneye yaklaşım "nesnel özne-nesne" ve son olarak bu ikisinin karşılıklı ilişkisine dayanan, aynı zamanda da özne ile nesne arasındaki farklılığı da içeren bir birlik (Orkunoğlu, 2022: 86).

Hikmet Kıvılcımlı, Hegel'in felsefe ve gerçeklik arasında kurduğu ilişkide gerçekliğe öncelik verdiğini kaydetmektedir. Hegel'in "Dünyanın düşüncesi olarak, felsefe ilkin edimsellik gelişim sürecini tamamlayıp işini bitirince kendini gösterir" (Hegel, 2013: 25) ifadesi de Kıvılcımlı'yı doğrular niteliktedir. Hegel'in burada kurduğu ilişkisellik aynı zamanda felsefenin esas görevi olarak anlaşılmalıdır: "*Var olanı* kavramak felsefenin görevidir, çünkü *var olan* ustur" (Hegel, 2013: 24). Kıvılcımlı Hegel'in bu pozisyonunu "Akılcı olan şey gerçektir; gerçek olan şey akılcıdır" ifadesine referansla açıklamaktadır (Kıvılcımlı, 2021: 60). Hegel'in bu ifadesi iki ayrı düzlemde açıklanabilir. İlk olarak "akılcı olan şey gerçektir" ifadesi deneyim öncesi veya *a priori* bilginin mevcut olmadığını bildirmektedir. Bu düzlemde Hegel fiiliyatı veya edimselliği aşan bir bilgi türüne karşı çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle akılcı olan dünyanın tam olarak içindedir. Bu, materyalist düşüncenin de kabul edebileceği bir ifadedir. "Gerçek olan şey akılcıdır" ifadesini ise somutun iç rasyonelitesi ve nedenselliğinin olması biçiminde anlamak mümkündür. Kıvılcımlı, Hegel'in bu yöntemini İtalyan filozof Benedetto Croce'ye atıfla açıklamaktadır. Croce'ye göre felsefi düzeyde gerçeklik, keyfi bir biçimde soyutlaştırılmaz. Bunun aksine felsefi soyutlama her zaman tıpatıp gerçekliğe uygun olmak zorundadır (Kıvılcımlı, 2021: 54). Diğer bir ifadeyle soyutlama bütünüyle somutun kuşattığı bir düzey olarak anlaşılmalıdır.

Hegel ve Felsefe Notları'nın Hegel'in gerçeklik kavramını ele alan bölümünü aynı zamanda diyalektik yönetime bir giriş olarak okumak da mümkündür. Bu bölümde Kıvılcımlı monist ve düalist felsefe sistemlerinin diyalektik düşünceyle arasındaki farkları vurguladıktan sonra iki temel sav ileri sürmektedir. Monist felsefi sistemde filozoflar "düşüncede birliği" kurarak zıtlığı, zıtları inkâr edemediği düz-

5 Kıvılcımlı, bir başka yerde, Hegel'in "kavram" ifadesini "duru" bir biçimde aktarmadığını ifade etmektedir. Kıvılcımlı'ya göre Hegel, "kavram" ifadesini çeşitli yerlerde farklı anlamlara gelecek bir biçimde kullanmaktadır (Kıvılcımlı, 2021: 79).

lemde ise düalizmi tercih ederek bütünü ihmal etmektedir (Kıvılcımlı, 2021: 62). Kıvılcımlı'nın ifadeleriyle filozofların monizm ve düalizm arasındaki "bocalayışı" felsefenin salt düşünce düzeyinde kalmasına sebep olmaktadır. Kıvılcımlı'ya göre bu durum "egemen sınıfın" işine gelmekteydi. Çünkü Kıvılcımlı'nın perspektifinde felsefe, gerçeğe nüfuz edemediği ölçüde "ideoloji" biçiminde insanları sarhoş etmektedir⁶. Hegel ise gerçek somuttan yola çıkarak somutun birliğinin zıtların birliğinden oluştuğuna ve bütünü oluşturan parçalar arasındaki diyalektik ilişkiye dikkat çekmektedir.

Mantığın biçimsel olarak üç yanı olduğunu ifade eden Hegel, diyalektik mantığı ikinci kategoriye yerleştirmekte ve olumsuzlama olarak görmektedir (2020: 164). Hegel'e göre diyalektik mantık, biçimsel mantığın temelini oluşturan Anlak'tan (*Verstand*) sonra gelen, sonlu belirlenim ve katılıkların ortadan kaldırıldığı aşamadır. Bu aşamada sınırlanmış ve katı kavramlar karşıtlarına dönüşür ve "akışkan" bir biçim alır (Orkunoğlu, 2022: 109). Anlak'ın katı belirlenimlerini aşma ve diyalektik aşamaya geçiş ise Akıl (*Vernunft*) sayesinde mümkün olmaktadır. Diğer bir ifadeyle Hegel'in felsefesi ve yönteminde Akıl aktif bir konumdadır.

Hegel'in felsefi yöntemini süreklilik ve kopuşlarla birlikte düşünen Kıvılcımlı, felsefe tarihinde diyalektik düşünceye katkı koyan çeşitli filozofların isimlerini zikretmektedir. Diyalektik düşüncenin başlangıç noktasını Heraklitos'a kadar götüren Kıvılcımlı'ya göre sırasıyla Platon, Descartes, Spinoza, G. Vico, J.G. Hamann ve Kant, Hegel'deki biçimiyle diyalektik düşüncenin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan filozoflardır. Kıvılcımlı bu düzlemde Descartes'in "düşünce ile mekân Tanrı'da birleşir" vecizinin Hegel'in "tez-antitez-sentez" üçlüsüne dayanak hazırladığını savlamaktadır. Bununla birlikte Kıvılcımlı, Hegel'in başlıca terimlerinin Kant tarafından hazırlandığını da not etmektedir. Kant'ın zekâ ile akıl arasında yaptığı ayırım ve soyut kavram yerine fikri (ide) geçirmesi, Hegel'in de kabul ettiği yaklaşımdır (Kıvılcımlı, 2021: 69). Kıvılcımlı'nın bu tespiti önemli olmakla birlikte, Kant ve Hegel felsefesi arasındaki süreklilik ve kopuşun çok daha karmaşık bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda Kant, mekanik materyalizmin pasif bilgi kuramını eleştirip bilginin aktif yönüne dikkat çekmiştir. Ayrıca Kant, Anlak ve Akıl arasında belirgin bir ayırım yaparak⁷ belirli oranda Hegel'i etkilemiştir (Orkunoğlu, 2022: 79).

6 Kıvılcımlı'nın burada kullandığı biçimiyle ideoloji kavramının Marx'ın eserlerindeki "çarpık bilinç"e tekabül ettiği öne sürülebilir.

7 Kant'a göre nesneler duyarlık aracılığıyla insanlara verilir ve Anlak yoluyla düşünülürler (1993: 51). Bu yöntem analitik düşünmeye, Akıl ise diyalektik düşünmeye temel olmaktadır. Bu doğrultuda Kant, Anlak'ın koşullu ve sonlu şeyleri, Akıl'ın ise koşulsuz ve sonsuz şeyleri konu edindiğini ifade etmektedir. Kant'a göre kavramlar empirik bir gerçekliğe sahiptir ve Anlak bu kavramları üretir. Ancak Akıl'ın ürettiği kavramlar idealar yaratır. Bu ideaların ise empirik bir gerçekliği yoktur. Örneğin "evrenin başlangıcı var mıdır, yok mudur" gibi sorular Akıl'ın çözülmez çelişkilere saplanıp kalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Kant'a göre düşünce, Anlak'ın yaptığı deneyimlerin ötesine geçmemelidir (Orkunoğlu, 2022: 80). Hegel'e göre ise Anlak kaynaklı mantık ve düşünce biçimleri gerekli ancak yetersizdir. Bu aşamasında kalmak, "sadece fenomenlere ve günlük bilince basit bir tasarım halinde gelen şeylere sarılıp kalmak, kavram ve felsefeden" vazgeçmek anlamına gelmektedir. (Lenin, 2013: 167).

Kant ve Hegel, Varlık ve Düşünce arasındaki birliğe vurgu yapmaktadır. Hegel'e göre "varlık bağıntısı" dünyanın tikel öğelerinin, "evrensel doğa süreci tarafından" özümselediğini ve üretildiğini kavramsal olarak ifade ederken "düşünme bağıntısı", bu süreçteki evrensel ve tikel görünümeler arasındaki birliğin ve ilişkilerin "saf mantığı"dır (Pinkard, 2012: 178). Bu bağlamda Hegel'in mantığın biçimsel olarak ikinci yanı olarak saptadığı diyalektik, çelişkilerin ortaya çıkarıldığı aşamadır. Bununla birlikte Hegel, Kant'ın Akıl'ı "verili" deneyim nesnelere bağımlı kıldığını, Akıl'ı tinin bir iç alanına sıkıştırdığını ve kendinde-şeyler karşısında güçsüzleştirdiğini öne sürmektedir (Marcuse, 2013: 42). Bu durumda Hegel'e göre Kant'ın felsefesinde hüküm süren gerçekte Akıl değil Anlaktır.

Kant açısından Akıl, ampirik bir zeminden hareketle analitik bir kavrayışın ileri-sine geçmek, içsel ve zorunlu ilişkileri ve bağlantıları bir bütün halinde kurgulamak istemektedir. Ancak Kant'a göre sadece fenomen dünya sonlu ampirik veriler için meşru ve geçerli bir kullanıma sahiptirler (Orman, 2018: 57-58). Bu nedenle insan aklının sonsuz olanı kavrama isteği, içinden çıkılmaz diyalektik yanılsamalara yol açabilir. Diyalektiğe yönelik bu saptamasına rağmen Hegel, Kant'ın diyalektik açıklamalarının derinlikli bir analize tabi tutulduğunda övgüyü hak etmediğini ancak diyalektiği daha yükseğe çıkardığını öne sürmektedir. Hegel'e göre Kant'ın diyalektik düşünceye katkısı, diyalektiği sıradan tasarıma göre taşıdığı istek görünümünden kurtarıp Akıl'ın zorunlu bir etkinliği olarak göstermesidir (2020: 39).

Kıvılcımlı da Hegel'le paralel bir doğrultuda, Kant'ın diyalektik düşünceye ilişkin katkısının altını çizmektedir. Kıvılcımlı'ya göre Kant'ın "zıtların koinsidansı hakikatin anası olur" kanısı Hegel'in zıtlık ve gerçek arasındaki bütünlüğü görmesi açısından son derece önemli bir unsurdur. Kıvılcımlı'nın sözleriyle: "Kant: Hemen hemen Hegel'in başlıca terimlerini hazırladı. Yaptığı kritikte 'zıtların koinsidansı hakikatin anası olur' kanısına vardı. Hegel bu kanıyı işledi. Yargı kritiğinde *Intellect* (zekâ) ile 'akıl'ı (*raison*) ayırdı. Soyut kavram yerine *İdeeyi* (fikir) geçirdi." (Kıvılcımlı, 2021: 69). Görüldüğü gibi Kıvılcımlı, Kant ve Hegel arasındaki sürekliliğe dikkat çekerek Kant'ın Anlak ve Akıl arasında yaptığı vurguyu diyalektik düşüncenin gelişimi açısından önemli görmektedir.

Kıvılcımlı Hegel'in diyalektik düşüncesini tanıtladığı bölümde üçlü bir diyalektik moment düzeni önermektedir: Tez-Antitez-Sentez. Kıvılcımlı'ya göre tez, ruhun birinci momentidir ve bu momentte Ruh (Tin) pasiftir. Yalnızca fark etmek ve kaydetmekle yetinmektedir. Diğer bir deyişle bu aşama gerçeğin "yalın" olarak görüldüğü andır. Antitez ruhun ikinci momentidir. Gerçeğin derin zıtlıklarının görüldüğü ve toplandığı bu momentte doğru-yanlış, ölüm-yaşam ve varlık-yokluk gibi zıtlıklar birlikte kavranmaktadır. Sentez momentinde ise antitez tezi, sentez de antitezi inkâr etmiştir. Kıvılcımlı'nın ifadeleriyle bu momentte inkârın inkârı gerçekleşmekte ve gerçeğin kanunları keşfedilmektedir (2021: 73). Kıvılcımlı'nın Croce'den aktardığına göre, tez ve antitez ayrı ayrı inkâr edilmiş olsa da sentez

içerisinde saklı kalmaktadır. Bunun yanı sıra olumsuzlamanın olumsuzlanması biçiminde beliren sentez bir son değildir. Aksine sentez momentine ulaşıldığı anda, sentezin kendisi tez haline gelir ve yeni bir süreç başlar: “Bütün olaylar, o üçüzlü prose içinde şaşmaz bir ritme uyarak belirli cycle’ler (çemberler) halinde birbirlerinden çıkarlar” (Kıvılcımlı, 2021: 77)⁸.

Devlet ve Tarih

Kıvılcımlı, Hegel’in toplum kavrayışını detaylandırmadan önce “akıl”, “ruh” ve “kavram” üçlüsünü incelemektedir. Yazara göre, Hegel’in en çok önem verdiği ve bütün düşünce alanlarını kapsayan “kavram” başlıca iki biçimde ele alınmaktadır. Formel mantıkta “kavramı” yargılama ve akıl kurma; tabiat felsefesinde ise mekanizm ve teleoloji sırasında incelemektedir. Mantık alanında kavramın akıl ve yargı ile ilişkisini kuran Hegel, tabiat ve tüm varlığın fikirden kaynak aldığını ifade etmektedir (Kıvılcımlı, 2021: 80). Bu bağlamda mekanik ve kimya olayları da akıl ve yargı tecellisi olarak ortaya çıkmaktadır. Kıvılcımlı bu çözümlemeyi hareketle ruh ile kavramın, düşünce ve varlığın “tıpatıp” aynı şeyler olduğunu ileri sürmektedir. Bu savla birlikte Kıvılcımlı, sübjektif ruh/sübjektif kavram ile objektif ruh/objektif kavramı birbirinden ayırmaktadır. Ona göre gerçeklerin somut dayanağı kişi -kendinde (*an sich*)- olduğunda can, bilinç ve ruh; toplum -kendisi için (*für sich*)- olduğunda ise hukuk, görenekler ve moralite söz konusudur (Kıvılcımlı, 2021: 81). “Kendinde” ve “kendisi için” olan üçüncü safha ise “Mutlak Ruh”tur⁹. Kıvılcımlı’ya göre bu safha aynı zamanda “fikir” anlamına da gelmektedir. Kıvılcımlı’ya göre, “mutlak ruh” güzel sanatlar, din ve felsefeden oluşmaktadır.

Hegel’in toplumsal ilişkileri altyapı ve üstyapı düzeyinde kavradığını savlayan Kıvılcımlı hukuk, görenekler ve moraliteyi temel sosyal ilişkiler; güzel sanat, din ve felsefeyi üstyapı toplumsal ilişkiler olarak görmektedir. Sözü edilen bu iki katmanı insan bilinci ve psikolojisiyle diyalektik bir biçimde inceleyen Hegel, bütün bu ilişkilerin “üzerine yaslandığı” büyük ve derin ekonomik temeli tespit etmiştir (Kıvılcımlı, 2021: 82). Kıvılcımlı’ya göre Hegel’in ekonomik temeli tespit edememesi veya “kusuru” tarihsel bir zeminde açıklık kazanmaktadır. Kıvılcımlı, Hegel’in yaşadığı ve düşündüğü çağda Almanya’nın ekonomi ve sınıfsal ilişkiler konusunda “geri” bir yapıya sahip olduğunu ifade etmektedir.

Kıvılcımlı, Emile Brehier’e atıfla, Hegel’in yaşadığı dönemde meşrutiyet ve mutlak iktidarın yeniden güçlendiğini ve “devrime güçleri yetmeyen işveren sınıfının” da mutlak iktidarı “şımarttığını” kaydetmektedir (2021: 86). Kıvılcımlı açısından

8 Kıvılcımlı, prose kavramı ı “akış” ve “süreç” anlamıyla kullanmaktadır.

9 Hegel açısından “kendinde” potansiyel ve az gelişmiş olandır. Bu yönüyle “kendinde” herhangi bir şeyin kendi olma sürecinin başlangıcına ve dolaysız durumuna karşılık gelmektedir. “Kendisi için” ise fiili ve gelişmiş olandır. Diğer bir ifadeyle “kendinde” şeyde potansiyel ya da gizli olanın felsefe aracılığıyla edimsel kılınmasıdır. (Bkz.: W. T. Stace, 1986: 52).

Hegel'in Berlin Üniversitesi'nde göreve başladığı sırada yaptığı konuşma da bu bağlamda değerlendirilmelidir¹⁰. Bu konuşmasında Hegel, Prusya devletinin tinsel üstünlüğü sayesinde güncel durumda ve politik alanda hakiki önemine ve Prusya devletine üstün gelebilecek devletlerle eşit bir konuma yükseldiğini ifade etmektedir (2021: 68). Kıvılcımlı'ya göre böyle bir tarihsel çerçeve içerisinde evrensel hakikati arayan Hegel, "kişinin bencil kaprislerini dizginleyen en akıllıca evrensellik" olarak devleti işaret etmiştir (2021: 87). Ancak Kıvılcımlı açısından Hegel'in bu tespiti eleştirilmelidir. Bu eleştiriye göre Akıl, işverenlerin çıkarları doğrultusunda mutlak iktidarın baskısını meşrulaştıran bir misyon üstlenmektedir (Kıvılcımlı, 2021: 87).

Hegel ve Felsefe Notları'nın, Tüze Felsefesi ya da Doğal Hak ve Politik Bilim'in ana çizgilerini açtığı bölüm aile, sivil toplum ve devlet üçlüsünü değerlendirmektedir. Hegel'e göre her bir kişi kendi zamanının çocuğudur ve felsefe kendi zamanından başka bir şey değildir (Rockmore, 2019: 208). Bu tarihsel zeminde aile, eşler arasındaki cinsel bağın manevi bir boyuta taşınmasıdır. Kıvılcımlı'ya göre aile mülkiyeti ve çocuk terbiyesi manevi bağı sürekli kılsa da anne ve baba öldüğünde aile bağları kopmaktadır. Kıvılcımlı'nın yerinde tespitiyle aile konağında insanlar aynı anda hem birleşme hem de ayrılık konağındadır. Bu aşamadan sonra atomize olan bireyler birlik ve bütünlük için sivil toplum aşamasına geçmektedir.

Allen W. Wood sivil toplum kavramının Fransızca'da iki anlama geldiğini ifade etmektedir. *Bürgerliche Gesellschaft*, devletin yurttaşı anlamına *citoyen* ve *bourgeois* anlamına gelmektedir ve Hegel *bürgerliche Gesellschaft*'i, bourgeois anlamına gelecek şekilde kullanmaktadır (2013: 398). Bu nedenle Hegel'in sivil toplumun burjuva karakterinin farkında olduğunu söylemek gerekmektedir. Ancak Hegel, ekonomik temeli bireysel ihtiyaçların alanı olarak zorunlu bir moment olarak görse de bu alan nesnel tinin gerçekleşmesini sağlayamaz (Kıvılcımlı, 2021: 118). Çünkü Hegel'e göre sivil toplum üreticilerle tüketicilerin farklı çıkarlarının çatıştığı bir alan olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle çıkarlar arasındaki uyumun sağlanması sivil toplum uğrağında mümkün değildir. Kendinde ve kendisi-için bir evrenselliğe sahip olan devlet ise sivil toplumdaki çatışma halinde olan tikel unsurları içeren, koruyan ve bunlardan daha yüksek düzeyde bir ahlaki varlığı temsil eden uğraktır (Demir ve Öztogay, 2011: 123).

Kıvılcımlı da Hegel'in sivil toplum ve devlete ilişkin görüşlerini bu doğrultuda sunmaktadır. Kıvılcımlı'ya göre Hegel, burjuva ekonomisinin çatışmalı ve baskıcı yapısını görmüştür. Ancak çelişkilerin ve baskının çözümünün nesnel tinin gerçekleşeceği devlet düzeyinde olacağını ifade etmiştir. Bu düzlemde ise Hegel'in devlete

¹⁰ Kıvılcımlı, Hegel'in Berlin Üniversitesi'ndeki konuşma tarihini 1808 olarak aktarmaktadır. Ancak bu tarih 22 Ekim 1818'dir. Bkz.: (Beiser, 2019: 40). Hegel 1817 yılında Prusya Eğitim Bakanı Karl Altenstein'in davetiyle 1818'de Berlin Üniversitesi'nde göreve başlamıştır. Altenstein'in özellikle Hegel'i istemesinin nedeni, Hegel'in 1807 yılında başlatılan Prusya reform hareketinin amaçlarıyla paralel düşünmesidir. Bu reformlarla Fransız Devrimi'nin idealleri yukarıdan gerçekleştirilen reformlar sayesinde tedricen hayata geçirilecekti. Bkz.: (Beiser, 2019: 40).

ilişkin düşünceleri “metafizik” bir boyut kazanmaktadır (Kıvılcımlı, 2021: 119). Devletin sınıfsal bir analizinin eksikliği ise Hegel’i “Prusya ağalarının devleti”nin “kucağına” atmaktadır:

O zamanki geri kalmış, dağınık Almanya topraklarında, pısırik Alman işverenlerinin geri ve dağınık çıkarlarını kendilerine rağmen sağlayacak olan tek güç, Prusya ağalarının devletidir. Hegel, hiç farkına varmaksızın, kendini o devletin kucağında bulacaktır. Hem de felsefenin *ulvi* emriyle bunu böyle biricik hakikat sayacaktır. (...) Artık ortada köy ve derebeyi artığı bir toplumun alçakça ikiyüzlü burjuvazisinin maskara devletçiliği yok, ‘evrensel gerçeklik’ vardır. (Kıvılcımlı, 2021: 119)

Kıvılcımlı’nın, *Tüze Felsefesi ya da Doğal Hak ve Politik Bilim* çalışmasından hareketle Hegel ile Marx ve Engels arasında kurduğu süreklilik dikkat çekicidir. Hegel’e göre modern toplumun ortaya çıkardığı zenginlik ve yoksulluk durumu sivil toplum alanındaki çelişki ve çatışmaların önemli nedenlerinden biri olarak görülmelidir. Bu nedenle yoksulluğun ortadan kaldırılması gerektiğini düşünen Hegel iki farklı yaklaşımı gündeme getirmektedir. Birincisi, yoksul olan bireyler geçimlerini çalışarak değil “dışsal” olarak sağlamalıdır. Buna göre, yoksulluğa itilen kütleyi “her zamanki yaşam” düzeyine erdirmek için kamu araçları kullanıma sokulmalıdır. Ancak bu durum bireylerin bağımsızlık ve onur duygularını çiğneyebilir (Hegel, 2013: 267). Diğer bir yöntem ise yoksulların geçimlerini emek aracılığıyla sağlamalarıdır. Bu durumda da üretim aşırı ölçüde artacak “üretim kendileri üreticiler olan tüketicilerin orantılı eksikliği” demek olacaktır (Hegel, 2013: 268). Hegel’e göre sivil toplumun aşırı varsıl olduğu durumda bile yoksulluk ürettiği için, yurttaşlar yoksulluğa çare bulmak için çaba göstermemelidir. Kıvılcımlı, Hegel’in bu sorunu tespit ettiğini fakat yoksulluk sorununa çözüm bulamadığını ileri sürmektedir. Kıvılcımlı’nın ifadeleriyle:

Demek Hegel, bütün o burjuva aydını durumuna rağmen Almanya’da ilk defa kapitalizmin yoksullaştırıp isyana götüreceği işçi sınıfı için kafasını yoran kişidir. ‘Burjuva toplumu’na karşı filozofça da olsa ilk büyük ve köklü ağır eleştiriyi Hegel yapmıştır. İşte Hegel böyle bir burjuva toplum düzenine karşı daha insancıl bir yol aramaktadır. O yolu Marx ve Engels gibi işçi toplantılarına katılıp aşağıdan bulmaya imkan yoktur. Aşağıda bulamadığını yukarıdan sağlamayı düşünmektedir (Kıvılcımlı, 2021: 124)

Görüldüğü gibi Kıvılcımlı Hegel’in “devlet” fikrine yönelik yeni bir vurgu daha geliştirmektedir. Kıvılcımlı’ya göre Hegel’in devlete verdiği önem, bireylerin kapitalizmin etkilerinden kurtarmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda Hegel’in toplumsal bir soruna politik bir çözüm aradığını söylemek gerekmektedir.

Hegel ve Felsefe Notları’nın “İnsan ve Tanrı” başlığını taşıyan bölümü Hegel’in “din” ve “tarih” konularında fikirlerini aktarmaktadır. Hegel’in “güzel sanat”, “ifşa edilmiş din” ve “felsefe” üçlüsünü hatırlatarak başlayan bu bölüme göre en alt basamakta yer alan “güzel sanat” tez ve “felsefe” sentez momentidir. Kıvılcımlı’ya

göre bu durumda ikinci basamakta bulunan “din” ise antitez momentidir. Bu doğrultuda Hegel’in din ve felsefe arasında kurduğu ilişkiye açıklık kazandırmakta yarar vardır. Hegel, din ve felsefeyi iki ayrı alan olarak değerlendiren Hristiyan düşünürlerin aksine, dinin felsefeden ayrı olmadığını fakat “kendine özgü bilinç biçimiyle felsefeden ayrıldığını” savunmaktadır (Rockmore, 2019: 163). Hegel’e göre din, felsefi kavramları kullanmak yerine imgelere başvurur ve bu durumda din ve felsefe nihai gerçekler ile mutlak özü bilmeye taliptir. Böylece felsefenin kavramlar üzerine kurduğu hakikat dininkini de içerir. Rockmore’un da vurguladığı gibi, “din doğal olarak felsefeye götürür ve felsefe dinsel bir zemine dayanır” (2019: 164). Ancak din, gerçeği kendi biçiminde somutlaştırsa da en yüksek gerçek bilim formunu sunan felsefe kategorisinin altındadır.

Hegel ve Felsefe Notları’nın, “Fikircil Tarih” alt başlığı büyük oranda *Tinin Fenomenolojisi*’ne ayrılmıştır¹¹. Hegel’in toplumsal sınıf yerine toplumsal kişiler arasındaki bilinç ayrımlarına odaklandığını kaydeden Kıvılcımlı’ya göre Hegel, Ben ve başkasının bilinci ayrımından hareketle altı temel aşama saptamaktadır. Birinci aşamada bilinç, savaşçı bir biçimde ortaya çıkar ve savaşçı bilinç başkalarının bilinçlerini yıkar. Efendi ve köle zıtlığının kendini gösterdiği bu aşamadan sonra ise Stoacı bilinç hem yenen hem de yenilene ilgisiz bir tavır takınır. İlgisizliğin sinik biçimi ise septisizme neden olur. Aynı zamanda üçüncü aşama olan septisizmde “formel hürriyet” söz konusudur. Toplumsal anlamda bir devrim tabanı bulunmadığı için bu boşluk “mutsuz bilinç”le ikame edilir. Bu düzlemde kesiş (mutlak imanlı) çelişki içine düşer. Bir taraftan selamet umudunu taşıırken diğer taraftan selametten umudunu keser. Tanrı’yı göklere çıkardıkça kendisini küçültür. Kesiş ve septiğin “bırakıp gittikleri” medeni toplumda kişi yeniden dünyaya döner ve nerede bir haz bulsa onun peşine takılır. Ancak insan dileğine yabancı olan bir “kaçınılmazlık” ortaya çıkacak ve bu hazzı yok edecektir. Kıvılcımlı bu aşamayı “romantiğin hayal kırıklığı” olarak nitelemektedir. Altıncı ve son aşamada ise geçmiş çağın derebeyi ile modern çağın işveren sınıfı arasında “romantik bir uzlaşma” sahneyi kaplar.

Kıvılcımlı bu özetten sonra, Hegel’in tarihsel tasvirinin gerçeklikle uyumlu olduğunu ifade etmektedir (2021: 114). Hegel’in “keyfi” ve “sübjektif” düşünceyi tarihsel ve toplumsal gerçekliğin altına yerleştirdiğini savlayan Kıvılcımlı, bu sayede düşüncenin “gelişi güzel” olmaktan çıktığını ileri sürmektedir. Diğer bir ifadeyle Kıvılcımlı, sübjektif düşüncenin “kuru mantığın mekanizması” yerine “gerçekliğin disiplini altına” girdiğini ifade etmektedir (2021: 103). Kıvılcımlı, Hegel’in yönteminde olumlu yöne dikkat çekse de bu yöneme temel bir eleştiri yöneltmektedir. Hegel’in yöntemini “tersine sosyal determinizm” veya “tersine tarihcil maddecilik” olarak isimlendiren Kıvılcımlı’ya göre Hegel (2021: 103), toplumu fikrin bir ürünü

11 Bu paragrafta yapılacak olan özet *Hegel ve Felsefe Notları*’nın 112, 113 ve 114. sayfalarına dayanmaktadır.

olarak görmektedir. Fakat Kıvılcımlı, *fikrin* toplumun bir ürünü olduğunu kaydetmektedir (2021: 114). Kıvılcımlı'nın Hegel'e yönelttiği bu eleştiri, Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın "Önsöz"üyle paralel bir doğrultudur: "İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır" (1976: 25).

Kıvılcımlı'ya göre Hegel çelişkiyi bilinç düzeyinde kavramaktadır: "Hegel'e göre iflas toplumdaki değil, çelişkili olmak zorunda bulunan *Ruhun* diyalektik serüveninden ileri gelir" (2021: 115). Ancak Kıvılcımlı'nın vurguladığı üzere serüvenin asıl sebebi maddi üretim ilişkilerinde saklıdır: "Ama bu anarşi *Ruhun*, *Fikirin*, *Benin* yarattığı değildir. *Ruhtaki*, *Fikirdeki*, *Bendeki* anarşi, gerek antika toplumun gerekse modern toplumun arz ve talep, rekabet, fiyat kanunuyla düzenlenebilen bezirgân ekonomisindeki anarşiden ileri gelir" (Kıvılcımlı, 2021, 114-115). Buradan hareketle Hegel'in tarihi "remelsiz" bıraktığını öne süren Kıvılcımlı, diyalektik materyalizmin "iki biçimi" arasında da ayırım yapmaktadır:

Varlık olaylarını proses halinde gören kavrayış, diyalektik kavrayıştır. Bugün biz iki çeşit diyalektik tanıyoruz: 1-Hegelyanizm'in ortaya attığı idealist diyalektik. Bu, her şeyi proses halinde görür. Bu proste esas 'İdee=fikir'dir. Madde, fikrin kendisine uygun bir görünüşüdür. 2- Marksizm'in kotardığı diyalektik materyalizm de her şeyi proses halinde görür. Ama ona göre esas, maddedir. Fikir, maddenin zihindeki yansımasıdır (Kıvılcımlı, 2008: 27).

Kıvılcımlı'nın madde ve topluma yönelik bu vurgusu ilk anda mekanik veya otomatik bir belirlenim ilişkisini akla getirebilir. Ancak *Hegel ve Felsefe Notları*, "kaba maddecilik" in "metafizik" yönünü de vurgulamaktadır. Bu vurguya göre materyalist felsefe "yığın" veya "kütle"nin atul olduğunu ve değişim için dışardan bir etkinin olması gerektiğini öne sürmektedir (Kıvılcımlı, 2021: 94). Ancak Kıvılcımlı'ya göre madde bütün canlılığı ile değişmektedir. Hegel'in katkısını da bu bağlamda düşünmek gerekmektedir:

[Hegel'in] gerçekten söyledikleri dışarıdan etki yapan bir tanrı yahut tabiat üstü güç aramaya hacet olmaksızın, maddenin kendi varlığı iktizası hareket ettiğini, değiştiğini, bir biçimden ötekine geçtiğini anlatmaktadır. 'Kavram' adını verdiği şey bal gibi 'madde'dir. Yalnız o madde, zamanın materyalistlerince dondurulan 'atıl yığın' değildir. Materyalist olacağız diye, ne maddeyi öldürmeye ne insancıl davranış ve düşünceleri makineleştirmeye, atomlaştırmaya kalkışamayız (Kıvılcımlı, 2021: 95)

Kıvılcımlı'ya göre Marx'ın Ludwig Feuerbach'a yönelttiği eleştiriler de benzer doğrultudur. Marx açısından Feuerbach nesneyi ve gerçekliği pratik ve öznel olarak değil, yalnızca sezgi (*Anschauung*) biçiminde kavramıştır (2010: 25). Bu doğrultuda Marx'ın Feuerbach'a ve Kıvılcımlı'nın "kaba materyalistlere" yönelttiği eleştirinin materyalizmin epistemolojik tanımıyla ilişkili olduğunu öne sürmek mümkündür. Materyalizm ontolojik olarak "maddenin maddi gerçekliğine" ve

“maddi nesnelliliğine” vurgu yaparken; epistemolojik açıdan ise “düşünce karşısında maddeye öncelik veren” bir yaklaşımı ifade etmektedir (Orkunoğlu, 2022: 36). Kıvılcımlı da düşünce karşısında maddeye öncelik vermekte ve “insancıl davranış” vurgusuyla öznenin aktif yönüne dikkat çekmektedir.

Kıvılcımlı'nın Hegel ve kaba materyalistlere yönelik değerlendirmelerinin önemli bir yönünü daha vurgulamak gerekmektedir. Canan Özcan Eliaçık'ın aktardığına göre Kıvılcımlı'nın tarih çalışmaları 1925 yılına dayansa da bu çalışmalar 1965'te yayımlanmıştır (2021: 74). Bu çalışma *Tarih-Devrim-Sosyalizm* ismini taşımaktadır. Hegel ve Felsefe Notları'nın kaleme alındığı tarih ise 1961 yılıdır¹². Dolayısıyla Kıvılcımlı'nın Tarih-Devrim-Sosyalizm'in yayımlanmasından önce Hegel'in felsefesi, yöntemi ve tarih metodolojisi hakkında yeterli malumata sahip olduğunu söylemek mümkündür. Buradan hareketle Kıvılcımlı'nın tarih tezindeki insan ve teknik ayrımını yakından incelemek gerekmektedir.

Kıvılcımlı tarih üzerine çalışırken ve tarih tezini oluştururken büyük oranda iki isimden etkilenmiştir. Birincisi İbn-i Haldun ikincisi ise Jules Michelet'tir. Kıvılcımlı'ya göre İbn-i Haldun, İslam Medeniyeti'nin Aristoteles'i ve hatta İslam Marx'ıdır (Kıvılcımlı, 2006: 107). Çünkü İbn-i Haldun'un alameti farikası açıklama, neden ve sonuca dayalı tarih yaratmasıdır. Hatta İbn-i Haldun, sistemli ve bilinçli olarak, neden ve sonucu birbirine bağlayan ilkeyi tarihe ilk defa uygulamıştır (Kıvılcımlı, yb: 229). Kıvılcımlı açısından Haldun, tarihin gidiş kanunlarını bulmuş ancak bunun adını koyamamıştır. Bunun bilincine varan kişiler ise İngiliz iktisatçı Richard Jones, Marx ve Engels olmuştur (Eliaçık, 2021: 89).

Bu kökler üzerine tarih tezini inşa eden Kıvılcımlı, tarihi Marx ve Engels gibi, üretici güçler temelinde kavramaktadır. Kıvılcımlı bu düzlemde “manevi” ve “maddi” üretici güçler arasında bir ayrıma işaret etmektedir. Manevi üretici güçler insanı ve tarihi, maddi üretici güçler ise teknik ve coğrafyayı içermektedir. Kıvılcımlı'nın bu ayrımı yapmasının sebebi Marksist düşünce içerisinde teknik ve teknolojiye yapılan aşırı vurgudan kaynaklanmaktadır. Kıvılcımlı'nın ifadeleriyle:

Marks'ı anlamayan sözde Marksistler, Tarihçi Maddeciliği sırf TEKNİK ile izaha kalkmışlardır. O yüzden Marksizm'i kurnaz burjuva 'bilgin tilkilerinin' karikatürleştirilmelerine kapı açmışlardır. (...) Marks, her zaman ve her yerde, MADDE'nin ardında daima İNSAN'ın esas temel ve taban olduğunu her fırsatta açıklamıştır. (Kıvılcımlı, yb: 117).

Kıvılcımlı'nın üretici güçleri bir bütün olarak gördüğünü ve bu güçler arasında “insan” veya “özneyi” ayrıca vurguladığını kaydetmek gerekmektedir. Tanıl Bora da bu yöne dikkat çekerek, Kıvılcımlı'nın tarihsel materyalizmi ekonomizmden uzaklaştırdığını ve özne-yapı geriliminde diyalektik bir kavrayışa kapı açtığını savlamaktadır (2015: 214-215). Ancak Murat Belge'ye göre Kıvılcımlı'nın insan ve

¹² Ahmet Kale bu notların 60 yıl önce yazıldığını ifade etmektedir. Kitabın yayımlanma yılı ise 2021'dir. Dolayısıyla notların 1961 yılında kaleme alındığı kaydetmek gerekmektedir.

teknik arasında yaptığı bu ayrım, teknik karşısında insana zamansal bir öncelik vermektedir. Belge açısından bu çaba özünde soyut ve idealisttir (Belge, 1975: 47). Bora'nın insan ve teknik arasındaki ayrıma dair tespiti Marksist düşüncenin sınırları içerisinde. Ancak Belge'nin çalışması sıklıkla Kıvılcımlı'nın "idealist" yönünü vurgulayarak Kıvılcımlı'yı Hegelci bir konuma yerleştirmektedir.

Hegel ve Felsefe Notları söz konusu olduğunda Belge'nin tespitleri çeşitli açılardan eleştirilebilir. Birinci olarak *Hegel ve Felsefe Notları*, üretim güçlerinin üstyapı üzerindeki belirleyiciliğini vurgulamaktadır. Ancak Kıvılcımlı mekanik bir belirlenim ilişkisini de reddetmektedir: "Her dönem ve davranış, en sınıfsız toplumda bile mutlaka her yaşta, her cinste, her kişiye aynı zaman ve aynı biçimde yapılamaz. Kişi deneme ve davranışları gibi başlıklar kadar kişi izlenimleri ve belirlenimleri bulunur" (2021: 111). İkinci olarak Kıvılcımlı, Hegel'in "diyalektik materyalizmi" keşfedememiş olmasını tarihsel bir düzlemde açıklamaktadır. Kıvılcımlı'ya göre Hegel'in fikrin veya bilincin değiştirici gücüne yaptığı vurgunun asıl sebebi Almanya'nın "geri" ekonomik yapısıdır. Dolayısıyla *Hegel ve Felsefe Notları*'na göre insan ve bilinç, maddi üretim ilişkileriyle anlam kazanmaktadır.

Demir Küçükaydın Kıvılcımlı'nın insan ve teknik ayrımını, özne ve yapı arasındaki ayrılığı gidermeye dönük başarısız bir çaba olarak değerlendirmektedir. Küçükaydın'a göre Kıvılcımlı fiilen özne ve yapı gerilimiyle boğuşmasına rağmen uğraşının konusunun özünde bu gerilimi aşmak olduğunu görememiş ve bu nedenle de tam olarak ifade edememiştir (2003: 173). Küçükaydın'ın bu eleştirisi *Hegel ve Felsefe Notları* çerçevesinde de yorumlanabilir. *Hegel ve Felsefe Notları* özne ve üretim güçleri arasındaki diyalektik ilişkiyi sezdirmektedir. Ancak eserde Hegel'in felsefesinde önemli yer tutan "özne-nesne" diyalektiğine ilişkin vurgular eksiktir. Özne ve nesne arasında statik bir sınır çizen düalist felsefeler karşısında Hegel, özne ve nesne arasındaki bütünlüğü vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma göre kavram, öznenin bilişinden bağımsız bir biçimde nesnede mevcuttur ancak nesnede içerilmiş olan tözü açığa çıkaracak olan öznedir (Orkunoğlu, 2022: 97). *Hegel ve Felsefe Notları*'nın çeşitli bölümlerinde özne ve üretim güçlerinin rolüne ilişkin yorumlar geliştirilse de özne ve üretim güçleri arasındaki diyalektik ilişki sistematik bir biçimde ele alınmamıştır. Bu nedenle Kıvılcımlı'nın, *Hegel ve Felsefe Notları* çerçevesinde, diyalektik kavrayışı sistematik bir biçimde geliştiremediğini söylemek gerekmektedir.

Sonuç

1960'lı yıllarda politik ve kuramsal faaliyetleriyle öne çıkan Hikmet Kıvılcımlı'nın bu dönemin hemen başında kaleme aldığı notlar, Hegel'in felsefesi ve yönteminin imkân ve sınırlarına ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Kıvılcımlı açısından Hegel'in yönteminde başat konumda bulunan somut gerçek, tarihsellik ve diyalektik toplumsal gerçekliğin ve gelişimin açıklanmasında önemli birer unsurdur.

Bu düzlemde Kıvılcımlı, Hegel'in felsefesini ve yöntemindeki imkânlarla dikkat çekmiştir. Kıvılcımlı'nın bu savları, birincil ve ikincil metinler aracılığıyla okunduğunda, belirli açılardan Hegel'le uyum içerisindedir. Bu yönüyle Kıvılcımlı'nın Hegel'e büyük oranda doğru bir açıdan yaklaştığını ve onun yöntemindeki temel unsurları saptadığını söylemek gerekmektedir.

Kıvılcımlı'nın Hegel'in yöntemine ilişkin doğru bir okuma yaptığının diğer bir kanıtı ise notlardaki metodolojisidir. *Hegel ve Felsefe Notları*, Hegel'in felsefesini tarihsel ve diyalektik bir yöntemle incelemektedir. Kıvılcımlı, Hegel'i siyasal ve toplumsal koşullardan bağımsız bir biçimde değil bu koşullarla birlikte değerlendirmektedir. Notlarda sıklıkla Almanya'nın "geri" ekonomik yapısının vurgulanması bu bağlamda düşünülebilir. Bu açıdan Kıvılcımlı'nın tarihselleştirme yönteminden etkilendiğini ve bu yöntemi benimsediğini söylemek mümkündür.

Kıvılcımlı'nın diyalektik bir yöntem kullanması ise Hegel'in felsefesi ve yöntemindeki süreklilik ve kopuş unsurların kavramasını sağlamıştır. Kıvılcımlı bu kavrayış sayesinde Hegel'in diyalektik yönteminin köklerinin Antik Yunan felsefesi ve Alman idealizminde olduğunu tespit etmiştir. Ancak Kıvılcımlı açısından Hegel'in diyalektiği, zıtlık ve birlik karşıtlığını aşarak çelişkileri birlik içerisine yerleştirmektedir. Bu düzlemde Hegel'in diyalektiği Antik Yunan filozoflarının diyalektik anlayışını kaldırarak içermektedir (*Aufhebung*)¹³. Kıvılcımlı'ya göre Hegel'in Alman idealizminden kopuşu ise somut gerçekten yola çıkmasıyla açıklanabilir.

Kıvılcımlı, Hegel'in yöntemindeki imkânları açığa çıkarsa da onun devlet ve tarih hakkındaki fikirlerini eleştirmektedir. Kıvılcımlı'ya göre Hegel, devleti toplumun üstünde konumlandırmakta ve devlete "mutlak" ve "metafizik" bir karakter kazandırmaktadır. Bununla birlikte Kıvılcımlı, Hegel'in devlet fikrinin sınıfsal bir içerikten yoksun olduğunu savlamaktadır. Kıvılcımlı'nın Hegel'e yönelttiği bir diğer eleştiri ise madde ve fikir arasındaki belirlenim ilişkisinin mahiyetine yöneliktir. Kıvılcımlı'ya göre Hegel'in toplum karşısında fikre verdiği belirleyicilik tersine çevrilmelidir. Bu bağlamda Marx ve Engels'le diyaloga giren Kıvılcımlı, fikrin toplumsal koşulların bir ürünü olduğunu ileri sürmektedir. Diğer bir ifadeyle Kıvılcımlı, Marx ve Engels'in "tersine tarihsel materyalizme" bir doğrultu kazandırdığını ifade etmektedir. Kıvılcımlı bu zeminde süreklilik ve kopuş diyalektiğini yeniden çalıştırmaktadır. Kıvılcımlı'ya göre Hegel ile Marx ve Engels'in diyalektik yöntemi "çelişki" ve "zıtların birliği"nde temellenmektedir. Bu düzlemde ise bir süreklilik ilişkisi söz konusudur. Ancak Marx ve Engels, Hegel'in yönteminde "tepesi taklak" duran dünyayı "ayakları üzerine" oturtmuştur. Kıvılcımlı'nın bu tespiti Marx ve Engels'in toplumların tarihsel gelişimini maddi üretim ilişkileri temelinde açıklamasıyla yakından bağlantılıdır.

13 Hegelci idealizme özgü olan diyalektik mantık, klasik ve analitik mantığın bütünüyle olumsuzlanmasına değil olumsuzlanarak içirilmesine dayanmaktadır. Bkz. (Orman, 2018: 8).

Kıvılcımlı'ya göre, *Hegel ve Felsefe Notları*'ndaki değerlendirmeler düşünüldüğünde, Marx ve Engels'in yönteminin kökleri Hegelci diyalektikte saklıdır. Yöntemsel açıdan kurulan bu ilişkinin uzantısı Kıvılcımlı'nın üretici güçler konusundaki fikirlerinde de bulunmaktadır. Maddi ve manevi olarak iki kategoriye ayrılan üretici güçler, "mutlak" ve "mekanik" bir belirlenim ilişkisini devre dışı bırakmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Kıvılcımlı'nın insanın/öznenin rolüne ilişkin geliştirdiği açılımı Hegel okumalarının bir ürünü olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak Hegel ve Felsefe Notları çerçevesinde, özne ve nesne arasındaki diyalektik ilişki sistematik bir biçimde geliştirilememiştir.

Kaynakça

- Avcıoğlu, Doğan (1973) *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aybar, Mehmet Ali (1968) *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Belge, Murat (1975) "Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi Üzerine", *Birikim 4*, s. 45-59.
- Bilgiç, Akif Ulaş (2018) "Doktor Hikmet Kıvılcımlı", Tanıl Bora ve Murat Gültekin (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol*, İstanbul: İletişim Yayınları, 585-596.
- Bora, Tanıl (2015) "Dr. Hikmet Kıvılcımlı: Trajedisinden Başka...", Emir Ali Türkmen ve Ümit Özger (haz.), *Türkiye Solundan Portreler*, Ankara: Dipnot Yayınları, 201-233.
- Boran, Behice (2016) *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Çulhaoğlu, Metin (2002) *Tarih Türkiye Sosyalizm*, İstanbul: YGS Yayınları.
- Çulhaoğlu, Metin (2015) *Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Demir, Gökhan ve Öztogay, Dünya Ahtem (2011) "Hegel ve Marx'ta Sivil Toplum", *Doğu Batı*, Sayı: 55, Ankara: Doğu Batı Yayınları: 111-138.
- Eagleton, Terry (2011) *İdeoloji*, çev. M. Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Elaçık, Canan Özcan (2021) "Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Anlayışı ve Tarih Tezi", Cenk Ağcabay, Ulaş Taştekin ve Candaş Ayan (der.), *Geçmişten Geleceğe Kıvılcımlı'yı Anlamak*, İstanbul: NotaBene Yayınları, 73-110.
- Hegel, G. W. F. (2013) *Tüze Felsefesi Ya da Doğal Hak ve Politik Bilim*, çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (2020) *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*, çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (2020) *Mantık Bilimi (Küçük Mantık)*, çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kant, Immanuel (1993) *Anı Usun Eleştirisi*, çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kıvılcımlı, Hikmet (2006) *Tarih Devrim Sosyalizm*, İstanbul: Derleniş Yayınları.
- Kıvılcımlı, Dr. Hikmet (2008) *Bergsonizm Göçen Sermaye Dervişliği*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları.
- Kıvılcımlı, Hikmet (2021) *Hegel ve Felsefe Notları*, İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Kıvılcımlı, Hikmet (yb.) *Tarih Yazıları*, Dijital: Köxüz Yayınları.
- Küçükaydın, Demir (2003) *Kıvılcımlı Üzerine Yazılar*, Dijital: Köxüz Yayınları.
- Küçükömer, İdris (2002) *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Lenin, V. İ. (2013) *Felsefe Defterleri*, çev. A. Tokatlı İstanbul: Minör Yayınları.
- Lenin, V. İ. (2013) *Marksist Öğreti*, çev. T. Ok, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Lukacs, Georg (2018) *Toplumsal Varlığın Ontolojisi*, çev. ed. D. B. Kılınç, İstanbul: NotaBene Yayınları.

Marcuse, Herbert (2013) *Us ve Devrim*, çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.

Marx, Karl (1976) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2010) *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Orkunoğlu, Yener (2022) *Hegel'in Gölgesi*, İstanbul: NotaBene Yayınları.

Orman, Enver (2018) *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, İstanbul: Belge Yayınları.

Pinkard, Terry (2012) *Hegel*, çev. M. B. Albayrak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Rockmore, Tom (2019) *Hegel'den Önce Hegel'den Sonra*, çev. K. Kahveci, Ankara: Say Yayınları.

Stace, W. T. (1986) *Hegel Üzerine*, çev. Murat Belge, Ankara: V Yayınları.

Wood, Allen W. (2013) "Hegel ve Marksizm", Güçlü Ateşoğlu (Ed.), *Alman İdealizmi Hegel*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 392-424.

ISBN: 978-605-2318-66-9
150x210, 344 sayfa
Baskı Yılı: 2020

MEHMET ALİ AĞAOĞULLARI FRANSIZ DEVRİMİNDE SİYASAL DÜŞÜNCELER VE MÜCADELELER 1789-1794

CİLT 1 ÖZGÜRLÜĞÜN İCADI

Siyasal düşünceler, dönemlerinin siyasal yapılarıyla, olaylarıyla, mücadeleleriyle doğrudan bağlantılıdır. Bu kitap, Fransız Devrim'inin öne çıkan, tartışılan halk-ulus egemenliği, insan hakları, düşünce özgürlüğü, kadınların durumu, kölecilik, dinsel yapı, cumhuriyet, savaş gibi temaları ve bu süre içinde yaşanan feodalizme son verilmesi, XVI. Louis'nin kaçıışı ve yakalanması, krallığın düşüşü, Jakoben iktidarın yapılanması, bu iktidara karşı çeşitli muhalefet hareketlerinin biçimlenmesi, Devrimci Yönetim ile terörün uygulanması gibi olayları, gelişmeleri ele alıp inceleyor. Bu temaları ve olayları da, sınıfsal ilişkileri göz ardı etmemekle birlikte özellikle siyasal iktidar mücadeleleri bağlamı içine yerleştirip bu çerçevede dönemin aktörlerinin bunlarla ilgili dile getirdikleri düşüncelerine ağırlık veriyor.

CİLT 2 CUMHURİYETİN SARSINTILARI

"Haklarının ve çıkarlarının bilincinde olan ve temsilcilerinin faaliyetleri hakkında doğru bir fikir edinen bir halk, her zaman iyi yönetilir, çünkü hiçbir zaman aldatılamaz. İşte bu nedenden ötürü her dönemde, halkı aldatmak isteyen yönetenlerin gazeteleri ve kamuoyunu belirleyebilecek tüm araçları ellerine geçirme çabası içinde oldukları görülür."

Maximilien ROBESPIERRE

CİLT 3 JAKOBENLERİN İKTİDARI

"Şunu bilelim ki, eğer yıkım mızraklarla gerçekleştirilebiliyorsa, toplumsal yapı da ancak aklın ve dehanın pergelisiyle inşa edilip yükseltilebilir."

Georges Jacques DANTON

YAKINDA

*dipnot yayınları

Küresel Polis Devleti: “Askerileşmiş Birikim” ve “Finansallaşma” Çağında Küresel Kapitalizm Kuramını Yeniden Düşünmek¹

M. Gürsan Şenalp² ve Esra Şengör Şenalp³

Öz

William I. Robinson, 1980'lerin sonlarından bu yana çok sayıda akademik/politik eser vermiş üretken bir Marksist kuramcı. Bilimsel çalışmaları, küreselleşme sürecinin zirveye ulaştığı 90'lı yıllarda daha fazla tanınır hale geldi. Bu dönemde dünya çok boyutlu krizlerle uğraşmak zorunda kalacaktı. Elinizdeki makale Robinson'un Küresel Kapitalizm Teorisi ile ilgilenmekte; bunu da yazarın Küresel Polis Devleti (Ayrıntı, 2022) adlı kitabıyla diyalog içerisinde yapmaktadır. Bu kitap sadece yazarın geliştirdiği teorik modeli tam olarak tasvir etmekle kalmıyor, aynı zamanda 2008 küresel mali krizinin ardından sürekli derinleşen çok boyutlu “insanlık krizine” de odaklanıyor. Günümüzü karakterize eden askerileşmiş birikim ve yağmacı finansallaşma gibi olgular ışığında Robinson'un bu kitapta neler söylediğine geçmeden önce yazarın teorik modelinin gelişimine kısaca göz atmak istiyoruz.

Anahtar Kelimeler: *Küresel Kapitalizm Teorisi, Ulusötesi Kapitalist Sınıf, Küresel Polis Devleti, Askerileşmiş Birikim, Finansallaşma.*

The Global Police State: Rethinking the Global Capitalism Theory in the Age of “Militarized Accumulation” and “Financialization”

Abstract

William I. Robinson is a prolific Marxist theorist who has produced numerous academic/political works since the late 1980s. His scholarly work became increasingly known in the 90s when the waves of globalization reached its peak. Yet, at the same time the world would have to deal with multidimensional crises. This paper engages in Robinson's Global Capitalism Theory. In particular, we will do so in dialog with his book The Global Police State (Ayrıntı, 2022). This book

1 Bu metin davetli bir makaledir. Hakem sürecine girmemiştir.

2 Atılım Üniversitesi İktisat Bölümü
E-posta: mgursan@yahoo.com
ORCID Numarası: 0000-0002-1062-463X.

3 Atılım Üniversitesi İktisat Bölümü
E-posta: esra.sengor@atilim.edu.tr
ORCID Numarası: 0000-0002-2755-4842.

not only fully portrays the theoretical model developed by the author, but also focuses on the multidimensional "crisis of humanity" that has constantly deepened in the aftermath of the global financial crisis of 2008. Before moving on to what Robinson has to say in this book in light of the militarized accumulation and predatory financialization that characterize our times, we would like to take a brief look at the development of his theoretical model.

Keywords: *Global Capitalism Theory, Transnational Capitalist Class, Global Police State, Militarized Accumulation, Financialization.*

Giriş

Son yirmi yıl, dünya kapitalizminin siyasal iktisadında çok boyutlu değişim ve dönüşümleri beraberinde getirdi. ABD’de 11 Eylül saldırıları ve sonrasında yaşananların söz konusu gidişatın karakteristiği üzerinde büyük bir etkisi oldu. Bu ülkenin öncülüğünde terörle mücadele *demokrasi teşviki* adı altında küreselleşti. Ancak bu adımlar giderek daha fazla insanın terör ve şiddetten etkilenmesini engelleyemedi. 2008-9 küresel finansal krizi, bütün dünyanın demokrasi ve özgürlüklerden daha fazla uzaklaşmasına yol açan gelişmelerin hızı ve şiddetini artıran bir işlev gördü. Nitekim dünyanın her yerinde birbiri ardına yükselen otoriter *devlet kapitalizmleri* ve popülist siyasal hareketler üzerine şimdiden devasa bir yazın oluşmuş durumda. Bunlar yetmezmiş gibi başta Ortadoğu ve Doğu Avrupa olmak üzere tırmanışa geçen büyük siyasal çatışmalar, göçmen krizi, yükselen ırkçılık ve çok boyutlu bir ekolojik krizle birlikte yeryüzündeki yaşamın ciddi biçimde tehdit edildiğini görüyoruz. COVID-19 salgını ise mevcut “insanlık krizinin” daha ileri bir boyuta taşınmasına sebep oldu. Geline nokta 1990’lı yıllarda tutucu bir şekilde küreselleşmeyi savunanların resmettiği iyimser tablodan bir hayli farklıdır. Peki, ne oldu da insanlık olarak bu noktaya geldi? Neden “özgür dünya”nın piyasa ekonomileri bu denli sıkıntı içerisinde ve övgüyle bahsedilen “kendi kendini düzenleme” ilkelerinden bu kadar uzaklaştı? Nasıl oldu da proto-faşist hareketler ve aşırı-sağ popülist siyasi partiler ve figürler güçlenerek birçok ülkede – İngilizce konuşulan “liberal” Batı’da bile – iktidarlara devralabildi? Devlet kapitalizmi otoriter rejimler (örneğin BRICS ülkeleri) hangi mekanizmalar aracılığıyla Amerikan devletinin küresel üstünlüğüne meydan okuyabiliyor? Söz konusu gerilimler ulus-devlet merkezci olmayan bir bakışla açıklanabilir mi? Nihayet, “küresel kapitalizmin bir geleceği var mı?” Eleştirel yazında bu önemli sorulara değinen çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte, biz bu yazıda küreselleşme, makro ve karşılaştırmalı sosyoloji, Latin Amerika ve Üçüncü Dünya’nın politik ekonomisi konularında eleştirel teorilere yaptığı katkılarıyla tanınan William I. Robinson’ın (California Üniversitesi Santa Barbara) kuramsal katkılarından hareket edeceğiz. Bunu, özellikle yazarın geçtiğimiz aylarda yayımlanan *Küresel Polis Devleti* (Ayrıntı Yayınları, 2022) adlı kitabıyla diyaloga girerek yapacağız. Buraya yansıyan tartışmaların, yazarına 1990’lı yılların ortalarında geliştirmeye başladığı özgün küresel kapitalizm çözümlemesini son dönemde giderek ivme kazanan *finansallaşma* ve *dijitalleşme* gibi olgular ışığında güncelleme olanağı sunduğunu göstereceğiz.

Yazarın dilimizdeki ilk çalışması Erdem Türközü'nün çevirisiyle "Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller" başlığıyla *Praksis*'in 8. sayısında yayımlanmıştı (bkz. Robinson, 2002). Ardından küresel politik ekonomi üzerine çeşitli çeviri derlemelerde yer verilen metinleri oldu. Yakın zamanda ise yine *Praksis*'in 50. Sayısında, orijinali aynı yıl içerisinde *Science & Society* dergisinde yayımlanmış olan, "Küresel Kapitalist Kriz ve 21. Yüzyıl Faşizmi: Trump'ın Ötesinde" (Robinson, 2019a,b) başlıklı makalesi Gökhan Demir'in çevirisiyle Türkçeye kazandırıldı. Bütün bunlar Robinson'un Marksist tartışmalara yaptığı kuramsal ve politik katkıların Türkiye'deki bilinirliğini artırmak açısından önemli olmakla beraber yeterli olmaktan uzaktı. Ancak Ayrıntı Yayınevi, son zamanlarda çalışmalarını ekolojik yıkım gölgesinde derinleşen küresel kapitalizmin krizi ve yükselen yeni faşizm tehlikesine yoğunlaştıran Robinson'un – orijinali 2020 yılında Pluto Press'ten çıkan – Küresel Polis Devleti'ni (*The Global Police State*) yayımlamak suretiyle önemli bir adım atmış oldu. Akın Emre Pilgir'in Türkçeleştirdiği kitap yazarın geliştirdiği kuramsal modeli yansıtmının yanı sıra 2008'deki küresel finansal krizin ardından sürekli derinleşen çok boyutlu "insanlık krizine" odaklanıyor. Kitabın çağımıza damga vuran *yırtıcı finansallaşma* ve *dijitalleşme* olguları ışığında bize ne söylediğine geçmeden önce yazarın kuramsal modelinin gelişimine kısaca göz atmak istiyoruz.

Bir Küresel Kapitalizm Kuramı: Robinson'da Sınıf, Hegemonya ve Devlet

Robinson, Türkiyeli okurların bugüne kadar ismini sık duymadığı, ancak 1980'li yılların sonlarından beri çok sayıda akademik/politik çalışmaya imza atmış üretken bir Marksist kuramcı.⁴ Marksizmle tanışması Doğu Afrika'da Gazetecilik öğrencisi olduğu yıllarda dönemin yeni-sömürgecilik karşıtı mücadelelerinin içindeki Afrikalı devrimciler vesilesiyle oluyor. Emperyalizm teorileri, azgelişmişlik, bağımlılık ve dünya-sistemleri gibi tartışmalara ilgisi de bu dönemde başlıyor. Düşüncelerinin, kendi deyimiyle, Ortodoks olmayan bir Marksizmden değilse de, Üçüncü Dünya'nın kurtuluşu ve kalkınma sorunları hakkındaki tartışmaları belirleyen bu baskın radikal teoriler ve yaklaşımlardan (Dünya Sistemleri, Bağımlılık Okulu vb.) uzaklaşarak özgün bir küresel kapitalizm kuramı geliştirmeye doğru kayması ise 1990'larda gerçekleşecektir.⁵ Robinson, önemli kuramsal/akademik çalışmalarının yanı sıra, Orta ve Güney Amerika'daki gelişmelere, kapitalizm ve emperyalizm karşıtı ilerici toplumsal hareketlere hala yakın ve politik açıdan faal bir isim.⁶ Nikaragua'daki San-

4 Son yıllarda eleştirel politik ekonomi alanında yazılan çok sınırlı sayıda makale, kitap veya tezde Robinson'un kuramsal çalışmalarına yer verildiğini görüyoruz. Bunlardan bazıları için bkz. Şenalp ve Şenalp (2009), Şenalp (2012), Şimşek (2016) ve Akgemci (2020).

5 Bkz. <https://www.e-ir.info/pdf/70630> [Erişim tarihi: 19.12.2022].

6 Robinson, Ocak 2009'da İsrail'in Gazze'ye düzenlediği askeri saldırıları eleştiren ve İsrail güçlerinin Filistin halkına yaptıkları ile Holokost arasındaki benzerlikleri yansıtan okuma metinleri ve görseller paylaştı. Dersi alan bazı öğrenciler hocalarından şikâyetçi olunca, Robinson, izleyen aylar boyunca İsrail lobisinin gücünü yansıtan bir kamu davasına ve

dinist devrime karşı Amerikan müdahalesiyle geçen 1980’li yılların başında ülkede genç bir muhabir/gazeteci olarak edindiği deneyim, bu ilginin bir yansıması olarak, özgün kuramsal analizinin gelişim sürecinde de çok etkili olmuştur. Mesela *Promoting Polyarchy*’de Soğuk Savaşı takip eden 1990’lı yıllarda ABD’nin Latin Amerika’da “demokrasi teşviki” adı altında yürüttüğü “yeni siyasi müdahaleciliği” anlamak için Antonio Gramsci’nin kavramlarını uluslararası siyasete uyarlayan İtalyan Okulu’nun (Stephen Gill, Robert W. Cox, Enrico Augelli, Graig Murphy, vd.) tarihsel materyalist yaklaşımından yararlanmıştır (Robinson, 1996). Kendi küresel kapitalizm teorisinin şekillenmeye başladığı ilk çalışmalarından olan bu metinde, ABD’nin demokrasi teşviki programı – ekonomi ve siyasetin kesiştiği bir noktada ve 21. yüzyıl dünya düzeni bağlamında – bir *hegemonya* sorunsalı olarak analiz edilmekteydi. Robinson’a göre ABD’nin özellikle Orta Amerika’yla dış ilişkilerinde alışılmış “sert güç” politikalarından demokrasi teşviki gibi ikna ve rızaya dayalı yeni bir yaklaşıma geçişi, küresel kapitalizmin yükselişi ile ulusötesi sınıf oluşumu süreçlerine işaret eden çok önemli bir olaydı. Diğer bir deyişle, ABD dış politikası, küresel kapitalist sistemdeki baskın toplumsal güçlerin yapısı ve bileşimiyle organik ilişkisi içinde ele alınmalıydı. *Poliarşi* kavramından anladığı ise Yeni Dünya Düzeni’nin yapısal bir özelliği olarak gördüğü “düşük yoğunluklu demokrasi” idi (Robinson, 1996: 2). Dolayısıyla 1990’lardan itibaren ABD müdahalelerinin Latin Amerika’yla sınırlı olmayan çeşitli örneklerini “poliarşi teşviki” olarak görmek gerekiyordu. Bu ulusötesi düzen, ulusötesi sermayenin failliğini üstlenen seçkinlerin hegemonyası altında kurulmaktaydı ki bu yönüyle küresel siyasete dair yeni bir kuramsal açıklama getirmek elzemdi. Her ne kadar *ulusötesi* hegemonya anlayışını İtalyan Okulu mensuplarının çalışmalarından belli noktalarda farklılaştırmışsa da (bkz. 1996: 30-31), bu kuramsal yakınlık Robinson’un – akademide uluslararası çapta ilgi görecektir ancak kimi çevrelerce eleştirilecek de olan – küresel kapitalizm kuramı ile ulusötesi sınıf oluşumu ve ulusötesi devlet tezlerinin gelişiminde kritik önem taşır.⁷ Latin Amerika’nın emperyalist müdahaleler, darbeler ve iç savaşlarla dolu ekonomi politik gündemi ile kıtadaki radikal sol hareketler ve göçmen hakları gibi meseleler ise halen yazarın başlıca çalışma konuları olmayı sürdürmektedir (bkz. Robinson ve Norsworthy, 1987; Robinson, 1992; 1996; 2004b; 2008a,b; 2014b; 2019c; 2020).

şiddetli bir karalama ve tehdit kampanyasına maruz kaldı. Üniversite yönetimi üzerinde kovulması yönünde büyük baskı oluşturuldu. California Üniversitesi’nin o yıllardaki birçok öğretim üyesi ve üst düzey yöneticisi de bu hukuk dışı kampanyanın suç ortağı oldular (bkz. Robinson ve Griffin, 2017). Robinson’un Yahudi bir aileden geliyor olması ise sürece dönük uluslararası ilgiyi artırdı. Olay, Türkiye’de de pek çok haber sitesine yansdı.

7 Yukarıda saydıklarımız dışında Robinson, Leslie Sklair’in çalışmalarında kullandığı “ulusötesi pratikler” (*transnational practices*) nosyonunu, toplumsal sınıflar üzerine düşünürken ulus-devlet merkezli olmayan/ulus-devletin sınırlarının ötesine geçen bir çözümleme geliştirmek açısından çok değerli bulur. Bu konuda bkz. Sklair (2001).

Ulusötesi Kapitalist Sınıf

"[C. Wright] Mills bugün yazsaydı, Davos'taki sıradan bir gözlemcinin bile dikkatini Amerika'daki ulusal seçkinlerin üzerinden yeni ve daha önemli bir olguya çevireceği sonucuna varırdı: Küresel iktidar seçkinlerinin ya da *süper sınıfın* yükselişine..."

David Rothkopf⁸

Robinson, realizm/neorealizm gibi anaakım Uluslararası İlişkiler (Uİ) kuramları ile Wallerstein ve Arrighi'nin temsil ettiği dünya sistemleri gibi eleştirel yaklaşımların ötesinde alternatif bir hegemonya kuramı ortaya koymak için yeni-Gramsci'ci okulun yaklaşımını önemsemekle birlikte onu genişletmek gerektiğini düşünmektedir. *Ulus-devlet merkezci* bakıştan – ki bu ona göre ana akım ve radikal kuram ve yaklaşımların ortaklaşa düştüğü bir hatadır – kurtulmak *ulusötesi toplumsal hegemonyayı* anlamının ilk koşuludur. Kaldı ki zamanında, yine bu derginin sayfalarında, "...[ş]eyleşmiş bir devletin değil, *toplumsal grup ve sınıfların uygulaması olarak toplumsal tahakkümün bir biçimi anlamında* hegemonya görüşüne geri dönmeye ihtiyacımız var" diye yazmıştır (Robinson, 2002: 128, vurgu bizim). Buna rağmen, devlet-merkezci olmaktan kurtulamadığını düşündüğü Cox'un ünlü "toplumsal üretim ilişkileri - toplumsal güçler - dünya düzenleri" şemasını kullanmıştır. Böylece "üretim ilişkilerinin küreselleşmesinin, yeni toplumsal güçleri ya da sınıf güçlerini, yani bir ulusötesi kapitalist sınıf ile ulusötesi bir biçimde yönelmiş müttefik tabakayı doğurduğunu ve bu ulusötesi kapitalist sınıfın, bir ulusötesi hegemonya projesinin dümeninde olduğunu" ileri sürebilmiştir (2002: 137). Elbette bu önemli teorik önermelerin görgül (ampirik) bulgularla desteklenmesi gerekir. Çeşitli çalışmalarında ulusötesileşmeden (*transnationalization*), *ulusötesi* sermayenin (*transnational capital*) yükselişinden ve bu sürecin faili rolünü üstlenen ulusötesi seçkinlerin (*transnational elites*) varlığından sıklıkla söz etmiş olsa da Robinson'ın bu ifadeleri yararlı soyutlamalar olarak kavramsal düzeyde kalmıştır. Bu nedenle ekonominin ulusötesileşmesi ve ulusötesi sınıf oluşumu süreçleri hakkında veriler ve bulgularla desteklenmiş derinlemesine analizlere ihtiyacı vardır. Bu sebeple Robinson, uluslararası/küresel yönetici sınıf unsurlarını açık veya örtük bir biçimde vurgulayan – aşağıda bazılarına değindiğimiz – isimlerden farklı olarak, böylesi bir toplumsal formasyonun oluşumunu hazırlayan yapısal ve üst yapısal faktörleri belirlemiş ve ikna edici bir biçimde tartışmıştır. Ona göre bu faktörler ulusötesi kapitalist sınıf (bundan sonra kısaca UKS) oluşumunun görgül delilleri olmaktadır.

Robinson, UKS oluşumu sürecini küreselleşmeye içkin ve merkezi bir olgu olarak tanımlıyor (Robinson ve Harris, 2000; Robinson, 2004a). Buna göre UKS, dünya burjuvazisi içerisindeki ulusötesi sermaye dilimini (fraksiyonunu) temsil etmektedir. Bu fraksiyon gezegen üzerindeki en önemli üretim araçlarının sahiplerinden ve yöne-

8 Bkz. Rothkopf (2008: 9).

ticilerinden oluşmakta ve ulusötesi şirketler (UÖŞ'ler) ile özel finans kuruluşlarında vücut bulmaktadır. Üretim ve mübadele ilişkilerinin ulusötesileşmesi ise bu sınıfın oluşumu ve yükselişinin maddi zeminini oluşturmaktadır. Bu bağlamda UÖŞ'lerin yaygınlaşması, uluslararası doğrudan yatırımlardaki (UDY'ler) keskin artışlar, sınır-ötesi ölçekte gerçekleşen şirket birleşme ve satın almalar (ele geçirmeler) [B&SA'lar], küresel bir finans sisteminin gelişmesi ve küresel şirketleri birbirine bağlayan (ortak yönetim kurulu üyelikleri gibi) mekanizmalar kapitalistlerin ulusötesi entegrasyonunun (yani UKS oluşumunun) görgül göstergelerdir (bkz. Robinson ve Burbach, 1999; Robinson ve Harris, 2000; Robinson, 2004a).⁹ Bu sınıfın alâmetifarıkası sermayenin *ulusötesi birikim devrelerini* idare edebilme becerisidir ki zaten bu şekilde – herhangi yerel/teritoryal siyasetin ötesinde – küresel sistemde uzamsal ve siyasal açıdan nesnel bir sınıfsal varoluş ve kimlik edinir. 1970'lerden 90'lara kadar siyasallaşarak *kendisi-için-sınıf* konumuna gelen UKS, *kapitalist küreselleşmenin* ardındaki asli itici güçtür. Robinson'un çalışmalarında kapitalist küreselleşmeyi bir *sınıf projesi* olarak ele aldığı- nı yeri gelmişken not etmekte yarar var.

Robinson, ulusötesi sınıf oluşumu tezini geliştirirken 1960'lı ve 70'li yıllarda hızla büyüyen çokuluslu şirketlerin (*multinationals*) sahipleri ve yöneticilerinin oluşturduğu güçlü bir sosyal sınıfa gönderme yapan bazı yazarların çalışmalarından etkilenmiştir. Örneğin çokulusluların önde gelen eleştirel analisti Stephen Hymer (2016 [1975]: 398), “çıkarları bir bütün olarak dünya ekonomisinde ve ülkeler arasındaki özgür sermaye hareketine izin veren uluslararası bir özel mülkiyet sisteminde yatan bir ‘uluslararası kapitalist sınıfın’ doğmakta” olduğunu yazmıştır. Birçok Bağımlılık kuramcısı (*dependentistas*) da ulusal burjuvaziler içerisinde şekillenene ve ortak çıkarları dünya kapitalist sistemini savunmak noktasında örtüşen bir “uluslararası burjuvazi” ittifakına işaret etmiştir (bkz. Frank, 1969). Barnett ve Mueller (1974) ise anılan çokuluslu şirketlerin gelişimine bakarak oluşum halinde olduğunu düşündükleri “uluslararası şirket seçkinleri”nden (*international corporate elite*) söz etmişlerdir (ayrıca bkz. Goldfrank, 1977). Aynı olgu Robert W. Cox'un en önemli eseri kabul edilen *Üretim, İktidar ve Dünya Düzeni*'nde – 1970'lerin uluslararası kriz ortamında yükselen yeni küresel sınıf yapılarına atıfla – “ulusötesi yönetsel sınıf” (*transnational managerial class*) olarak tanımlanmıştı (Cox, 1987: 271, 359-60). Cox'la birlikte “İtalyan Okulu”nun önde gelen isimlerinden olan Stephen Gill'in ise ilk defa ulusötesi bir *kapitalist sınıf fraksiyonunu* Gramsci'ci bir çerçevede formüle ettiğini görüyoruz. Gill'e göre bu sınıf nüvesi – özgün bir kavram olarak – *ulusötesi tarihsel bloğun* merkezi bir unsuru idi (Gill 1986, 1990; Gill ve Law, 1989). Son olarak 1980'li yıllardan itibaren Amsterdam Okulu ve bilhassa Kees van der Pijl'in (1984, 1998) uluslararası düzeyde yönetici sınıf oluşumu üzerine yaptıkları kuramsal katkılar ve görgül çözümlemeler Robinson'un UKS tahlilinde çokça yararlandığı çalışmalar olmuştur (bkz. Şenalp ve Şenalp, 2009; Şenalp, 2012; Şenalp, Küçüker ve Şengör Şenalp, 2022). Literatürde yeni-Gramsci'ci olarak bilinen bu

9 İlerleyen yıllarda UKS oluşumuna dair deliller olarak gördüğü olguları çeşitlendirmiştir. Örneğin bkz. Robinson (2014a).

iki grup, özellikle de İtalyan Okulu, Robinson için giderek ulus-devlet mantığının dışında gelişen bu *küresel toplumsal formasyonu* kuramsallaştırmak için çok elverişli bir bakış açısı sağlamıştır (ayrıca bkz. Robinson, 1996).

Küresel ekonominin ayırt edici özelliği olan üretim süreçlerinin merkezleşmesi ve parçalı hale gelişi (*fragmentation*), ulus-devlet ve sermaye birikimi ilişkisinin yeniden tanımlanmasını gerektirir. Yereldeki üretici birimler (tekil sermayeler) çeşitli mekanizmalar yoluyla ulusötesileşmeyle entegre olmakta, yerel ve küresel birikim mantığı yakınsamakta ve kapitalistler arası rekabetin artık geçmişte olduğu gibi "ulusal rekabetler" biçimini alma ihtimali ortadan kalkmaktadır. Bu koşullarda – keskinliğinden bir şey yitirmeyen – kapitalist rekabet artık ulusötesi bir çevrede oligopolcü şirket kümelenmeleri arasında gerçekleşmektedir (bkz. Robinson, 2014a: 38). Küreselleşme sürecinde ulusal burjuvaziler, ortaya çıkmakta olan ulusötesi bir burjuvazinin yerel (ulusal) uzantılarına dönüşmektedir. 1970'li yıllardan bu yana yönetici sınıfların güç kaybetmekte olan *ulusal fraksiyonları* ile yükselişteki *ulusötesi fraksiyonları* arasında devlet aygıtını kontrol etmek uğruna verilen bir mücadele söz konusudur. Robinson'a göre 1980'li yıllarda Kuzey'in kapitalist merkez ülkelerinde sermayenin ulusötesi fraksiyonu devletin politika yapıcı komuta merkezlerini kontrol eder hale gelmiştir. Aynı olgu 1990'lı yıllarda birçok Güney ülkesinde de yaşanmıştır. Buralarda hegemonik ulusötesi fraksiyonlar, devletin ve ekonominin yeniden yapılandırılması ve küresel ekonomiye entegrasyonunu hedeflemektedir (bkz. Robinson, 2004a, 2008a). Sürecin devlet bürokrasisi ayağında ise *ulusötesi yönetsel seçkinler* olarak yeni tip "teknokratlar" bulunur. Bu sonuncusu, bütün dünyada ulusötesi finans-kapitalin talepleri doğrultusunda kamusal hizmetlerin hızla özelleştirilmesi ve piyasa-dışı alanların metalaştırılması için neoliberal yapısal uyum programları hazırlayıp politika yapıcılara sunar. Böylece sermayenin hegemonik fraksiyonunun çıkarları devlet politikalarına dönüştürülmüş olur. Bu süreç şüphesiz ki – gerek sermayenin farklı fraksiyonları arasındaki gerekse emekçi ve ezilen sınıfların direnişinden kaynaklı – sınıfsal çatışmalardan muaf değildir. Lakin çağımızda bu çatışmalar "görünürde *ulusal* ancak özünde *ulusötesi*" niteliktedir. Robinson, *Transnational Conflicts* (2003) başlıklı kitabında bu olguyu Orta Amerika ülke örnekleri üzerinden detaylı şekilde tartışmıştır. Özetle, ona göre ulusötesi sermaye ve ulusötesi burjuvazi, küresel sermaye birikimine elverişli koşulları yaratmak amacıyla ulus-devletlerden yararlanmaktadır.

Ulusötesi Kapitalist Devlet

Robinson'un kuramsal tartışması, ulusötesi sınıf oluşumu sürecinde toplumsal sınıfların ulusal sınırlarla olan bağını yeniden düşünmemizi gereken bir durumu yansıtmakta ve şu önemli sorularla ilerlemektedir: Küresel kapitalizmin sınıf ilişkileri nasıl kurumsallaşmaktadır? Sistemin kurumsal ve siyasal otorite yapıları nelerdir? Küresel toplumun baskın sınıflarının – özellikle de UKS'nin – siyasal

yapılanışını nasıl anlayabiliriz? UKS, bütün dünyada çıkarlarını hayata geçirebilmek için nasıl organize oluyor? Diğer bir deyişle, devlet biçimleri ile üretim süreçleri arasında tarihsel olarak kurulan *işsel bağlantıların* kapitalizmin ulusötesi aşamasında aldığı biçimler nelerdir? Robinson'un farklı tarihsel sosyoloji ve politik ekonomi geleneklerindeki devlet tartışmalarından hareketle geliştirdiği kuramsal izliğini Marksist devlet teorisinin temel argümanları oluşturur.¹⁰ Buna göre ne kapitalist sistemin kendisi ne de emek-sermaye ilişkileri salt piyasa ilişkileri üzerinden yeniden üretilebilir. Kapitalizm, kendi yeniden üretimini güvenceye alabilmek için mutlak surette devlete ihtiyaç duyar. Bu bağlamda, kapitalist devlet ve sermaye ilişkisi birbirine dışsal değildir. Jessop'un (1982) isabetle işaret ettiği gibi Marksist bir devlet kavrayışının olmazsa olmazı "devlet gücü" (*state power*) ile "sermaye gücü"nü (*capital power*) birbirinden ayıran bütün çabaları reddetmekten geçer. Söz konusu ilişkinin yönü konusunda ise farklı görüşler mevcuttur. Örneğin Wallerstein, merkantilist devletleri kapitalist üretim ilişkilerini dikte eden asli unsurlar olarak görürken; Robinson, tam tersine, devlet biçimini pekiştiren ve dönüştürenin kapitalist üretim ilişkileri olduğu düşüncesindedir. Bu anlamda Robinson devlet biçiminin kapitalizmin gelişiminden bağımsız gerçekleşebileceği ve dolayısıyla ondan bağımsız bir mantığa sahip olabileceği görüşünü ısrarla reddeder (Robinson, 2014a: 63-4).¹¹ Bu pozisyonu Poulantzas'ın *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar* (1973) ve *Devlet, İktidar, Sosyalizm* (1980) gibi çalışmalarında yer alan teorik önermelerine, Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de (1944) yaptığı "çift yönlü hareket" kavramı etrafındaki tartışmaya ve Düzenleme Okulu'nun "tamamlayıcı yeniden-üretim, düzenleme ve yönetim tarzları" gibi argümanlarına yaslanır (Aglietta, 1979; ayrıca bkz. Jessop, 2002).

İlk olarak, devlet, kapitalist sınıfın çıkarlarını geliştirme eğilimindedir, çünkü kapitalist sınıf sivil toplum ve politik ekonomide baskındır. Devlet, sivil toplumdaki sınıfsal ve toplumsal güçlerin yapılanışından doğar ve burada gömülü olan sınıf ilişkilerini ifade eder. Kapitalizm – veya özelde kapitalist üretim ilişkileri ya da sermaye-emek ilişkisi – kapitalist bir devleti kurumsallaşmış sınıf ilişkileri olarak dayatır. Devlet biçimleri, dünya kapitalizminin evrimiyle uyum içinde gelişir ve kapitalist devletin belirli biçimleri tarihseldir. Mevcut yaklaşımlar, ulus-devlet sistemini dünya kapitalizminin *ontolojik* bir özelliği olarak varsaydıkları ölçüde, ulus-devleti şeyleştirme (*reification*) riskini taşır (Robinson, 2014a: 70, vurgular bizim).

10 Robinson'un UÖD teorisinin yıllar içerisindeki gelişimi şu önemli çalışmalarında izlenebilir. Bkz. Robinson (2001, 2004a, 2014a).

11 Marksizmin veya eleştirel politik ekonominin farklı ekolleri içerisinde Wallerstein'e benzer şekilde devletin üretim ilişkileri üzerindeki belirleyiciliği/dikte ediciliği üzerine zengin bir yazın mevcuttur. Örneğin, Panitch ve Gindin'e (2019 [2012]) göre Amerikan devleti ile küresel kapitalizm arasında böylesine bir belirleyicilik ilişkisi bulunur. Kitabın ana başlığının (*Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*) da yansıttığı üzere 1945-sonrası dünya düzeni (küresel kapitalizm) Amerikan devleti tarafından "oluşturulmuştur". Kitapta Amerikan devletinin söz konusu projeyi gerçekleştirecek kurumsal kapasiteyi nasıl elde ettiği detaylı şekilde tartışılmaktadır. Ayrıca bkz. Şenalp (2019) ve Maher (2022).

Robinson'a göre Weberci sosyoloji ve liberal ideoloji kapitalist toplumda *iktisadi* ve *siyasi* yapıları birbirinden ayrı, kendilerine ait yasaları/dinamikleri olan alanlar olarak ele alır. İlkinde refah, diğerinde ise güç peşinde koşulur. Bu perspektiften bakıldığında iktisat ve siyaset ayrımı elbette doğal ve organik görünür. Oysaki tarihsel materyalizm, toplumsal bütünün yapılarında ortaya çıkan (görünürdeki) bu ayrılığı bir yanılsamadan ibaret görür. Bu ayrım, *iktisadi* ve *siyasi güç biçimleri* arasında bir farklılaşma barındıran *kapitalist üretim ilişkilerinden* türemektedir. Wood'u takip ederek iktisat ve siyasetin temelde birlik içinde olduğunu; iktisadi ve siyasal alanlar arasındaki ayrımın ise *kurumsal* nitelikte olduğunu yazar. Fetişist olmayan bir analizin Gramsci'nin "bütüncül" (integral) veya "genişletilmiş" (*extended*) devlet kavramları yardımıyla yapılabileceği iddiasındadır. Gramsci'nin "siyasal artı sivil toplum" toplamı şeklindeki bütüncül devlet formülasyonu, Robinson'a bakılırsa, Weberci kuramın hatalı ve liberal ideolojinin yanıltıcı ekonomisi ve politika ikiliğinin aşılmasını sağlar. İşin aslı, Robinson'un (2014a: 70-77) bu tartışmaya girmesinin bir nedeni de *kapitalist devletin alabileceği yegâne kurumsal biçimin ulus-devlet olmadığını* Marksizmin çeşitli ekollerinden gelen meslektaşlarına hatırlatmaktır. Ona göre ulus-devletler, kapitalizmin ("mantığının") bir sonucu değil) belirli bir gelişim düzeyine denk düşen tarihsel biçimlerinden birisidir. Kapitalizmin eşitsiz ve asimetric gelişme kalıpları ürettiği açık olmakla beraber; tarihsel materyalist yöntem, bu eşitsizlik ve asimetrinin zorunlu olarak ve daima "ulusal devlet" biçiminde tezahür edeceğini söylemez. Robinson'un bu analizinin, ulus-devlet merkezci olmayan bir tahlil geliştirmenin yegâne yolunun – Hardt/Negri'nin *İmparatorluk*'undaki gibi – postmodernist konumlara gerilemek olmadığını gösterdiği için çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Böyle bir analizi Marksizmin sınırları içinde kalarak yapmak mümkündür. Dahası, birçok çalışmasında devletin yapılanışında sosyal güçlerin/sınıfların rolünü ihmal eden Marksist siyasal tahlillerin eninde sonunda (*şeyleşmiş*) devlet gücü ve devletlerarası sistem üzerine "realist" soruşturmalara¹² dönüşme tehlikesi taşıdığına işaret etmiştir (bkz. Robinson, 2006, 2007, 2011, 2022c). O halde küresel kapitalizmde iktisadi ve siyasal alanlar arasındaki ilişki nasıldır? Küresel kapitalizmin siyasal idaresi ve kurumları hakkında neler söylenebilir?

Robinson, bütün bu yeni ulusötesi toplumsal pratiklerin ve (*küresel sermaye* ve *küresel emek* arasındaki) sınıf ilişkilerinin henüz oluşum halindeki (*emergent*) bir ulusötesi devlet aygıtı (*transnational state apparatus*, bundan sonra UÖD) içerisinde/aracılığıyla kurumsallaşmakta olduğunu öne sürüyor. UÖD nosyonu, Robinson'a göre küresel kapitalizmi şekillendirmek ve UKS'nın sınıf gücünü uygulayabilmek noktasında merkezi olan ulusötesi toplumsal pratikleri anlamaya ola-

12 Ul disiplininin realist geleneğinin temel varsayımlarından birisi devletlerin belirli çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla uluslararası sistemde birbirleriyle rekabet eden aktörler olarak tanımlanmasıdır. Kategorik olarak (ulus) devlet-merkezci bu çerçeve, doğal olarak, küreselleşmeyle beraber güçlenen ulusötesi süreç ve pratiklere dair fazlaca bir şey söyleyemez.

nak veren “analitik bir soyutlamadır” (2014a: 69). Nitekim UKS’nin sınıf gücü, küresel kapitalist üretim ilişkilerine ve dünya kaynakları – küresel üretim araçları, pazarlar ve küresel medya ve kültür endüstrileri – üzerindeki hâkimiyetine bağlıdır. UÖD soyutlamasını anlamak için bu bir başlangıç noktası oluşturur (2014a: 73). Bu bağlamda UÖD, ulusötesi birikimin koşullarını örgütleme işlevi gören ve UKS’nin sınıf gücünü örgütlemeye ve kurumsal olarak uygulamaya çalıştığı ulusötesi ve uluslarüstü örgütlerden ve ulusal devletlerden oluşan gevşek bir ağ olarak kurulmaktadır. Bu yaygın ulusötesi kurumsal şebeke henüz (modern ulus-devletler gibi) merkezi bir biçim almamıştır. Belki de hiçbir zaman almayacaktır (Robinson, 2001; ayrıca bkz. Robinson, 2014a: 65-98). UÖD, küresel yönetici sınıf için kolektif otorite olarak işlev görmesi için oluşturulmuştur. Bu süreçte ulus-devletler ne önceliğini korumakta ne de ortadan kalkmakta; tersine dönüşüm geçirerek daha geniş bir UÖD yapısının içine çekilmektedirler. Diğer bir deyişle, *sınıfsal bir ilişki* olarak kapitalist devlet ulusötesileşmektedir. Küresel yönetici sınıfın pratikleri yükselen bir UÖD içerisinde, Poulantzas’ın deyimiyle, yoğunlaşmıştır. Robinson’a göre bu yapı belirli bir toprak parçası üzerinde kontrol sağlama girişiminde bulunmaz; tersine sermayenin farklı topraksalılıklar arasında özgürce hareket edebileceği birikim koşullarını güvence altına almaya çalışır.

Poulantzas’ın görüşüne göre devlet gücü, bir sosyal sınıfın nesnel çıkarlarını devlet aygıtı aracılığıyla gerçekleştirme kapasitesidir. Poulantzas’ın okumasına göre devlet kurumları, basitçe devlet gücünün depolandığı yerler değil, sınıf gücünün hayata geçmesine hizmet eden yapısal kanallardır. Devletin bu yapısal okuması, bize küresel sistemdeki sınıf ve iktidar dinamikleri, özellikle de UÖD aygıtlarının kurumlar olarak kendi başına bir güce sahip olmadığı ve (...) devlet gücünün devlet aygıtından ayrılması konularında önemli içgörüler sağlar. Bu, UÖD görevlilerinin UÖD’nin sınıf doğasını belirlemediği anlamına gelir. UÖD’ye sınıfsal karakterini veren, UKS’nin UÖD aygıtları aracılığıyla kendi sınıfsal çıkarlarının peşinde koşuyor oluşudur (Robinson, 2014a: 74). Dahası, devlet-merkezli değişkenlere öncelik tanıma ve devlet kapasitesi gibi kavramlara fazlaca yaslanma eğilimi “devlet kapasitesi”nin nasıl oluştuğu konusunu yeterince aydınlatmadığı gibi, tartışmayı devlet aygıtının içine hapsedme sonucunu beraberinde getiriyor. Chibber’in (2003: 9) belirttiği gibi:¹³

UKS’nin sınıf gücü, kapitalizmin son on yıllardaki kapsamlı ve yoğun genişlemesine ve ulusötesi sermayenin küresel üretim araçları ve küresel emek üzerinde uyguladığı benzeri görülmemiş kontrol ve tahakküme dayanmaktadır. Bu sınıfın gücü UÖD aracılığıyla hayat bulmaktadır. Mülkiyet haklarını, tahkim (*arbitrati-*

¹³ UÖD teorisi, Robinson’un bütün kuramsal/politik çalışmaları içerisinde en fazla eleştiri alan konudur. Gerek Marksizm içinden gerekse farklı çevrelerden gelen eleştirilerin başında ise yazarın ulus-devletlerin ve devletler-arası sistemin süregelen önemini yadsıdığı iddiası gelmektedir. Başka bazı yazarlar ise Robinson’un UÖD’nin işleyiş mantığını ve bir kavram olarak ne işimize yaradığını iyi açıklayamadığını iddia etmişlerdir. Örneğin, Kees van der Pijl, somut gerçekliklere işaret etme iddiasındaki UÖD kavramının bizatihi kendisi in muğlak kaldığını yazar. Jason W. Moore’a göre ise “UKS ve UÖD kavramları soyut bir “yersizlik” (*placelessness*) fikri üzerine inşa edilmiştir. Hâlbuki sermayenin “küresel momenti belirli yerlere bağımlı” olmaktadır (bkz. Robinson, 2014a: 69).

on) ve sosyal kontrolü sağlayan ve ulusal toprakları UÖŞ'lere açan ulusal devlet aygıtları olmasaydı, küresel şirketler kontrollerini yeniden üretemezlerdi. Robinson'a göre eğer IMF ülkelere yapısal düzenlemeler şart koşmasaydı, eğer Dünya Bankası kredileri çalışma yasalarında esnek çalışma lehine reformların geçmesi koşuluna bağlanmasaydı, eğer DTÖ dünya çapında ticaretin serbestleştirilmesini dayatmasaydı, vb. UKS sınıf gücünü kullanamazdı (2014a: 74). Bu bağlamda, UÖD, küresel sermaye birikimi için bu tür koşulları yarattığı, sürdürdüğü ve restore ettiği ölçüde *ulusötesi bir kapitalist devlettir*. Hatırlatmak gerekirse, Robinson, UÖD'yi uluslarüstü icra mekanizmalarından veya kurumsal/sistemik bütünlükten yoksun parçalı bir aygıt, *merkezsiz bir kurumlar ağı* olarak formüle etmiştir. Ona göre UÖD içinde bir merkeze en fazla benzeyen şey ABD ulus devletidir (2014a: 83).

Ulusal devletlerin mali işleyiş ve meşruiyeti, küresel kapitalist ekonomiye ve özellikle küresel finansal piyasalara bağlıdır. Sermayenin küresel hareketliliği ve özellikle parayı küresel olarak bütünleşmiş mali piyasaların devrelerinde neredeyse sorunsuz ve anında hareket ettirebilme yeteneği, onun sermaye kaçış mekanizmasını veya "veto"/"grev" gücünü bütün dünyada genişletmesine izin vermektedir. Bu bağımlılık – yani, *ulusötesi sermayenin yapısal gücü* – Güney ülkeleriyle sınırlı değildir; ABD hükümeti, Güney'deki ülkeler kadar ulusötesi finans kapitale bağımlıdır. Bu güç, Robinson'a göre, küresel ekonominin finansallaşması ve maddi varlıkların menkul kıymetleştirildiği ve finansal araçlar olarak alınıp satılabildiği ölçüde katlanarak artmaktadır. Bu mekanizma, *içerik olarak*, ulusötesi sermayenin dünya çapında popüler sınıflar üzerindeki sınıfsal gücünü yansıtırken, *biçimsel olarak* ulus devletlerin doğrudan gücü üzerinde kullanılır. Ulusötesi güç, ulus devletlere dışsal olmayıp her birinin içerisinde mevcuttur. Ulusötesi güç yapıları, *ulusötesi iktidar bloğunun*¹⁴ parçası olan somut toplumsal güçler tarafından her bir ulus içinde yerleştirilmiştir (Robinson, 2014a: 75). Robinson, Poulantzas'ın (1973) devleti, kapitalizmin denge sistemi içeri-

14 Gramsci, modern koşullarda bir sınıfın egemenliğini sadece zorun özel bir örgütlenmesiyle değil, hegemonyasıyla, yani dar kurumsal çıkarlarının ötesine geçebildiği, ahlaki ve entelektüel liderlik sergileyebildiği ve tarihsel blok olarak adlandırdığı toplumsal bir güçler bloğunda birleşen çeşitli müttefiklerle belirli sınırlar dâhilinde uzlaşmalar yapabildiği için sürdürdüğünü savunur. Bu blok, egemen bir sınıfın hegemonyasının bir kurumlar, sosyal ilişkiler ve fikirler ağı içinde yaratıldığı ve yeniden yaratıldığı bir sosyal düzenin rıza temelinin temsil ederi. Ortaya çıkan hiçbir egemen sınıf, çeşitli meşrulaştırma mekanizmaları geliştirmeden ve toplumsal bir taban sağlamadan tarihsel bir blok inşa edemez. Böyle bir blok, bazılarınin maddi ödülleri yoluyla rızaya dayalı entegrasyonu ile sistemin istemediği ya da benimseyemediği diğerlerinin zorlayıcı bir şekilde dışlanmasının bir karşımını içerir. Kapitalist küreselleşmenin yarattığı akut toplumsal kutuplaşma ve insanlığın yoksul çoğunluğu için giderek büyüyen hayatta kalma krizleri, ulusötesi seçkinlerin tarihsel bir blok oluşturmalarını son derece zorlaştırmaktadır. Poulantzas ise iktidar bloğu kavramını geliştirirken Gramsci'nin kavramsal/kuramsal tartışmasını yakından takip etmiştir. Burada egemen sınıfların çıkarları "genel çıkar" olarak kabul görür; böylece kurumsal mücadeleler sözde evrensel bir düzleme taşınır ve egemen sınıf birliği, birinin – Robinson'un tartışmasında bu UKS'dir – egemen olduğu bir sınıflar ve fraksiyonlar ittifakı yoluyla güvence altına alınır. Devlet, iktidar bloğunun siyasal örgütleyicisidir ve Poulantzas, siyasal çıkarları devlet tarafından desteklenen sınıflar topluluğuna "iktidar bloğu" adını vermiştir. İktidar bloğu, kapitalist sınıfın çeşitli fraksiyonlarının yanı sıra toprak sahibi aristokrası, küçük burjuvazi unsurları gibi ekonomik olarak güçlü diğer sınıflardan veya sınıf fraksiyonlarından oluşur. Küresel kapitalist toplumda, UKS dünya çapında kapitalist sınıfların baskın fraksiyonudur ve yerel kapitalistleri, kentli ve kırsal toprak sahiplerini, ulusötesi yönelimli devlet yöneticilerini ve diğer seçkinleri ve tüketimci orta sınıfları iktidar bloğuna dâhil eder. Robinson, Poulantzas'ın iktidar bloğu kavramının – her ne kadar ondan hayli etkilenmiş olsa da – Gramsci'deki tarihsel blok kavramından daha kısıtlı olduğu düşüncesindedir.

sinde, toplumsal formasyonun düzeyleri arasında uyumu oluşturan “düzenleyici bir unsur” olarak işlev gösterdiğini ifade ettiği satırlarını hatırlatır. Benzer biçimde günümüzdeki kriz de kapitalist devleti, sistemi istikrara kavuşturmak ve çöküşünü önlemek amacıyla müdahalede bulunmaya zorlamaktadır. Ancak küresel (gezegensel) kriz yeni bir karmaşıklık boyutu ortaya çıkarmaktadır; çünkü UÖD’nin Poulantzas’ın yukarıda ifade ettiği bu rolü oynaması – ya da yapısalcı bir dil kullanılırsa – bu işlevi yerine getirmesi olanaksızdır. Buradan hareketle Robinson, *ulus-devlet temelli bir siyasi otorite, yasal yaptırım ve meşrulaştırma sistemi içinde küreselleşen bir ekonominin* küresel sistemin temel gelişkilere birisini olduğunu öne sürer.

Kapitalizmin Nihai Krizi ve Küresel Polis Devleti

2008 sonrası dönem UKS oluşumuna dair yukarıda sıraladığımız görgül delillerin bir hayli zayıfladığı, ulusötesileşmeye dair iktisadi ve kurumsal/siyasi göstergelerin tersine döndüğü – ve yazının girişinde de tasvir etmeye çalıştığımız – kasvetli bir dönemdir. Küreselleşmenin altın çağı çok gerilerde kalmış; o dönemin meşhur kanaat önderlerinin adları anılmaz olmuştur. Robinson’un çalışmalarının uluslararası tanınırlık kazanması da küreselleşmenin görkemli 1990’lı yıllarına rastlamıştır. Ancak bugün artık bambaşka tezler savunan dönemin ultra-küreselci organik aydınlarından farklı olarak, Robinson, teorilerini güncel bulgular ışığında ve tarihsel materyalist yöntemin olanaklarını kullanarak geliştirmeyi sürdürmüştür. Bu nedenle “Büyük Durgunluk” sonrasındaki ilk kitabı 2014 tarihli *Global Capitalism and the Crisis of Humanity* (Cambridge University Press), yazarın teorik modelinin daha gelişkin bir sürümünü içerir. Kitapta, şu noktalar ön plandadır:

- (1) Küresel kapitalizmin mevcut durumunun iktisadi, siyasi, toplumsal, ekolojik, vb. boyutları olan bir “insanlık krizi” bağlamında tartışılması,
- (2) Derinleşen insanlık krizi ve büyüyen “artık-insanlık” (*surplus humanity*) ile küresel sınıf savaşlarının seyri arasındaki ilişkinin gösterilmesi,
- (3) UÖD kuramı tartışmasının – bir önceki alt başlıkta özetlemeye çalıştığımız üzere – geliştirilmesinin elzem hale gelişi.
- (4) Yazarın, “finansal spekülasyon” ve “askerileşmiş birikim” olguları ile kriz sonrası küresel kapitalizmin evrimi arasındaki ilişkiyi kuramsal modeline dahil etmek yönündeki attığı (tamamlanmamış) adımlar.

Çalışmanın geri kalanında odaklanacağımız *Küresel Polis Devleti* (2022a) başlıklı kitabı ise izleyen yıllarda Robinson’un *Crisis of Humanity*’de güncellediği devlet tartışmasının (kendi içinde) tutarlı bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan kitap, çok zengin ve sarsıcı verilerle resmettiği “vahşi eşitsizliklerin” ve “derin bir yapısal krizin” pençesindeki küresel kapitalizmin ulusötesi sermaye birikiminin güvencesi olarak küresel polis devletine neden ihtiyaç duyduğunu toplumsal sınıflar perspektifinden çözümlemektedir. Bu yapıyı analiz ederken başvurduğu diğer önemli kavramlarla – *finansallaşma, dijitalleşme ve askerileşmiş birikim* – ilgili

tartışması ise söz konusu olguları sırasıyla salt iktisadi, teknolojik veya stratejik/askeri bağlamlarıyla açıklamanın mümkün olmadığını göstermektedir. Robinson'a göre bunlar ulusötesi toplumsal baskı ve denetim sistemleri içerisindeki rolleriyle de anlamamız gereken olgulardır. Aşağıda, birbirinden ayrılması çok zor olan bu kavramların, kitapta küresel kapitalizmin nihai krizi ve küresel polis devleti tartışması bağlamında nasıl ele alındığını inceleyeceğiz.

Bilindiği gibi kapitalizm son yüz elli yıldır karşılaştığı her yapısal/sistemik çöküşten bir dizi farklı yeniden-yapılandırma mekanizmasını devreye sokarak canlı çıkmayı başarmıştır. 1870'lerdeki *ilk yapısal krizden* sonra "yeni-sömürgecilik" ve emperyalizm dalgası gündeme gelmiş; 1930'lardaki Büyük Buhran ise izleyen dönemde Fordizm-Keynesçilik, sosyal demokrasi ve "Yeni Düzen" (*New Deal*) kapitalizmi gibi programlar etrafında örülen bir sınıf uzlaşısı yoluyla bertaraf edilmişti. Nihayet uluslararası kapitalizmin 1970'lerdeki büyük krize verdiği cevap ise "küreselleşme" olmuştu. Geçişin dönüm noktasında ise ticari kârların küresel ölçekte gerilediği 1970'lerdeki kriz bulunuyordu. Robinson'a göre merkez ülkelerde kâr oranları düşerken çalışan sınıfların kitlesel mücadele ve talepleriyle elde ettikleri uluslararası kazanımlarını sermaye birikimi ve servet elde etme özgürlüğünün önünde engel olarak görülmesi şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla, kriz, II. Dünya Savaşı sonrasında merkez ülkeleri refaha ulaştıran – Fordist üretimle düzenlenen emek-sermaye ilişkileri ile Keynesçi para, bütçe ve düzenleme politikalarının birleşmesinden oluşan – denge mekanizmalarının kenara atıldığı acı reçeteler yoluyla baskılanmıştır. Diğer deyişle, kapitalist mülkiyet ilişkilerinin konsolidasyonu *demokrasi ölçeğinin küçülmesinden* geçmektedir (bkz. Robinson, 2022a: 48-50).¹⁵ Bu gözü kara adımların Sovyetler Birliği'nin 1980'lerde çözülmeye doğru gidişi, sınıf siyasetinin her yerde gerileyişi, Üçüncü Dünya'daki bağımsızlıkçı hareketlerin ve devrim dalgasının zayıflaması gibi olgulardan cesaret aldığı açıktı. Neoliberal yeniden yapılandırma, böylelikle, izleyen yıllarda egemenlerin ulusötesi karşı-taarruzuna dönüşebilmişti. Servet doğrudan ve dolaylı yollarla çalışanlardan alınıp (ulusötesi) kapitalist sınıfa aktarıldıkça kamu politikaları da insafsız kemer sıkımlar, büyük kurtarma operasyonları, sonu gelmeyen ticari sübvansiyonlar ve kamu borçlanması

15 Krizden çıkış yolu bulmak için 1970'lerin başında oluşturulan Üçlü Komisyon'a (*Trilateral Commission*) sunulan bir raporda savaş sonrası sınıf uzlaşısının bir sonucu olarak devletler üzerinde oluşan "talep yükünün" (diğer ifadeyle "demokrasi fazlası"nın) ortadan kaldırılması önerilmekti (aktaran Van der Pijl, 2017). 1979'da FED'in başına getirilen Paul Volcker'ı ilk icraatı da talebi kısmak yani ekonomiyi yavaşlatmak yoluyla fiyat istikrarının sağlamaya çalışmak olmuştu. Bunun için sıkı bir para politikası gerekiyordu ki fonlama faizi oranlarının sert bir şekilde artırıldığı kısa sürede ABD ekonomisi geride kalan on yıllık yüksek enflasyon ortamından çıkmayı başlıyordu. Ancak bu "başarının" Amerikan toplumuna maliyeti kısa vadede görece bir sanayisizleşme dalgası ve özellikle imalat sanayiinde ortaya çıkan yüksek işsizlik oranları oldu. Ayrıca söz konusu para ve faiz politikası Üçüncü Dünya'nın enflasyonist kredilerle finanse edilen bazı (90'larda tedavüle giren tanımlama)la) "kabadayı" ülkelerindeki güçlü ABD ve Batı-karşıtı eğilimleri hizaya getirmek amacıyla da kullanıldı. Böylelikle, borç sarmalına sürüklenen pek çok devlet, krizden çıkış yolu olarak ihracata dönük politikalar uygulamaya zorlanmış oldu. Neoliberal çok terapilerin ulusal ölçekte (ABD'de) gerçekleşen ilk uygulaması olarak "Volcker Şoku" (1979-1982) ile yönetici sınıflar, savaş sonrasında kurumsallaşan ve aşırı-birikim dinamiklerini baskılayan dengeleyici düzeneklere artık bir ihtiyaç kalmadığını ilan etmiş oluyorlardı (Dumenil ve Levy, 2011; Parenti, 1999; Perelman, 2007).

doğrultusunda dönüşüm geçirdi. Yazarın “kamu maliyesi ile özel ulusötesi finans kapitalin zehirli karışımı” dediği bu çerçeve, küresel zenginlerin küresel yoksulluğa ve çalışan sınıflara karşı açtığı savaşta yeni bir cepheyi ifade etmektedir (2022a: 60).¹⁶

Ancak 1990’ların sonunda küresel piyasalar doygunluğa ulaştıkça genişlemenin sınırları da belirginleşmiştir. Özelleştirme programları tamamlandığında geriye özelleştirilecek fazlaca bir şey kalmamıştır. Eski sosyalist ve devrimci ülkelerdeki yatırım fırsatlarında başlangıçta yaşanan canlanma, bu ülkelerin küresel pazarlara açılmasının ardından azalmaya başlamıştır. Bilgisayar ve Bilgi Teknolojileri’nin (BBT) sistem çapında ilk kez kullanılmaya başlanmasının yarattığı olağanüstü sabit sermaye devir hızları sürdürülemez hale gelir. Yüksek teknolojiye yapılan yatırımlar 21. yüzyılda büyük ölçüde yavaşlar. Yüzyılın başında yapısal bir krize doğru gidildiği açıkça ortaya çıkmıştır. Sistem her zamankinden daha büyük miktarda artık üretmekte, ancak küreselleşme dünya çapında her zamankinden daha şiddetli bir eşitsizlik ve yoksullaşma yaratmaktadır. Ancak bu artığın kârlı bir şekilde emilmesi için fırsatlar 1980’ler ve 1990’lardaki canlanmadan sonra büyük ölçüde azalmıştır. Bu bağlamda, Robinson’a göre, “küresel ekonomi genişlerken küresel pazarın daralması belki de kapitalizmin temel bir çelişkisini yansıtmaktadır” ve aşırı birikim krizi denilen şey tam olarak budur. Neoliberal yapı çatırdamaktadır; ancak yıkılması için birkaç yıl daha geçmesi gerekecektir. Yeni yüzyıla gelindiğinde, sermaye fazlasıyla baş etmeye yönelik iki ana mekanizma sistemin sözüm ona can simidi olur: *askerileşmiş birikim* ve *finansal spekülasyon*.

Askerileşmiş Birikim

Robinson’a göre ana akım yorumcuların ısrarla “bir kırılma anı” olarak göstermeye çabaladıkları Covid-19 salgını, bu krizi başlatan değil ancak derinleştiren bir rol oynamıştır. Bu açıdan mevcut yapısal krizin iki boyutu vardır. Birincisi, yukarıda da ifade edildiği gibi, kendisini küresel ekonomide kronik durgunluk biçiminde gösteren bir aşırı-birikim krizidir. Krizin ikinci boyutu ise politiktir; yani kapitalist devletin meşruiyeti ve küresel hegemonyayla ilgilidir. Nitekim Robinson, bu sonuncuya cevaben sistemin bir “küresel polis devleti” inşasına giriştiğine dikkat çekmiştir. Küresel polis devletinin kritik işlevleri ulusötesi toplumsal kontrol ve baskı sistemlerinin giderek genişlemesi/derinleşmesi, askerileşme (*militarization*) ve dünyanın her yerindeki savaşlarla ortaya çıkmaktadır. Neredeyse dünya nüfusunun yarısını teşkil eden “artık-insanlık” (*surplus humanity*) diye tanımladığı unsurlar ile aşağıya doğru hareketli, istikrarsız ve giderek yoksullaşmakta olan küresel işçi sını-

¹⁶ Sermaye lehine uygulamalara dair liste çok uzundur. Bunlara azalan oranlı vergi sistemleri, kurumsal vergilerden kaçınma olanaklarının artması, ulusötesi finansal sermayeye biriken borçlar, bu sermaye dilimi i çekmek için devletlerin kendi aralarında giriştikleri kıyasıya rekabet gibi olgular örnek verilebilir. İlave olarak UKS’nin “dijital finans çevrimleri” yoluyla parayı istediği anda istediği yere aktarabilme becerisi, Robinson’a göre, sınıfsal dengeleri yapısal gücü hızla artan UKS lehine değiştirmiştir (2022a: 52-53).

finın gerçek ve potansiyel isyanını sınırlandırabilmek için sistem böyle bir inşaya gerek duyar. Uluslararası bir kalkınma ajansı olan Oxfam'a göre 2015'te dünya nüfusunun yüzde 1'i toplam refahın yarısından fazlasına el koyarken, en tepedeki yüzde 20'nin payı yüzde 95'lere erişmiştir. Bu müthiş eşitsizlik süre giden küresel boyutlu bir sınıf savaşının ifadesidir (2022a: 53). Ulusötesi toplumsal kontrol ve baskı sistemlerinin küresel polis devleti biçiminde tezahürü bu açıdan sürpriz değildir. Robinson'a göre faşizmin ve sosyalizmin bu denli gündemde olduğu günümüzde söz konusu dönüşümü incelemek acil bir görevdir.

İkinci olarak, özellikle küresel ekonominin kronik bir durgunluk aşamasından geçmekte olduğu mevcut süreçte, küresel polis devleti inşası egemen sınıf unsurları için iktisadi açıdan oldukça kârlı olmaktadır. Benzeri görülmemiş bir birikim kriziyle karşı karşıya kalan UKS, yalnızca önde gelen devletlerde ve gelişmekte olan dünyada "insanlık fazlasını" kontrol etmeyi, suçlu ilan etmeyi ve dışlamayı değil, aynı zamanda bu dışlama stratejisini daha fazla birikimin araçları haline getirmeyi seçmiştir (Robinson, 2022a: 94-100). Başka bir deyişle, Robinson'a göre, UKS gelişmekte olan dünyanın kaynaklarını elinden alarak ve küresel polis devletini oluşturan özel ve son derece kârlı, dışlayıcı ve baskıcı aygıtlara yatırım yaparak aşırı birikim krizinin üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Bu sebeple günümüz küresel ekonomi politliğini "askerileşmiş birikim" (*militarized accumulation*) ve "baskı yoluyla birikim" (*accumulation by repression*) kavramlarını kullanarak açıklamak ister. Bütün bir küresel ekonominin ayakta kalması giderek artan şekilde askerileşmeye, savaşlara, çatışmalara ve ulusötesi toplumsal kontrol sistemlerine bağımlı hale gelmektedir. Günümüzde sıcak ve düşük yoğunluklu savaşlar, çatışma ve baskı UKS'nin – içerisinde yerleşik çıkarları olduğu – birikim araçlarıdır:

Sözde terör ve uyuşturuculara açılan savaşlar, göçmenlere, sığınmacılara ve çetelere (ayrıca yoksullara, kara tenlilere ve genel olarak işçi sınıfına mensup gençlere) karşı ilan edilmemiş savaşlar ve dünya genelindeki sıcak savaşlar, askerileşme ve baskı yoluyla gerçekleşen küresel birikime dönük programlardır (2022a: 130).

Robinson, 11 Eylül 2001 saldırılarını küresel polis devletinin inşasında bir dönüm noktası olarak görür.¹⁷ Savaş ve devlet destekli şiddet eylemleri giderek özelleştikçe, kapitalist gruplardan oluşan geniş bir yelpazenin menfaatleri politik, toplumsal ve ideolojik iklimi (Ortadoğu gibi yerlerde) toplumsal çatışmaların üretilip sürdürülmesine ve savaş, baskı, gözetim, toplumsal denetim sistemlerini genişletmeye kaydırmaktadır (Robinson, 2022a: 129). Küresel polis devleti, sermaye ve devletin çok daha sıkı bir şekilde eklemlenmesini ifade eder. Ekonominin temel

17 Poulantzas'ın devletin "normal" ve "olağanüstü" (*exceptional*) biçimleri arasında geliştirdiği ayrımı referansla birincisinin burjuva hegemonyasının istikrarlı olduğu konjonktürlere, ikincisinin ise hegemonya krizlerine karşılık gelmekte olduğunu hatırlatır. Bu noktada sorulması gereken sorular vardır: Dünyanın dört bir yanındaki ülkeler ne ölçüde olağanüstü devletlere doğru ilerlemektedir? Bu olağanüstü biçimler nasıl ortaya çıkmaktadır?

sektörlerini askerileşmiş birikim etrafında kaynaştırmanın yolu küresel bir savaş ekonomisinden geçmektedir. Robinson, bu iddiasını çok sayıda (iç güvenlik harcamalarının küresel seyri, özel askeri şirketlerin hisse değerleri ve kârları, ABD'nin Ortadoğu'da girdiği savaşların akıl almaz maliyeti vb. hakkındaki) istatistiksel veri ile Amerika Ceza İnfaz Şirketi ile Raytheon ve Lockheed gibi askeri yükleniciler "örnek olayları" üzerinden desteklemektedir (bkz. 2022a: 139-48).

Robinson'a göre 2015 yılında Çin hükümetinin, ABD'yi örnek alarak, özel kesimin öncülüğünde kendi *askeri-sınai kompleksini* geliştirmeye başladığını açıklaması çok önemlidir. Çin, jeopolitik açıdan diğer devletlerle rekabet halindedir; ancak Çinli ulusötesi kapitalistler ve devlet partisinin seçkinleri küresel finans devrelerine derinlemesine entegre olmuş ve ABD liderliğindeki *askeri-sınai-güvenlik* kompleksi ile iç içe geçmiş küresel bankacılık holdinglerine doğrudan yatırım yapmış durumdadır. Dahası, çoğu halka açık olan askeri yükleniciler ve özel güvenlik firmaları, Çin'den ve dünyanın başka yerlerinden yatırımcı çekmektedir. Dev küresel finans kuruluşları, Batılı askeri-sınai holdingleri Çin merkezli devlet bankaları ve Çin'in askeri yapılanmasında yer alan şirketleri *birbirine bağlamaktadır*.¹⁸ Robinson'a göre küresel finans devreleri öylesine bütünleşmiş ve iç içe geçmiştir ki, *askerileşmiş birikim analizinde ulusal devreleri birbirinden ayırmak neredeyse imkânsız hale gelmiştir*. Dolayısıyla, bugün yaşanan jeopolitik gerilimlerin, *devletin meşruiyet krizini* bertaraf etmek ve askerileşmiş birikimi sürdürebilmek için çatışma yaratmak arzusuyla ilişkilendirilebileceğini yazar (2022a: 134-5; ayrıca bkz. 2014a: 1. Bölüm).

"Yırtıcı" Finansal Spekülasyon

Bu noktada, Robinson ulusötesi finans kapitalin hegemonik konuma yükselişini 20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyılın başlarında meydana gelen önemli bir tarihsel gelişme olarak görmektedir. Finans piyasaları serveti yoğunlaştırmakta; değeri, emeğe el koymuş olan diğer döngülerden temellük etmektedir. 1980'ler ve 1990'larda dünya çapında finansal piyasaların serbestleştirilmesi ve kuralıslştırılması ve BBT'nin devreye girmesiyle, ulusal finansal sistemler giderek daha entegre bir küresel finansal sistemle bütünleşmiştir. Finansallaşma üzerine son yıllarda çok fazla çalışma bulunmakla birlikte, Robinson, olgunun hala tam olarak anlaşılammış ve yetkin bir kuramsal çerçeveye oturtulamamış olduğu kanaatinde. Bunun bir sebebi küresel kapitalizmin doğasında son yıllarda finansallaşmayı da kapsayan büyük çaplı ve çok hızlı değişimlerin yaşanıyor oluşudur. Böylesine dinamik bir süreci teorileştirmek elbette kolay değildir. Bu noktada Robinson finansallaşma, dijitalleşme, bilişsel/maddi olmayan emek vb. olguların Marksist emek değer kuramını geçersiz kıldığı görüşüne katılmamaktadır. İkinci bir neden olarak ise dijitalleşmenin finansallaşmayı mümkün kılan ancak radikal bir sistemsel yeniden

18 Örneğin Blackrock'un Lockheed Martin, Northrop Grumman ve Boeing'in yanı sıra Bank of China, China Communications Construction Corp, China Construction Bank, China Rail Engineering, PetroChina ve diğerlerinde büyük yatırımları bulunmaktadır (Robinson, 2022a: 134-5).

yapılanmayı da beraberinde getiren *ikili rolüne* değinir (2022b: 18-9).

Burada, devletlere ve diğer birikim devrelerine dikte etme yeteneği de dâhil olmak üzere, şimdiye kadar bilinmeyen toplumsal güç yoğunlaşmalarına izin veren devasa bir küresel kompleksten söz edilmektedir. Robinson'a göre türev piyasalarda son dönemde yaşanan patlama yeni bir durum içermektedir: Türev ürün maddi bir varlığa değil, borç gibi başka bir finansal varlığa ya da ödemeye bağlanmaktadır. Bu yenilikler *küresel kumarhaneyi* ya da spekülasyona ve hayali (kurgusal) sermayenin (*fictitious capital*), yani metalarda ya da üretimde herhangi bir temeli olmadan dolaşıma sokulan paranın, sürekli genişlemesine dayanan ulusötesi finansal devreleri mümkün kılmaktadır. Menkul kıymetleştirme, her para yığını – örneğin, emekli maaşlarını – ve borcun kendisini "alınıp satılabilir" kılar ve dolayısıyla bir spekülasyon ve birikim kaynağı haline getirir. Sermayenin "finans devrimi" ile elde ettiği şey, mevcut veya gelecekteki herhangi bir kazanç akışını (temettüler, faizler, ipotekler, kredi kartı ödemeleri, devlet ve özel tahvil vadeleri, emtia teslimatları ve benzeri) kolayca alınıp satılabilir bir sermaye varlığına dönüştürme yeteneğidir (Robinson, 2022a: 56). Tıpkı sermayenin metalaştırmaya doğru "davullu zurnalı ilerleyerek" tüm alanları ele geçirmesi ve kendine mal etmesi gibi, para sermaye evrensel olarak sermayenin diğer meta biçimlerine dönüştürülebilir olduğundan, finansal birikim devreleri kapitalist sistemde giderek kontrolü ele geçirmektedir (sf. 57).

ABD'de finansal holding şirketleri, bankacılığı diğer finansal faaliyetlerden ayıran Glass-Steagall Yasası'nın 1998'de yürürlükten kaldırılmasıyla; yani bankacılık sektörünün kuralıslştırılması ve finansal piyasaların serbestleşmesi ardından ortaya çıkmıştır. Bu şirketler artık bankalara iştirak olarak sahip olabilir, ticari bankacılık yapabilir, menkul kıymetler ve yatırım fonları ile ilgilenebilir, sigorta yaptırabilir ve portföy yatırımlarını yönetebilir. *Küresel finans kompleksinin* kurumsal merkezinde Goldman Sachs ve Blackstone Group gibi devasa finansal holding şirketleri yer almaktadır. Bunlar genellikle türev ürünlerin başlıca işlemcileridir. Böylece riskten korunma finansal faaliyetlerinin yalnızca bir yönünü oluştururken bu şirketler, giderek artan bir şekilde spekülative ticarete tabi hale gelmiş olurlar. Burada (ulusötesi) finans kapital evreninde "endüstriyel" ve "ticari" (*commercial*) arasındaki sınırlar bulanık bir hal almaktadır. Robinson için artık söz konusu olan – Hilferding'in geçen yüzyılın başlarında resmettiği gibi – finansın endüstriyel ve ticari sermaye üzerindeki tahakkümünden ziyade küresel kapitalizmin genel olarak finansallaşmasıdır.

Diğer ifadeyle, servet birikiminin birincil kaynaklarında finansla doğru bir kayış yaşanmıştır. Finansal olmayan firmalar, finansal varlıklara yaptıkları yatırımları, tesis ve ekipmanlara kıyasla, keskin bir şekilde artırmış ve üretken faaliyetlerden elde edilen gelirlere göre finansal gelir ve kâr kaynaklarına giderek daha fazla bağımlı hale gelmişlerdir. Nitekim Krippner ve Marazzi gibi isimlerin savunduğu

“imalat sektörünün finansal-olmayan ekonominin finansallaşması eğilimine yalnızca yön vermekle kalmayıp aynı zamanda bu süreci yönlendirdiği” bulgusunu paylaşmaktadır (bkz. Robinson, 2014a: 139). Ayrıca, paranın, değer in devingen ve yabancılaşmış bir şekilde vücut bulmuş hali olduğunu ve bu haliyle de bir toplumsal iktidar biçimi olduğunu hatırlatır. Finansal yapılar ona göre özünde güç ilişkileri; yani, yasal ve kurumsal kontrol yapılarıdır. Para üzerindeki kontrol giderek toplumsal kontrol biçimine dönüşür. Kapitalistlerin sınıf iktidarı, finansal mekanizmalar aracılığıyla şirketler ve devletler üzerinde olduğu kadar bu kurumlar aracılığıyla halk sınıfları üzerinde de uygulanır. Bu açıdan bakıldığında finansallaşma, Robinson için, “toplumsal refahtan toplumsal denetim devletlerine geçişte temel bir kaldıraç” olarak işlev görür (2022a: 61).

Özetle finansal spekülasyon, devletin yağmalanması ve borç temelli büyüme aşırı birikim krizini çözemez. Bunlar kriz yönetiminde hesaplaşma gününü sadece geciktirmeye yarayan “ufak düzeltmelerdir” (sf. 64). Küresel ekonomi 2008’deki Büyük Durgunluk’tan yani 1930’lardan bu yana yaşanan en kötü ekonomik krizden sonra bir ölçüde toparlanmış olsa da, finansal çöküşü tetiklemiş temel yapısal koşullar yerli yerindedir. Unutulmamalıdır ki kapitalizmde üretim her zaman kâr içindir ve bu kârın realize olması her zaman parayla değişim vasıtasıyla olur. Dolayısıyla *üretim* ve *para*, bu ilişki krizlerle sarsılmadığı müddetçe (hem üretimi paraya dönüştürmek zorunda olan kapitalist hem de emek gücünü paraya dönüştürmek zorunda olan işçi için) birlik içindedir. Ulusötesi finans kapital hegemonyasının kuruluşu, Robinson’a göre, gerçekte UKS diktatörlüğünün yükselişinin öyküsüdür. Diğer bir deyişle, ulusötesi finans kapital ve küresel polis devleti birbirinden ayrı düşünülemez olgulardır (sf. 55-65). İşte finansallaşma böylesine geniş bir bağlamda kuramsal bir çerçeveye oturtulmayı beklemektedir.

Küresel İşçi Sınıfı, Lumpen-Prekarya

Robinson’a göre Post-Fordist esnek birikim süreciyle yakından ilişkili bir şekilde emek sürecinin yeniden yapılandırılması, çalışmanın geçicileşmesi ve kayıt dışı hale gelmesiyle emeğin parçalanması ve ucuzlaşması küresel kapitalizmin bir diğer ayırt edici özelliğidir (sf. 80). Bu anlamda yeni çalışma ilişkileri, proletaryayı esneklik, istikrarsızlık ve güvencesizlik koşullarında küresel bir prekaryanın safhalarına katmaktadır. Robinson burada prekaryayı Standing’in ısrarla vurguladığı gibi “ayrı bir sınıf olarak” değil, kapitalist küreselleşme sürecinin küresel işçi sınıfının giderek daha büyük bir kısmına dayattığı “koşullar” olarak görmektedir. Bu anlamda, prekarya, yeryüzündeki “vahşi eşitsizliklerle” el ele büyüyen küresel işçi sınıfının bir yüzüdür. Öte yandan güncel ilk birikim (*primitive accumulation*) araçları olarak neoliberal politikalar, “uyuşturucuyla savaş” ve “terörle savaş” gibi örgütlü şiddet faaliyetleri sayesinde Üçüncü Dünya’da yüz milyonlarca insan kırsal kesimden koparılmıştır. Bankalar, kurumsal yatırımcılar ve ticari tarım işletmeleri

2000'lerde dünyanın her yerinde yeni bir küresel çitleme hamlesine tekabül eden yeni arazi alımları başlatır. Çin'de birkaç yüz milyon köylü ülke küresel kapitalizme eklemlendikçe topraklarından koparılmıştır. Hindistan'da kredi borçlarını ödeyemedikleri için topraklarını alacaklılarına kaybeden yüz binlerce çiftçi intihar etmiştir. Meksika'da milyonlarca aile NAFTA sonrası arazilerini kaybetmiş, iç ve dış göçmenlere dönüşmüşlerdir. Benzer olgular Sahra-altı Afrika, Orta ve Güney Amerika ve Ortadoğu'da da yaşanmaktadır. "Yeni ilk birikim dalgaları" bu açılardan prekarya ve marjinalleşmiş kitlelerden oluşan muazzam bir iç ve ulusötesi göçmen orduyu yaratmıştır. Uluslararası Göç Örgütü'nün 2015'te yayımladığı verilere göre 232 milyon uluslararası ve 740 milyon civarında iç göçmen vardır. Bu insanlardan bazıları güvencesiz emek olarak küresel fabrikalara, çiftliklere ve ofislere dâhil olmakta, diğerleri marjinalleşmekte ve artık-insanlığa dönüşmektedir. Dijitalleşmenin önümüzdeki süreçte güvencesiz istihdam biçimleri yaratmayı sürdürmesi ve artık-emek nüfusunu katlayarak arttırması beklenmektedir.

Sonuç Yerine

"Bugün İtalya'da iki baskıcı ve cezalandırıcı aygıt var: (...) faşizm ve burjuva devleti. Basit bir fayda hesabı bizi hâkim sınıfın bir noktada bu iki aygıtı birleştireceğini düşündürüyor."

Antonio Gramsci¹⁹

Kitabın sonuç kısmı "Gelecek için Savaş" başlığını taşıyor. Buraya kadar olan kısımda, Robinson, küresel polis devletine karşılık gelen ve birbirine geçmiş iki ana gelişmeyi okura aktarmış durumdadır: (1) Küresel işçi sınıfı ve artık insanlığın gerçek ve potansiyel isyanlarını sınırlamak için her yere yayılmış bir kitlesel denetim ve baskı sisteminin inşası. (2) Birikmiş artık sermayeyi boşaltma stratejisi olarak askerileşmiş birikim. Bu bağlamda Robinson, okurların ilgisini dünyanın birçok ülkesinin sivil toplumlarında yükseliş halindeki "21. yüzyıl faşizmine" veya otoriterleşme yönünde gelişen küresel politik eğilimlere çekmek istemektedir. Küresel kapitalizmin krizi ile aşırı sağın yükselişi ve otoriterleşmenin faşizm tehlikesini doğurduğu göz ardı edilemeyecek bir olgudur. Ancak faşist projenin başarısı toplumsal ve politik güçler arasındaki mücadelelerin seyrine bağlıdır (sf. 197). 21. yüzyıl faşizmini geçtiğimiz yüzyıldaki örneklerinden ayıran (1) gerici ve baskıcı iktidarların (ulusal burjuvazilerden ziyade) UKS ile kaynaşmış olmaları ve (2) devrimci sol ve örgütlü işçi sınıfının geçmişe kıyasla bugün çok daha güçsüz oluşu gibi iki önemli unsur vardır. Dahası çağımızın faşist projeleri küresel işçi sınıfının tarihsel açıdan ayrıcalıklı kesimleri (Kuzey yarımküredeki beyaz işçiler ve Güney yarımkürenin kentli orta tabakaları) arasında zemin bulmaya çalışmaktadır. Artan statü

endişesinin sistemik bir sorgulamaya dönüşmemesi için en savunmasız olanların (Batı’da göçmenler, Müslümanlar ve sığınmacıların, Hindistan’da Müslümanların ve aşağı kastların, İsrail/Filistin’de Filistinlilerin, Brezilya’da siyahlar ve yoksulların, Türkiye’de Kürtlerden sonra şimdi de Suriyeli ve Afgan mültecilerin) her fırsatta günah keçisi ilan edildiği psiko-sosyal mekanizmalar devrededir. Gerici iktidarlar bütün bunları savaşı, tahakkümü normalleştiren ve yücelten, militarist ve maskülen bir kültür üzerinden gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Robinson’a göre Donald Trump, Rodrigo Duterte (eski Filipinler Başkanı) ve Jair Bolsonaro gibi liderlerin aleni “kadın düşmanlığı” ve yırtıcılıkları bu berbat kültürün tamamlayıcı parçaları olmaktadır (sf. 204). 21. yüzyıl faşizmi, tüm bunlara ek, “gerici milliyetçilik ve ırkçılığın feci derecede zehirli bir karışımı olarak” (sf. 205) ilerleyişini sürdürmektedir. Bu ulusötesi perspektif, kanımızca, Türkiye’nin devlet-toplum yapısının, siyasal rejiminin ve iktidarın söyleminin son yıllardaki dönüşümüne dair de önemli ipuçları vermektedir. Nitekim Robinson’un gözünde “Türkiye, Filipinler, Honduras ve diğerlerinde otoriter rejimlerin yükselişi, bu ülkelerin küresel savaş ağlarına ve askerleşmiş küresel birikime veya küresel savaş ekonomisine dâhil oluşlarından ayrılmaz” süreçlerdir (sf. 211).

Küresel polis devletine ve UKS diktatörlüğüne karşı bir mücadele verilecekse, Robinson’a göre, ulusötesi seçkinler içindeki reformist unsurların rollerini iyi anlamak gerekir. Burjuvazinin bu türden unsurlarının – “kapitalizmi kendisinden korumak” gerektiği noktasında – daima kaygıları olagelmıştır. Yazar, bu bağlamda Marx ve Engels’in *Komünist Manifesto*’ya yansıyan satırlarına gönderme yapar (sf. 219). Bunlar, toplumsal şikâyetlerin ve ağırlaşan eşitsizliklerin kapitalist sistemin istikrarını tehdit ettiğini düşünür ve (şirket ve zenginlere vergi, sınırlı sermaye kontrolleri, sosyal refah programları, “yeşil kapitalizm” vb.) hafif dereceli yeniden-dağılımcı programlar önerirler. Piketty’nin 2013 tarihli *21. Yüzyılda Kapital*’inin UKS’nin organik ve kolektif aydınları tarafından coşkuyla karşılanması bu sebeptendir. Benzer şekilde 2015’te bir OECD raporu küresel eşitsizliklerde “dönüm noktasına gelindiğini” yazmıştır (sf. 220). George Soros gibi bir spekülâtörün yanı sıra, Joseph Stiglitz, Lawrence Summers ve Jeffrey Sachs gibi zamanında en gaddar neoliberal “şok tedavilerinin” yaratıcı ve uygulayıcısı olmuş “sembol” isimler, bugün küresel yoksulluk ve eşitsizliklerden yakınan “çok satan” kitaplar yazmaktadır. Bu sözüm ona reformist/ilerici çerçevelerin giderek derinleşen ekolojik çöküş, küresel açlık, yoksulluk, cinsiyet eşitsizliği ve halk sağlığı gibi konularda çözüm diye önerdikleri ise yine kapsamlı özelleştirmeler, kuralsızlaştırmalar ve yapısal uyum reformları ile “yeşil kapitalizm” olmaktadır. Kitlesele taban hareketleri elbette belirli hedefler doğrultusunda bazı sosyal güçlerle ittifaklar kurabilir, kurmalıdır da; ancak “güleryüzlü neoliberalizmin” hegemonik programlarına karşı uyanık olmamız gerekir. Robinson’a göre yaşadığımız derin insanlık krizini yaratan UKS’nin orga-

nik ve kolektif bileşenlerinden çözüm beklemek için ortada hiçbir sebep yoktur.²⁰

O halde küresel krize (insanlık krizine) reformist yaklaşımın ötesine geçebilmek için yeniden dağıtımcı ve ekolojik talepler tabandan gelecek kitlesel mücadelelerle dayatılmalıdır. Servet ve iktidarın yoksul çoğunluklara radikal şekilde yeniden dağıtılması sağlanmalıdır. Robinson'a göre küresel üretim ve finans sisteminin ve genel olarak sınıf ve mülkiyet ilişkilerinin dönüşümü *ekosozyalizm mücadelesinden* ayrı gerçekleşemez. Ekolojik olmayan bir sosyalizm kadar sosyalist olmayan bir ekoloji hareketi de mevcut krize çözüm olamaz. Bugünkü krizin kapsam ve derinliği düşünüldüğünde çıkışın yegâne yolu, reformist seçkinlerin görüşlerinden farklı olarak, kapitalizmin yıkılmasından geçmektedir (sf. 227). Bunun için de solun bütün dünyada yeniden canlanması bir zorunluluktur. Latin Amerika'daki Pembe Dalga deneyimlerinden (kurumsal sol partilerin toplumsal hareketler ve devlet arasındaki arabuluculuk yetisi bağlamında) olumlu ve olumsuz yönleriyle dersler çıkarılmalıdır (sf. 232). Sol, ayrıca, "neoliberal saldırıdan korunmak için sığınaklar inşa etmekle yetinen" ve bu anlamda "yeni bir dünyayı ifade ve inşa etmekten aciz", "savunmacı" postmodern kimlik siyasetinin daraltıcı kapsamından da çıkmalıdır. Önemli bir nokta, bu kimlikçi politikaların "farklı grupların karşılaştıkları sömürü ve baskı biçimlerine karşı verdikleri mücadelelerle *kariştirilmemesi*" gerektiğidir (sf. 233). Özgürleşmek için *tutkulu bir sol alternatife* ihtiyaç vardır. Yazara göre postmodern anlatılar ve kimlikçi politikalar, 20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın başında tam da küreselleştikleri sırada çok ihtiyaç duyulan Marksist kapitalizm eleştirisini benimsemekten uzaklaştırılmıştır. En iyi kimlikçi politikalar "sembolik bir temize çıkarmayı, çeşitliliği (çoğu kez hâkim bloktaki çeşitlilik demektir), hâkim toplumsal kurumlarda ayrımcılığın olmamasını ve küresel kapitalizm *içinde* adil bir temsiliyetle katılımı arzulayabilir" (sf. 234).

Peki, gündelik yaşamın siyasetini, onun yereli aşan kolektif özgürleştirme projelerinin çoğulluğunu/parçalanmışlığını birbirine bağlamak için ne yapmalı? Bu noktada Robinson'un devrimci özne tanımını *Ortodoks olmayan* bir çizgide genişlettiğini görüyoruz. Buna göre direniş "resmi olarak istihdam edilmiş kişilerin daha geleneksel mücadeleleriyle birlikte güvencesiz çalışma düzenlemelerine karşı mücadeleyi ve dışlanmaya meydan okumayı da içermek zorundadır" (sf. 236). Mesele özerk, kitlesel ve tabandan gelmiş toplumsal hareketleri UKS'nin ayrıcalıklarına meydan okumak için örgütleyebilmektir. Bu ise tabandan gelen toplumsal hareketlerin politik partilerden ve (...) devletlerden tamamen özerk olabildikleri devrimci bir mücadele modelini öne çıkartmaktan" geçmektedir (sf. 240). Sonuç olarak, her ne kadar Robinson, kendi küresel kapitalizm kuramını "Ortodoks olmayan" bir Marksizm yorumu olarak görüyor/tanımlıyor olsa da özellikle kapitalist

20 Robinson'un kuramı ve çalışmaları – çoğu zaman olumsuz anlamda – Hardt ve Negri'ninki ile ilişkilendirilmiştir. Aralarında Robinson'un önemseddiği bazı benzerlikler olsa da, *İmparatorluk* tezinden ayrıldığı çok önemli noktalar vardır. Yetkin bir mukayese için bkz. Sprague (2011).

sınıf, devlet ve kriz kuramlarını geliştirirken tarihsel materyalist yöntemin kurucularına ve baskın yorumlarına sadık bir konum alıyor. Yazarın Marksist değer yasa-sından kopmaması, egemen sınıfın vahşi kapitalizmin ıslah edilmesini talep eden “reformist” unsurlarına karşı uyarıları, “postmodern/kimlikçi” hegemonik siyasete karşı sınıf siyasetinde ısrar eden argümanları ve kapitalizmi tabandan, devrimci mücadeleyle aşmaktan başka bir yol olmadığı yönündeki net fikirleri de benzer bir pozisyonu pekiştiriyor. Lakin küreselleşmeyi “kapitalizmin tarihinde nitelik-sel olarak yeni bir aşama” olarak tanımlayarak yola çıkması, politik ekonominin “ulus-devlet merkezci olmayan” bir tahlilini geliştirme çabası, kapitalizmi yıka-cak devrimci özneyi tanımlarken “toplumsal hareketlere” atfettiği önem, Marx’ın zamanında sert bir dille eleştirdiği (hatta hor gördüğü) lümpen-proletarya (*lüm-pen-prekarya*) kategorisine yüklediği farklı roller/anlamlar, kapitalist sınıf ve devleti “ulusötesileşme” fenomeni ile ilişkilendirerek formüle etme çabası, vb. için aynısını söylemek mümkün değildir. Sonuç olarak, artı ve eksileriyle, Robinson’un kuram-sal ve görgül çalışmaları Marksist politik ekonomi yazınına kayda değer katkılar yapmaktadır. Bu çalışmada incelediğimiz kitabı *Küresel Polis Devleti* ise şüphesiz bunlardan bir tanesidir.

Kaynakça

- Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*, London: Verso
- Akgemci, E. (2020) *Brezilya Endüstriyel Tarım Sektöründe Ulusaşırı Kapitalist Sınıf Oluşumu ve Güney-Güney İşbir-liği Sürecine Etkisi*, Ankara Üniversitesi SBE Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi.
- Barnet, R. ve R. Mueller (1974) *Global Reach: The Power of Multinational Corporations*, New York: Simon & Schuster.
- Cox, R. W. (1987) *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*, New York: Columbia University Press.
- Dumenil, G. ve D. Levy (2011) *The Crisis of Neoliberalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Frank, A. G. (1969) *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, New York and London: Monthly Review Press.
- Gill, S. (1986) “Hegemony, Consensus and Trilateralism,” *Review of International Studies*, 12: 205-221.
- Gill, S. (1990) *American Hegemony and the Trilateral Commission*, Cambridge University Press.
- Gill, S. ve D. Law (1989) “Global Hegemony and the Structural Power of Capital,” *International Studies Quar-terly*, 33: 475-99.
- Goldfrank, W. L. (1977) “Who Rules the World? Class Formation at the International Level,” *Quarterly Journal of Ideology* 1 (2): 32-7.
- Hymer, S. (2016 [1975]) *Çokuluslu Şirket: Radikal Bir Yaklaşım*, çev. F. Bakırcı, der. Cohen, R. B. vd., Ankara: Epos.
- Jessop, B. (1982) *The Capitalist State*, Oxford: Martin Robertson.
- Jessop, B. (2002) *The Future of the Capitalist State*, Cambridge, MA: Polity Press.
- Maher, S. (2022) *Corporate Capitalism and the Integral State: General Electric and a Century of American Power*, Palgrave Macmillan.
- Moore J. W. (2022) “Foreward: Global Capitalism in the Great Implosion: From Planetary Superexploitation to

- Planetary Socialism?" Robinson, W. I. *Can Global Capitalism Endure* içinde, Clarity Press, ix-xxiv.
- Panitch, L. ve S. Gindin (2019) *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması: Amerikan İmparatorluğunun Siyasal İktisadı*, çev. Ü. Şenese, İstanbul: Yordam.
- Parenti, C. (1999) *Lockdown America*. New York: Verso.
- Perelman, M (2007) *The Confiscation of American Prosperity*. New York: Palgrave-Macmillan.
- Robinson, W. I. (2022a [2020]) *Küresel Polis Devleti*, çev. A. E. Pilgir, İstanbul: Ayrıntı.
- Robinson, W. I. (2022b) *Can Global Capitalism Endure?*. Atlanta: Clarity Press
- Robinson, W. I. (2022c) "The Pitfall of Substituting Realist for Marxist Analysis in International Relations," *Science & Society*, 86 (1): 104-111.
- Robinson, W. I. (2020) "Globalization and the Transformation of Latin America's Political Economy," Rossi, I. (der.), *Challenges of Globalization and Prospects for an Inter-civilizational World Order* içinde. Springer, 793-808.
- Robinson, W. I. (2019a) "Global Capitalist Crisis and Twenty-First Century Fascism: Beyond the Trump Hype," *Science & Society*, 83 (2): 481-509
- Robinson, W. I. (2019b) "Küresel Kapitalist Kriz ve 21. Yüzyıl Faşizmi: Trump'ın Ötesinde," çev. G. Demir, *Praksis* 50: 13-36.
- Robinson, W. I. (2019c) "Latin America's Pink Tide: The Straightjacket of Global Capitalism," in Ellner, S. (der.), *Latin America's Pink Tide: Breakthroughs and Shortcomings*, Rowman and Littlefield
- Robinson, W. I. (2014a) *Global Capitalism and the Crisis of Humanity*, New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- Robinson, W. I. (2014b) "Foreword: The Global Significance of Latin America's New Radical Left," Ellner, S. (der.), *Latin America's Radical Left* içinde, Lanham: Rowman and Littlefield.
- Robinson, W. I. (2011) "Giovanni Arrighi: Systemic Cycles of Accumulation, Hegemonic Transitions, and the Rise of China," *New Political Economy*, 16 (2): 267-280.
- Robinson, W. I. (2008a) *Latin America and Global Capitalism: A Globalization Perspective*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Robinson, W. I. (2008b) "Globalization and the Struggle for Immigrant Rights in the United States," Eitzen, S.D. ve B. Zinn (der.) *Globalization: The Transformation of the Social World* içinde, Belmont: Wadsworth.
- Robinson, W. I. (2007) "The Pitfall of Realist Analysis of Global Capitalism: A Critique of Ellen Meiksins Wood's Empire of Capital," *Historical Materialism*, 15:71-93.
- Robinson, W. I. (2006) "Reification and Theoreticism in the Study of Globalization, Imperialism, and Hegemony: A Comment on Kiely, Pozo, and Valladao," *Cambridge Review of International Affairs*, 19 (3): 529-33.
- Robinson, W. I. (2004a) *A Theory of Global Capitalism: Production, Class and State in a Transnational World*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Robinson, W. I. (2004b) "Global Crisis and Latin America," *Bulletin of Latin American Research*, 23 (2): 135-153
- Robinson, W. I. (2003) *Transnational Conflicts: Central America, Social Change and Globalization*. London: Verso.
- Robinson, W. I. (2002) "Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller," *Praksis*, 8: 125-168.
- Robinson, W. I. (2001) "Social Theory and Globalization: The Rise of a Transnational State," *Theory and Society*, (30) 2: 157-200.
- Robinson, W. I. (1996) *Promoting Polyarchy: Globalization, U.S. Intervention, and Hegemony*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Robinson, W. I. (1992) *A Faustian Bargain: U.S. Intervention in the Nicaraguan Elections and American Foreign Policy in the Post-Cold War Era*. Boulder: Westview Press.
- Robinson, W. I. ve S. M. Griffin der. (2017) *We will not be Silenced: The Academic repression of Israel's Critics*, Pluto Press.
- Robinson, W. I. ve J. Harris (2000) "Toward a Global Ruling Class?," *Science & Society*, 64 (1): 11-54.
- Robinson, W. I. ve R. Burbach (1999) "The Fin de Siecle Debate: Globalization as Epochal Shift," *Science & Society*, 63 (1): 41-67.
- Robinson, W. I. ve K. Norsworthy (1987) *David and Goliath: The U.S. War Against Nicaragua*. New York: Monthly Review Press
- Rothkopf, D. (2008) *Superclass: The Global Power Elite and the World They are Making*, Little, Brown.
- Santucci, A. A. (2010) *Antonio Gramsci*, New York: Monthly Review Press.
- Slair, L. (2001) *Transnational Capitalist Class*, Wiley-Blackwell.
- Sprague, J. (2011) "Empire, Global Capitalism and Theory: Reconsidering Hardt and Negri," *Current Perspectives in Social Theory*, 29: 187-207.
- Şenalp, M. G. (2019) "Adı Konmamış İmparatorluk ve 'Görelî Özerklik' Sorunu," *Praksis*, 51: 187-98.
- Şenalp, M. G. (2012) *Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumu*, İstanbul: SAV.
- Şenalp M. G., M. C. Küçük ve E. Şengör Şenalp (2022) "Transnational Rivalries and Left Politics: An Amsterdam School Perspective on Turkey's 'Ergenekon' Trials," *Science & Society*, 86 (3): 343-69.
- Şenalp, M. G. ve Ö. Şenalp (2009) "Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye'de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu," *Praksis*, 19: 191-240.
- Şimşek, O. (2016) "W. I. Robinson'ın Tezi Üzerinden Küreselleşmeyi Okumak," *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 24-55.
- Van der Pijl, K. (2017) "Ulusötesi Sınıflar, Fraksiyonlar ve Kriz," çev. Ö. Şenalp, *Praksis*, 44-45: 1019-36.
- Van der Pijl, K. (1998) *Transnational Classes and International Relations*, New York: Routledge.
- Van der Pijl, K. (1984) *The Making of an Atlantic Ruling Class*, London: Verso.

Kitap İncelemesi

Borçlandırma Siyaseti: Türkiye’de Finansal İçerilme¹

Berkay Ayhan²

Günümüzde küresel bir olgu olan finansallaşmanın öne çıkan boyutlarından biri hanehalkı borçluluğudur. Kredi kartları, tüketici kredileri ve konut kredileri Türkiye’de özellikle 2001 krizini takip eden dönemde vatandaşların gündelik yaşamının ayrılmaz bir parçası haline geldi. Yakın zamanda pandemi sürecinde ucuz kredi verilmesi devletin temel ekonomi politikası araçlarından biri oldu. Ali Rıza Güngen’in *Borçlandırma Siyaseti: Türkiye’de Finansal İçerilme* kitabı eleştirel siyasal iktisat yaklaşımıyla hanehalkı borçluluğunun siyasetine dair Türkiye’de yazılmış öncü ve kapsamlı bir çalışma. Kitap siyaset bilimi ile ekonomi bölümlerinde lisansüstü derslerde okutulacak ve konuyla ilgili kamuoyuna hitap edecek bir başvuru kaynağı niteliğinde. Yazar, temel olarak hanehalkı borçluluğunun finansallaşma bağlamında anlaşılacak siyasi bir proje olduğunu ileri sürmektedir. Bütüncül bir çerçeve çizerek sermaye birikiminin finansallaşması ile devletin dönüşümünü bir arada ele almaktadır (sf. 68). Susanne Soederberg’in “borç refahı devleti” kavramı üzerinden hareket ederek borçlandırma ile paralel olarak piyasa disiplininin de devlet tarafından dayatıldığını vurgulamaktadır (sf. 63). Kitap yedi bölümden oluşuyor. Akış teorik çerçeveden vaka çalışmasına doğru gitmekte ve sonunda tekrar kavramsal tartışmalara dönmekte. Yazar konuya hakimiyetinin bir göstergesi olarak okuyuculara dipnotlarda cömertçe ek okumalar sunuyor. Kitabın okunmasını kolaylaştıran bir özellik de yazarın gündelik hayattan örnekler vermesi ve temel argümanları tekrarlayarak bölümleri birbiriyle ilişkilendirmesi olmuş.

Kitabın ikinci bölümünde yazar tarihsel materyalist bir perspektiften para ve kredi analizlerine geri dönerek finansallaşma kavramını tartışmaya açıyor. Karl Marks’ın sermayenin genel formülü (Para – Meta- Para) ile simgelediği kapitalist birikimin sürdürülmesinde finansal sistem merkezi bir önem taşımaktadır. Finansal sistemde yaratılan kredi eğer tüketim amaçlı olarak borçlu bir emekçiye verilip faizi

1 Ali Rıza Güngen, *Borçlandırma Siyaseti: Türkiye’de Finansal İçerilme*, Ankara Dayanışma Akademisi Kitaplığı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021.

2 Kadir Has Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. berkay.ayhan@khas.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5929-829X.

ile geri ödenirse, bu “gelirin para biçimi” (sf. 40) olarak adlandırılır. Öte yandan, kapitaliste verilen kredi ise “geleceğe yönelik kumar” (sf. 51) olarak görülebilir. Çünkü, ilgili metanın üretimindeki hammadde ve iş gücünün temini, metanın üretimi ve satışı ile borcun faiziyle birlikte geri ödenmesi döngüsünün tamamlanması gerekmektedir. Finansal sistem bu tür borcun geri ödenmesine dair taahhüdü bir menkul kıymet haline getirip sattığında ise “hayali sermaye” yaratmış olur (sf. 42). Kamu borçlanma araçları da bu bağlamda hayali sermaye olarak değerlendirilebilir. Finansallaşma emek-sermaye ve sermaye içi ilişkilerde öne çıkan “faiz getiren işlemler ve hayali sermaye” (sf. 52) bağlamında yeniden tanımlandığında, üretim-finans kopukluğunun önüne geçildiği gibi olgunun emek-sermaye ilişkileriyle bağı da kurulmaktadır. Finansallaşma olgusunun dünyanın farklı coğrafyalarında deneyimlenmesinin yekpare olmamasından yola çıkarak geliştirilen “bağımlı” veya “çevresel” finansallaşma tartışması da Türkiye açısından kritiktir. Küresel Güney ülkelerinde finansallaşma sermaye akımlarına bağımlı, üretim kapasitesini yıkıcı ve kriz eğilimli bir özellik göstermektedir. Bu bağlamda, devlet tartışması da “sınıf iktidarının mücessem hali olarak devleti çelişkileri çözmek değil yönetmek ve yeniden üretmek için müdahale eden bir ilişkiler toplamı” olarak tanımlayarak yapılmaktadır. Borç refahı devleti ise borç alma olanaklarını yaratmakta, işçi sınıfının finansal piyasalar tarafından içerilmesini sağlamakta ve piyasa disiplini dayatmaktadır. Yazar, emekçilerin borçlanmasını neoliberal dönemdeki piyasalaşma ile birlikte okuyarak bu tarz borçlanmanın yapısal bir dinamik olduğunu savunmaktadır: “İşçi sağlıklı yaşamasını sağlayacak ürünleri almak için olduğu kadar sınıf atlamak ya da sınıf düşmemek için de borçlanmak zorunda bırakılmaktadır” (sf. 62).

Kitabın üçüncü bölümünde küresel kalkınma teori ve pratiğinde finansal tabana yayılmanın öne çıkışı incelenmektedir. Yazarın “kalkınmanın menkul kıymetleştirilmesi” iddiası birikimin finansallaşması ile Küresel Güney ülkelerine finansal derinleşme politikalarının önerilmesini ilişkilendirmektedir (sf. 77). Neo-liberal kalkınma anlayışı piyasaları bir özgürlük alanı olarak imlediği için piyasa ilişkilerinin dışında kalmayı bir sorun olarak görmektedir (sf. 87). Bu bağlamda günümüzde finansal hizmetlere erişmek, en basit tanımıyla bir banka hesabına sahip olmak temel bir amaç haline gelmiştir. Finansal tabana yayılma girişimleri, özellikle finansal teknolojiye artan bir vurguyla küresel olarak yaygınlaşmıştır. Yazarın kalkınmanın menkul kıymetleştirilmesi argümanı bu bağlamda önemli bir politika alanına işaret etse de *Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları* (2030) içinde finansallaşmanın yerinin çok sınırlı olduğu göz önüne alındığında fazla iddialı görünmektedir.

Kitabın dördüncü bölümünde Türkiye’nin finansallaşma deneyimi ve hanehalkı borçluluğu tartışması yapılmaktadır. Yazar, öncelikle finansallaşmayı alt dönemlere ayırıyor: 1980’ler ticari serbestleşme ve borsa ile iç borç piyasalarının kurulduğu dönemdir. 1989’da sermaye hesabının serbestleştirilmesini takip eden on yıl sınırlı bir finansal düzenlemeye eşlik eden istikrarsız sermaye giriş-çıkışları ile ekonomik krizlerin

dönemidir. Bu dönemde finansallaşma açısından kamu borçlanması ijmelenmesi ile yaratılan hayali sermaye göze çarpmaktadır. 2001 krizi sonrasında ise banka kredileri hayali sermaye oluşumunun temel mekanizması olmuştur. 2008 küresel krizini takiben Türkiye’nin banka temelli finansal yapısında piyasa finansı pratikleri yayılmaya başlamıştır. Yazar, ekonomi politik bağlamı ana hatlarıyla ortaya koyduktan sonra, 2001 krizi sonrası hanehalkı borçluluğu dinamiklerini “krediye hücum” (sf.110) başlığı altında tartışmaktadır. Bu bağlamda, bölüm boyunca hanehalkı borçlanmasındaki artışla ilişkili olarak bankacılığın yeniden yapılandırılması, yabancı bankaların ortaklıklar yoluyla ülkeye girmesi, küresel likidite koşullarının uygunluğu ve düşen faiz oranları gibi faktörlere değinilmekte. Fakat, yazar kitlesel borçlanmanın altında yatan temel mekanizmanın reel ücretlerin yükselmediği bir dönemde ihtiyaçların borçla karşılanması gerekliliği olduğuna işaret ederek “kredi almaya zorlanma” (sf. 114) vurgusu yapmaktadır. Borçluluk dinamikleri makro-ekonomik göstergeler ve bankacılık sektörü verileri üzerinden incelendiğinde, yazara göre sınıfsal açıdan bakılınca “çalışanlar ve yoksullar borçlandırılmıştır” (sf. 117). Borçluluğun siyasal açıdan sonuçlarına ise 2011 genel seçiminde iktidar partisinin kullandığı “ekonomik ve finansal istikrar” (sf. 124) sloganı bağlamında değinilmiştir.

Kitabın beşinci bölümünde, bilinçli ve sorumlu finansal tüketici yaratma ihtiyacına karşılık olarak 2010’lu yıllarda uygulanan finansal tabana yayılma politikası incelenmektedir. Türkiye’nin finansal derinleşme stratejisi sektörün arz yönlü olarak gelişmişliğini belirterek ağırlıklı olarak talep yönlü finansal eğitim çalışmalarına odaklanmıştır. Eğitim faaliyetleriyle tasarruf ederek piyasaların derinleşmesine hizmet edecek finansal tüketiciler yaratılmaya çalışılmıştır. Siyasa yapıcılar yüksek banka ücretleri ve komisyonları gibi sorunları çözmekle ilgilenmemiştir. Öte yandan, mikro kredi faaliyetleri devlet tarafından düzenlenmekte ve finansallaşma dinamiklerini yansıtmamaktadır. Yazar, finansal tabana yayılma politikasının genel karakterini “muhafazakar içerilme” olarak tanımlamaktadır (sf. 135). Finansal okuryazarlık ve mikro-kredi kampanyalarında kadınların güçlendirilmesi vurgusu yapılsa da esas itibarıyla toplumsal cinsiyet temelli iş bölümünü dönüştürmek hedeflenmediği ölçüde bu kampanyalar muhafazakar kalmaktadır.

Kitabın altıncı bölümünde yazar finansal içerilme sürecinin çelişkiler içerdiğini belirtmekte ve bu çelişkilerden üç tanesini ele almaktadır. Birincisi, Türkiye’nin emek piyasasında yaygın olan enformel çalışma ilişkilerinin, formel finansal piyasaların yayılmasının önünde engel olmasıdır. Finansal içerilme politikaları farkındalık yaratmaya odaklanarak enformel çalışmanın önünü almakta yetersiz kalmıştır. İkinci çelişki, İslami finansal içerilmenin zorluklarına aittir. Katılım bankacılığı sektörüne yeni kamu bankalarının girmesi ve İstanbul uluslararası finans merkezi projesi iktidarın İslami finansal içerilmeyi yaygınlaştırmaya çalıştığının göstergelerindendir. Fakat, gittikçe karmaşıklaşan finansal enstrümanların dünyasında faiz gibi kavramları yeniden yorumlamanın yarattığı zorluklar göze çarpmaktadır. Üçüncü çelişki ise

finansallaşma sürecinde Küresel Kuzey ve Küresel Güney ülkeleri arasındaki hiyerarşi ve iktidar ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Küresel Güney ekonomilerinin finansallaşarak krediye gittikçe bağımlı hale geldiği bu dönemde küresel likidite olanaklarındaki değişimler bu ülkelerde potansiyel olarak yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir.

Kitabın sonuç bölümünde neoliberal finansallaşmaya alternatif olarak kamu bankalarının potansiyel rollerinin tartışılmaktadır. Kamu mülkiyetinde bulunan bankalar pandemi bağlamında hanelere ve şirketlere ciddi boyutlarda kredi vererek ekonomik çöküşü önlemede önemli araçlar olmuştur. Kamu bankalarının demokratik olarak kontrolü ve kaynaklarının kamu yararı için harekete geçirilmesi cazip bir olanak olarak tartışılmaktadır. Ne var ki yazarın, bir yandan kapitalist devletin sermaye birikimini yeniden üretmede temel rolünü vurgularken, öte yandan da kamu yararına çalışan bir finans sektörü beklentisi içine girmesi çelişkili görünmektedir.

Kitaba yönelik bazı eleştirilerime ya da sonraki çalışmalarda ele alınabileceğini düşündüğüm bazı konulara gelecek olursak, yazar kitapta finansal tabana yayılma sürecindeki kimi aktörleri ve işleyişleri daha kapsamlı olarak inceleyebilirdi. Birincisi, finansal eğitimin finansal tüketicilere sağlayabileceği güçlendirme olanakları ve bireylerin failliği yazarın yapısalcı yaklaşımı ile göz ardı edilmekte. İkincisi, kredi skoru son yıllarda Türkiye’de sadece finansal işlemlerde değil, ev ve araba kiralama gibi sözleşmelerde de çok sık kullanılır olmuştur. Kredibilite üzerinden finansal öznelerin ölçülmesi, kategorize edilmesi ve piyasa disiplinine tabi tutulması da yine bu bağlamda ele alınabilecek konulardan. Üçüncüsü, bankalara borcunu ödeyemeyenlerden bu borçları tahsil etmek için çalışan dolayısıyla da aslında nihai olarak finansal disiplini sembolize eden varlık yönetimi şirketleri de incelenebilirdi. Dördüncüsü, borçlu işçi sınıfı ve yoksulların deneyimleri de bir saha çalışması ile yansıtılabilirdi.

Akademik bilgi üretim süreci yazarın içinde konumlandığı tarihsel, siyasal ve kurumsal bağlamlarla yakından ilişkilidir. Kitap, “Bu Suça Ortak Olmayacağız” başlıklı Barış için Akademisyenler Bildirisi’ni imzalayan bir akademisyen tarafından yazılmıştır. Kitabın büyük bir kısmı yazar tarafından Ankara Dayanışma Akademisi kapsamında 2018 yılı bahar aylarında verilen derslere dayanmaktadır (sf. 16). Bu noktada, görevlerinden uzaklaştırılmış akademisyenlere üniversite dışında bir bilgi üretim ve paylaşım olanağı sağlayan dayanışma akademilerinin kıymetli rolünü vurgulamak gerekir. Bu kitap, tüm zorlayıcı koşulların içinde bir akademisyenin muazzam entelektüel birikimi, çalışkanlığı, dayanıklılığı ve umudunun cisimleşmiş halidir.

Geçmiş Sayılar

60: Krizler Çağında Coğrafya ve Mekan

Bölgeselliğin (Territoriality) Mekânları, Coğrafyası ve Krizleri Üzerine Bir Deneme **Sinan Cem** Kızıl Pandeminin Gölgesinde Otoriter Devletin Kentsel Gündelik Hayata Müdahaleleri **Eray Aktepe** Krizlerden Öteye, Kentte YürüyeBilmek **Segah Sak** Modern Kıyının İnşası: 19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İstanbul'da Dört Kıyı Dolgu Projesi Üzerinden Toprağın ve Kentsel Dönüşüm Atığının Metabolik Akışı **Esra Sert** Stadyomdan Arenaya Türkiye'de Stadyumların Dönüşümü **Rahşan İnal** "Kentlerin Türkiye'si": Eski Şarap, Yeni Şişe **İbrahim Gündoğdu** Tamamlanmamış Kentsel Devrim: Günümüz Türkiye'sinde Kent, Kriz ve Gündelik Hayat **Havva Ezgi Doğru**

59: Dijital Kapitalizm Dedikleri

Dijital Müsterekler, Yazılım Üretim Araçları, Yazılım Emeginin Yeniden Üretimi ve Komünist Üretimin Güncelliği **Ahmet Gire** Dijitalleşme ve Emegün Geleceği: Ursula Huws ile Söyleşi **Adem Yeşilyurt-Hülya Kendir** Dijital Gelecek Tahayyülleri, Kapitalist Gerçekçilik ve Müsterekleşme **Alper Aslan** Fotoğrafik Gözetimden Veri Gözetimine Estetik Direniş **Özlem Demircan** Sağlıkta Dijital Dönüşüm **Mehmet Zencir** Verileştirme ve Çalışmanın Politik Ekonomisi: Yeni Bir Dijital Taylorizm mi? **Matthew Cole, Hugo Radice, Charles Umney** Pandemi in Gölgesinde Kapitalizm: Gözetim, Veri Siyaseti ve Özgürlük **Nurhak Polat - Gülcan Ergün - Cihan Yayıştan - Filiz Arıöz** Teknolojik Gelişme ve Üretim Süreçleri İlişkisine Teorik Bir Yaklaşım **İsmail Sarp Aykurt - Fatma Pınar Arslan** Koddan Düşlemek **Rob Lucas** Gözetleme Kapitalizmi Çağı **Fuat Özdingç** Radikal Teknolojiler: Gündelik Hayatın Tasarımı **Eylem Çamuroğlu Çiğ - Melehat Kutun**

58: Engels 200: Tarih, Toplum, Sınıf, Kent

Eleanor Marx-Aveling: Engels'in Kişiliği Üzerine (1890) Friedrich Engels: İlk Marksist Tarihçi **Aytek Soner Alban** Friedrich Engels ve Devrimci Kuram: Devrimci Bir Yaşamın Mirası **Frank Jacob** Engels'te Doğa Algısı ve Marksizm'de "Metabolik Yanılma" **Çiğdem Demircan-Simon** Friedrich Engels: Dünyaya Açık bir Materyalist veya Neden Gerçek Anlamda bir "Engelsizm" in Oluşmadığı Üzerine **Karl Hermann Tjaden** "Köken"den "Tarih Tezi"ne: Engels ve Kuvılcımlı Sürekliliğinin İnzinde **Mert Büyükkarabacak** Sınıf, Ahlak ve Siyaset: Marx ve Engels'te Lümpen Kavramı **Selin Dingiloğlu** Savaş ve Devrim: Askeri ve Siyasi Düşünür olarak Friedrich Engels **Paul Blackledge** Engels'in Diyalektik Teorisi: "Doğanın Diyalektiği" mi, Düşüncenin Diyalektiği mi? **Engin Delice**

57: Toplumsal Yeniden Üretim

Dünyayı Sırtında Taşıyanlar, Çıplak(laşan) Kral(ıklar) ve Daha İyi Bir Dünyanın Olasılığı: Pandemi Döneminde Toplumsal Yeniden Üretim Odaklı Gözlemler ve Vizyonlar **Sedef Arat-Koç** Toplumsal Yeniden Üretim Feminizmi: Birleşik Teori Yaklaşımının Olanakları ve Sınırlılıkları **Yasemin Dildar** Patriyarka Üzerine Kısa Not **Gülnur Acar Savran** Toplumsal Yeniden Üretim Krizi ve Kapitalist Devletin Erkek Sorunu: Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet Faili Erkekleri Cezalandır-(ma)ma Politikaları Bağlamında Bir Değerlendirme **Funda Hülagü** Toplumsal(in) Yeniden Üretim Krizinde Mekan-Zamansal Sınırlar, Geçişler ve Yanıtlar: Güvencesizleşme, Bekleme ve Genç Emegi **Hilal Kara** İşyerine Dönüşen Evler: Toplumsal Yeniden Üretim Bağlamında Evden Çalışma **Çağla Ünlütürk Ulutaş** Toplumsal Yeniden Üretim Perspektifinden Göçmen Emegi: Almanya'nın "Misafir İşçileri" **Eda Kara** Eğitim Toplumsal Yeniden Üretim Tartışmalarının Neresinde? **Ezgi Pınar** Yeniden Üretimi Cinsiyet İlişkileri Üzerinden Okumak: Raewyn Connell'in Hegemonik Erkeklik Kavramı Üzerine Kuramsal Bir Değerlendirme **Ayşem Sezer Şanlı-Funda Kemahlı Garipoğlu** Kapitalizmin Bakım Krizi **Sarah Leonard - Nancy Fraser** 21. Yüzyılda Toplumsal Yeniden Üretim Mücadeleleri **Coşku Çelik - Olena Lyubchenko - Rhaysa Sampalo Ruas da Fonseca - Lina Nasr El Hag Ali** Yıkıntıları Sığınaklara Çevirmek **Stefania Barca- Ethemcan Turhan** Kapitalist Rekabetin Anlamı: Kapitalizm Farklı Aşamalardan mı Geçiyor? İhsan Ercan Sadi

56: Türkiye'de Erdoğan Rejimi ve 'Yeni' Kültür

Kültür: Eskisi, Yenisi **Sibel Özbudun** Efendisiz Halklardan Kapitalist Devletlere: Kültür ve İktidar **Yasin Durak** Türkiye'de Alevilik Algısı, Muhataplık Biçimleri ve Tarihsel Süreklilikler **Şükrü Aslan** Devlet İkonografisinin Dönüşümü ve Muhteşem Süleyman Çağı Sergisi'nden Yeditepe Bienali'ne Türkiye'nin Neo-Osmanlıcılık Temsili **Erdem Çolak** Sarığı Çıkarmaktan Kılıç Kuşanmaya: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın AKP İktidarı İle İlişkisine Yönelik Güncel Yaklaşımlara Eleştirel Bir Bakış **İlibey C. N. Özdemir** Kendiliğinden Muhkem: Ele Geçirelemeyen Kültür ve Tiyatro Kalesi **Barış Yıldırım** "Din Kardeşlerimiz" ile "Ülkemde Suriyeli İstemiyorum" Arasında Sosyo-Kültürel Entegrasyon Politikaları **Hacı Çevik** Dünya Mirasından Kebir Camii'ne: "Yeni Türkiye"nin Siyasal Sembolü olarak Ayasofya **Deniz Parlak** Ulemanın Kılıcı: Türkiye'de İslamcı Dinamik ve Sınıfsal Yeniden Üretim **Errol Babacan** "Kültür Savaşlarından Kültürel İktidara Türkiye'nin Yeni Kültürü" Eleştirel Bir Değerlendirme **Yücel Demirer**

Gelecek Sayılar

Praksis 64 Sayı Çağrı Metni "Demokrat" Neoliberalizm, Sol ve Sınıf Siyaseti

Kapitalist dünya ekonomisinin 2008'de içine girdiği krizle birlikte neoliberalizm dünya çapında ciddi bir itibar kaybına uğradı. Pek çok insanın işini ve evini kaybetmesine yol açan bu kriz ortamında devletlerin finans kurumlarının yanında yer alması, farklı coğrafyalarda yaygın ve haftalarca süren halk isyanlarını da beraberinde getirdi. Arap Baharı, İspanya'da Öfkeli Hareketi, ABD'de Occupy (Wall Street) ve Türkiye'de Gezi/Haziran Ayaklanması bunlardan bazılarıdır. Bu hareketler bir süre sonra sönümlenirken son yıllarda dünyanın dört yanında (ABD'den Haiti ve Şili'ye, İran'dan Sudan'a ve Sri Lanka'ya kadar) isyan dalgaları birbiri ardına yükselip geri çekiliyor.

İlk isyan dalgası geri çekilirken, başta ileri kapitalist ülkelerde olmak üzere egemen burjuva siyaset alanında iki siyasi eğilim güçlendi. Birincisi "progressive (demokrat) neoliberalizm" olarak tariflenirken, ikincisi genellikle "otoriter popülizm" başlığı altında toplanan, çeşitli faşist, proto-faşist ve aşırı sağ hareketlerden oluşuyor.

Birinci eğilim, ezilen kimlik gruplarının tanınması ve haklarının güvenceye alınmasıyla bireysel özgürlükler, liberal demokrasi ve güçler ayrılığı temelinde idealize edilen düzen normalarının meşru bir zeminde yeniden üretilmesini vaat eder. Bu, merkez sağ ve merkez sol siyasetleri düzen medyası ve kurumları aracılığıyla birleştiren bir çizgidir. Diğer çizgi ise, yürütme aygıtını mutlak güç haline getirip, hak ve özgürlükleri sınırlandırarak, radikal milliyetçi-muhafazakarlıkla kaim bir otoriter rejime geçilmesini savunur. Her iki siyasal eğilimin ortak noktası sermaye egemenliğinin sürdürülmesidir. Aralarındaki farksa bunu sürdürürken nasıl bir sosyalizasyon biçimi, siyasal söylem ve siyasal rejim benimseneceğinden ileri gelmektedir.

Eğitilmiş ve güvencesiz beyaz-gri yakalı kesimler ve sola açık aydınların büyük bölümü ve öğrenci gençlik ve kadın-çevre-antifa-queer gibi sosyal hareketlerin kimi talepleri, "yeşil yeni düzen", "kadın ve LGBT+ haklarını tanıma", "ırkçılık ve/veya homofobi karşıtlığı" gibi söylemlerle demokrat neoliberalizme ekleniyor. Bu eğilimin başka bir yansıması, Rusya'nın Ukrayna'ya askeri harekâtı sonrasında, Batı dünyasındaki sol entelijansiyanın çok büyük bir kısmının "liberal demokrasiyi" savunma iddiasındaki NATO-Batı emperyalist kutbunun yanında konumlanmasında ortaya çıktı. Öte yanda faşistleşme eğilimini de içinde barındıran radikal sağ cephe ise vatanın, milletin, dinin ve ailenin saldırı altında olduğu argümanlarıyla kapitalizmin güncel krizinin kaybedenleri olan emekçi sınıfları ve küçük burjuva katmanları yanına çekiyor. Bu iki siyasal hattın karşılaşması büyük ölçüde kimlik, beden ve yaşam tarzı üzerine inşa edilen bir kültür savaşı biçiminde cereyan ediyor.

Kapitalizmin patriyarkal, heteronormatif, anti-ekolojist örgütlenişinden zarar gören kesimlerin lümpen, maço, neofaşist siyasetçilere karşı hak alanlarını koruma vaadinde bulunan bir siyasi hatla etkileşim ve hatta işbirliği içerisinde olmaları bir ölçüde anlaşılır bir durum olabilir. Buna karşın, söz konusu etkileşimin solun entelektüel-kültürel-ideolojik ikliminde yeni bir "sınıftan kaçış" etkisi yaratıp yaratmadığı sorusu kritik önem taşıyor. Nesnel durumda kamusal/siyasal alanı bu iki neoliberal çizginin çatışmasının domine etmesi, antagonist sınıf çelişkisini ve proletaryanın devrimci eylemini esas alan Marksizmin aleyhine işliyor.

Sayımızda bu yakıcı konuyu farklı boyutlarıyla, özellikle sınıf hareketine ve sol siyasete yansımalarıyla tartışmak istiyoruz. Bu bağlamda, yaşadığımız tarihsel sürecin kriz, isyan ve sınıf mücadelesi dinamikleri i Marksist diyalektikle serimleyip, liberalizme doğru "sınıftan kaçış" ve aşırı sağa doğru "büyük gerileme" eğilimlerini birarada püskürtmeyi ve sosyal kurtuluşu sağlayacak siyasal stratejiler, hegemonya projeleri ve sosyalist geçiş yordamlarını birlikte düşünmeye çağırıyoruz. Bu sayıda tartışılmasını arzu ettiğimiz muhtemel konu/temalarından bazıları paylaşarak bu çağırımızı biraz daha somutlaştırmak isteriz:

Demokrat neo-liberalizm ve otoriter/sağ popülizm tartışmaları,
Düzen siyaseti gerilerken radikal sağ siyasetlerin yükselişinin ekonomi politikası,
Demokrat neoliberalerin ekolojist, feminist ve LGBT+ hareketlerine yönelik açılımları,
Bu açılımlarla düzeniçleşen anti-faşist alarmızın sınıfçı siyasetleri zayıflatıp, zayıflatmadığı,
Dünya solu içinde emperyalizm ve NATO hakkında yaygınlaşan yanılsamaların eleştirisi,
Feminizm-Marksizm ilişkisi ve keşimsellik-devrimci proleter öznenin özgül tarihsel konumu tartışmaları,
Son yıllarda siyasal stratejiye ilişkin gündeme gelmiş "demokrat popülizm" (Nancy Fraser) ve "komünist coğrafya" (Phil Neel) ve benzeri sınıfçı önermelerin tartışılması.

Yazı önerileri ve özetler için son tarih: 31 Mayıs 2023

Yazı son teslim tarihi: 1 Ağustos 2023

Sayı çıkış tarihi: 1 Ocak 2024

Sayı editörleri: A. Ekber Doğan, Burak Gürel, Ezgi Pınar, Melek Zorlu, Melih Yeşilbaş

İletişim: praksisiletisim@gmail.com

Bağımlı Finansallaşma: Bağımlılığın Değişen Yüzü

Ali Rıza Güngen, Elif Karaçimen, M. Gürsan Şenalp

Türkiye’de Finansallaşmanın Dip Akıntısı: Köşe Başlarında Satılan Yükümlülükler

Ferhat Akyüz

Geç Kapitalistleşme Sürecinde İmalat Sanayi ve Finans Arasındaki İç Bağlantılar:
2001 Sonrası Krizler Üzerinden Bir Analiz

Gizem Şimşek

Latin Amerika’nın Borçlular Karteli Girişimine İlişkin Bir CIA Raporu: Cartagena Group

M. Yağız Aygün

Çevresel Finansallaşma ve Bağımlılığın Dönüşümü: Latin Amerika’dan Bir Görünüm

Nadine Reis, Felipe Antunes de Oliveira

Bir “Dahili Pasifikasyon” Projesi Olarak “Acil Durum Hazırlığı” Mantığı, “Acil Durum Devleti”nin Ortaya Çıkışı ve 2010’lardan İtibaren Türkiye Vakası

Biriz Berksoy

Hegel’in Felsefesinde İmkân ve Sınırlar: Hikmet Kıvılcımlı’nın Hegel Okumaları

Caner Selçuk Sevindik

Küresel Polis Devleti: “Askerileşmiş Birikim” ve “Finansallaşma” Çağında Küresel Kapitalizm Kuramını Yeniden Düşünmek

M. Gürsan Şenalp, Esra Şengör Şenalp

Borçlandırma Siyaseti: Türkiye’de Finansal İçerilme

Berkay Ayhan

FİYATI: 60 TL

